શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અધ્યાત્મ જ્ઞાનકોષ

સંગ્રહકર્તા
ભોગીલાલ ગિ. શેઠ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
અધ્યાત્મ જ્ઞાનકોષ

સંગ્રહકર્ત્તા :
ભોગીલાલ ગિ. શેઠ

પ્રકાશક :
સદ્. ન. ગિ. શેઠની
મિલ્કતના ટ્રસ્ટીઓ વતી
શ્રી કે. કે. સંઘવી
૫૦૫, કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઇ-૨

પ્રાપ્તિસ્થાન :
શ્રી ભોગીલાલ ગિ. શેઠ, ૭૪, મોરબી હાઉસ, ગોવા સ્ટ્રીટ,
મુંબઇ, ૪૦૦૦૦૧
શ્રી કે. કે. સંઘવી, ૫૦૫, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઇ-૨
શ્રી બાબુભાઇ ખીમચંદ શેઠ, બજાર, વાંકાનેર (સૌરાષ્ટ્ર)

મુદ્રણ સ્થાન :
ગિરધરલાલ ફુલચંદ શાહ
સાધના મુદ્રણાલય,
દાણાપીઠ, ભાવનગર.

વિક્રમ સં. ૨૦૩૦
વીર સં. ૨૫૦૦
ઇ. સ. ૧૯૭૪

શાશ્વત ધર્મ જયવંત વર્તો !

શ્રીમત્ વીતરાગ ભગવંતોએ
નિશ્ચિતાર્થ કરેલો
એવો
અચિંત્ય ચિંતામણિસ્વરૂપ,
પરમ હિતકારી,
પરમ અદ્‌ભુત,
સર્વ દુઃખનો નિઃસંશય
આત્યંતિક ક્ષય કરનાર,
પરમ અમૃતસ્વરૂપ એવો સર્વોત્કૃષ્ટ
શાશ્વત ધર્મ જયવંત વર્તો !
ત્રિકાળ જયવંત વર્તો !

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

મનુષ્યદેહની દુર્લભતા

ચક્રવર્તીની સમસ્ત સંપત્તિ કરતાં પણ જેનો એક સમય માત્ર પણ વિશેષ મૂલ્યવાન છે એવો આ મનુષ્ય દેહ અને પરમાર્થને અનુકૂળ એવો યોગ સંપ્રાપ્ત, છતાં જો જન્મ–મરણથી રહિત એવા પરમપદનું ધ્યાન રહ્યું નહીં તો આ મનુષ્યત્વને અધિષ્ઠિત એવા આત્માને અનંતવાર ધિક્કાર હો !

હે જીવ ! આ ક્લેશરૂપ સંસારથકી વિરામ પામ, વિરામ પામ, કાંઈક વિચાર, પ્રમાદ છોડી જાગૃત થા, જાગૃત થા ! નહીં તો રત્નચિંતામણિ જેવો આ મનુષ્ય-દેહ નિષ્ફળ જશે.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

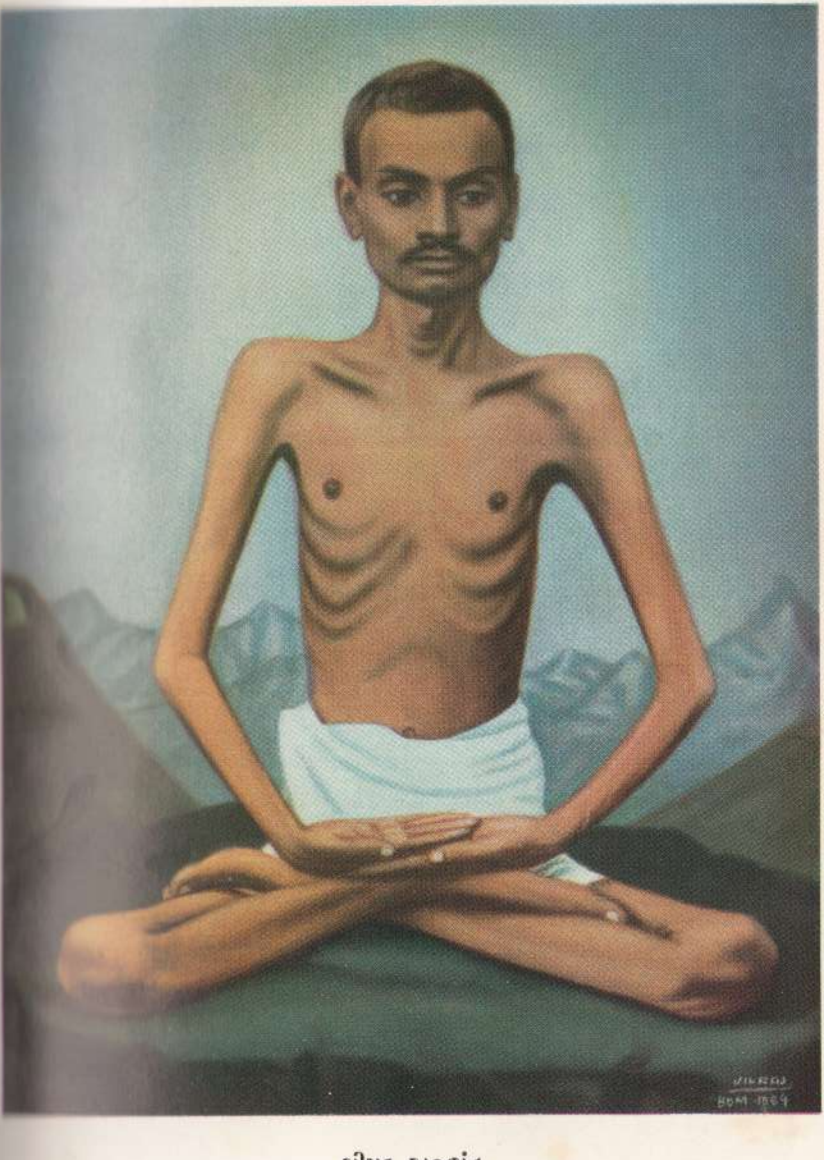

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

જન્મ : કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમા, સં. ૧૯૨૪ દેહવિલય : ચૈત્ર વદ ૫, સં. ૧૯૫૭

ચક્રવર્તીની સમસ્ત સંપત્તિ કરતાં પણ જેનો એક સમયમાત્ર પણ વિશેષ મૂલ્યવાન છે એવો આ મનુષ્યદેહ અને પરમાર્થને અનુકૂળ એવા યોગ સંપ્રાપ્ત છતાં જો જન્મમરણથી રહિત એવા પરમપદનું ધ્યાન રહ્યું નહીં તો આ મનુષ્યત્વને અધિષ્ઠિત એવા આત્માને અનંતવાર ધિક્કાર હો !

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પરમયોગી એવા શ્રી ઋષભદેવાદિ પુરુષો પણ જે દેહને રાખી શક્યા નથી, તે દેહમાં એક વિશેષપણું રહ્યું છે તે એ કે, તેનો સંબંધ વર્તે ત્યાંસુધીમાં જીવે અસંગપણું, નિર્મોહપણું કરી લઈ, અબાધ્ય અનુભવસ્વરૂપ એવું નિજ સ્વરૂપ જાણી, બીજા સર્વ ભાવ પ્રત્યેથી વ્યાવૃત્ત (છૂટા) થવું, કે જેથી ફરી જન્મમરણનો ફેરો ન રહે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

લોકસંજ્ઞા જેની જિંદગીનો ધ્રુવકાંટો છે તે જિંદગી ગમે તેવી શ્રીમંતતા, સત્તા કે કુટુંબ પરિવારાદિ યોગવાળી હોય તો પણ તે દુઃખનો જ હેતુ છે.

આત્મશાંતિ જે જિંદગીનો ધ્રુવકાંટો છે તે જિંદગી ગમે તો એકાકી અને નિર્ધન, નિર્વસ્ત્ર હોય તો પણ સમાધિનું સ્થાન છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પ્રસ્તાવના

સદ્ધર્મ જિજ્ઞાસુ સદ્. શ્રી નગીનદાસ ગિ. શેઠની મિલ્કતના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી આ અગાઉ (૧) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી રચિત "આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર" વિવેચન સહિત, (૨) "પરમપદપ્રાપ્તિની ભાવના", શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી રચિત અમર કૃતિ 'અપૂર્વ અવસર' પર સદ્. શ્રી ન. ગિ. શેઠ કૃત વિવેચન, (૩) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના "આત્મિક ઊર્ધ્વીકરણનો આંતરૂ પરિચય", (૪) "ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય", (૫) "સંતની અમૃતવાણી", (૬) "શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી", (૭) "શ્રીમદ્‌ની સિદ્ધપદ ભાવના". શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રચિત 'અપૂર્વ અવસર' પર ડૉ. સરયુ આર. મહેતાએ કરેલું વિવેચન, (૮) "શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર" વિવેચન સહિત એમ આઠ કૃતિઓ પ્રગટ થયેલ છે. હવે આ નવમું અને છેલ્લુ પુસ્તક "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અધ્યાત્મ જ્ઞાનકોષ" પ્રગટ કરતાં ટ્રસ્ટીઓને સંતોષ થાય છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ, "અધ્યાત્મ જ્ઞાનકોષ"ને Encyclopedia of Spiritual Science કહી શકાય.

લગભગ દશેક વર્ષ પહેલાં આ લખનારના ચિત્તમાં આવ્યા કરતું હતું કે પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનાં અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક વચનામૃતમાંથી એકે એક વિષય ઉપર જૂદા જૂદા સમયે લખાયેલ, વ્યાખ્યા કરેલ કે સમજાવેલ વચનોનો એક સાથે એકજ સ્થળે સંગ્રહ કરી, તે બધાં વચનોને વ્યવસ્થિત રીતે, સમજવામાં અનુસંધાન રહે તેવા ક્રમમાં મૂકી અને પછી બધા વિષયોને કક્કાવારી પ્રમાણે ગોઠવીને પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં

આવે તો તે દરેક જિજ્ઞાસુ, અભ્યાસી, કે સંશોધકને ખૂબ ઉપયોગી તેમ હિતનું કારણ થાય તથા તે એક આદર્શ Reference Book બની રહે. તે વિચારના બળથી અને તેની અતિ ઉપયોગિતા જણાવાથી તે કાર્ય કરવાની શરૂઆત પણ કરી હતી. પરંતુ તે કાર્ય પાછળની મહેનત કઠણ જણાતાં આવશ્યક ધીરજ અને સમયના અભાવે કાર્યને પડતું મૂકવું પડયું. તેમ છતાં તે સંબંધના વિચાર ત્યાર પછી પણ વારંવાર આવ્યા હતા. આખરે તેનો ઉદયયોગ આવ્યો.

સદ્. નગીનદાસ ગિ. શેઠની મિલ્કતના ટ્રસ્ટીઓમાંના એક સદ્. શ્રી જમનાદાસ પી. શેઠ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના પરમ ભક્ત, તેમનાં વચનામૃતના અડગ અભ્યાસી તથા વચનના ભાવોને અંતરમાં પરિણમાવી આચારમાં ઉતારવામાં ઉત્સાહી, સદ્ધર્મનું ઉલ્લાસભાવે આરાધન કરનાર અને આ પ્રકાશન કાર્યમાં ઉત્સાહ બતાવી સાથ આપનાર, તા. ૨૪–૫–૧૯૭૩ ગુરુવારે સવારના છ વાગ્યે શાંત ધર્મભાવમાં રહી દેહત્યાગ કરી આ સંસારનો આ ભાગ છોડી ચાલ્યા ગયા, તે દુઃખદ પ્રસંગ આ સુખદ કાર્ય કરવામાં અમારા માટે ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ થયો. તેમનું એકનિષ્ઠાપણું, તેમની દૃઢ મક્કમતા અને તેમની ધીરજ એ વગેરેએ અમારામાં પ્રેરણાબળ આપ્યું. બધા ટ્રસ્ટીઓ વતી તેમના સતત સાથ અને સહકાર બદલ તેમનો આભાર માની તેમના આત્માને પ્રભુ શાંતિ આપો એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની રૂપરેખા દશ વર્ષ પહેલાં ઊગેલી તે આજે નિમિત્તવશ પ્રભુકૃપાએ આકાર પામી આ ગ્રંથકમળરૂપે પ્રગટ થાય છે અને વહાલા જિજ્ઞાસુ વાચકવૃંદના હાથમાં આવે છે તેથી આનંદ થાય છે.

"શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર અપાયેલી દરેક વિષય પરની માહિતી એકી સાથે મળી રહે અને જાણવા સમજવાની સુગમતા થાય એ હેતુથી આ ગ્રંથમાં ગોઠવણી કરવામાં આવી છે. ક્યારેક ક્યારેક ચાલતા વિષયનું અનુસંધાન જાળવવા માટે વચનોને બબ્બે વાર લેવામાં આવ્યાં છે, ત્યાં પુનરુક્તિરૂપ દૂષણ ન સમજતાં ભૂષણરૂપ લેખવું. આ ગ્રંથ સહુને ઉપયોગી તેમ જ ઉપકારી થવામાં પરમ નિમિત્તરૂપ બનો એવી પ્રભુપ્રાર્થના છે.

ગ્રંથ છાપવાનું કામ ભાવનગર, સાધના મુદ્રણાલયવાળા શ્રી ગિરધરભાઈ ફુલચંદ શાહે કાળજીપૂર્વક તથા ઉલ્લસિત ભાવથી કરેલ છે અને અમારી સમય-મર્યાદામાં કામ પૂરું કરી સંતોષ આપ્યો છે, તે માટે ટ્રસ્ટીઓ તેમનો આભાર માને છે.

"સત્પુરુષોનું યોગબળ જગતનું કલ્યાણ કરો."

૬૪, મોરવી હાઉસ,
ગોવા સ્ટ્રીટ
મુંબઈ, ૪૦૦૦૦૧
તા. ૩-૧-૧૯૭૪

સંત ચરણોપાસક
ભોગીલાલ ગિ. શેઠ

સૂચના

આ ગ્રંથમાં દરેક વિષયને છેડે અથવા તેના સંબંધના વચનોને છેડે જે આંક આપ્યા છે તે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસથી પ્રગટ થયેલ "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" પુસ્તકના તે તે વિભાગમાં અપાયેલ આંક છે. આથી મૂળ વચનો જોવા ઇચ્છનાર સુગમતાએ તેમ કરી શકશે. તેની વિગત :—

(૧) છેડે માત્ર કૌંસમાં આંક હોય, દા.ત. (૭૧૦), ત્યાં તે પત્રનો ક્રમાંક સમજવો.

(૨) ઉપ. નોંધ = ઉપદેશ નોંધ, પછી જે આંક હોય તે તે વિભાગનો નંબર છે.

(૩) ઉપ. છાયા = ઉપદેશ છાયા, તેના પછી જે આંક હોય તે તે વિભાગનો ક્રમાંક છે.

(૪) હાથ નોંધ ૧ અથવા ૨ અથવા ૩ પછી કૌંસમાં જે આંક છે તે તે વિભાગનો ક્રમાંક છે.

(૫) મોક્ષમાળા પછીનો આંક તે તેનો પાઠ નંબર છે.

(૬) આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર. ગાથા નંબર સાથે જ આપેલ છે.

વિષય સૂચિ

	પૃષ્ઠ
અકાળ (સ્વાધ્યાય)	૧
અકંપ ગુણવાળા	૧
અક્રિયતા—સક્રિયતા	૧
અચિંત્ય દ્રવ્ય	૨
અજ્ઞાન	૩
અજ્ઞાનનું લક્ષણ	૪
અજ્ઞાન પરિષહ	૪
અજ્ઞાનવાદી	૫
અણગાર	૫
અદત્ત	૫
અધમાધમ પુરુષનાં લક્ષણો	૫
અર્થ	૬
અર્થાંતર	૬
અધિષ્ઠાન	૬
અધ્યવસાય	૮
અધ્યાત્મજ્ઞાન	૮
અધ્યાત્મશાસ્ત્ર	૮
અનંતાનુબંધી કષાય	૮
અનંત સંસાર, શાથી વધે છે ?	૧૨
અનાગાર	૧૩

	પૃષ્ઠ
અનુકંપા	૧૩
અનુપપન્ન	૧૩
અનુપ્રેક્ષા	૧૪
અનુયોગ	૧૩
અપવાદમાર્ગ	૧૫
અપેક્ષા	૧૫
અબંધ	૧૫
અભવ્ય	૧૫
અભિનિવેશ	૧૬
અભેદદશા, કેમ આવે ?	૧૬
અમૂર્તિ	૧૭
અવગાઢ	૧૭
અવગાહ	૧૭
અવગાહના	૧૭
અવિરતિપણું	૧૮
અસમાધિ	૧૮
અસંખ્યાત	૧૮
અસંગપણું	૧૯
અસંયમ	૧૯
અસ્તિકાય. જુઓ દ્રવ્ય પા.	૧૯
અસ્તિત્વ	૧૯

	પૃષ્ઠ
અંતપરિણામ	૨૦
અંતર્મુહૂર્ત	૨૦
અંતર્વૃત્તિ સ્પર્શ	૨૦
આકાશ જુઓ 'દ્રવ્ય'	૨૧
આગમ	૨૧
આચાર્ય	૨૧
આત્મ અર્પણતા	૨૧
આત્મ કલ્યાણ	૨૨
આત્મ જોગ	૨૨
આત્મજ્ઞાન	૨૨
આત્મજ્ઞાન કેમ પમાય ?	૨૩
આત્મત્વ પ્રાપ્તિ	૨૭
આત્મદશા, કેમ આવે ?	૨૭
આત્મદર્શિતાની પ્રાપ્તિ	૨૮
આત્મદ્રવ્ય	૨૮
આત્મધર્મ	૨૮
આત્મધ્યાન	૨૮
આત્મપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ પાત્ર	૨૯
આત્મભાન	૩૦
આત્મવાદ પ્રાપ્ત	૩૦
આત્મવિકાસનો ક્રમ જુઓ ગુણસ્થાન ક્રમારોહ	૩૧
આત્મશાંતિ	૩૧
આત્મશ્રેણિ	૩૧
આત્મસાધન	૩૧

	પૃષ્ઠ
આત્મસ્વભાવની નિર્મળતા થવા	૩૨
આત્મા	૩૨
આત્માકારતા	૩૬
આત્માર્થીનાં લક્ષણ	૩૬
આત્માર્થીનું અનુપ્રેક્ષણ	૩૭
આપ્ત પુરૂષ	૩૭
આપ્ત પુરૂષનાં લક્ષણો	૩૮
આયતન	૩૯
આર્ય	૩૯
આર્ય આચાર	૩૯
આર્ય ધર્મ	૩૯
આર્ય વિચાર	૩૯
આશંકા–શંકા	૩૯
આસ્રવ–સંવર	૪૦
આસનજય	૪૦
આહાર વિહાર ને નિહાર	૪૦
ઇશ્વર	૪૦
ઇશ્વર જગતકર્ત્તા છે ?	૪૦
ઇશ્વરેચ્છા	૪૨
ઉત્તમ મુમુક્ષુ	૪૩
ઉત્તમ વસ્તુ	૪૩
ઉત્સર્ગમાર્ગ જુઓ 'અપવાદ માર્ગ' પા. ૧૫	૪૩

	પૃષ્ઠ
ઉદાસીનતા	૪૩
ઉપદેશબોધ	૪૬
ઉપયોગ	૪૬
ઉપવાસ	૪૭
ઉપશમ-વૈરાગ્ય	૪૭
ઉપશમભાવ	૪૮
ઉપશમ શ્રેણિ જુઓ 'ગુણ સ્થાન' પા. ૮૫	૪૮
ઉપહત	૪૮
ઉપષ્ટંભજન્ય	૪૮
ઉપેક્ષા ભાવના	૪૮
ઋષિ	૪૮
કદાગ્રહ	૪૮
કરણાનુયોગ જુઓ 'અનુયોગ'	૪૮
કરુણા ભાવના	૪૯
કર્મ	૪૯
કર્મની આઠ પ્રકૃતિ	૫૧
કર્મ, ઘનઘાતી ક્ષય કરવાં સહેલાં છે	૫૨
કર્મ, ઘાતી ક્ષયોપશમ કે કેવા ભાવે હોય?	૫૩
કર્મ, પ્રદેશોદય, વિપાકોદય	૫૪
કર્મ, બંધનાં કારણ	૫૪
કર્મ, બંધના નિયમો	૫૫
કર્મ, બંધના પ્રકાર	૫૬

	પૃષ્ઠ
કર્મ, પ્રકૃતિઓમાં વહેંચણી કેવી રીતે થાય છે?	૫૭
કર્મ પ્રકૃતિઓ :-	
અંતરાય	૫૮
આયુષ્ય	૫૯
આયુ:કર્મ સંબંધી	૬૦
જ્ઞાનાવરણીય	૬૧
દર્શનાવરણીય	૬૧
નિકાચિત-શિથિલ	૬
મોહનીય	૬૪
વેદનીય	૬૭
કાયા, સંયમ, જુઓ સંયમ'	૬૭
કાળ. દુષમ	૬૮
પંચમ	૬૯
શું ખાય છે?	૭૧
કાળદ્રવ્ય જુઓ 'દ્રવ્ય'	૭૨
કુટુંબ	૭૨
કૂટસ્થ	૭૩
કેવળબીજ	૭૩
કેવળજ્ઞાન	
માં પદાર્થ કેવા પ્રકારે દેખાય?	૭૫
ના સ્વરૂપનો વિચાર	૭૬
ના બે પ્રકાર	૮૦
સંબંધી વિવેચન	૮૦
પ્રાપ્તિનો ઉપાય	૮૧
ક્રિયા	૮૩

	પૃષ્ઠ
ક્રિયાજડ	૮૩
ક્રિયામાર્ગ જુઓ 'માર્ગ'	૮૪
ક્ષમાપના (ક્ષમા)	૮૪
ક્ષયોપશમ	૮૪
ક્ષાયક ભાવ	૮૪
ક્ષાયિક ચારિત્ર	૮૪
ગણધર	૮૪
ગણિતાનુયોગ જુઓ 'અનુયોગ'	૮૪
ગતિ (માઠી)	૮૪
ગુણ અને ગુણી	૮૫
ગુણધર	૮૫
ગુણસ્થાનક	૮૫
૧લું	૮૬
૨જું	૮૯
૩જું	૮૯
૪થું	૯૦
૫મું	૯૧
૬ઠ્ઠું	૯૨
૭મું	૯૨
૧૧મું	૯૩
૧૨મું	૯૪
૧૩મું	૯૫
૧૪મું	૯૭
ગુણસ્થાનક્રમારોહ	૯૮
ગુણસ્થાનવર્તી સિદ્ધિજોગ : જુઓ ' સિદ્ધિજોગ '	૯૯
ગુરુ	૯૯
ગોસાંઈ	૧૦૧
ગૃહસ્થ, ઉત્તમ	૧૦૧
ઘેલછા	૧૦૧
ચયવિચય	૧૦૨
ચયોપચય	૧૦૨
ચરણકરણાનુયોગ જુઓ 'અનુયોગ'	૧૦૨
ચરમશરીરી	૧૦૨
ચારિત્ર	૧૦૨
ચાર્વાક	૧૦૩
ચિત્તસ્થિરતા	૧૦૩
ચિંતામણિ	૧૦૩
ચેતનાના ત્રણ પ્રકાર	૧૦૪
ચૈતન્ય	૧૦૪
છ દર્શન	૧૦૪
છદ્મસ્થ	૧૦૬
છ દ્રવ્ય	૧૦૬
છ ભાવ	૧૦૯
છેલ્લી સમજણ	૧૦૯

	પૃષ્ઠ
જગત	૧૧૦
જગતમાં કોણ સુખી છે !	૧૧૦
જાતિસ્મરણ જ્ઞાન	૧૧૫
જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાન પાછળનો ભવ કેવી રીતે દેખે છે ?	૧૧૭
જિજ્ઞાસુ	૧૧૮
જિનકલ્પ	૧૧૮
જિનપૂજા	૧૧૮
જિનમુદ્રા	૧૧૮
જિન વચન	૧૧૮
જિનાગમ	૧૧૯
જિનેશ્વરવાણી	૧૧૯
જીવ : જીવ-કાયાનો સંબંધ	૧૨૦
,, તેના ત્રણ દોષ	૧૨૦
,, દ્રવ્ય–ભાવ	૧૨૨
,, ના લક્ષણ	૧૨૨
,, ના બે ભેદ સિદ્ધ અને સંસારી	૧૨૫
,, મનુષ્યપણું કેવી રીતે પામે છે ?	૧૨૭
,, (ને) મોટાં બે બંધન	૧૨૭
,, સદા જીવંત છે	૧૨૭
,, સમયે સમયે મરે છે, સમજણ	૧૨૮
જીવ : સ્વરૂપ	૧૨૮
જૈન દર્શન	૧૨૮
જ્ઞાન	૧૨૯
જ્ઞાનના ભેદ	૧૩૧
જ્ઞાન અવધિ	૧૩૨
,, કેવળ	૧૩૩
,, નિરાવરણ	૧૩૩
,, પરમાવધિ	૧૩૩
,, મતિ તથા શ્રુત	૧૩૩
,, મનઃપર્યવ	૧૩૪
,, વિભંગ	૧૩૬
જ્ઞાની	
,, તેની ઓળખાણ કેમ થતી નથી ?	૧૩૭
,, તેના ઉપદેશમાં સંક્ષેપતા	૧૩૯
જ્ઞાનીદશા	૧૩૯
જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ	૧૪૦
જ્ઞાનીની વાણી	૧૪૦
જ્ઞાની સંસારમાં કેવા પ્રકારે વર્તે છે ?	૧૪૧
જ્ઞાનીને સંયમસુખ	૧૪૧
તરણતારણ	૧૪૨
,, ચોભંગી	૧૪૨
તીર્થંકરગોત્ર	૧૪૩
તીવ્ર જ્ઞાનદશા	૧૪૩

	પૃષ્ઠ
તુર્યાવસ્થા	૧૪૪
તેજસ્ શરીર જુઓ શરીર'	૧૪૪
ત્યાગ	૧૪૪
ત્રિપદ	૧૪૪
દયા	૧૪૫
દર્શન	૧૪૬
દર્શન પરિષહ જુઓ ' અજ્ઞાન પરિષહ '	૧૪૬
દર્શન મોહ	૧૪૬
દશા શાથી અવરાય?	૧૪૭
દિગંબર–શ્વેતાંબર	૧૪૭
દીક્ષા	૧૪૭
દૃષ્ટિવિષ	૧૪૮
દેહ	૧૪૮
દ્રવ્ય	૧૪૯
દ્રવ્યાનુયોગ જુઓ 'અનુયોગ'	૧૫૧
ધર્મ	૧૫૧
ધર્મકથાનુયોગ જુઓ ' અનુયોગ '	૧૫૩
ધર્મનો મર્મ	૧૫૩
ધર્મસંન્યાસ	૧૫૩

	પૃષ્ઠ
ધ્યાન, આર્ત્ત આદિ ૪ પ્રકાર	૧૫૩
,, ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ	૧૫૩
,, ,, ચાર લક્ષણ	૧૫૫
,, ,, ચાર આલંબન	૧૫૬
,, ,, ચાર અનુપ્રેક્ષા	૧૫૬
,, આર્ત્ત	૧૫૭
,, શુક્લ	૧૫૭
,, તરંગરૂપ ક્યારે?	૧૫૭
,, નું સુગમ સ્વરૂપ	૧૪૭
,, ની સ્મૃતિ	૧૬૦
,, સાધવુ કેમ?	૧૬૧
નય	૧૬૧
નવકાર મંત્ર	૧૬૩
નવ તત્ત્વ	૧૬૪
નવતત્વ નામચક્ર	૧૬૫
નિક્ષેપ	૧૬૭
નિગોદ	૧૬૭
નિયાણું	૧૬૮
નિર્ગ્રંથ	૧૬૮
નિર્જરા	૧૬૮
નિર્ધ્વંસ પરિણામ	૧૭૦
નિર્ભયતા	૧૭૦
નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ	૧૭૦
નિવૃત્તિ બોધ	૧૭૦
નિશ્ચય–વ્યવહાર	૧૭૧
નીતિ	૧૭૧

	પૃષ્ઠ
પરમ પુરુષ	૧૭૧
,, દશાવર્ણન	૧૭૧
પરમ સત્	૧૭૨
પરમાર્થ સમકિત જુઓ 'સમકિત'	૧૭૩
પરમેશ્વરનાં લક્ષણો જુઓ 'આપ્ત પુરુષનાં લક્ષણો'	૧૭૩
પરિગ્રહ	૧૭૩
પરિણામ	૧૭૪
પરિભ્રમણ	૧૭૪
પર્યાય	૧૭૫
પર્યાયાલોચન	૧૭૫
પર્યુષણ આરાધના	૧૭૫
પંચમ કાળ જુઓ 'કાળ, પંચમ'	૧૭૬
પાપ	૧૭૬
પુદ્ગલ વિપાકી	૧૭૬
પુરુષાર્થ, ચાર, ધર્મ અર્થાદિ	૧૭૬
પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ	૧૭૮
પુનર્જન્મ, જાણી શકાય?	૧૭૮
પ્રતાપી પુરુષ	૧૭૯
પ્રતિક્રમણ	૧૭૯
પ્રતિમા	૧૮૦
પ્રતિહાર	૧૮૦
પ્રત્યાખ્યાન	૧૮૦
પ્રદેશબંધ	૧૮૨

	પૃષ્ઠ
પ્રમાદ	૧૮૨
પ્રમોદ ભાવના	૧૮૩
પ્રલય, દુનિયાનો	૧૮૩
પ્રાપ્ત	૧૮૪
પ્રશ્ન—ઉત્તર	૧૮૪
૧. આઠ રુચક પ્રદેશ નિર્બંધન છે?	૧૮૪
૨. આત્માના ગુણવડીએ મનુષ્ય દિવસે અમુક હદ સુધી દેખી શકે છે. ને રાત્રે નથી દેખી શકતો, તેનું કારણ શું?	૧૮૫
૩. આત્માના પ્રદેશ દેહ-વ્યાપક છતાં આંખથી જ દેખાય, તેમ શા માટે?	૧૮૬
૪. આત્માના પ્રદેશ પીડા વેદવા સારૂ ખેંચાતા હશે?	૧૮૭
૫. દીર્ઘશંકાદિ અલ્પ ક્રિયામાં પણ સાધુ માટે આટલી બધી સંકડાશ કેમ?	૧૮૮
૬. જ્ઞાનનું બીજું નામ અજ્ઞાન, તો અજ્ઞાનથી મોક્ષ કેમ નહીં?	૧૮૯

	પૃષ્ઠ
૭. પરમાણુની વ્યાખ્યા જોતાં, તેમાં અનંત પર્યાય કેમ ઘટે ?	૧૯૧
૮. મહાત્મા ગાંધીજીએ પૂછેલ પ્રશ્નો	
(અ) અનીતિમાંથી સુનીતિ થશે ?	૧૯૨
(આ) દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે?	૧૯૩
(ઇ) મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે...	૧૯૩
(ઉ) મોક્ષ મળશે કે નહીં તે આ દેહમાં જાણી શકાય ?	૧૯૩
બાહ્ય ક્રિયા	૧૯૪
બીજજ્ઞાન	૧૯૭
બોધને પાત્ર કોણ ? જુઓ "આત્મ પ્રાપ્તિનું ઉત્તમ પાત્ર"	૧૯૮
બોધબીજ	૧૯૮
બોધ, વાસિત	૧૯૯
બ્રહ્મચર્ય	૨૦૦
બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ	૨૦૧
બ્રાહ્મી વેદના	૨૦૩

	પૃષ્ઠ
ભક્તિ	૨૦૩
ભક્તિમાર્ગ	૨૦૭
ભજના	૨૦૮
ભવસ્થિતિ	૨૦૮
ભાવાત્મા	૨૦૯
ભાવના, ચાર, મૈત્રી આદિ	૨૦૯
,, બાર, અનિત્યાદિ	૨૦૯
ભાસ	૨૧૨
ભાસન	૩૧૨
ભેદજ્ઞાન	૨૧૨
ભ્રાંતિ	૨૧૩
મતાર્થી, લક્ષણો	૨૧૩
મધ્યસ્થતા, જુઓ 'ભાવના, ચાર'	૨૧૪
મન	૨૧૪
મન આત્માકાર	૨૧૬
,, નિગ્રહનાં વિઘ્નો	૨૧૬
,, નિગ્રહનાં સાધન	૨૧૭
,, સ્થિરતાનો ઉપાય	૨૧૭
,, સંયમ જુઓ "સંયમ"	૨૧૭
મનુષ્ય દેહ	૨૧૭
મમતા, અપારિણામિક	૨૧૮
મરણ–મૃત્યુ	૨૧૮

	પૃષ્ઠ
મરણ પ્રસંગે બોધવચનો	૨૧૯
,, વેળાએ ધર્મભાવનું ફળ	૨૨૪
,, વેળાએ શ્રવણ યોગ્ય વચનો	૨૨૪
મહાત્મા	૨૨૬
,, નો દેહ	૨૨૬
મહાવ્રત, પાંચ	૨૨૭
મંત્ર સ્વરૂપ વચનો	૨૨૭
માનવદેહ, સાર્થકતા	૨૨૮
માયાનો પ્રપંચ	૨૨૯
માર્ગ, અધ્યાત્મ	૨૩૦
,, જ્ઞાન, ક્રિયાદિ, જુઓ "ભક્તિ માર્ગ"	૨૩૦
,, નિર્વાણ	૨૩૦
,, બહાર	૨૩૦
,, પ્રાપ્તને રોકનારાં કારણો	૨૩૧
માર્ગાનુસારી	૨૩૩
મિથ્યાત્વ જુઓ "ગુણસ્થાન ૧લું"	૨૩૪
મિથ્યાદૃષ્ટિ	૨૩૪
મુક્તિ	૨૩૪
મુક્તિશિલા	૨૩૪
મુખરસ જુઓ "સુધારસ"	૨૩૪

	પૃષ્ઠ
મુનિ	૨૩૪
,, ના આચાર	૨૩૫
મુમુક્ષુ	૨૩૫
મુમુક્ષુતા	૨૩૬
મૈત્રી ભાવના જુઓ "ભાવના, ચાર"	૨૩૮
મોક્ષ	૨૩૮
મોક્ષનો ઉપાય	૨૪૧
મોક્ષમાર્ગ	૨૪૩
યતિ	૨૪૫
યથાખ્યાત ચારિત્ર	૨૪૬
યુંજનકરણ	૨૪૬
યોગી, ચમત્કાર	૨૪૬
રાગ દ્વેષ	૨૪૭
રાસભવૃત્તિ	૨૪૭
રુચક પ્રદેશ	૨૩૮
લબ્ધિ	૨૪૮
લેશ્યા	૨૪૯
લોક સંજ્ઞા જુઓ 'આત્મશાંતિ'	૨૪૯
લોકાનુગ્રહ	૨૪૯

	પૃષ્ઠ
વચન સંયમ જુઓ 'સંયમ'	૨૫૦
વચનાવલી,જ્ઞાનમાર્ગની શ્રેણી	૨૫૧
વચનો, ઉત્સાહપ્રેરક	૨૫૨
,, ઉપકારદર્શક	૨૫૩
,, ઉપદેશપ્રધાન	૨૫૪
,, નમસ્કારરૂપ	૨૫૬
,, માર્ગદર્શક	૨૫૮
,, રહસ્યાત્મક	૨૫૮
,, વૈરાગ્યપ્રેરક	૨૬૩
,, સમતાપ્રેરક	૨૬૫
વાસનાનું શંક્રમણ	૨૬૬
વિકલ્પ	૨૬૬
વિચારવાન	૨૬૭
વિજ્ઞાન	૨૬૭
વિચ્છેદ ભાવો	૨૬૭
વિનય	૨૬૮
વિપર્યાસ બુદ્ધિ	૨૬૮
વિપાક	૨૬૮
વિભાવ	૨૬૮
વિભંગ જ્ઞાન	૨૬૯
વિરતિ	૨૬૯
વિવેક	૨૬૯
વીતરાગદર્શન જુઓ "છ દર્શન"	૨૭૦
વીતરાગસંયમ	૨૭૦
વૃત્તિઓ	૨૭૦

	પૃષ્ઠ
વેદક સમ્યક્ત્વ જુઓ "સમકિત"	૨૭૧
વેદના	૨૭૧
વેદાંત	૨૭૨
વૈરાગ્ય	૨૭૨
વ્યવહાર ક્રિયા	૨૭૩
,, શુદ્ધિ	૨૭૪
શરીર	૨૭૫
,, તૈજસ કાર્મણ	૨૭૬
શાંતિ, શાંતપણું	૨૭૭
શુક્લધ્યાન	૨૭૮
શુષ્ક અધ્યાત્મી	૨૭૮
શૂન્યવાદ	૨૭૯
શૈલેશીકરણ	૨૭૯
શ્રવણ-મનન	૨૭૯
શ્રાવક	૨૭૯
શ્વાસજય	૨૭૯
સજ્જનતા	૨૮૦
સત્	૨૮૦
સત્તા સમુદ્ભૂત	૨૮૧
સત્દેવ	૨૮૧
સત્પુરુષ	૨૮૧
,, કેમ ઓળખાય ?	૨૮૩

	પૃષ્ઠ
સત્ય	૨૮૩
સત્શ્રુતનો પરિચય જુઓ "આત્મ સ્વભાવની નિર્મળતા"	૨૮૪
સત્સંગ	૨૮૪
સદાચાર	૨૮૭
સદ્ગુરુ	૨૮૭
,, માહાત્મ્ય	૨૮૮
,, લક્ષણો	૨૮૮
સમકિત, સમ્યક્ત્વ, સમ્યક્-દર્શન	૨૯૦
સમકિતના પ્રકાર	૨૯૦
,, ઉપશમાદિ વ્યાખ્યા	૨૯૪
,, નું માહાત્મ્ય	૨૯૫
,, ક્યાં સુધી ન થાય?	૨૯૭
,, કેમ થાય?	૨૯૮
,, થયાની ખબર પડે?	૨૯૯
,, ના લક્ષણો	૩૦૦
,, ક્ષાયિક, આ કાળે હોય?	૩૦૧
સમદર્શિતા	૩૦૩
સમાધિ	૩૦૪
,, સુખ	૩૦૫
સમિતિ	૩૦૫
સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર	૩૦૫

	પૃષ્ઠ
સમ્યક્ત્વ, ઉપશમ; ,, ક્ષયોપશમ; ,, ક્ષાયિક; ,, બીજરુચિ; ,, વેદક; ,, સાસ્વાદન (છ સમકિતના પ્રકાર)	૩૦૯
સર્વસંગ	૩૦૯
,, પરિત્યાગ	૩૦૯
સંકલ્પ	૩૦૯
સંજ્ઞા	૩૦૯
સંન્યાસી	૩૧૦
સંયમ	૩૧૦
,, કાય, વચન, મન	૩૧૧
,, પરમાર્થ-વ્યવહાર	૩૧૧
,, પરમોત્કૃષ્ટ	૩૧૨
,, સરાગ-વીતરાગ	૩૧૨
સંલેખના	૩૧૨
સંસાર	૩૧૨
સાત વ્યસન	૩૧૪
સાધુ	૩૧૪
સાપેક્ષ, સાપેક્ષત્વ	૩૧૪
સામાયિક	૩૧૪
સિદ્ધ	૩૧૬
સિદ્ધિનું સુખ	૩૧૬
સિદ્ધિ પદ	૩૧૬
સિદ્ધ આત્મા	૩૧૭

	પૃષ્ઠ
સિદ્ધાંત	૩૧૭
સિદ્ધાંત બોધ	
જુઓ "ઉપદેશ બોધ"	૩૧૮
સિદ્ધિ–લબ્ધિ	૩૧૮
સિદ્ધિજોગ	૩૧૯
સુધારસ	૩૨૦
સુપચ્ચખાણ	૩૨૨
સ્થવિરકલ્પ	૩૨૨
સ્યાત્ મુદ્રા	૩૨૨
સ્વઉપયોગ–પરઉપયોગ	૩૨૩
સ્વચ્છંદ	૩૨૩

	પૃષ્ઠ
સ્વરૂપ સ્થિતિ	૩૨૩
સ્વાધ્યાય કાળ	૩૨૪
હળુકર્મી	૩૨૪
પરિશિષ્ટ	
૧ છ પદનો પત્ર	૩૨૫
૨ પત્ર નં. ૬૦૯	૩૨૯
૩ ક્ષમાપના	૩૩૨

અધ્યાત્મ જ્ઞાનકોષ

અકાળ (સ્વાધ્યાય) : શ્રી જિને જે સ્વાધ્યાય કાળ કહ્યા છે, તે યથાર્થ છે. તે તે (અકાળના) પ્રસંગે પ્રાણાદિનો કંઈ સંધિભેદ થાય છે. ચિત્તને વિક્ષેપ નિમિત્ત સામાન્ય પ્રકારે હોય છે, હિંસાદિ યોગનો પ્રસંગ હોય છે, અથવા કોમળ પરિણામમાં વિઘ્નભૂત કારણ હોય છે, એ આદિ આશ્રયે સ્વાધ્યાયનું નિરૂપણ કર્યું છે.

(૬૦૨)

અકંપ ગુણવાળા : મન, વચન, કાયાના યોગની સ્થિરતાવાળા.

વ્યા. સાર.-૨ (૧)

અક્રિયતા-સક્રિયતા : પરમાર્થે તો જીવ અક્રિય છે એમ વેદાંતાદિનું નિરૂપણ છે અને જિનપ્રવચનમાં પણ સિદ્ધ એટલે શુદ્ધાત્માનું અક્રિયપણું છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. શુદ્ધાત્મા

પરયોગનો, પરભાવનો અને વિભાવનો ત્યાં કર્ત્તા નથી માટે અક્રિય કહેવા યોગ્ય છે; પણ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો પણ આત્મા કર્ત્તા નથી એમ જો કહીએ તો તો પછી તેનું કંઇપણ સ્વરૂપ ન રહે. શુદ્ધાત્માને યોગક્રિયા નહીં હોવાથી તે અક્રિય છે, પણ સ્વાભાવિક ચૈતન્યાદિ સ્વભાવરૂપ ક્રિયા હોવાથી તે સક્રિય છે. ચૈતન્યાત્મપણું આત્માને સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાં આત્માનું પરિણમવું તે એકાત્મપણે જ છે, અને તેથી પરમાર્થનયથી સક્રિય એવું વિશેષણ ત્યાં પણ આત્માને આપી શકાય નહીં. નિજ સ્વભાવમાં પરિણમવારૂપ સક્રિયતાથી નિજ સ્વભાવનું કર્ત્તાપણું શુદ્ધાત્માને છે, તેથી કેવળ શુદ્ધ સ્વધર્મ હોવાથી એકાત્મપણે પરિણમે છે; તેથી અક્રિય કહેતાં પણ દોષ નથી. જે વિચારે સક્રિયતા, અક્રિયતા નિરૂપણ કરી છે, તે વિચારના પરમાર્થને ગ્રહીને સક્રિયતા, અક્રિયતા કહેતાં કશો દોષ નથી.

(આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ગા. ૭૮ વિવેચન)

× × ×

સક્રિય જીવને અબંધ અનુષ્ઠાન હોતું નથી. તેરમા ગુણસ્થાનકે કેવળીને પણ યોગને લીધે સક્રિયતા છે અને તેથી બંધ છે; પણ બંધ અબંધબંધ ગણાય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકે આત્માના પ્રદેશ અચલ થાય છે; જેમ પાંજરામાં સિંહ જાળીને અડતો નથી અને સ્થિર થઇ બેસી રહે છે, તેમ અક્રિય છે. જ્યાં પ્રદેશનું અચલપણું છે ત્યાં અક્રિયતા ગણાય. વ્યા. સાર.–૨ (૧૬)

અચિંત્ય દ્રવ્ય : જે અચિંત્ય દ્રવ્યની શુદ્ધ ચિતિસ્વરૂપ કાંતિ પરમ પ્રગટ થઈ અચિંત્ય કરે છે, તે અચિંત્ય દ્રવ્ય સહજ સ્વાભાવિક નિજ સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય જે પરમકૃપાળુ સતપુરૂષે પ્રકાશ્યો તેનો અપાર ઉપકાર છે. (૮૩૩)

અજ્ઞાન : મિથ્યાત્વ સહિત મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાન હોય તો તે અજ્ઞાન. (૭૫૨)

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ આઠે જીવના ઉપયોગ-રૂપ હોવાથી અરૂપી કહ્યાં છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બેમાં મુખ્ય ફેર આટલો છે, કે જે જ્ઞાન સમકિત સહિત છે તેને 'જ્ઞાન' કહ્યું છે અને જે જ્ઞાન મિથ્યાત્વ સહિત છે તેને 'અજ્ઞાન' કહ્યું છે. પણ વસ્તુતાએ બંને જ્ઞાન છે.

'જ્ઞાનાવરણીય કર્મ' અને 'અજ્ઞાન' એક નથી, 'જ્ઞાનાવરણીય કર્મ' જ્ઞાનને આવરણરૂપ છે અને 'અજ્ઞાન' જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ એટલે આવરણ ટળવારૂપ છે.

'અજ્ઞાન' શબ્દનો સાધારણ ભાષામાં 'જ્ઞાનરહિત' અર્થ થાય છે, જેમ જડ જ્ઞાનથી રહિત છે તેમ; પણ નિર્ગ્રંથ પરિ-ભાષામાં મિથ્યાત્વસહિત જ્ઞાનનું નામ અજ્ઞાન છે; એટલે તે દૃષ્ટિથી અજ્ઞાનને અરૂપી કહ્યું છે.

એમ આશંકા થાય કે જો અજ્ઞાન અરૂપી હોય તો સિદ્ધમાં પણ હોવું જોઇએ. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છેઃ–મિથ્યાત્વસહિત જ્ઞાનનું નામ અજ્ઞાન કહ્યું છે; તેમાંથી મિથ્યાત્વ જતાં બાકી જ્ઞાન રહે છે, તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ શુદ્ધતા સહિત સિદ્ધ ભગવંતમાં વર્તે છે. સિદ્ધનું, કેવળજ્ઞાનીનું અને સમ્યક્દૃષ્ટિનું જ્ઞાન મિથ્યાત્વરહિત છે. મિથ્યાત્વ જીવને ભ્રાંતિરૂપે છે. તે ભ્રાંતિ યથાર્થ સમજાતાં નિવૃત્ત થઈ શકવા યોગ્ય છે. મિથ્યાત્વ દિશા ભ્રમરૂપ છે. (૭૬૮)

સમ્યક્ત્વ હોય ને શાસ્ત્રના માત્ર બે શબ્દ જાણે તો પણ

મોક્ષના કામમાં આવે. મોક્ષના કામમાં જે જ્ઞાન ન આવે તે અજ્ઞાન. (ઉપ. છાયા -૧૪)

અજ્ઞાનનું લક્ષણ : વેદના વેદતાં જીવને કંઈપણ વિષમ ભાવ થવો તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે; પણ વેદના છે તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી, પૂર્વોપાર્જિત અજ્ઞાનનું ફળ છે. વર્તમાનમાં તે માત્ર પ્રારબ્ધરૂપ છે; તેને વેદતાં જ્ઞાનીને અવિષમપણું છે; એટલે જીવ ને કાયા જૂદા છે એવો જે જ્ઞાનયોગ તે જ્ઞાનીપુરૂષનો અબાધ જ રહે છે. માત્ર વિષમ ભાવરહિતપણું છે, એ પ્રકાર જ્ઞાનને અવ્યાબાધ છે. વિષમભાવ છે તે જ્ઞાનને બાધકારક છે. દેહમાં દેહબુદ્ધિ અને આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ, દેહથી ઉદાસીનતા અને આત્મામાં સ્થિતિ છે, એવા જ્ઞાની પુરૂષનો વેદનાઉદય તે પ્રારબ્ધ વેદવારૂપ છે; નવા કર્મનો હેતુ નથી. (૫૦૯)

અજ્ઞાન પરિષહ : મહાત્મા શ્રી તીર્થંકરે નિર્ગ્રંથને પ્રાપ્ત પરિષહ સહન કરવાની ફરી ફરી ભલામણ આપી છે. તે પરિષહનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં અજ્ઞાન પરિષહ અને દર્શન પરિષહ એવા બે પરિષહ પ્રતિપાદન કર્યા છે, કે કોઈ ઉદય યોગનું બળવાનપણું હોય અને સત્સંગ, સત્પુરૂષનો યોગ થયા છતાં જીવને અજ્ઞાનનાં કારણો ટાળવામાં હિંમત ન ચાલી શકતી હોય, મુંઝવણ આવી જતી હોય, તો પણ ધીરજ રાખવી; સત્સંગ, સત્પુરૂષનો યોગ વિશેષ વિશેષ કરી આરાધવો; તો અનુક્રમે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થશે, કેમકે નિશ્ચય જે ઉપાય છે અને જીવને નિવૃત્ત થવાની બુદ્ધિ છે, તો પછી તે અજ્ઞાન નિરાધાર થયું છતું શી રીતે રહી શકે? એક માત્ર પૂર્વકર્મયોગ સિવાય ત્યાં કોઈ તેને આધાર નથી. તે તો જે જીવને સત્સંગ, સત્પુરૂષનો યોગ થયો છે અને પૂર્વકર્મનિવૃત્તિ પ્રત્યે પ્રયોજન છે, તેને ક્રમે

કરી ટળવા જ યોગ્ય છે, એમ વિચારી તે અજ્ઞાનથી થતું આકુળ વ્યાકુળ પણું તે મુમુક્ષુજીવે ધીરજથી સહન કરવું, એ પ્રમાણે પરમાર્થ કહીને પરિષહ કહ્યો છે....પણ તે ધીરજ એવા અર્થમાં કહી નથી કે સત્સંગ, સત્પુરૂષના યોગે પ્રમાદ હેતુએ વિલંબ કરવો તે ધીરજ છે, અને ઉદય છે, તે વાત પણ વિચારવાન જીવે સ્મૃતિમાં રાખવા યોગ્ય છે. (૫૩૭)

અજ્ઞાનવાદી : 'ક્રિયા કરવી નહીં, ક્રિયાથી દેવગતિ પ્રાપ્ત થાય; બીજું કંઇ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેથી ચાર ગતિ રઝળવાનું મટે તે ખરૂં' એમ કહી સદાચરણ પુણ્યના હેતુ જાણી કરતા નથી અને પાપનાં કારણો સેવતાં અટકતા નથી. આ પ્રકારના જીવોએ કાંઈ કરવું જ નહીં અને મોટી મોટી વાતો કરવી એટલું જ છે. આ જીવોને 'અજ્ઞાનવાદી' તરીકે મૂકી શકાય. ઉપ. છાયા. (૧૦)

અણગાર : ઘર વિનાના. વ્યા. સાર-૨ (૧૪)

અદત્ત : (૧) તીર્થંકરે આજ્ઞા આપી ન હોય અને જીવ પોતાના સિવાય પરવસ્તુનું જે કાંઈ ગ્રહણ કરે તે પારકું લીધેલું, ને તે અદત્ત ગણાય. તે અદત્તમાંથી તીર્થંકરે પરવસ્તુ જેટલી ગ્રહણ કરવાની છૂટ આપી છે, તેટલાને અદત્ત ગણવામાં નથી આવતું. (૨) ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે કરેલા વર્તનના સંબંધે અદત્ત ગણવામાં આવતું નથી. વ્યા. સાર-૧ (૧૭૨)

અધમાધમ પુરૂષનાં લક્ષણો : સાચા પુરૂષને દેખી તેને રોષ ઉત્પન્ન થાય; તેનાં સાચાં વચન સાંભળી નિંદા કરે; ખોટી બુદ્ધિવાળા સાચી બુદ્ધિવાળાને દેખી રોષ કરે; સરળને મૂર્ખ કહે, વિનય કરે તેને ધનના ખુશામતિયા કહે; પાંચ ઈન્દ્રિયો વશ કરી હોય તેને ભાગ્યહીન કહે; સાચા ગુણવાળાને દેખી

રોષ કરે; સ્ત્રીપુરૂષનાં સુખમાં લયલીન, આવા જીવો માઠી ગતિને પ્રાપ્ત થાય. ઉપ. છાયા (૧૨)

અર્થ : અર્થ એટલે લક્ષ્મી, અર્થ એટલે તત્ત્વ અને અર્થ એટલે શબ્દનું બીજું નામ. મોક્ષમાળા પા. ૨૬

અર્થાંતર : કહેવાનો હેતુ બદલાઈ જાય તે.

વ્યા. સાર-૨ (૨૬)

અધિષ્ઠાન : અધિષ્ઠાન એટલે જેમાંથી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ, જેમાં તે સ્થિર રહી અને જેમાં તે લય પામી તે. (૨૨૦)

× × ×

સત્ છે. કાળથી તેને બાધા નથી. તે સર્વનું અધિષ્ઠાન છે. વાણીથી અકથ્ય છે. તેની પ્રાપ્તિ હોય છે અને તે પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.

લોકનું સ્વરૂપ સર્વ કાળ એક સ્થિતિનું નથી; ક્ષણે ક્ષણે તે રૂપાંતર પામ્યા કરે છે; અનેક રૂપ નવાં થાય છે, અનેક સ્થિતિ કરે છે અને અનેક લય પામે છે; એક ક્ષણ પહેલાં જે રૂપ બાહ્ય જ્ઞાને જણાયું નહોતું, તે દેખાય છે; અને ક્ષણમાં ઘણાં દીર્ઘ વિસ્તારવાળાં રૂપ લય પામ્યાં જાય છે. મહાત્માના વિદ્યમાને વર્તતું લોકનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનીના અનુગ્રહને અર્થે કંઇક રૂપાંતરપૂર્વક કહ્યું જાય છે પણ સર્વકાળ જેની એક સ્થિતિ નથી એવું એ રૂપ સત્ નહીં હોવાથી ગમે તે રૂપે વર્ણવી તે કાળે ભ્રાંતિ ટાળી છે; અને એને લીધે સર્વત્ર એ સ્વરૂપ હોય જ એમ નથી, એમ સમજાય છે, બાળજીવ તો એ સ્વરૂપને શાશ્વતરૂપ માની લઈ ભ્રાંતિમાં પડે છે, પણ કોઈ જોગ

જીવ એવી અનેકતાની કહેણીથી મુંઝાઈ જઈ સત્ તરફ વળે છે. ઘણું કરી સર્વ મુમુક્ષુઓ એમ જ માર્ગ પામ્યા છે. ભ્રાંતિનું જ રૂપ એવું આ જગત વારંવાર વર્ણવવાનો મોટા પુરૂષોનો એ જ ઉદ્દેશ છે કે તે સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં કરતાં પ્રાણી ભ્રાંતિ પામે કે ખરૂં શું? આમ અનેક પ્રકારે કહ્યું છે, તેમાં શું માનું? અને મને શું કલ્યાણકારક? એમ વિચારતાં વિચારતાં એને એક ભ્રાંતિનો વિષય જાણી, જ્યાંથી 'સત્'ની પ્રાપ્તિ હોય છે, એવા સંતના શરણ વગર છૂટકો નથી, એમ સમજી તે શોધી, શરણાપન્ન થઇ 'સત' પામી 'સત્' રૂપ હોય છે.

જૈનની બાહ્યશૈલી જોતાં તો તીર્થંકરને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય એમ કહેતાં ભ્રાંતિમાં પડીએ છીએ. આનો અર્થ એવો છે કે જૈનની અંતર્શૈલી બીજી જોઇએ કારણ કે અધિષ્ઠાન વગર આ જગત વર્ણવ્યું છે અને તે વર્ણન અનેક પ્રાણીઓ, વિચક્ષણ આચાર્યોને પણ ભ્રાંતિનું કારણ થયું છે....

તીર્થંકરદેવના સંબંધમાં અમને વારંવાર વિચાર રહ્યા કરે છે કે તેમણે 'અધિષ્ઠાન' વગર આ જગત વર્ણવ્યું છે, તેનું શું કારણ? શું તેને અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન નહીં થયું હોય? અથવા અધિષ્ઠાન નહીં જ હોય? અથવા કોઇ ઉદ્દેશે છૂપાવ્યું હશે? અથવા કથનભેદે પરંપરાએ નહીં સમજાવાથી 'અધિષ્ઠાન' વિષેનું કથન લય પામ્યું હશે? આ વિચાર થયા કરે છે. જો કે તીર્થંકરને અમે મોટા પુરૂષ માનીએ છીએ, તેને નમસ્કાર કરીએ છીએ, તેના અપૂર્વ ગુણ ઉપર અમારી પરમ ભક્તિ છે તેથી અમે ધારીએ છીએ કે 'અધિષ્ઠાન' તો તેમણે જાણેલું, પણ લોકોએ પરંપરાએ માર્ગની ભૂલથી લય કરી નાંખ્યું.

જગતનું કોઈ 'અધિષ્ઠાન' હોવું જોઇએ, એમ ઘણાખરા

મહાત્માઓનું કથન છે. અને અમે પણ એમ જ કહીએ છીએ કે 'અધિષ્ઠાન' છે અને તે 'અધિષ્ઠાન' તે હરિ ભગવાન છે, જેને ફરી ફરી હૃદયદેશમાં જોઈએ છીએ....

તીર્થંકરદેવને માટે સખત શબ્દો લખાયા છે માટે તેને નમસ્કાર. (૨૧૮)

અધ્યવસાય : લેશ્યા પરિણામની કંઈક સ્પષ્ટપણે પ્રવૃત્તિ. (૭૫૨)

અધ્યાત્મજ્ઞાન : આત્મા મુખ્યપણે આત્મસ્વભાવે વર્તે તે અધ્યાત્મજ્ઞાન. ઉપ છાયા (૬)

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર : મુખ્યપણે જેમાં આત્મા વર્ણવ્યો હોય તે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર. ભાવ અધ્યાત્મ વિના અક્ષર(શબ્દ) અધ્યાત્મીનો મોક્ષ નથી થતો. જે ગુણો અક્ષરોમાં રહ્યા છે તે ગુણો જો આત્મામાં પ્રવર્તે તો મોક્ષ થાય. ઉપ. છાયા (૬)

અનંતાનુબંધી કષાય : અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સમ્યક્ત્વ સિવાય ગયાં સંભવે નહીં, એમ જે કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. સંસારી પદાર્થોને વિષે તીવ્ર સ્નેહ વિના એવાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ હોય નહીં, કે જે કારણે તેને અનંત સંસારનો અનુબંધ થાય જે જીવને સંસારી પદાર્થો વિષે તીવ્ર સ્નેહ વર્તતો હોય તેને કોઈ પ્રસંગે પણ અનંતાનુબંધી ચતુષ્કમાંથી કોઈપણ ઉદય થવા સંભવે છે અને જ્યાં સુધી તીવ્ર સ્નેહ તે પદાર્થોમાં હોય ત્યાં સુધી અવશ્ય પરમાર્થમાર્ગવાળો જીવ તે ન હોય. પરમાર્થ-માર્ગનું લક્ષણ એ છે કે અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધા

પ્રકારે કાયર થયા કરે, સુખે અથવા દુઃખે. દુઃખમાં કાયરપણું કદાપિ બીજા જીવોનું પણ સંભવે છે, પણ સંસારસુખની પ્રાપ્તિમાં પણ કાયરપણું, તે સુખનું અણગમવાપણું, નીરસ-પણું પરમાર્થમાર્ગી પુરૂષને હોય છે....

જે સંસાર અર્થે અનુબંધ કરે છે, તે કરતાં પરમાર્થને નામે, ભ્રાંતિગત પરિણામે અસદ્ગુરૂ, દેવ, ધર્મને ભજે છે, તે જીવને ઘણું કરીને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થાય છે, કારણ બીજી સંસારની ક્રિયાઓ ઘણું કરી અનંત અનુબંધ કરવાવાળી નથી; માત્ર અપરમાર્થને પરમાર્થ જાણી આગ્રહે જીવ ભજ્યા કરે, તે પરમાર્થજ્ઞાની એવા પુરૂષ પ્રત્યે, દેવ પ્રત્યે, ધર્મ પ્રત્યે નિરાદર છે, એમ કહેવામાં ઘણું કરી યથાર્થ છે, તે સદ્ગુરૂ, દેવ, ધર્મ પ્રત્યે અસત્ ગુર્વાદિકના આગ્રહથી, માઠા બોધથી, આશાતનાએ, ઉપેક્ષાએ પ્રવર્તે એવો સંભવ છે. તેમજ તે માઠા સંગથી તેની સંસારવાસના પરિચ્છેદ નહીં થતી હોવા છતાં તે પરિચ્છેદ માની પરમાર્થ પ્રત્યે ઉપેક્ષક રહે છે; એજ અનંતા-નુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો આકાર છે ૪૫૯)

હું જાણું છું, એ અભિમાન, કુળધર્મને અને કરતા આવ્યા છીએ એ ક્રિયાને કેમ ત્યાગી શકાય એવો લોકભય, સત્પુરૂષની ભક્તિ આદિને વિષે પણ લૌકિક ભાવ, અને કદાપિ કોઈ પંચ-વિષયાકાર એવાં કર્મ જ્ઞાનીને ઉદયમાં દેખી તેવો ભાવ પોતે આરાધવાપણું એ આદિ પ્રકાર છે, તેજ અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ છે. (૫૨૨)

જે કષાય પરિણામથી અનંત સંસારનો સંબંધ થાય તે કષાય પરિણામને જિનપ્રવચનમાં 'અનંતાનુબંધી' સંજ્ઞા કહી છે. જે કષાયમાં તન્મયપણે અપ્રશસ્ત (માઠા) ભાવે, તીવ્રોપયોગે

આત્માની પ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં અનંતાનુબંધીનો સંભવ છે....સત્‌દેવ, સદ્‌ગુરૂ અને સત્ધર્મનો જે પ્રકારે દ્રોહ થાય, અવજ્ઞા થાય તથા વિમુખભાવ થાય એ આદિ પ્રવૃત્તિથી, તેમજ અસત્ દેવ, અસત્ ગુરૂ તથા અસત્ ધર્મનો જે પ્રકારે આગ્રહ થાય, તે સંબંધી કૃતકૃત્યતા માન્ય થાય, એ આદિ પ્રવૃત્તિથી પ્રવર્તતાં અનંતાનુબંધી કષાય સંભવે છે, અથવા જ્ઞાનીના વચનમાં સ્રીપુત્રાદિ ભાવોને જે મર્યાદા પછી ઇચ્છતાં નિર્ધ્વંસ પરિણામ કહ્યાં છે, તે પરિણામે પ્રવર્તતાં પણ અનંતાનુબંધી હોવા યોગ્ય છે. (૬૧૩)

વ્યવહારાદિ પ્રસંગે ક્રોધાદિ વર્તણુંક અનંત જીવો ચલાવે છે. ચક્રવર્તી રાજા આદિ ક્રોધાદિ ભાવે સંગ્રામ ચલાવે છે અને લાખો મનુષ્યનો ઘાત કરે છે, તો પણ તેઓમાંના કોઇનો તે જ કાળમાં મોક્ષ થયો છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની ચોકડીને કષાય એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ કષાય છે તે અત્યંત ક્રોધાદિવાળો છે, તે જો અનંત સંસારનો હેતુ હોઇને અનંતાનુબંધી કષાય થતો હોય તો તે ચક્રવર્ત્યાદિને અનંત સંસારની વૃદ્ધિ થવી જોઇએ અને તે હિસાબે અનંત સંસાર વ્યતીત થયા પહેલાં મોક્ષ થવો શી રીતે ઘટે ? એ વાત વિચારવા યોગ્ય છે. જે ક્રોધાદિથી અનંત સંસારની વૃદ્ધિ થાય તે અનંતાનુબંધી કષાય છે, એ પણ નિઃશંક છે. તે હિસાબે ઉપર બતાવેલા ક્રોધાદિ અનંતાનુબંધી સંભવતા નથી. ત્યારે અનંતાનુબંધીની ચોકડી બીજી રીતે સંભવે છે.

સમ્યક્‌જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણેની ઐકયતા તે મોક્ષ. તે સમ્યક્‌જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એટલે વીતરાગ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. તેનાથી જ અનંત સંસારથી મુક્તપણું પમાય છે. આ વીતરાગજ્ઞાન કર્મના અબંધનો હેતુ

છે, વીતરાગનાં માર્ગે ચાલવું અથવા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું એ પણ અબંધક છે. તે પ્રત્યે જે ક્રોધાદિક કષાય હોય તેથી વિમુક્ત થવું તે જ અનંત સંસારથી અત્યંતપણે મુક્ત થવું છે, અર્થાત્ મોક્ષ છે. મોક્ષથી વિપરીત એવો જે અનંત સંસાર તેની વૃદ્ધિ જેનાથી થાય છે તેને અનંતાનુબંધી કહેવામાં આવે છે અને છે પણ તેમ જ. વીતરાગના માર્ગ અને તેમની આજ્ઞાએ ચાલનારાનું કલ્યાણ થાય છે. આવા જે ઘણા જીવોને કલ્યાણકારી માર્ગ તે પ્રત્યે ક્રોધાદિ ભાવ (જે મહા વિપરીતના કરનારા છે) તે જ અનંતાનુબંધી કષાય છે.

જો કે ક્રોધાદિ ભાવ લૌકિકે પણ અફળ નથી; પરંતુ વીતરાગે પ્રરૂપેલ વીતરાગજ્ઞાન અથવા મોક્ષધર્મ અથવા તો સત્ ધર્મ તેનું ખંડન અથવા તે પ્રત્યે ક્રોધાદિ ભાવ તીવ્ર મંદાદિ જેવે ભાવે હોય તેવે ભાવે અનંતાનુબંધી કષાયથી બંધ થઈ અનંત એવા સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે.

વ્યા. સાર–૧ (૧૮ થી ૨૨)

આ કષાયના અસંખ્યાત ભેદ છે. જેવા આકારમાં કષાય તેવા આકારમાં સંસાર પરિભ્રમણને માટે કર્મબંધ જીવ પાડે છે. કષાયમાં મોટામાં મોટો બંધ અનંતાનુબંધી કષાય છે. જે અંતર્મુહૂર્તમાં ચાલીશ કોડાકોડિ સાગરોપમનો બંધ પાડે છે, તે અનંતાનુબંધીનું સ્વરૂપ પણ જબરજસ્ત છે; તે એવી રીતે કે મિથ્યાત્વ મોહરૂપી એક રાજાને બરાબર જાળવણીથી સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં રાખી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર તેની રક્ષા કરે છે અને જે વખતે જેની જરૂર પડે છે તે વખતે તે વગરબોલાવ્યા મિથ્યાત્વમોહની સેવા બજાવવા મંડી પડે છે. આ ઉપરાંત નોકષાયરૂપ બીજો પરિવાર છે, તે

કષાયના આગળના ભાગમાં રહી મિથ્યાત્વ મોહની ચોકી ભરે છે. પરંતુ એ બીજા સઘળા ચોકિયાતો નહીં જેવા કષાયનું કામ કરે છે. રખડપાટ કરાવનાર કષાય છે અને તે કષાયમાં પણ અનંતાનુબંધી કષાયના ચાર યોદ્ધાઓ બહુ મારી નાંખે છે. આ ચાર યોદ્ધાઓ મધ્યેથી ક્રોધનો સ્વભાવ બીજા ત્રણ કરતાં કાંઇક ભોળો માલુમ પડે છે; કારણકે તેનું સ્વરૂપ સર્વ કરતાં વહેલું જણાઇ શકે છે. એ પ્રમાણે જ્યારે તેનું સ્વરૂપ વહેલું જણાય ત્યારે તેની સાથે લડાઇ કરવામાં ક્રોધની ખાતરી થયેથી લડવાની હિંમત થાય છે. વ્યા. સાર–૧ (૨૦૦)

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પાસેથી થવી જોઇએ. એ સ્વાભાવિક સમજાય છે. છતાં જીવ લોકલજ્જાદિ કારણોથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય છોડતો નથી, એ જ અનંતાનુબંધી કષાયનું મૂળ છે. (૨૦૦)

અનંત સંસાર, શાથી વધે છે? જ્ઞાની પુરૂષની અવજ્ઞા બોલવી તથા તેવા પ્રકારના પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું, એ જીવનું અનંત સંસાર વધવાનું કારણ છે, એમ તીર્થંકર કહે છે. તે પુરૂષના ગુણગ્રામ કરવા, તે પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું અને તેની આજ્ઞામાં સરળ પરિણામે પરમ ઉપયોગ દ્દષ્ટિએ વર્તવું, એ અનંત સંસારને નાશ કરનારૂં તીર્થંકર કહે છે; અને તે વાકયો જિનાગમને વિષે છે. ઘણા જીવો તે વાકયો શ્રવણ કરતા હશે. તથાપિ પ્રથમ વાકયને અફળ અને બીજા વાકયને સફળ કર્યું હોય એવા જીવો તો કવચિત્ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વાકયને સફળ અને બીજા વાકયને અફળ એમ જીવે અનંતવાર કર્યું છે. તેવા પરિણામમાં આવતાં તેને વખત લાગતો નથી, કારણ કે અનાદિકાળથી મોહ નામનો મદિરા તેના 'આત્મામાં' પરિણામ પામ્યો છે; માટે વારંવાર વિચારી તેવા તેવા પ્રસંગમાં યથાશકિત,

યથા બળવીર્યે ઉપર દર્શિત કર્યા છે જે પ્રકાર તે પ્રકારે વર્તવું યોગ્ય છે. (વિશેષ માટે જુઓ અનંતાનુબંધી કષાય) (૭૯૭)

અનાગાર : જેને વ્રતને વિષે અપવાદ નહીં તે.
વ્યા. સાર-૨ (૧૪)

અનુકંપા : સર્વ પ્રાણી ઉપર સમભાવ રાખવો તે, નિર્વૈર-બુદ્ધિ રાખવી તે. ઉપ છાયા (૧૦)

જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ તે અનુકંપા. (૧૩૫)

અનુપપન્ન : નહીં સંભવિત; નહીં સિદ્ધ થવા યોગ્ય.
વ્યા. સાર-૨ (૧૫)

અનુપ્રેક્ષા : આત્મામાં પરિણામ પામે તે અનુપ્રેક્ષા.
ઉપ. છાયા (૮)

અનુયોગ : ઉપદેશના ચાર મુખ્ય પ્રકાર છેઃ-(૧) દ્રવ્યાનુયોગ (૨) ચરણાનુયોગ (૩) ગણિતાનુયોગ (૪) ધર્મકથાનુયોગ.

(૧) લોકને વિષે રહેલાં દ્રવ્યો, તેનાં સ્વરૂપ, તેના ગુણ, ધર્મ, હેતુ, અહેતુ, પર્યાય આદિ અનંત અનંત પ્રકારે છે, તેનું જેમાં વર્ણન છે તે દ્રવ્યાનુયોગ.

(૨) આ દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી કેમ ચાલવું તે સંબંધીનું વર્ણન તે ચરણાનુયોગ.

(૩) દ્રવ્યાનુયોગ તથા ચરણાનુયોગથી તેની ગણતરીનું પ્રમાણ તથા લોકને વિષે રહેલા પદાર્થ, ભાવો, ક્ષેત્ર, કાળાદિની ગણતરીના પ્રમાણની જે વાત તે ગણિતાનુયોગ.

(૪) સત્પુરૂષોનાં ધર્મચરિત્રની કથાઓ કે જેનો ધડો લઈ જીવને પડતાં અવલંબનકારી થઈ પરિણમે તે ધર્મકથાનુયોગ.

વ્યા. સાર-૧ (૧૭૩)

કરણાનુયોગમાં જ્ઞાનીએ અંતર્મુહૂર્ત આત્માનો અપ્રમત્ત ઉપયોગ માન્યો છે. કરણાનુયોગમાં સિદ્ધાંતનો સમાવેશ થાય છે. ચરણાનુયોગમાં વ્યવહારમાં આચરી શકે તેનો સમાવેશ કર્યો છે. સર્વ વિરતિ મુનિને બ્રહ્મચર્ય વ્રતની આજ્ઞા આપે છે તે ચરણાનુયોગની અપેક્ષાએ પણ કરણાનુયોગની અપેક્ષાએ નહીં; કારણ કે કરણાનુયોગ પ્રમાણે નવમા ગુણસ્થાનકે વેદોદયનો ક્ષય થઈ શકે છે; ત્યાં સુધી થઇ શકતો નથી. વ્યા. સાર ૨ (૩૦)

દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુકલ ધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુકલ ધ્યાનથી કેવળજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. મહાભાગ્ય વડે તે દ્રવ્યાનુયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી અથવા નાશ પામવાથી, વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતાથી અને મહત્ પુરૂષના ચરણકમળની ઉપાસનાના બળથી દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે છે.

સામાન્યપણે દ્રવ્યાનુયોગની યોગ્યતા પામવી દુર્લભ છે. આત્મારામ પરિણામી, પરમ વીતરાગ દષ્ટિવંત, પરમ અસંગ એવા મહાપુરૂષો તેનાં મુખ્ય પાત્ર છે.

હે આર્ય ! દ્રવ્યાનુયોગનું ફળ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવા રૂપ સંયમ છે....સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે. સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અનન્ય ઉપાય એ જ છે. (૮૬૬)

મન જો શંકાશીલ થઇ ગયું હોય તો 'દ્રવ્યાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે; પ્રમાદી થઈ ગયું હોય તો 'ચરણકરણાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે; અને કષાયી થઈ ગયું હોય તો 'ધર્મકથાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે; જડ થઈ ગયું હોય તો 'ગણિતાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે. (૨૫)

અપવાદ માર્ગ : અપવાદ એટલે આમ હોવું જોઇએ પણ તેમ ન બને તો આમ. ઉત્સર્ગમાર્ગ એટલે યથાખ્યાત ચારિત્ર, જે નિરતિચારવાળું છે. ઉત્સર્ગમાં ત્રણ ગુપ્તિ સમાય છે; અપવાદમાં પાંચ સમિતિ સમાય છે. ઉત્સર્ગ અક્રિય છે, અપવાદ સક્રિય છે. ઉત્તમ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે ને તેથી ઉતરતો તે અપવાદ છે. ચૌદમું ગુણસ્થાનક ઉત્સર્ગ છે; તેથી નીચેના ગુણસ્થાનકો એક બીજાની અપેક્ષાએ અપવાદ છે. વ્યા. સાર-૨ (૧૧)

જિનપૂજાદિ અપવાદમાર્ગ છે. વ્યા. સાર-૨ (૧૩)

અપેક્ષા : જરૂરિયાત, ઇચ્છા. વ્યા. સાર-૨ (૧૪)

અબંધ : યોગનું ચલાયમાન થવું તે બંધ; યોગનું સ્થિર થવું તે અબંધ. જ્યારે અબંધ થાય ત્યારે મુક્ત થયા કહેવાય. વ્યા. સાર-૨ (૧૧)

અભવ્ય : અભવ્ય જીવ એટલે જે જીવ ઉત્કટરસે પરિણમે અને તેથી કર્મો બાંધ્યા કરે અને તેને લીધે તેનો મોક્ષ ન થાય. ભવ્ય એટલે જે જીવનું વીર્ય શાંતરસે પરિણમે અને તેથી નવો કર્મબંધ ન થતાં મોક્ષ થાય. જે જીવનો વળાંક ઉત્કટરસે પરિણમવાનો હોય તેનું વીર્ય તે પ્રમાણે પરિણમે તેથી જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં અભવ્ય લાગ્યા. આત્માની પરમ શાંત દશાએ મોક્ષ અને ઉત્કટ દશાએ અમોક્ષ. જ્ઞાનીએ દ્રવ્યના સ્વભાવની અપેક્ષાએ ભવ્ય

અભવ્ય કહ્યા છે. જીવનું વીર્ય ઉત્કટરસે પરિણમતાં સિદ્ધ પર્યાય પામી શકે નહીં એમ જ્ઞાનીએ કહેલું છે. વ્યા. સાર-૨ (૨૯)

અભિનિવેશ : લૌકિક અને શાસ્ત્રીય.

લૌકિક અભિનિવેશ એટલે દ્રવ્યાદિ લોભ, તૃષ્ણા, દૈહિક માન, કુળ, જાતિ આદિ સંબંધી મોહ કે વિશેષત્વ માનવું હોય, તે વાત ન છોડવી હોય, પોતાની બુદ્ધિએ સ્વેચ્છાએ અમુક ગચ્છાદિનો આગ્રહ રાખવો હોય, ત્યાં સુધી જીવને અપૂર્વ ગુણ કેમ ઉત્પન્ન થાય? (૬૭૭)

આત્માર્થ સિવાય, શાસ્ત્રની જે જે પ્રકારે જીવે માન્યતા કરી કૃતાર્થતા માની છે **તે** સર્વ શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છે. સ્વચ્છંદતા ટળી નથી અને સત્સમાગમનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તે યોગે પણ સ્વચ્છંદના નિર્વાહના અર્થે શાસ્ત્રના કોઈ એક વચનને બહુવચન જેવું જણાવી મુખ્ય સાધન એવા સત્સમાગમ તેના સમાન કે તેથી વિશેષ ભાર શાસ્ત્ર પ્રત્યે મૂકે છે, તે જીવને પણ "અપ્રશસ્ત" શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છે. આત્મા સમજવા અર્થે શાસ્ત્રો ઉપકારી છે અને તે પણ સ્વચ્છંદરહિત પુરૂષને; એટલો લક્ષ રાખી સત્-શાસ્ત્ર વિચારાય તો તે શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ ગણવા યોગ્ય નથી. (૬૬૧)

અભેદદશા કેમ આવે? અભેદદશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગતની રચના જોવા ઈચ્છે છે તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે એ પ્રાણીએ રચનાના કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી; અને પોતાની અહંરૂપ ભ્રાંતિનો પરિત્યાગ કરવો. સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપભોગની ઈચ્છા ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને એમ થવા માટે સત્પુરૂષના શરણ જેવું એક્કે ઔષધ નથી. (૨૧૪)

અમુનિ : જે જીવો મોહનિદ્રામાં સૂતા છે તે અમુનિ છે. નિરંતર આત્મવિચારે કરી મુનિ તો જાગ્રત રહે. પ્રમાદીને સર્વથા ભય છે, અપ્રમાદીને કોઈ રીતે ભય નથી, એમ શ્રી જિને કહ્યું છે.

(૫૬૯)

અવગાઢ : અવગાઢ એટલે મજબૂત. પરમાવગાઢ=ઉત્કૃષ્ટપણે મજબૂત.

વ્યા. સાર–૨ (૨૦)

અવગાહ : એક પરમાણુપ્રદેશ રોકે તે, વ્યાપવું.

વ્યા. સાર–૨ (૨૦)

અવગાહના : જે દેહે આત્મા સંપૂર્ણ સિદ્ધ થાય તે દેહ-પ્રમાણથી કિંચિત્ ન્યૂન જે ક્ષેત્રપ્રમાણ ઘન થાય તે અવગાહના. જીવો જુદા જુદા સિદ્ધ થયા, તે એક ક્ષેત્રે સ્થિતિ છતાં પ્રત્યેક જુદા જુદા છે. નિજ ક્ષેત્રઘનપ્રમાણ અવગાહનાએ છે.

ઉપ. નોંધ (૧૨)

અવગાહના એટલે કદ આકાર એમ નહીં. કેટલાક તત્ત્વના પારિભાષિક શબ્દો એવા હોય છે કે જેનો અર્થ બીજા શબ્દોથી વ્યક્ત ન કરી શકાય; જેને અનુરૂપ બીજા શબ્દ ન મળે; જે સમજ્યા જાય પણ વ્યક્ત ન કરી શકાય

અવગાહના એવો શબ્દ છે, ઘણા બોધે, વિશેષ વિચારે એ સમજી શકાય. અવગાહના ક્ષેત્રઆશ્રયી છે. જુદું છતાં એકમેક થઈ ભળી જવું, છતાં જુદું રહેવું. આમ સિદ્ધ આત્માનું જેટલા ક્ષેત્રપ્રમાણ વ્યાપકપણું તે તેની અવગાહના કહી છે.

ઉપ. નોંધ (૧૩)

અવિરતિપણું : વિરતિ એટલે મૂકાવું, અથવા રતિથી વિરૂદ્ધ, એટલે રતિ નહીં તે. અ+વિ+રતિ= અ=નહીં+વિ=વિરૂદ્ધ +રતિ=પ્રીતિ; એટલે પ્રીતિ વિરૂદ્ધ નહીં તે 'અવિરતિ' છે.

વ્યા. સાર-૧ (૯૮)

મિથ્યાત્વની હાજરી હોય ત્યાં સુધી અવિરતિપણું નિર્મૂળ થતું નથી, એટલે જતું નથી; પરંતુ જો મિથ્યાત્વપણું ખસે તો અવિરતિપણાને જવું જ જોઇએ, એ નિ:સંદેહ છે. કારણ કે મિથ્યાત્વ સહિત વિરતિપણું આદરવાથી મોહભાવ જતાં નથી. મોહભાવ કાયમ છે ત્યાંસુધી અભ્યંતર વિરતિપણું થતું નથી, અને પ્રમુખપણે રહેલો એવો જે મોહભાવ તે નાશ પામવાથી અભ્યંતર અવિરતિપણું રહેતું નથી; અને બાહ્ય જો વિરતિપણું આદરવામાં ન આવ્યું હોય તો પણ જો અભ્યંતર છે તો સહેજે બહાર આવે છે.

વ્યા. સાર-૧ (૧૦૫)

અસમાધિ : આત્મપરિણામની અસ્વસ્થતાને શ્રી તીર્થંકર અસમાધિ કહે છે. (૫૬૮)

અસંખ્યાત : અસંખ્યાતાને અસંખ્યાતા ગુણા કરતાં પણ અસંખ્યાત થાય, અર્થાત્ અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ છે. એક આંગુલના અંખ્યાત ભાગ-અંશ-પ્રદેશ તે એક આંગુલમાં અસંખ્યાત છે. લોકના પણ અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ગમે તે દિશાની સમશ્રેણિએ અસંખ્યાત થાય છે. તે પ્રમાણે એક પછી એક, બીજી, ત્રીજી સમશ્રેણિનો સરવાળો કરતાં જે સરવાળો થાય તે એક ગણું, બે ગણું, ત્રણ ગણું, ચાર ગણું થાય, પણ અસંખ્યાતગણું ન થાય; પરંતુ એક સમશ્રેણિ જે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળી છે તે સમશ્રેણિની દિશાવાળી સઘળી સમશ્રેણિઓ જે અસંખ્યાત ગુણી છે તે દરેક

અસંખ્યાતાએ ગુણતાં, તેમ જ બીજી દિશાની સમશ્રેણિ છે તેનો પણ ગુણાકાર તે પ્રમાણે કરતાં, ત્રીજી દિશાની છે તેનું પણ તે પ્રમાણે કરતાં અસંખ્યાત થાય. એ અસંખ્યાતાના ભાંગાને જ્યાંસુધી એક બીજાને ગુણાકાર કરી શકાય ત્યાંસુધી અસંખ્યાતા થાય અને તે ગુણાકારથી કોઈ ગુણાકાર કરવો બાકી ન રહે ત્યારે અસંખ્યાત પૂરું થઈ તેમાં એક ઉમેરતાં જઘન્યમાં જઘન્ય અનંતુ થાય.

વ્યા. સાર-૧ (૧૧૯)

અસંગપણુ : અસંગપણુ એટલે આત્માર્થ સિવાયના સંગ-પ્રસંગમાં પડવું નહીં. (૪૩૦)

અસંયમ : ઉપયોગ ચૂકી જવો તેને અસંયમ કહ્યો.

(ઉ૫૦ છાયા (૫)

અસ્તિકાય : જુઓ 'દ્રવ્ય'.

અસ્તિત્વ : અસ્તિત્વ ભાસ થવાથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તિત્વ એ સમ્યક્ત્વનું અંગ છે. અસ્તિત્વ જો એક વખત પણ ભાસે તો તે દૃષ્ટિની માફક નજરાય છે અને નજરાયાથી આત્મા ત્યાંથી ખસી શકતો નથી. જો આગળ વધે તો પણ પગ પાછા પડે છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ જોર આપતી નથી. એક વખત સમ્યક્ત્વ આવ્યા પછી તે પડે તો પાછો ઠેકાણે આવે છે. એમ થવાનું મૂળ કારણ અસ્તિત્વ ભાસ્યું છે તે છે.

જો કદાચ અસ્તિત્વની વાત કહેવામાં આવતી હોય તો પણ તે બોલવા માત્ર છે, કારણ ખરેખર અસ્તિત્વ ભાસ્યું નથી.

વ્યા. સાર-૧ (૨૨૦)

અંતર્પરિણામ : જે આત્માનો અંતર્વ્યાપાર (અંતર્પરિણામની ધારા) તે, બંધ અને મોક્ષની (કર્મથી આત્માનું બંધાવું અને તેથી આત્માનું છૂટવું) વ્યવસ્થાનો હેતુ છે; માત્ર શરીરચેષ્ટા બંધમોક્ષની વ્યવસ્થાનો હેતુ નથી. વિશેષ રોગાદિ યોગે જ્ઞાનીપુરૂષના દેહને વિષે પણ નિર્બળપણું, મંદપણું, મ્લાનતા, કંપ, સ્વેદ, મૂર્ચ્છા, બાહ્ય વિભ્રમાદિ કૃષ્ટ થાય છે; તથાપિ જેટલું જ્ઞાને કરીને, બોધે કરીને, વૈરાગ્યે કરીને આત્માનું નિર્મળપણું થયું છે, તેટલા નિર્મળપણાએ કરી તે રોગને અંતર્પરિણામે જ્ઞાની વેદે છે, અને વેદતાં કદાપિ બાહ્ય સ્થિતિ ઉન્મત્ત જોવામાં આવે તો પણ અંતર્પરિણામ પ્રમાણે કર્મબંધ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે. (૫૬૭)

અંતર્મુહૂર્ત : અંતર્મુહૂર્ત એટલે બે ઘડીની અંદરનો ગમે તે વખત એમ સાધારણ રીતે અર્થ થાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રકારની શૈલી પ્રમાણે એનો અર્થ એવો કરવો પડે છે કે આઠ સમયથી ઉપરાંત અને બે ઘડીની અંદરના વખતને અંતર્મુહુર્ત કહેવાય. (૧૩૯)

અંતર્વૃત્તિ સ્પર્શ : જો એક વખત આત્મામાં અંતર્વૃત્તિ સ્પર્શી જાય તો અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન રહે એમ તીર્થંકરાદિએ કહ્યું છે. અંતર્વૃત્તિ જ્ઞાનથી થાય છે. અંતર્વૃત્તિ થયાનો આભાસ એની મેળે (સ્વભાવે જ) આત્મામાં થાય છે; અને તેમ થયાની ખાતરી પણ સ્વાભાવિક થાય છે. અર્થાત્ આત્મા 'થરમોમીટર' સમાન છે. તાવ હોવાની તેમ તાવ ઉતરી જવાની ખાતરી થરમોમીટર આપે છે. જોકે થરમોમીટર તાવની આકૃતિ બતાવતું નથી, છતાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. તેમ અંતર્વૃત્તિ થયાની આકૃતિ જણાતી નથી, છતાં અંતર્વૃત્તિ થઈ છે, એમ આત્માને પ્રતીતિ થાય છે. ઔષધ કેવી રીતે તાવ ઉતારે છે તે

કાંઈ બતાવતું નથી, છતાં ઔષધથી તાવ ખસી જાય છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે; એ જ રીતે અંતર્વૃત્તિ થયાની એની મેળે જ પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રતીતિ તે 'પરિણામ પ્રતીતિ' છે.

વ્યા. સાર-૨ (૧૮)

આકાશ : જુઓ 'દ્રવ્ય'.

આગમ : જેના પ્રતિપાદક મૂળ પુરૂષ આપ્ત હોય તે વચનો જેમાં રહ્યાં છે તે આગમ છે. વીતરાગદેવના બોધેલા અર્થની યોજના ગણધરોએ કરી ટૂંકામાં મુખ્ય વચનોને લીધાં તે આગમ. સિદ્ધાંત, શાસ્ત્ર એ બીજાં તેનાં નામ છે. (૪૦)

ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. (૧૨૮)

આચાર્ય : જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય એવા મોક્ષના પાંચ આચાર જેના આચરણમાં પ્રવર્તમાન છે અને બીજા ભવ્ય જીવોને તે આચારમાં પ્રવર્તાવે છે એવા આચાર્ય ભગવાન. (૭૫૭)

આત્મ અર્પણતા : જેથી સર્વ જગતના ભાવ પ્રત્યે વિરામ પમાડી, વૃત્તિને શુદ્ધ ચૈતન્યભાવવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમાં અન્યભાવ રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય. એવી ચૈતન્યવૃત્તિ ભગવાનમાં લીન કરવામાં આવે તે જ આત્મ અર્પણતા કહેવાય.

ધનધાન્યાદિક સર્વ ભગવાનને અર્પણ કર્યાં હોય, પણ જો આત્મા અર્પણ ન કર્યો હોય એટલે તે આત્માની વૃત્તિ ભગવાનમાં લીન કરી ન હોય તો તે ધન ધાન્યાદિકનું અર્પણ કરવું સકપટ જ છે; કેમ કે અર્પણ કરનાર આત્મા અથવા તેની વૃત્તિ

બીજે સ્થળે લીન છે. જે પોતે બીજે સ્થળે લીન છે, તેના અર્પણ થયેલા બીજા જડ પદાર્થ ભગવાનમાં અર્પણ ક્યાંથી થઈ શકે ? માટે ભગવાનમાં ચિત્તવૃત્તિની લીનતા એ જ આત્મ-અર્પણતા છે અને એ જ આનંદઘન પદની રેખા એટલે પરમ અવ્યાબાધ સુખમય મોક્ષપદની નિશાની છે. (૭૫૩)

આત્મકલ્યાણ : આત્મકલ્યાણ પ્રાપ્ત થવામાં ઘણું કરીને વારંવાર પ્રબળ પરિષહો આવવાનો સ્વભાવ છે. પણ જો તે પરિષહ શાંત ચિત્તથી વેદવામાં આવે છે, તો દીર્ઘકાળે થઈ શકવા યોગ્ય એવું કલ્યાણ બહુ અલ્પકાળમાં સાધ્ય થાય છે. (૨૪૨)

આત્મજોગ : વિચારની નિર્મળતાએ કરી જો આ જીવ અન્ય પરિચયથી પાછો વળે તો સહજમાં હમણાં જ તેને આત્મજોગ પ્રગટે. અસત્સંગ પ્રસંગનો ઘેરાવો વિશેષ છે, અને આ જીવ તેથી અનાદિકાળનો હીનસત્ત્વ થયો હોવાથી તેથી અવકાશ પ્રાપ્ત કરવા અથવા તેની નિવૃત્તિ કરવા જેમ બને તેમ સત્સંગનો આશ્રય કરે તો કોઈ રીતે પુરૂષાર્થ યોગ્ય થઈ વિચારદશાને પામે. (૫૬૯)

આત્મજ્ઞાન : સર્વ કરતાં આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. જેમ ઉપ-યોગની શુદ્ધતા તેમ આત્મજ્ઞાન પમાય છે. એ માટે નિર્વિકાર દૃષ્ટિની અગત્ય છે. (૬૩)

જેટલું આત્મજ્ઞાન થાય તેટલી આત્મસમાધિ પ્રગટે. (૫૬૯)

જેટલી સંસારને વિષે સારપરિણતિ મનાય તેટલી આત્મ-જ્ઞાનની ન્યૂનતા શ્રી તીર્થંકરે કહી છે. (૫૫૧)

ઉપદેશજ્ઞાન અનાદિથી ચાલ્યું આવે છે. એકલાં પુસ્તકથી જ્ઞાન થાય નહીં. પુસ્તકથી જ્ઞાન થતું હોય તો પુસ્તકનો મોક્ષ થાય! સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું ભૂલી જવાય તો પુસ્તક અવલંબનભૂત છે. ચૈતન્યપણું ગોખે તો ચૈતન્યપણું પ્રાપ્ત થાય, ચૈતન્યપણું અનુભવગોચર થાય. સદ્‌ગુરુનું વચન શ્રવણ કરે, મનન કરે ને આત્મામાં પરિણમાવે તો કલ્યાણ થાય.

ઉપ. છાયા (૧૦)

સર્વ દુ:ખથી મુક્ત થવાનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય આત્મજ્ઞાન કહ્યો છે, તે જ્ઞાનીપુરૂષનાં વચન સાચાં છે, અત્યંત સાચાં છે. જ્યાં સુધી જીવને તથારૂપ આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી આત્યંતિક બંધનની નિવૃત્તિ ન હોય એમાં સંશય નથી. તે આત્મજ્ઞાન થતાં સુધી જીવે મૂર્તિમાન આત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ એવા સદ્‌ગુરુદેવનો નિરંતર આશ્રય અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, એમાં સંશય નથી તે આશ્રયનો વિયોગ હોય ત્યારે આશ્રયભાવના નિરંતર કર્ત્તવ્ય છે. (૬૭૦)

આત્મજ્ઞાન કેમ પમાય? : પૂર્વે થઇ ગયેલા મોટા પુરૂષનું ચિંતન કલ્યાણકારક છે; તથાપિ સ્વરૂપસ્થિતિનું કારણ હોઇ શકતું નથી; કારણકે જીવે શું કરવું તે તેવા સ્મરણથી નથી સમજાતું. પ્રત્યક્ષ જોગે વગર સમજાવ્યે પણ સ્વરૂપસ્થિતિ થવી સંભવિત માનીએ છીએ, અને તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે તે જોગનું અને તે પ્રત્યક્ષ ચિંતનનું ફળ મોક્ષ હોય છે, કારણ કે મૂર્તિમાન મોક્ષ તે સત્પુરૂષ છે. મોક્ષે ગયા છે એવા (અર્હંતાદિક) પુરૂષનું ચિંતન ઘણા કાળે ભાવાનુસાર મોક્ષાદિક ફળદાતા હોય છે. સમ્યક્ત્વ પામ્યા છે એવા પુરૂષનો નિશ્ચય થયે અને યોગ્યતાના કારણે જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. (૨૪૯)

પૂર્વે થઇ ગયેલા અનંત જ્ઞાનીઓ જો કે મહાજ્ઞાની થઈ ગયા છે, પણ તેથી કંઈ જીવનો દોષ જાય નહીં; એટલે કે અત્યારે જીવમાં માન હોય તે પૂર્વે થઈ ગયેલા જ્ઞાની કહેવા આવે નહીં; પરંતુ હાલ જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની બિરાજમાન હોય તે જ દોષને જણાવી કઢાવી શકે. જેમ દૂરના ક્ષીરસમુદ્રથી અત્રેના તૃષાતુરની તૃષા છીપે નહીં, પણ એક મીઠા પાણીનો કળશો અત્રે હોય તો તેથી તૃષા છીપે.

જીવ પોતાની કલ્પનાથી કલ્પે કે ધ્યાનથી કલ્યાણ થાય કે સમાધિથી કે આવા આવા પ્રકારથી, પણ તેથી જીવનું કંઈ કલ્યાણ થાય નહીં, જીવનું કલ્યાણ થવું તો જ્ઞાનીપુરૂષના લક્ષમાં હોય છે અને તે પરમ સત્સંગે કરી સમજી શકાય છે; માટે તેવા વિકલ્પ કરવા મૂકી દેવા. (૪૬૬)

એકનિષ્ઠાએ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

ભાવ અપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે એવા જ્ઞાની પુરૂષનાં ચરણારવિંદ, તે પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના અને સમ્યક્ પ્રતીતિ આવ્યા વિના સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને આવ્યેથી અવશ્ય તે મુમુક્ષુ જેનાં ચરણારવિંદ તેણે સેવ્યાં છે, તેની દશાને પામે છે. આ માર્ગ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે અને સેવશે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તેથી અમને થઇ હતી, વર્તમાને એ જ માર્ગથી થાય છે અને અનાગત કાળે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ જ માર્ગ છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો બોધલક્ષ જોવા જતાં એ જ છે. અને જે કોઈ પણ પ્રાણી છૂટવા ઈચ્છે છે તેણે અખંડ વૃત્તિથી એ જ માર્ગને આરાધવો.

સૂયગડાંગ સૂત્રમાં ઋષભદેવજી ભગવાને જ્યાં અઠ્ઠાણુ પુત્રોને ઉપદેશ્યા છે, મોક્ષમાર્ગે ચઢાવ્યા છે ત્યાં એ જ ઉપદેશ કર્યો છે :–

હે આયુષ્યમનો ! આ જીવે સર્વે કર્યું છે. એક આ વિના, તે શું ? તો કે નિશ્ચય કહીએ છીએ કે સત્પુરૂષનું કહેલું વચન, તેનો ઉપદેશ તે સાંભળ્યા નથી અથવા રૂડે પ્રકારે કરી તે ઉઠાવ્યા નથી. અને એને જ અમે મુનિઓનું સામાયિક (આત્મ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ) કહ્યું છે.

સુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે કે જગત આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે, એવા મહાવીર ભગવાન, તેણે આમ અમને કહ્યું છે :—ગુરુને આધીન થઇ વર્તતા એવા અનંત પુરૂષો માર્ગ પામીને મોક્ષપ્રાપ્ત થયા.

એક આ સ્થળે નહીં પણ સર્વ સ્થળે અને સર્વ શાસ્ત્રમાં એ જ વાત કહેવાનો લક્ષ છે.

आणाए धम्मो आणाए तवो :

આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ, આજ્ઞાનું આરાધન એ જ તપ. (૧૯૪)

અનંતકાળથી પોતાને પોતા વિષેની જ ભ્રાંતિ રહી ગઈ છે; આ એક અવાચ્ય, અદ્ભુત વિચારણાનું સ્થળ છે. જ્યાં મતિની ગતિ નથી, ત્યાં વચનની ગતિ કયાંથી હોય ?

નિરંતર ઉદાસીનતાનો ક્રમ સેવવો : સત્પુરૂષની ભક્તિ પ્રત્યે લીન થવું; સત્પુરૂષોનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવું; સત્પુરૂષોનાં લક્ષણનું ચિંતન કરવું; સત્પુરૂષોની મુખાકૃતિનું હૃદયથી અવલોકન કરવું;

તેનાં મન, વચન કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં અદ્‌ભુત રહસ્યો ફરી ફરી નિદિધ્યાસન કરવાં; તેઓએ સમ્મત કરેલું સર્વ સમ્મત કરવું.

આ જ્ઞાનીઓએ હૃદયમાં રાખેલું, નિર્વાણને અર્થે માન્ય રાખવા યોગ્ય, શ્રદ્ધવા યોગ્ય, ફરી ફરી ચિંતવવા યોગ્ય, ક્ષણે ક્ષણે, સમયે સમયે તેમાં લીન થવા યોગ્ય પરમ રહસ્ય છે. અને એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો; સર્વ સંતના હૃદયનો, ઈશ્વરના ઘરનો મર્મ પામવાનો મહામાર્ગ છે. અને એ સઘળાનું કારણ કોઈ વિદ્યમાન સત્પુરૂષની પ્રાપ્તિ અને તે પ્રત્યે અવિચળ શ્રદ્ધા, એ છે.

આજે, ગમે તો કાલે, ગમે તો લાખ વર્ષે અને ગમે તો તેથી મોડે અથવા વહેલે, એ જ સૂઝયે, એ જ પ્રાપ્ત થયે છૂટકો છે. (૧૭૨)

ઉપયોગ લક્ષણે સનાતન સ્ફુરિત એવા આત્માને દેહથી, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરથી પણ ભિન્ન અવલોકવાની દૃષ્ટિ સાધ્ય કરી,

તે ચૈતન્યાત્મકસ્વભાવ આત્મા નિરંતર વેદક સ્વભાવવાળો હોવાથી અબંધદશાને સંપ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી શાતા અશાતા-રૂપ અનુભવ વેદ્યા વિના રહેવાનો નથી એમ નિશ્ચય કરી,

જે શુભાશુભ પરિણામધારાની પરિણતિ વડે તે શાતા અશાતાનો સંબંધ કરે છે તે ધારા પ્રત્યે ઉદાસીન થઈ,

દેહાદિથી ભિન્ન અને સ્વરૂપમર્યાદામાં રહેલા તે આત્મામાં જે ચલ સ્વભાવરૂપ પરિણામધારા છે તેનો આત્યંતિક વિયોગ કરવાનો સન્માર્ગ ગ્રહણ કરી,

પરમ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવરૂપ પ્રકાશમય તે આત્મા કર્મ-યોગથી સકલંક પરિણામ દર્શાવે છે તેથી ઉપશમ થઈ,

જેમ ઉપશમિત થવાય, તે ઉપયોગમાં અને તે સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાય, અચલ થવાય, તે જ લક્ષ, તે જ ભાવના, તે જ ચિંતવના અને તે જ સહજ પરિણામરૂપ સ્વભાવ કરવા યોગ્ય છે. મહાત્માઓની વારંવાર એ જ શિક્ષા છે.

તે સન્માર્ગને ગવેષતા, પ્રતીત કરવા ઈચ્છતા; તેને સંપ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા એવા આત્માર્થી જનને પરમ વીતરાગસ્વરૂપ દેવ, સ્વરૂપનૈષ્ઠિક નિસ્પૃહ નિર્ગ્રંથ ગુરુ, પરમ દયામૂળ ધર્મવ્યવહાર અને પરમ શાંતરસ રહસ્ય વાકયમય સત્શાસ્ત્ર, સન્માર્ગની સંપૂર્ણતા થતાં સુધી પરમ ભક્તિ વડે ઉપાસવા યોગ્ય છે; જે આત્માના કલ્યાણનાં પરમ કારણો છે. (૯૧૩)

દેહથી ભિન્ન સ્વપરપ્રકાશક પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ એવો આ આત્મા, તેમાં નિમગ્ન થાઓ. હે આર્યજનો! અંતર્મુખ થઈ, સ્થિર થઈ, તે આત્મામાં જ રહો તો અનંત અપાર આનંદ અનુભવશો. (૮૩૨)

(વધુ માટે જુઓ 'સત્પુરૂષ')

આત્મત્વ પ્રાપ્તિ : આત્મત્વપ્રાપ્ય પુરૂષ, નિર્ગ્રંથ આત્મા જ્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અર્પશે–ઉદય આપશે–ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ તે વાટ મળશે, ત્યારે જ તે મતભેદાદિ જશે. (૫૪)

આત્મદશા કેમ આવે ? : ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને ભક્તિ મુમુક્ષુ જીવે સહજ સ્વભાવરૂપ કરી મૂકયા વિના આત્મદશા કેમ આવે? પણ શિથિલપણાથી, પ્રમાદથી એ વાત વિસ્મૃત થઈ જાય છે. (૬૪૩)

આત્મદર્શિતાની પ્રાપ્તિ : નિશ્ચય, નિર્ગ્રંથ જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ, તેની આજ્ઞાનું આરાધવું, સમીપમાં સદૈવકાળ રહેવું, કાં સત્સંગની પ્રાપ્તિમાં રહેવું. આત્મદર્શિતા ત્યારે પ્રાપ્ત થશે.

(૯૨)

આત્મદ્રવ્ય : આત્મદ્રવ્ય એ સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક સત્તાવાળું છે સામાન્ય ચેતનસત્તા એ દર્શન, સવિશેષ ચેતન-સત્તા એ જ્ઞાન.

જગતના કોઈપણ પદાર્થનું ભેદરૂપ રસગંધરહિત નિરાકાર પ્રતિબિંબિત થવું, તેનું અસ્તિત્વ જણાવું; નિર્વિકલ્પપણે કાંઈ છે એમ આરસીના ઝળકારાની પેઠે સામા પદાર્થનો ભાસ થવો એ દર્શન. વિકલ્પ થાય ત્યાં જ્ઞાન થાય. દર્શન રોકાય ત્યાં જ્ઞાન પણ રોકાય. દર્શન અને જ્ઞાનની વહેંચણ કરવામાં આવી છે; જ્ઞાન દર્શનના કાંઇ કટકા થઇ જુદા પડી શકે એમ નથી. એ આત્માના ગુણો છે. રૂપિયાના બે અર્ધા તે જ રીતે આઠ આના દર્શન અને આઠ આના જ્ઞાન છે. વ્યા. સાર-૨ (૨૬)

આત્મધર્મ : સનાતન આત્મધર્મ તે શાંત થવું, વિરામ પામવું તે છે; આખી દ્વાદશાંગીનો સાર પણ તે જ છે. તે ષટ્-દર્શનમાં સમાય છે અને તે ષટ્દર્શન જૈનમાં સમાય છે.

વ્યા. સાર-૨ (૪)

આત્મધ્યાન : ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર છે. એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવું તો આત્મા જેમાં મુખ્યપણે વર્તે છે, તે ધ્યાન કહેવાય છે અને એ જ આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ, ઘણું કરી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના થતી નથી. એવું જે આત્મજ્ઞાન તે યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ સિવાય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ યથાર્થ બોધની

પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને ક્રમે કરીને ઘણા જીવોને થાય છે અને તેનો મુખ્ય માર્ગ તે બોધસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનીપુરૂષનો આશ્રય કે સંગ અને તેને વિષે બહુમાન, પ્રેમ એ છે. (૪૧૬)

સર્વ વિકલ્પનો, તર્કનો ત્યાગ કરીને, મનનો, વચનનો, કાયાનો, ઇન્દ્રિયનો, આહારનો, નિદ્રાનો જય કરીને, નિર્વિકલ્પ-પણે અંતર્મુખવૃત્તિ કરી આત્મધ્યાન કરવું. માત્ર અનાબાધ અનુભવસ્વરૂપમાં લીનતા થવા દેવી, બીજી ચિંતવના ન કરવી. જે જે તર્કાદિ ઊઠે તે નહીં લંબાવતાં ઉપશમાવી દેવા.

હાથનોંધ–૩ (૨૯)

એકાંત આત્મવૃત્તિ
એકાંત આત્મા
કેવળ એક આત્મા
કેવળ એક આત્મા જ
કેવળ માત્ર આત્મા
કેવળ માત્ર આત્મા જ
આત્મા જ
શુદ્ધાત્મા જ
સહજાત્મા જ
નિર્વિકલ્પ, શબ્દાતીત સહજસ્વરૂપ આત્મા જ.

હાથનોંધ–૨ (૧૦)

આત્મપ્રાપ્તિ (નું ઉત્તમ પાત્ર) : વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને જિતેન્દ્રિયપણું, આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે. (૪૦)

મહાવીરના બોધને પાત્ર કોણ ?

૧ સત્પુરૂષના ચરણનો ઇચ્છક,
૨ સદૈવ સૂક્ષ્મ બોધનો અભિલાષી,
૩ ગુણ પર પ્રશસ્ત ભાવ રાખનાર,
૪ બ્રહ્મવ્રતમાં પ્રીતિમાન,
૫ જ્યારે સ્વદોષ દેખે ત્યારે તેને છેદવાનો ઉપયોગ રાખનાર,
૬ ઉપયોગથી એક પળ પણ ભરનાર,
૭ એકાંતવાસને વખાણનાર,
૮ તીર્થાદિ પ્રવાસનો ઉછરંગી,
૯ આહાર, વિહાર, નિહારનો નિયમી,
૧૦ પોતાની ગુરુતા દબાવનાર.

એવો કોઇ પણ પુરૂષ તે મહાવીરના બોધને પાત્ર છે, સમ્યક્દશાને પાત્ર છે. પહેલા જેવું એક્કે નથી. (૧૦૫)

આત્મભાન : ખરૂં આત્મભાન થાય છે તેને, હું અન્યભાવનો અકર્ત્તા છું એવો બોધ ઉત્પન્ન થઇ, અહંપ્રત્યયી બુદ્ધિ, તે વિલય પામે છે. (૩૬૨)

આત્મવાદ પ્રાપ્ત : નિર્ગ્રંથની ઘણી દશાઓ કહેતાં એક 'આત્મવાદ પ્રાપ્ત' એવો શબ્દ તે નિર્ગ્રંથનો તીર્થંકર કહેતા હતા. ટીકાકાર શીલાંગાચાર્ય તે 'આત્મવાદ પ્રાપ્ત' શબ્દનો અર્થ એમ કહેતા હતા કે 'ઉપયોગ છે લક્ષણ જેનું, અસંખ્ય પ્રદેશી, સંકોચ વિકાસનું ભાજન, પોતાના કરેલા કર્મોનો ભોક્તા, વ્યવસ્થાએ કરી દ્રવ્યપર્યાયરૂપ, નિત્યાનિત્યાદિ અનંત ધર્માત્મક એવા આત્માને જાણનાર.' (૪૪૮)

આત્મવિકાસનો ક્રમ : જુઓ ગુણસ્થાનક્રમારોહ.

આત્મશાંતિ : લોકસંજ્ઞા જેની જિંદગીનો ધ્રુવકાંટો છે તે જિંદગી ગમે તેવી શ્રીમંતતા, સત્તા કે કુટુંબ પરિવારાદિ યોગ-વાળી હોય તો પણ તે દુઃખનો જ હેતુ છે.

આત્મશાંતિ જે જિંદગીનો ધ્રુવકાંટો છે તે જિંદગી ગમે તો એકાકી અને નિર્ધન, નિર્વસ્ત્ર હોય તો પણ સમાધિનું સ્થાન છે. (૯૪૯)

વધુ માટે જુઓ 'શાંતિ-શાંતપણું'

આત્મશ્રેણિ : સત્સંગના અભાવથી ચઢેલી આત્મશ્રેણિ ઘણું કરીને પતિત થાય છે. (૧૫૭/૧૨)

આત્મસાધન : આત્મસાધન

દ્રવ્ય– હું એક છું, અસંગ છું, સર્વ પરભાવથી મુક્ત છું.

ક્ષેત્ર–અસંખ્યાત નિજ અવગાહના પ્રમાણ છું.

કાળ–અજર, અમર, શાશ્વત છું. સ્વપર્યાયપરિણામી સમયાત્મક છું.

ભાવ–શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર નિર્વિકલ્પ દ્રષ્ટા છું.

આત્મસ્વભાવની નિર્મળતા થવા :

આત્મસ્વભાવની નિર્મળતા થવાને માટે મુમુક્ષુ જીવે બે સાધન અવશ્ય કરીને સેવવા યોગ્ય છે; સત્શ્રુત અને સત્સમાગમ. પ્રત્યક્ષ સત્પુરૂષોનો સમાગમ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જો જીવ સદ્દૃષ્ટિવાન હોય તો સત્શ્રુતના ઘણા કાળના સેવનથી થતો લાભ પ્રત્યક્ષ સત્પુરૂષના સમાગમથી બહુ અલ્પકાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ ગુણાતિશયવાન નિર્મળ ચેતનના પ્રભાવ-

વાળાં વચન અને વૃત્તિ ક્રિયાચેષ્ટિતપણું છે. જીવનો તેવો સમાગમયોગ પ્રાપ્ત થાય એવું વિશેષ પ્રયત્ન કર્ત્તવ્ય છે. તેવા યોગના અભાવે સત્શ્રુતનો પરિચય અવશ્ય કરીને કરવા યોગ્ય છે. શાંતરસનું જેમાં મુખ્યપણું છે, શાંતરસના હેતુએ જેનો સમસ્ત ઉપદેશ છે, સર્વે રસ શાંતરસગર્ભિત જેમાં વર્ણવ્યા છે, એવાં શાસ્ત્રનો પરિચય તે સત્શ્રુતનો પરિચય છે. (૮૨૫)

આત્મા : આપણો આત્મા જ દુઃખની ભરેલી વૈતરણીનો કરનાર છે આપણો આત્મા જ ક્રૂર શાલ્મલી વૃક્ષનાં દુઃખનો ઉપજાવનાર છે. આપણો આત્મા જ મનવાંછિત વસ્તુરૂપી દૂધની દેવાવાળી કામધેનુ ગાયનાં સુખનો ઉપજાવનાર છે. આપણો આત્મા જ નંદનવનની પેઠે આનંદકારી છે આપણો આત્મા જ કર્મનો કરનાર છે આપણો આત્મા જ તે કર્મનો ટાળનાર છે. આપણો આત્મા જ દુઃખોપાર્જન કરનાર છે. આપણો આત્મા જ સુખોપાર્જન કરનાર છે. આપણો આત્મા જ મિત્ર ને આપણો આત્મા જ વૈરી છે. આપણો આત્મા જ કનિષ્ઠ આચારે સ્થિત અને આપણો આત્મા જ નિર્મળ આચારે સ્થિત રહે છે.

મોક્ષમાળા પા. ૭

આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્ત્તા નિજ કર્મ;
છે ભોક્તા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.
આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
બાળાદિ વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય.
આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહિત;
જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત.
છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહીં કર્ત્તા તું કર્મ;
નહીં ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.

એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ;
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધ સ્વરૂપ.
શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહીએ કેટલું, કર વિચાર તો પામ.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

આત્મા

સચ્ચિદાનંદ.

જ્ઞાનાપેક્ષાએ સર્વવ્યાપક, સચ્ચિદાનંદ એવો હું આત્મા એક છું એમ વિચારવું, ધ્યાવવું.

નિર્મળ, અત્યંત નિર્મળ, પરમ શુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ છે.

સર્વને બાદ કરતાં કરતાં જે અબાધ્ય અનુભવ રહે છે તે આત્મા છે.

જે સર્વને જાણે છે તે આત્મા છે.

જે સર્વ ભાવને પ્રકાશે છે તે આત્મા છે.

ઉપયોગમય આત્મા છે.

અવ્યાબાધ સમાધિસ્વરૂપ આત્મા છે.

આત્મા છે. આત્મા અત્યંત પ્રગટ છે, કેમકે સ્વસંવેદન અનુભવમાં છે.

તે આત્મા નિત્ય છે, અનુત્પન્ન અમિલન સ્વરૂપ હોવાથી ભ્રાંતિપણે પરભાવનો કર્ત્તા છે.

તેના ફળનો ભોક્તા છે.

ભાન થયે સ્વભાવપરિણામી છે.

સર્વથા સ્વભાવપરિણામ તે મોક્ષ છે.

સદ્ગુરૂ, સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર, સદ્વિચાર અને સંયમાદિ તેનાં સાધન છે.

આત્માના અસ્તિત્વથી માંડી નિર્વાણ સુધીનાં પદ સાચાં છે, અત્યંત સાચાં છે, કેમકે પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે.

ભ્રાંતિપણે આત્મા પરભાવનો કર્ત્તા હોવાથી શુભાશુભ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે.

કર્મ સફળ હોવાથી તે શુભાશુભ કર્મ આત્મા ભોગવે છે.

ઉત્કૃષ્ટ શુભથી ઉત્કૃષ્ટ અશુભ સુધીના સર્વ ન્યૂનાધિક પર્યાય ભોગવવારૂપ ક્ષેત્ર અવશ્ય છે. (૭૧૦)

આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે. પ્રમાણો :–

બાળકને ધાવતાં ખટખટાવવાનું કોઈ શીખવે છે? તે પૂર્વાભ્યાસ છે. સર્પ અને મોરને, હાથી અને સિંહને, ઉંદર અને બિલાડીને સ્વાભાવિક વૈર છે. તે કોઇ શિખવાડતું નથી. પૂર્વભવના વૈરની સ્વાભાવિક સંજ્ઞા છે, પૂર્વજ્ઞાન છે. વ્યા. સાર–૨ (૬)

જે જે પ્રકારે આત્માને ચિંતન કર્યો હોય તે તે પ્રકારે તે પ્રતિભાસે છે.

વિષયાર્ત્તપણાથી મૂઢતાને પામેલી વિચારશક્તિવાળા જીવને આત્માનું નિત્યપણું ભાસતું નથી, એમ ઘણું કરીને દેખાય છે, તેમ થાય છે, તે યથાર્થ છે; કેમકે અનિત્ય એવા વિષયને વિષે આત્મબુદ્ધિ હોવાથી પોતાનું પણ અનિત્યપણું ભાસે છે.

વિચારવાનને આત્મા વિચારવાન લાગે છે. શૂન્યપણે ચિંતન કરનારને આત્મા શૂન્ય લાગે છે; અનિત્યપણે ચિંતન કરનારને અનિત્ય લાગે છે. નિત્યપણે ચિંતન કરનારને નિત્ય લાગે છે.

ચેતનની ઉત્પત્તિના કંઈપણ સંયોગો દેખાતા નથી, તેથી ચેતન અનુત્પન્ન છે. તે ચેતન વિનાશ પામવાનો કંઈ અનુભવ થતો નથી માટે અવિનાશી છે. નિત્ય અનુભવસ્વરૂપ હોવાથી નિત્ય છે. સમયે સમયે પરિણામાંતર પ્રાપ્ત થવાથી અનિત્ય છે. સ્વસ્વરૂપનો ત્યાગ કરવાને અયોગ્ય હોવાથી મૂળ દ્રવ્ય છે.

હાથનોંધ-૧ (૬૦)

આત્મા	વેદાંત	જૈન	સાંખ્ય	યોગ	નૈયાયિક	બૌદ્ધ
નિત્ય	,,	,,	,,	,,	,,	+
અનિત્ય	+	,,	+	+	+	,,
પરિણામી	+	,,	+	+	+	,,
અપરિણામી	,,	,,	,,	+	+	+
સાક્ષી	,,	,,	,,	+	+	+
સાક્ષી-કર્ત્તા	+	,,	+	,,	,,	+

સાંખ્ય કહે છે કે બુદ્ધિ જડ છે. પતંજલિ, વેદાંત એમ જ કહે છે.
જિન કહે છે કે બુદ્ધિ ચેતન છે.
વેદાંત કહે છે કે આત્મા એક જ છે.
જિન કહે છે કે આત્મા અનંત છે.
જાતિ એક છે. સાંખ્ય પણ તેમ જ કહે છે.
પતંજલિ પણ તેમ જ કહે છે.
વેદાંત કહે છે કે આ સમસ્ત વિશ્વ વંધ્યાપુત્રવત્ છે.
જિન કહે છે કે આ સમસ્ત વિશ્વ શાશ્વત છે.

હાથ નોંધ-૨ (૩૫-૩૬)

એક બીજી અપૂર્વ વાત પણ આ સ્થળે લખવાનું સૂઝે છે. આત્મા છે તે ચંદનવૃક્ષ છે. તેની સમીપે જે જે વસ્તુઓ વિશેષપણે રહી હોય તે તે વસ્તુ તેની સુગંધનો (!) વિશેષ બોધ કરે છે. જે વૃક્ષ ચંદનથી વિશેષ સમીપ હોય તે વૃક્ષમાં ચંદનની ગંધ વિશેષપણે સ્ફુરે છે. જેમ જેમ આઘેનાં વૃક્ષ હોય તેમ તેમ સુગંધ મંદપરિણામને ભજે છે; અને અમુક મર્યાદા પછી અસુગંધરૂપ વૃક્ષોનું વન આવે છે; અર્થાત્ ચંદન પછી તે સુગંધ પરિણામ કરતું નથી. તેમ આ આત્મા વિભાવ–પરિણામને ભજે છે, ત્યાં સુધી તેને ચંદનવૃક્ષ કહીએ છીએ અને સૌથી તેને અમુક અમુક સૂક્ષ્મ વસ્તુનો સંબંધ છે, તેમાં તેની છાયા (!) રૂપ સુગંધ વિશેષ પડે છે; જેનું ધ્યાન જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ થવાથી આત્મા પ્રગટે છે. પવન કરતાં પણ સુધારસ છે તેમાં, આત્મા વિશેષ સમીપપણે વર્તે છે, માટે ત આત્માની વિશેષ છાયા-સુગંધ(!)નો ધ્યાન કરવા યોગ્ય ઉપાય છે. આ પણ વિશેષપણે સમજવા યોગ્ય છે. (૪૭૨)

(વિશેષ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (૧), ૭ પદનો પત્ર)

આત્માકારતા : આત્માનું આત્મસ્વસ્વરૂપે પરિણમનું હોવાપણું તે આત્માકારતા કહીએ છીએ. (૪૧૨)

આત્માર્થીનાં લક્ષણ :

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિ જોય. ૩૪

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણે યોગ એકતત્વથી, વર્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ૩૬

એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુ યોગ;
કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ. ૩૭

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. ૩૮

દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહિ જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતર રોગ. ૩૯

આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુ બોધ સુહાય;
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. ૪૦

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઇ, પામે પદ નિર્વાણ. ૪૧

(આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર)

આત્માર્થીનું અનુપ્રેક્ષણ : 'હું શરીર નથી, પણ તેથી ભિન્ન એવો જ્ઞાયક આત્મા છું, તેમ નિત્ય શાશ્વત છું. આ વેદના માત્ર પૂર્વકર્મની છે, પણ મારું સ્વરૂપ નાશ કરવાને તે સમર્થ નથી, માટે મારે ખેદ કર્ત્તવ્ય જ નથી' એમ આત્માર્થીનું અનુપ્રેક્ષણ હોય છે. (૯૨૭)

આપ્ત પુરુષ : આપ્ત એટલે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય પુરુષ.

ઉપ. છાયા(૨)

આપ્ત એટલે સર્વ પદાર્થોને જાણી તેના સ્વરૂપનો સત્યાર્થ પ્રગટ કરનાર. આપ્ત પુરુષ ક્ષુધા તૃષાદિ અઢાર દોષ રહિત હોય છે. ધર્મનું મૂળ આપ્ત ભગવાન છે. આપ્ત ભગવાન નિર્દોષ, સર્વજ્ઞ અને હિતોપદેશક છે. (શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર)

વ્યા. સાર-૧ (૨૨૨)

આપ્ત પુરુષનાં લક્ષણો : આપ્તનાં અથવા પરમેશ્વરનાં લક્ષણો કેવાં હોવાં જોઇએ તે સંબંધી 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ની ટીકામાં (સર્વાર્થસિદ્ધિમાં) પહેલી ગાથા નીચે પ્રમાણે છે :

मोक्षमार्गस्य नेतारं, भेत्तार कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वत-त्वानां, वंदे तद्गुण लब्धये ।।

સારભૂત અર્થ :–

મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં, (મોક્ષમાર્ગે લઈ જનાર નેતા) એમ કહેવાથી મોક્ષનું અસ્તિત્વ, માર્ગ અને લઇ જનાર એ ત્રણ વાત સ્વીકારી. જો મોક્ષ છે તો તેનો માર્ગ પણ જોઇએ અને જો માર્ગ છે તો તેનો દ્રષ્ટા પણ જોઇએ અને જે દ્રષ્ટા હોય તે જ માર્ગે લઈ જઇ શકે માર્ગે લઈ જવાનું કાર્ય નિરાકાર ન કરી શકે, પણ સાકાર કરી શકે અથવા મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ સાકાર ઉપદેષ્ટા એટલે દેહસ્થિતિએ જેણે મોક્ષ અનુભવ્યો છે એવા કરી શકે.

ભેત્તારં કર્મભૂભૃતાં (કર્મરૂપ પર્વતને ભેદવાવાળા) અર્થાત કર્મરૂપ પર્વતો તોડયાથી મોક્ષ હોઈ શકે; એટલે જેણે દેહસ્થિતિએ કર્મરૂપી પર્વતો તોડયા છે તે સાકાર ઉપદેષ્ટા છે. તેવા કોણ? વર્તમાન દેહે જે જીવન્મુક્ત છે તે. જે કર્મરૂપી પર્વતો તોડી મુક્ત થયા છે તેને ફરી કર્મનું હોવાપણું ન હોય; માટે કેટલાક માને છે તેમ મુક્ત થયા પછી દેહ ધારણ કરે એવા જીવન્મુક્ત ન જોઇએ.

જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં (વિશ્વતત્ત્વના જાણનાર) એમ કહેવાથી એમ દર્શાવ્યું કે આપ્ત કેવા જોઇએ કે સમસ્ત વિશ્વના જ્ઞાયક હોય.

વંદે તદ્દગુણ લબ્ધયે (તેના ગુણની પ્રાપ્તિના અર્થે તેને વંદના કરૂં છું), અર્થાત્ આવા ગુણવાળા પુરુષ હોય તે જ આપ્ત છે અને તે જ વંદનયોગ્ય છે. વ્યા. સાર-૨ (૧૩)

આયતન : કોઈપણ પદાર્થનું સ્થળ, પાત્ર. વ્યા. સાર-૨(૨૬)

આર્ય : આર્ય એટલે ઉત્તમ. આર્ય શબ્દ શ્રી જિનેશ્વર, મુમુક્ષુ તથા આર્યદેશના રહેનારને માટે વપરાય. વ્યા સાર-૨ (૭)

આર્ય આચાર : આર્ય આચાર એટલે મુખ્ય કરીને દયા, સત્ય, ક્ષમાદિ ગુણોનું આચરવું તે. (૭૧૭)

આર્યધર્મ : આર્યધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં સૌ પોતાના પક્ષને આર્યધર્મ કહેવા ઇચ્છે છે. જૈન જૈનને, બૌદ્ધ બૌદ્ધને, વેદાંતી વેદાંતને આર્યધર્મ કહે એમ સાધારણ છે. તથાપિ જ્ઞાની પુરુષો તો જેથી આત્માને નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવો જે આર્ય (ઉત્તમ) માર્ગ, તેને આર્યધર્મ કહે છે અને એમ જ યોગ્ય છે. (૫૩૦)

આર્યવિચાર : આર્યવિચાર એટલે મુખ્ય કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ; નિત્યત્વ, વર્તમાનકાળ સુધીમાં તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન તથા તે અજ્ઞાન અને અભાનનાં કારણો, તે કારણોની નિવૃત્તિ અને તેમ થઇ અવ્યાબાધ આનંદસ્વરૂપ અભાન એવા નિજપદને વિષે સ્વાભાવિક સ્થિતિ થવી તે. (૭૧૭)

આશંકા-શંકા : 'આ તો આમ નહીં, આમ હશે' એવો જે ભાવ તે શંકા. સમજવા માટે વિચાર કરી પૂછવું તે આશંકા કહેવાય. (ઉપ. છાયા (૬)

આસ્રવ–સંવર : જે જે વૃત્તિમાં સ્ફુરે અને ઈચ્છા કરે તે આસ્રવ છે. તે તે વૃત્તિનો નિરોધ કરે તે સંવર છે. ઉપ. છાયા. (૫)

યોગનું ચલાયમાનપણું તે આસ્રવ અને તેથી ઊલટું તે સંવર. વ્યા. સાર–૨ (૧૧)

આસનજય : આસનજયથી ઉત્થાનવૃત્તિ ઉપશમે છે; ઉપયોગ અચપળ થઈ શકે છે; નિદ્રા ઓછી થઈ શકે છે. ઉપ. નોંધ(૬)

આહાર વિહાર અને નિહારનો નિયમિત :

જેમાં યોગદશા આવે છે, તેમાં દ્રવ્ય આહાર, વિહાર અને નિહાર (શરીરના મળની ત્યાગક્રિયા) એ નિયમિત એટલે જેવી જોઈએ તેવી, આત્માને નિર્બાધક, ક્રિયાથી એ પ્રવૃત્તિ કરનારો. (૧૧૮)

ઈશ્વર : જીવનું સહજસ્વરૂપ, એટલે કર્મરહિતપણે, માત્ર એક આત્મત્વપણે જે સ્વરૂપ છે તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે; અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સહજ સ્વરૂપ છે. જે સ્વરૂપ કર્મ પ્રસંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્ય સ્વરૂપ જાણી, જ્યારે આત્મા ભણી દૃષ્ટિ થાય છે, ત્યારે જ અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપણું તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ સમસ્ત પદાર્થો નીરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી. જેથી ઈશ્વર છે તે આત્માનું પર્યાયિક નામ છે, એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી, એવા નિશ્ચયમાં મારો અભિપ્રાય છે. (૫૩૦)

ઈશ્વર જગતકર્ત્તા છે ? : તે જગતકર્ત્તા નથી, અર્થાત્ પરમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિત્ય હોવાયોગ્ય છે, તે કોઈપણ

વસ્તુમાંથી બનવાયોગ્ય નથી. કદાપિ એમ ગણીએ કે, તે ઇશ્વર-માંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી; કેમકે ઇશ્વરને જો ચેતનપણે માનીએ તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી. જો ઇશ્વરને જડ સ્વીકારવામાં આવે તો સહેજે તે અનૈશ્વર્યવાન ઠરે છે, તેમ જ તેથી જીવરૂપ ચેતન પદાર્થની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે નહીં. જડચેતન ઉભયરૂપ ઇશ્વર ગણીએ તો પછી જડચેતન ઉભયરૂપ જગત છે, તેનું ઇશ્વર એવું બીજું નામ કહી સંતોષ રાખી લેવા જેવું થાય છે; અને જગતનું નામ ઇશ્વર રાખી સંતોષ રાખી લેવો તે કરતાં જગતને જગત કહેવું એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઇશ્વરને કર્માદિનાં ફળ આપનાર ગણીએ તો પણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચાર પર 'ષડ્દર્શન સમુચ્ચય'માં સારાં પ્રમાણો આપ્યાં છે. (૫૩૦)

પવિત્ર જૈનદર્શનને નાસ્તિક કહેવરાવવામાં તેઓ એક દલીલથી મિથ્યા ફાવવા ઇચ્છે છે કે, જૈનદર્શન આ જગતના કર્ત્તા પર-મેશ્વરને માનતું નથી; અને જે પરમેશ્વરને નથી માનતા તે તો નાસ્તિક જ છે. આ વાત ભદ્રિકજનોને શીઘ્ર ચોંટી રહે છે; કારણ તેઓમાં યથાર્થ વિચાર કરવાની પ્રેરણા નથી. પણ જો એ ઉપરથી એમ વિચારવામાં આવે કે જૈન જગતને ત્યારે અનાદિ અનંત કહે છે તે કયા ન્યાયથી કહે છે? જગતકર્તા નથી એમ કહેવામાં તેમનું નિમિત્ત શું છે? એમ એક પછી એક ભેદરૂપ વિચારથી તેઓ જૈનની પવિત્રતા પર આવી શકે.

જગત રચવાની પરમેશ્વરને અવશ્ય શી હતી? રચ્યું તો સુખ દુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું? રચીને મોત શા માટે

મૂકયું ? એ લીલા બતાવવી કોને હતી ? રચ્યું તો કયા કર્મથી રચ્યું ? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં નહોતી ? ઇશ્વર કોણ ? જગતના પદાર્થ કોણ ? અને ઈચ્છા કોણ ? રચ્યું તો જગતમાં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું; આમ ભ્રમણામાં નાખવાની અવશ્ય શી હતી ? કદાપિ એ બધું માનો કે એ બિચારાની ભૂલ થઇ ! હશે, ક્ષમા કરીએ; પણ એવું દોઢડહાપણ કયાંથી સૂઝયુ કે એને જ મૂળથી ઉખેડનાર એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો ? એના કહેલા દર્શનને જગતમાં વિદ્યમાનતા આપી ? પોતાના પગ પર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શી અવશ્ય હતી ? એક તો જાણે એ પ્રકારે વિચાર અને બીજા પ્રકારે એ વિચાર કે જૈનદર્શન પ્રવર્તકોને એનાથી કંઇ દ્વેષ હતો ? એ જગતકર્ત્તા હોત તો એમ કહેવાથી એઓના લાભને કંઈ હાનિ પહોંચતી હતી ? જગતકર્ત્તા નથી, જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહેવામાં એમને કંઈ મહત્તા મળી જતી હતી ? આવા અનેક વિચારો વિચારતાં જણાઇ આવશે કે જેમ જગતનું સ્વરૂપ હતું તેમ જ પવિત્ર પુરુષોએ કહ્યું છે. એમાં ભિન્નભાવ કહેવા એમને લેશમાત્ર પ્રયોજન નહોતું. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુની રક્ષા જેણે પ્રણીત કરી છે, એક રજકણથી કરીને આખા જગતના વિચારો જેણે સર્વ ભેદે કહ્યા છે, તેવા પુરુષોના પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક કહેનારા કઈ ગતિને પામશે એ વિચારતાં દયા આવે છે !

મોક્ષમાળા– પાઠ ૯૭

ઇશ્વરેચ્છા : જ્ઞાનીને 'પ્રારબ્ધ', 'ઇશ્વરેચ્છાદિ' બધા પ્રકારો એક જ ભાવના, સરખા ભાવના છે. 'ઇશ્વરેચ્છા' એ શબ્દ પણ અર્થાંતરે જાણવા યોગ્ય છે. ઈશ્વરેચ્છારૂપ આલંબન એ આશ્રયરૂપ એવી ભક્તિને યોગ્ય છે. નિરાશ્રય એવા જ્ઞાનીને બધુંય સમ છે, અથવા જ્ઞાની સહજ પરિણામી છે, સહજ

સ્વરૂપી છે, સહજપણે સ્થિત છે, સહજપણે પ્રાપ્ત ઉદય ભોગવે છે. સહજપણે જે કંઈ થાય તે થાય છે, જે ન થાય તે ન થાય છે, તે કર્ત્તવ્યરહિત છે; કર્ત્તવ્યભાવ તેને વિષે વિલય પ્રાપ્ત છે. ઈશ્વરને વિષે કોઇ પ્રકારે ઇચ્છા સ્થાપિત કરી, તે ઇચ્છાવાન કહેવા યોગ્ય છે. જ્ઞાની ઇચ્છારહિત કે ઇચ્છાસહિત એમ કહેવું પણ બનતું નથી; તે સહજસ્વરૂપ છે. (૩૭૭)

ઉત્તમ મુમુક્ષુ : જે વાસ્તવ્ય જ્ઞાનીને ઓળખે છે, તે ધ્યાનાદિને ઇચ્છે નહીં, એવો અમારો અંતરંગ અભિપ્રાય વર્તે છે. માત્ર જ્ઞાનીને ઇચ્છે છે, ઓળખે છે અને ભજે છે, તે જ તેવો થાય છે, અને તે ઉત્તમ મુમુક્ષુ જાણવો યોગ્ય છે. (૩૩૫)

ઉત્તમ વસ્તુ : ક્રિયા એ કર્મ, ઉપયોગ એ ધર્મ, પરિણામ એ બંધ, ભ્રમ એ મિથ્યાત્વ, બ્રહ્મ એ આત્મા અને શંકા એ જ શલ્ય છે. શોકને સંભારવો નહીં. આ ઉત્તમ વસ્તુઓ જ્ઞાની-ઓએ મને આપી. (૨૧)

ઉત્સર્ગમાર્ગ : જુઓ ' અપવાદમાર્ગ '.

ઉદાસીનતા :

સુખકી સહેલી હે, અકેલી ઉદાસીનતા,
અધ્યાત્મની જનની, તે ઉદાસીનતા. (૭૭)

જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાં સર્વદા માનો ક્લેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ. (૧૦૭)

ઉપદેશબોધ : શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે તે જ્ઞાન બે પ્રકારમાં વિચારવા યોગ્ય છે. એક પ્રકાર ઉપદેશનો અને બીજો પ્રકાર સિદ્ધાંતનો છે. ' જન્મમરણાદિ ક્લેશવાળા આ સંસારને

ત્યાગવો ઘટે છે, અનિત્ય પદાર્થમાં વિવેકીને રુચિ કરવી હોય નહીં; માતપિતા સ્વજનાદિક સર્વનો સ્વાર્થરૂપ સંબંધ છતાં આ જીવ તે જાળનો આશ્રય કર્યા કરે છે એ જ તેનો અવિવેક છે; પ્રત્યક્ષ રીતે ત્રિવિધ તાપરૂપ આ સંસાર જણાતા છતાં મૂર્ખ એવો જીવ તેમાં જ વિશ્રાંતિ ઇચ્છે છે; પરિગ્રહ. આરંભ અને સંગ એ સૌ અનર્થના હેતુ છે, એ આદિ જે શિક્ષા છે તે 'ઉપદેશજ્ઞાન' છે.

'આત્માનું હોવાપણું, નિત્યપણું, એકપણું અથવા અનેકપણું, બંધાદિ ભાવ, મોક્ષ, આત્માની સર્વ પ્રકારની અવસ્થા, પદાર્થ અને તેની અવસ્થા એ આદિને દૃષ્ટાંતાદિથી કરી જે પ્રકારે સિદ્ધ કર્યા હોય છે, તે 'સિદ્ધાંતજ્ઞાન' છે.

સિદ્ધાંતજ્ઞાન તો જીવને કોઇ અત્યંત ઉજ્જવળ ક્ષયોપશમે અને સદ્ગુરુના વચનની આરાધનાએ ઉદ્ભવે છે. સિદ્ધાંતજ્ઞાનનું કારણ ઉપદેશજ્ઞાન છે. સદ્ગુરુથી કે સત્શાસ્ત્રથી પ્રથમ જીવમાં એ જ્ઞાન દઢ થવું ઘટે છે, કે જે ઉપદેશજ્ઞાનનાં ફળ વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે ક્ષયોપશમનું નિર્મળપણું થાય છે; અને સહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. જો જીવમાં અસંગદશા આવે તો આત્મસ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે અને તે અસંગદશાનો હેતુ વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. (૫૦૦)

જો ઉપદેશબોધ જીવને અંતઃકરણમાં સ્થિતિમાન થયો ન હોય તો સિદ્ધાંતબોધનું માત્ર તેને શ્રવણ થાય તે ભલે, પણ પરિણામ થઈ શકે નહીં. સિદ્ધાંતબોધ એટલે પદાર્થનું જે સિદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનીપુરુષોએ નિષ્કર્ષ કરી જે પ્રકારે છેવટે પદાર્થ જાણ્યો છે, તે જે પ્રકારથી વાણીદ્વારાએ જણાવાય તેમ જણાવ્યો છે એવો જે બોધ છે, તે સિદ્ધાંતબોધ છે.

પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસભાવને પામેલી એવી બુદ્ધિ છે, કે જે વ્યક્ત-પણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થસ્વરૂપને નિર્ધારી લે છે; તે *વિપર્યાસબુદ્ધિનું બળ ઘટવા, યથાવત્ વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાને વિષે પ્રવેશ થવા, જીવને વૈરાગ્ય અને ઉપશમ સાધન કહ્યાં છે; અને એવાં જે જે સાધનો જીવને સંસારભય દૃઢ કરાવે છે, તે તે સાધનો સંબંધી જે ઉપદેશ કહ્યો છે તે 'ઉપદેશબોધ' છે.

આ ઠેકાણે એવો ભેદ ઉત્પન્ન થાય કે ઉપદેશબોધ કરતાં સિદ્ધાંતબોધનું મુખ્યપણું જણાય છે, કેમકે ઉપદેશબોધ પણ તેને જ અર્થે છે, તો પછી સિદ્ધાંતબોધનું જ પ્રથમથી અવગાહન કર્યું હોય તો જીવને પ્રથમથી જ ઉન્નતિનો હેતુ છે. આ પ્રકારે જો વિચાર ઉદ્ભવે તો તે વિપરીત છે, કેમકે સિદ્ધાંતબોધનો જન્મ ઉપદેશબોધથી થાય છે. જેને વૈરાગ્ય-ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશબોધ થયો નથી તેનું બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું વર્ત્યા કરે છે અને જ્યાં સુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું હોય ત્યાં સુધી સિદ્ધાંતનું વિચારવું પણ વિપર્યાસપણે થવું જ સંભવે છે. કેમકે ચક્ષુને વિષે જેટલી ઝાંખપ છે, તેટલો ઝાંખો પદાર્થ તે દેખે છે. અને જો અત્યંત બળવાન પડળ હોય તો તેને સમૂળગો પદાર્થ દેખાતો નથી; તેમ જેને ચક્ષુનું યથાવત્ તેજ છે, તે પદાર્થને પણ યથાયોગ્ય દેખે છે. તેમ જે જીવને વિષે ગાઢ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે, તેને તો કોઇ રીતે સિદ્ધાંતબોધ વિચારમાં આવી શકે નહીં. જેની વિપર્યાસબુદ્ધિ મંદ થઇ છે, તેને તે પ્રમાણમાં સિદ્ધાંતનું અવગાહન થાય; અને જેણે તે વિપર્યાસબુદ્ધિ વિશેષપણે ક્ષીણ કરી છે, એવા જીવને વિશેષ-પણે સિદ્ધાંતનું અવગાહન થાય (૫૦૬)

* વ્યાખ્યા માટે જુઓ ' વિપર્યાસબુદ્ધિ '.

ઉપયોગ : જીવનો મુખ્ય ગુણ અથવા લક્ષણ છે તે ઉપયોગ. (કોઈ પણ વસ્તુ સંબંધી લાગણી, બોધ, જ્ઞાન; કોઈ પણ વસ્તુનો જે વડે બોધ થાય તે વસ્તુ). અશુદ્ધ અને અપૂર્ણ ઉપયોગ જેને રહ્યો છે તે જીવ–'વ્યવહારની અપેક્ષાએ'–આત્મા સ્વસ્વરૂપે પરમાત્મા જ છે....શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ યથાર્થ ઉપયોગ જેને રહ્યો છે તે પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા ગણાય. અશુદ્ધ ઉપયોગી હોવાથી જ આત્મા કલ્પિત જ્ઞાન (અજ્ઞાન)ને સમ્યક્‌-જ્ઞાન માની રહ્યો છે.

જેમ ઉપયોગની શુદ્ધતા તેમ આત્મજ્ઞાન પમાય છે. એ માટે નિર્વિકાર દૃષ્ટિની અગત્ય છે. (૬૪)

શુદ્ધ ઉપયોગની જો પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયે સમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને ભસ્મીભૂત કરી શકશે. (૭૮)

ઉપયોગ એ જ સાધના છે. વિશેષ સાધના તે માત્ર સત્‌પુરુષનાં ચરણકમળ છે.

ઉપયોગ શુદ્ધ કરવા આ જગતના સંકલ્પ–વિકલ્પને ભૂલી જજો. (૩૭)

ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ વ્રત, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ નિયમ, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ લબ્ધિ, ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્ય એ જેમાં સમાય છે એવા નિરપેક્ષ અવિષમ ઉપયોગને નમસ્કાર. (૧૩૫)

તીર્થંકરને એક સમયે દર્શન અને તે જ સમયે જ્ઞાન એમ બે ઉપયોગ દિગંબર મત પ્રમાણે છે, શ્વેતાંબર મત પ્રમાણે નથી. બારમા ગુણસ્થાનકે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એમ ત્રણ પ્રકૃતિનો ક્ષય એક સાથે થાય છે; અને

ઉત્પન્ન થતી લબ્ધિ પણ સાથે થાય છે. જો એક સમયે ન થતું હોય તો એક બીજી પ્રકૃતિએ ખમવું જોઇએ. શ્વેતાંબર કહે છે કે જ્ઞાન સત્તામાં રહેવું જોઇએ, કારણ એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોય; પણ દિગંબરની તેથી જુદી માન્યતા છે. વ્યા. સાર–૨(૨૬)

ઉપવાસ : તીર્થંકરે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે માત્ર ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા માટે. એકલા ઉપવાસ કરવાથી ઇન્દ્રિયો વશ થતી નથી; પણ ઉપયોગ હોય તો, વિચારસહિત થાય તો વશ થાય છે. જેમ લક્ષ વગરનું બાણ નકામું જાય છે, તેમ ઉપયોગ વિનાનો ઉપવાસ આત્માર્થે થતો નથી. ઉપ. છાયા (૬)

'દુર્બળ દેહ ને માસ ઉપવાસી, જો છે માયારંગ રે;
તોપણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે.'

ઉપ. છાયા (૪)

તિથિને અર્થે ઉપવાસ કરવાના નથી, પણ આત્માને અર્થે ઉપવાસ કરવાના છે. ઉપવાસ કરો તેની વાત બહાર ન કરો; બીજાની નિંદા ન કરો, ક્રોધ ન કરો; જો આવા દોષો ઘટે તો મોટો લાભ થાય. તપાદિ આત્માને અર્થે કરવાના છે; લોકોને દેખાડવા અર્થે કરવાના નથી. કષાય ઘટે તેને 'તપ' કહ્યો છે.

ઉપ. છાયા (૧૦)

ઉપશમ-વૈરાગ્ય : ગૃહકુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી તે "વૈરાગ્ય" છે; અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે કષાયક્લેશ તેનું મંદ થવું તે 'ઉપશમ' છે. (૫૦૬)

ઉપશમ એટલે સત્તામાં આવરણનું રહેવું. ઉપ. છાયા (૯)

ઉપશમ જ જે જ્ઞાનનું મૂળ છે તે જ્ઞાનમાં તીક્ષ્ણ વેદના પરમ નિર્જરા ભાસવા યોગ્ય છે. (૯૩૯)

ઉપશમભાવ : સોળ ભાવનાઓથી ભૂષિત થયેલો છતાં પણ પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ જ્યાં મનાયો છે ત્યાં બીજાની ઉત્કૃષ્ટતાને લીધે પોતાની ન્યૂનતા થતી હોય અને કંઈ મત્સરભાવ આવી ચાલ્યો જાય તો તેને ઉપશમભાવ હતો, ક્ષાયક નહોતો, આ નિયમ છે. (૧૭૯)

ઉપશમશ્રેણી : જુઓ 'ગુણસ્થાન'.

ઉપહત : ઉપહત = હણાયલા. અનુપહત = નહીં હણાયલા.
વ્યા. સાર-૧ (૨૬)

ઉપષ્ટંભજન્ય : એટલે આધારભૂત. વ્યા. સાર-૧ (૨૬)

ઉપેક્ષા ભાવના : શુદ્ધ સમદૃષ્ટિના બળવીર્યને યોગ્ય થવું. (૬૨)

ઋષિ : ઋષિ એટલે બહુ ઋદ્ધિધારી હોય તે. ઋષિના ચાર ભેદ : (૧) રાજ૦ (૨) બ્રહ્મ૦ (૩) દેવ૦ (૪) પરમ૦. રાજર્ષિ એટલે ઋદ્ધિવાળા, બ્રહ્મર્ષિ એટલે અક્ષીણ મહાન ઋદ્ધિવાળા, દેવર્ષિ એટલે આકાશગામી મુનિદેવ. પરમર્ષિ એટલે કેવળજ્ઞાની. વ્યા. સાર-૨ (૨૮)

કદાગ્રહ : ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહનું ન હોવાપણું, કુળધર્મનો આગ્રહ, માનશ્લાઘાની કામના, અમધ્યસ્થપણું એ કદાગ્રહ છે.
ઉપ. છાયા (૯)

કરણાનુયોગ : જુઓ 'અનુયોગ'.

કરુણા ભાવના : જગતજીવનાં દુઃખ દેખીને અનુકંપિત થવું. (૬૨)

કોઈપણ જીવને જન્મમરણથી મુક્ત થવાનું કરવું. (૮૬)

કર્મ : આત્મપરિણામની કંઈપણ ચપળ પરિણતિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર 'કર્મ' કહે છે. (૫૬૮)

કર્મ એ જડ વસ્તુ છે. જે જે આત્માને એ જડથી જેટલો જેટલો આત્મબુદ્ધિએ સમાગમ છે, તેટલી તેટલી જડતાની એટલે અબોધતાની તે આત્માને પ્રાપ્તિ હોય, એમ અનુભવ થાય છે. આશ્ચર્યતા છે, કે પોતે જડ છતાં ચેતનને અચેતન મનાવી રહ્યાં છે; ચેતન ચેતનભાવ ભૂલી જઈ તેને સ્વસ્વરૂપ જ માને છે. જે પુરુષો તે કર્મસંયોગ અને તેના ઉદયે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોને સ્વસ્વરૂપ નથી માનતા અને પૂર્વસંયોગો સત્તામાં છે, તેને અબંધ પરિણામે ભોગવી રહ્યા છે, તે આત્માઓ સ્વભાવની ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વ શ્રેણી પામી શુદ્ધ ચેતનભાવને પામશે, આમ કહેવું સપ્રમાણ છે. કારણ અતીતકાળે તેમ થયું છે, વર્તમાન કાળે તેમ થાય છે, અનાગત કાળે તેમ જ થશે. (૧૮૩)

વિભાવ પરિણામ 'ભાવકર્મ' છે.
પુદ્ગલ સંબંધ 'દ્રવ્યકર્મ' છે. (૭૬૦)

રાગાદિ સહિત જીવ કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનું નામ 'કર્મ' છે; શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયવાળું પરિણમન તે 'કર્મ' કહેવાય; અને શુદ્ધ અધ્યવસાયવાળું પરિણમન તે કર્મ નથી પણ 'નિર્જરા' છે.

જે વિદ્યાથી જીવ કર્મ બાંધે છે, તે જ વિદ્યાથી જીવ કર્મ છોડે છે.

તે જ વિદ્યા સંસારી હેતુના પ્રયોગે વિચાર કરવાથી કર્મબંધ કરે છે; અને તે જ વિદ્યાથી દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજવાના પ્રયોગથી વિચાર કરે છે ત્યાં કર્મ છોડે છે.　　વ્યા. સાર-૧ (૭૯,૭૪,૭૫)

જીવ કર્મબંધ જે કરે છે, તે દેહસ્થિત રહેલો જે આકાશ તેને વિષે રહેલાં જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ તેમાંથી ગ્રહીને કરે છે. બહારથી લઇ કર્મ બાંધતો નથી.

આકાશમાં ચૌદ રાજલોકને વિષે સદા પુદ્ગલ પરમાણુ ભરપૂર છે; તે જ પ્રમાણે શરીરને વિષે રહેલો જે આકાશ ત્યાં પણ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરમાણુનો સમૂહ ભરપૂર છે. ત્યાંથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ જીવ ગ્રહી, કર્મબંધ પાડે છે.

એવી આશંકા કરવામાં આવે કે શરીરથી લાંબે (દૂર) એટલે ઘણે છેટે એવા કોઇ કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે જીવ રાગદ્વેષ કરે તો તે ત્યાંના પુદ્ગલ ગ્રહી બંધ બાંધે છે કે શી રીતે? તેનું સમાધાન એમ થાય છે કે તે રાગદ્વેષરૂપ પરિણતિ તો આત્માની વિભાવ-રૂપ પરિણતિ છે; અને તે પરિણતિ કરનાર આત્મા છે; અને તે શરીરને વિષે રહી કરે છે; માટે ત્યાં આગળ એટલે શરીરને વિષે રહેલો એવો જે આત્મા, તે જે ક્ષેત્રે છે તે ક્ષેત્રે રહેલાં એવાં જે પુદ્ગલ પરમાણુ; તેને ગ્રહીને બાંધે છે, બહાર ગ્રહવા જતો નથી.　　વ્યા. સાર-૧ (૯૪ થી ૯૬)

જેમ જેમ જીવ કર્મપુદ્ગલ વધારે ગ્રહણ કરે છે, તેમ તેમ તે વધારે નિબિડ થઇ નાના દેહને વિષે રહે છે.　　વ્યા. સાર-૧ (૮૭)

પુરુષાર્થ કરે તો કર્મથી મુક્ત થાય. અનંતકાળનાં કર્મો હોય અને જો યથાર્થ પુરુષાર્થ કરે તો કર્મ એમ ન કહે કે હું નહીં

જાઉં. એ ઘડીમાં અનંત કર્મો નાશ પામે છે. આત્માની ઓળખાણ થાય તો કર્મ નાશ પામે.

મનનાં પરિણામો ઉપયોગ સહિત જો હોય તો કર્મ ઓછાં લાગે, ઉપયોગ રહિત હોય તો કર્મ વધારે લાગે. ઉપ. છાયા. (૮)

કર્મની આઠ પ્રકૃતિ : કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ, તેમાં ચાર ઘાતિની અને ચાર અઘાતિની કહેવાય છે.

ચાર ઘાતિનીનો ધર્મ આત્માના ગુણની ઘાત કરવાનો અર્થાત્ (૧) તે ગુણને આવરણ કરવાનો, અથવા (૨) તે ગુણનું બળવીર્ય રોધવાનો, અથવા (૩) તેને વિકળ કરવાનો છે અને તે માટે ઘાતિની એવી સંજ્ઞા તે પ્રકૃતિને આપી છે.

આત્માના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન તેને આવરણ કરે તેને અનુક્રમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) દર્શનાવરણીય એવું નામ આપ્યું. અંતરાય પ્રકૃતિ એ ગુણને આવરતી નથી, પણ તેના ભોગઉપભોગ આદિને, તેનાં વીર્યબળને રોકે છે. આ ઠેકાણે આત્મા ભોગાદિને સમજે છે, જાણે-દેખે છે એટલે આવરણ નથી; પણ સમજતાં છતાં ભોગાદિમાં વિઘ્ન, અંતરાય કરે છે માટે તેને આવરણ નહીં પણ અંતરાય પ્રકૃતિ કહી.

આમ ત્રણ આત્મઘાતિની પ્રકૃતિ થઈ. ચોથી ઘાતિની પ્રકૃતિ મોહનીય છે. આ પ્રકૃતિ આવરતી નથી, પણ આત્માને મૂર્છિત કરી વિકળ કરે છે. જ્ઞાન, દર્શન છતાં, અંતરાય નહીં છતાં પણ આત્માને વખતે વિકળ કરે છે, ઊંધા પાટા બંધાવે છે, મૂંઝવે છે, માટે એને મોહનીય કહી. આમ આ ચારે સર્વઘાતિની પ્રકૃતિ કહી.

બીજી ચારે[1] પ્રકૃતિ જો કે આત્માના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી છે

૧ વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર.

તથા તેનું કામ કર્યા કરે છે અને ઉદય અનુસાર વેદાય છે, તથાપિ તે આત્માના ગુણને આવરણ કરવારૂપે કે અંતરાય કરવારૂપે કે તેને વિકળ કરવારૂપે ઘાતક નથી, માટે તેને અઘાતિની કહી છે.

ઉપ નોંધ. (૩૯)

કર્મ, ઘનઘાતી ક્ષય કરવાં સહેલાં છે :

ઘનઘાતી એવાં ચાર કર્મ મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય, જે આત્માના ગુણને આવરનારાં છે, તે એક પ્રકારે ક્ષય કરવાં સહેલાં પણ છે. વેદનીયાદિ કર્મ જે ઘનઘાતી નથી તોપણ તે એક પ્રકારે ખપાવવાં આકરાં છે. તે એવી રીતે કે વેદનીયાદિ કર્મનો ઉદય પ્રાપ્ત થાય તે ખપાવવા સારુ ભોગવવાં જોઈએ; તે ન ભોગવવાં એવી ઇચ્છા થાય તોપણ ત્યાં તે કામ આવતી નથી, ભોગવવાં જ જોઈએ.

અને જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય હોય તે યત્ન કરવાથી ક્ષય થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક શ્લોક જે જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી યાદ રહેતો ન હોય તે બે, ચાર, આઠ, સોળ, બત્રીસ, ચોસઠ, સો અર્થાત્ વધારે વાર ગોખવાથી જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થઈ યાદ રહે છે : અર્થાત્ બળવાન થવાથી તે તે જ ભવમાં અમુક અંશે ખપાવી શકાય છે. તેમ જ દર્શનાવરણીય કર્મના સંબંધમાં સમજવું.

મોહનીય કર્મ જે મહા જોરાવર તેમ ભોળું પણ છે, તે તરત ખપાવી શકાય છે. જેમ તેની આવણી, વેગ આવવામાં જબ્બર છે, તેમ તે જલદીથી ખસી પણ શકે છે. મોહનીય કર્મનો તીવ્ર બંધ હોય છે, તોપણ તે પ્રદેશબંધ[1] ન હોવાથી

[1]. સમજણ માટે જુઓ "પ્રદેશબંધ"

તરત ખપાવી શકાય છે. નામ, આયુષ્યાદિ કર્મ, જેનો પ્રદેશ-બંધ હોય છે તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી પણ છેડા સુધી ભોગવવા પડે છે; જ્યારે મોહનીયાદિ ચાર કર્મ તે પહેલાં ક્ષય થાય છે. વ્યા. સાર-૧ (૨૦૧)

કર્મ, ઘાતિ ક્ષયોપશમ કે કેવા ભાવે હોય?

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ત્રણ પ્રવૃતિ ઉપશમભાવમાં હોઈ શકે જ નહીં, ક્ષયોપશમભાવે જ હોય. એ પ્રકૃતિ જો ઉપશમભાવે હોય તો આત્મા જડવત્ થઈ જાય; અને ક્રિયા પણ કરી શકે નહીં; અથવા તેનાથી પ્રવર્તન પણ થઇ શકે નહિ. જ્ઞાનનું કામ જાણવાનું છે, દર્શનનું કામ દેખવાનું છે અને વીર્યનું કામ પ્રવર્તવાનું છે.

વીર્ય બે પ્રકારે પ્રવર્તી શકે છે-(૧) અભિસંધિ (૨) અનભિસંધિ. અભિસંધિ અટલે આત્માની પ્રેરણાથી વીર્યનું પ્રવર્તવું થાય તે. અનભિસંધિ એટલે કષાયથી વીર્યનું પ્રવર્તવું થાય તે.

જ્ઞાન દર્શનમાં ભૂલ થતી નથી, પરંતુ ઉદયભાવે રહેલા દર્શનમોહને લીધે ભૂલ થવાથી એટલે ઔરનું તૌર જણાવાથી વીર્યની પ્રવૃત્તિ વિપરીતપણે થાય છે, જો સમ્યક્પણે થાય તો સિદ્ધપર્યાય પામે. આત્મા કોઇપણ વખતે ક્રિયા વગરનો હોઈ શકતો નથી જ્યાં સુધી યોગો છે ત્યાં સુધી ક્રિયા કરે છે તે પોતાની વીર્યશક્તિથી કરે છે. તે ક્રિયા જોવામાં આવતી નથી; પણ પરિણામ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે. ખાધેલો ખોરાક નિદ્રામાં પચી જાય છે એમ સવારે ઊઠતાં જણાય છે. નિદ્રા સારી આવી હતી, ઇત્યાદિક બોલીએ છીએ તે થયેલી ક્રિયા સમજાયાથી બોલવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે જ્ઞાન-દર્શનનું

સમજવાનું છે. આત્માનાં જ્ઞાન; દર્શન અને વીર્ય થોડાં ઘણાં પણ ખુલ્લા રહેતાં હોવાથી આત્મા ક્રિયામાં પ્રવર્તી શકે. વીર્ય ચળાચળ હમેશાં રહ્યા કરે છે. કર્મગ્રંથ વાંચવાથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

મોહનીય કર્મ ઔદયિક ભાવે હોય.   વ્યા. સાર-૨(૨૪)

કર્મ : પ્રદેશોદય-વિપાકોદય

ઉદય બે પ્રકારનો છે. એક પ્રદેશોદય અને બીજો વિપાકોદય. વપાકોદય બાહ્ય (દેખીતી) રીતે વેદાય છે; અને પ્રદેશોદય અંદરથી વેદાય છે.   વ્યા. સાર-૨ (૩)

પ્રદેશોદય એટલે પ્રદેશને મોઢા આગળ લઇ વેદવું તે. પ્રદેશોદયથી જ્ઞાનીઓ કર્મનો ક્ષય અંતર્મુહૂર્તમાં કરે છે.

વ્યા. સાર-૨ (૬)

વિપાક એટલે અનુભાગ વડે ફળ પરિપકવતા થાય છે તે. સર્વ કર્મનું મૂળ અનુભાગ છે, તેમાં જેવો રસ તીવ્ર, તીવ્રતર, મંદ, મંદતર પડ્યો, તેવો ઉદયમાં આવે છે. તેમાં ફેરફાર કે ભૂલ થતી નથી. બાંધેલું કર્મ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ઉદયમાં આવે છે.   વ્યા. સાર-૨ (૩૦)

કર્મ, બંધનાં કારણ : મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય ને યોગથી એક પછી એક અનુક્રમે બંધ પડે છે. મિથ્યાત્વ એટલે યથાર્થ ન સમજાય તે. મિથ્યાત્વથી વિરતિપણું ન થાય. વિરતિના અભાવે કષાય થાય, કષાયથી યોગનું ચલાયમાનપણું થાય છે. યોગનું ચલાયમાનપણું તે 'આસ્રવ.' વ્યા. સાર-૨ (૧૧)

જન્મ, જરા, મરણ મુખ્યપણે દુઃખ છે. તેનું બીજ કર્મ છે. કર્મનું બીજ રાગદ્વેષ છે અથવા આ પ્રમાણે પાંચ કારણ છેઃ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ. પહેલા કારણનો અભાવ થયે બીજાનો અભાવ, પછી ત્રીજાનો, પછી ચોથાનો અને છેવટે પાંચમા કારણનો એમ અભાવ થવાનો ક્રમ છે.

મિથ્યાત્વ મુખ્ય મોહ છે.
અવિરતિ ગૌણ મોહ છે.

પ્રમાદ અને કષાય અવિરતિમાં અંતર્ભાવી થઈ શકે છે. યોગ સહચારીપણે ઉત્પન્ન થાય છે. ચારે વ્યતીત થયા પછી પણ પૂર્વહેતુથી યોગ હોઈ શકે. હાથ નોંધ–૨ (૮)

કર્મ, બંધના નિયમો : (૧) શુભ બંધ મોળો હોય અને તેને કોઈ અશુભ કર્મનો જોગ બને તો શુભ બંધ મૂળ મોળો હોય તેના કરતાં વધુ મોળો થાય છે. (૨) શુભ બંધ મોળો હોય અને તેમાં કોઈ શુભ કર્મયોગનું મળવું થાય તો મૂળ કરતાં વધારે દૃઢ થાય છે અથવા નિકાચિત થાય છે. (૩) કોઈ અશુભ બંધ મોળો હોય અને તેને કોઈ એક શુભ કર્મનો જોગ બને તો મૂળ કરતાં અશુભ બંધ ઓછો મોળો થાય છે. (૪) અશુભ બંધ મોળો હોય તેમાં અશુભ કર્મનું મળવું થાય તો અશુભ બંધ વધારે મજબૂત થાય છે અથવા નિકાચિત થાય છે. (૫) અશુભ બંધને અશુભ કર્મ ટાળી ન શકે અને શુભ બંધને શુભ કર્મ ટાળી ન શકે. (૬) શુભ કર્મબંધનું ફળ શુભ થાય અને અશુભ કર્મબંધનું ફળ અશુભ થાય. બંનેનાં ફળ તો થવાં જ જોઈએ, નિષ્ફળ ન થઈ શકે. (૭૭૪)

ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ અને સંક્રમણ એ સત્તામાં રહેલી કર્મ-પ્રકૃતિનાં થઈ શકે છે; ઉદયમાં આવેલી પ્રકૃતિનાં થઇ શકે નહીં.

વ્યા. સાર-૨ (૨)

જો ઉદયમાં આવ્યા પહેલાં રસમાં મોળાશ કરી નાખવામાં આવે તો આત્મપ્રદેશથી કર્મ ખરી જઈ નિર્જરા થાય અથવા મંદરસે ઉદય આવે. વ્યા. સાર-૨ (૧૧

કર્મ, બંધના પ્રકાર : કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે. પ્રકૃતિબંધ, પ્રદેશબંધ, સ્થિતિબંધ અને રસબંધ; તેમાં પ્રદેશ, સ્થિતિ અને રસ એ ત્રણ બંધના સરવાળાનું નામ પ્રકૃતિ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રદેશબંધ છે તે આત્માના પ્રદેશની સાથે પુદ્‌ગલનો જમાવ અર્થાત્ જોડાણ છે; ત્યાં તેનું પ્રબળપણું હોતું નથી; તે ખેરવવા ચાહે તો ખરી શકે તેમ છે. મોહને લઈને સ્થિતિ તથા રસનો બંધ પડે છે; અને તે સ્થિતિ તથા રસનો બંધ છે તે જીવ ફેરવવા ધારે તો ફરી જ શકે એમ બનવું અશક્ય છે. આવું મોહને લઇને એ સ્થિતિ તથા રસનું પ્રબળપણું છે.

વ્યા. સાર-૧ (૬૫)

યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ થાય છે. સ્થિતિ તથા અનુભાગ કષાયથી બંધાય છે.

આઠવિધ, સાતવિધ, છવિધ ને એકવિધ એ પ્રમાણે બંધ બંધાય છે. વ્યા. સાર-૨ (૧૧)

વેદનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય બાર મુહૂર્તની છે; તેથી ઓછી સ્થિતિનો બંધ પણ કષાય વગર એક સમયનો પડે, બીજે સમયે વેદે, ત્રીજે સમયે નિર્જરે.

અનંતાનુબંધી કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિ ૪૦ કોડાકોડિની અને મોહનીય (દર્શન મોહનીય)ની ૭૦ કોડાકોડિની છે.

૭૦ કોડાકોડિનો મોટામાં મોટો સ્થિતિ બંધ છે. તેમાં અસંખ્યાતા ભવ થાય. વળી પાછો તેવો ને તેવો ક્રમે ક્રમે બંધ પડતો જાય. એવા અનંત બંધની અપેક્ષાએ અનંતા ભવ કહેવાય.

વ્યાખ્યાન સાર-૨ (૨૨-૨૩)

કર્મ, પ્રકૃતિઓમાં વહેંચણી કેવી રીતે થાય છે?

એક સમયે સાત અથવા આઠ પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે. તેની વહેંચણી દરેક પ્રકૃતિ કેવી રીતે કરી લે છે તેના સંબંધમાં ખોરાક તથા વિષનાં દૃષ્ટાંતો :

જેમ ખોરાક એક જગાએથી લેવામાં આવે છે પણ તેનો રસ દરેક ઇન્દ્રિયને પહોંચે છે, ને દરેક ઇન્દ્રિયો જ પોતે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગ્રહી તે રૂપે પરિણમે છે, તેમાં તફાવત પડતો નથી. તેવી જ રીતે વિષ લેવામાં આવે અથવા સર્પદંશ થાય તો તે ક્રિયા તો એક જ ઠેકાણે થાય છે, પરંતુ તેની અસર ઝેરરૂપે દરેક ઇન્દ્રિયને જુદે જુદે પ્રકારે આખે શરીરે થાય છે. આ જ રીતે કર્મ બાંધતી વખત મુખ્ય ઉપયોગ એક પ્રકૃતિનો હોય છે; પરંતુ તેની અસર અથવા વહેંચણ બીજી સર્વ પ્રકૃતિઓને અન્યોન્યના સંબંધને લઇને મળે છે. જેવો રસ તેવું ગ્રહણ કરવું થાય. જે ભાગમાં સર્પદંશ થાય તે ભાગ કાપી નાખવામાં આવે, તો ઝેર ચઢતું નથી; તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિનો ક્ષય કરવામાં આવે તો બંધ પડતો અટકે છે, અને તેને લીધે બીજી પ્રકૃતિઓમાં વહેંચણ થતી અટકે છે. બીજા પ્રયોગથી જેમ ચઢેલું ઝેર પાછું ઊતરે છે, તેમ પ્રકૃતિનો

રસ મંદ કરી નાખવામાં આવે તો તેનું બળ ઓછું થાય છે. એક પ્રકૃતિ બંધ કરે કે બીજી પ્રકૃતિઓ તેમાંથી ભાગ લે; એવો તેમાં સ્વભાવ રહેલો છે. વ્યા. સાર-૨ (૨૨)

કર્મ પ્રકૃતિઓ :—

અંતરાય : ચાર ઘનઘાતિ કર્મનો ક્ષય થતાં અંતરાય કર્મની પ્રકૃતિનો પણ ક્ષય થાય છે, અને તેથી દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, ભોગાંતરાય અને ઉપભોગાંતરાય એ પાંચ પ્રકારનો અંતરાય ક્ષય થઇ અનંતદાનલબ્ધિ, અનંત લાભલબ્ધિ, અનંત વીર્યલબ્ધિ અને અનંત ભોગ ઉપભોગ લબ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય છે. જેથી તે અંતરાય કર્મ ક્ષય થયું છે એવા પરમ પુરુષ અનંત દાનાદિ આપવાને સંપૂર્ણ સમર્થ છે, તથાપિ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે એ દાનાદિ લબ્ધિની પરમ પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી.

મુખ્યપણે તો તે લબ્ધિની સંપ્રાપ્તિ પણ આત્માની સ્વરૂપભૂત છે, કેમકે ક્ષાયિક ભાવે તે સંપ્રાપ્તિ છે. ઉદયિક ભાવે નથી, તેથી આત્મ સ્વભાવ સ્વરૂપભૂત છે, અને જે સામર્થ્ય આત્મામાં અનાદિથી શક્તિ રૂપે હતું તે વ્યક્ત થઇ આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં આવી શકે છે, તદ્રૂપ શુદ્ધ સ્વચ્છ ભાવે એક સ્વભાવે પરિણમાવી શકે છે, તે અનંતદાન લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. તેમ જ અનંત સામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિમાં કિંચિતમાત્ર વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી તેથી અનંતલાભલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. વળી અનંતઆત્મ સામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે પરમાનંદ સ્વરૂપે અનુભવાય છે, તેમાં પણ કિંચિત્ માત્ર પણ વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી, તેથી અનંત ભોગ ઉપભોગલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. તેમ જ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે થયા છતાં તે સામર્થ્યના અનુભવથી આત્મશક્તિ થાકે કે તેનું સામર્થ્ય ઝીલી ન શકે

અથવા તે સામર્થ્યને કોઇ પણ પ્રકારના દેશકાળની અસર થઈ કિંચિત્ માત્ર પણ ન્યૂનાધિકપણું કરાવે એવું કશું રહ્યું જ નહીં, તે સ્વભાવમાં રહેવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ત્રિકાળ સંપૂર્ણ બળસહિત રહેવાનું છે, તે અનંતવીર્યલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે.

ક્ષાયિક ભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે લબ્ધિનો પરમ પુરુષને ઉપયોગ છે. વળી એ પાંચ લબ્ધિ હેતુ વિશેષથી સમજવા અર્થે જુદી પાડી છે, નહીં તો અનંતવીર્યલબ્ધિમાં પણ તે પાંચેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આત્મા સંપૂર્ણ વીર્યને સંપ્રાપ્ત થવાથી એ પાંચે લબ્ધિનો ઉપયોગ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે કરે તો તેવું સામર્થ્ય તેમાં વર્તે છે, તથાપિ કૃતકૃત્ય એવા પરમપુરુષમાં સંપૂર્ણ વીતરાગસ્વભાવ હોવાથી તે ઉપયોગનો તેથી સંભવ નથી; અને ઉપદેશાદિના દાનરૂપે જે તે કૃતકૃત્ય પરમ પુરુષની પ્રવૃત્તિ છે તે યોગાશ્રિત પૂર્વબંધના ઉદયમાનપણાથી છે, આત્માના સ્વભાવના કિંચિત્ પણ વિકૃતભાવથી નથી.

નિવૃત્તિવાળો અવસર સંપ્રાપ્ત કરી અધિક અધિક મનન કરવાથી વિશેષ સમાધાન અને નિર્જરા પ્રાપ્ત થશે. (૯૧૫)

આયુષ્ય : આયુઃ કર્મનો જે પ્રકારે બંધ હોય તે પ્રકારે દેહસ્થિતિ પૂર્ણ થાય. વ્યા. સાર-૨ (૨)

આયુષ્યકર્મનો બંધ પ્રકૃતિ વિના થતો નથી; પણ વેદનીયનો થાય છે. આયુષ્ય પ્રકૃતિ એક જ ભવમાં વેદાય છે. બીજી પ્રકૃતિઓ તે ભવમાં વેદાય અને અન્ય ભવમાં પણ વેદાય.

જીવ જે ભવની આયુષ્ય પ્રકૃતિ ભોગવે છે તે આખા ભવની એક જ બંધપ્રકૃતિ છે. તે બંધપ્રકૃતિનો ઉદય આયુષ્યની શરૂઆત

થઈ ત્યારથી ગણાય. આ કારણથી તે ભવની આયુષ્ય પ્રકૃતિ ઉદયમાં છે તેમાં સંક્રમણ, ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ આદિ થઇ શકતાં નથી.

ગતિ, જાતિ, સ્થિતિ, સંબંધ, અવગાહ (શરીર પ્રમાણ) અને રસ અમુક જીવે અમુક પ્રમાણમાં ભોગવવાં તેનો આધાર આયુષ્ય કર્મ ઉપર છે. જેમકે, એક માણસની સો વર્ષની આયુઃકર્મ-પ્રકૃતિનો ઉદય વર્તે છે; તેમાંથી તે એંસીમે વર્ષે અધૂરે આયુષે મરણ પામે તો બાકીનાં વીશ વર્ષ ક્યાં અને શી રીતે ભોગવાય ? બીજા ભવમાં ગતિ, જાતિ, સ્થિતિ, સંબંધાદિ નવેસરથી છે, એકાશીમા વર્ષથી નથી; તેથી કરીને આયુષ ઉદયપ્રકૃતિ અધ-વચથી ત્રુટી શકે નહીં. જે જે પ્રકારે બંધ પડ્યો હોય, તે તે પ્રકારે ઉદયમાં આવવાથી કોઇની નજરમાં કદાચ આયુષ્ય ત્રુટ-વાનું આવે, પરંતુ તેમ બની શકતું નથી.

સંક્રમણ, અપકર્ષ, ઉત્કર્ષાદિ કરણનો નિયમ આયુઃકર્મવર્ગણા સત્તામાં હોય ત્યાંસુધી લાગુ થઈ શકે; પણ ઉદયની શરૂઆત થયા પછી લાગુ થઈ શકે નહીં.

આયુઃકર્મ પૃથ્વી સમાન છે; અને બીજાં કર્મો ઝાડ સમાન છે. (જો પૃથ્વી હોય તો ઝાડ હોય)

આયુષના બે પ્રકાર છે :– (૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરુપ-ક્રમ. આમાંથી જે પ્રકારનું બાંધ્યું હોય તે પ્રકારનું ભોગવાય છે.

વ્યા. સાર–૨ (૩)

આયુઃકર્મ સંબંધી :

(અ) અપવર્તન= વિશેષકાળનું હોય તે કર્મ થોડા કાળમાં વેદી શકાય. તેનું કારણ પૂર્વનો તેવો બંધ હોવાથી તે પ્રકારે ઉદયમાં આવે, ભોગવાય.

(આ) 'ત્રુટ્યુ' શબ્દનો અર્થ બે ભાગ થવા એમ કેટલાક કરે છે; પણ તેમ નથી. જેવી રીતે દેવું ત્રુટ્યું શબ્દનો 'દેવાનો નિકાલ થયો, દેવું દઈ દીધું'ના અર્થમાં વપરાય છે, તેવી રીતે 'આયુષ્ય ત્રુટ્યું' શબ્દનો આશય જાણવો.

(ઇ) સોપક્રમ=શિથિલ, એકદમ ભોગવી લેવાય તે.

(ઈ) નિરુપક્રમ=નિકાચિત. દેવ, નારક, જુગલિયાં, ૬૩ શલાકા પુરુષ ને ચરમ શરીરીને તે હોય છે.

(એ) આયુષ ઘટે છે, એટલે થોડા કાળમાં ભોગવાય છે.

વ્યા. સાર-૨ (૬)

આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિ શ્રી જિને એમ કહી છે કે એક જીવ એક દેહમાં વર્તતાં તે દેહનું જેટલું આયુષ્ય છે તેટલાના ત્રણ ભાગમાંના બે ભાગ વ્યતીત થયે આવતા ભવનું આયુષ્ય જીવ બાંધે, તે પ્રથમ બાંધે નહીં, અને એક ભવમાં આગામિક કાળના બે ભવનું આયુષ્ય બાંધે નહીં, એવી સ્થિતિ છે. (૫૧૧)

જ્ઞાનાવરણીય :

જેમ જેમ ધ્યાનવિશુદ્ધિ તેમ તેમ જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય થશે. (૭૬૩)

(વિશેષ માટે જુઓ, "કર્મ, ઘનઘાતી, ક્ષય કરવાં સહેલાં છે.")

દર્શનાવરણીય :

ચાર ઘનઘાતી કર્મ નાશ પામે ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય. તે ચાર ઘનઘાતીમાં એક દર્શનાવરણીય છે, તેની ઉત્તર પ્રકૃતિમાં

એક ચક્ષુદર્શનાવરણીય છે. તે ક્ષય થયા બાદ કેવળજ્ઞાન ઊપજે. અથવા જન્માંધપણાનું કે અંધપણાનું આવરણ ક્ષય થયેથી કેવળજ્ઞાન ઊપજે.

અચક્ષુદર્શન આંખ સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયો અને મનથી થાય છે. તેનું પણ જ્યાં સુધી આવરણ હોય ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ઊપજતું નથી. તેથી જેમ ચક્ષુને માટે છે, તેમ બીજી ઇન્દ્રિયોને માટે જણાય છે. વ્યા. સાર–૧ (૨૧૮)

અંધારામાં ન દેખવું એ એકાંત દર્શનાવરણીય કર્મ ન કહેવાય, પણ મંદ દર્શનાવરણીય કહેવાય. તમસનું નિમિત્ત અને તેજસનો અભાવ તેને લઇને તેમ બને છે.

વ્યા. સાર–૨ (૨)

જ્ઞાનીને વિષે જો કોઈ પણ પ્રકારે ધનાદિની વાંછા રાખવામાં આવે છે, તો જીવને દર્શનાવરણીય કર્મનો પ્રતિબંધ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણું કરીને જ્ઞાની તેવો પ્રતિબંધ કોઇને પોતા થકી ઉત્પન્ન ન થાય એમ વર્તે છે. (૩૬૮)

પરાર્થ કરતાં વખતે લક્ષ્મી અંધાપો, બહેરાપણું અને મૂંગાપણું આપી દે છે. (૩૦)

(વિશેષ માટે જુઓ, 'કર્મ, ઘનઘાતી, ક્ષય કરવાં સહેલાં છે.')

નિકાચિત-શિથિલ :

પૂર્વકર્મ બે પ્રકારનાં છે, અથવા જીવથી જે જે કર્મ કરાય છે તે બે પ્રકારથી કરાય છે. એક પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે કે જે પ્રકારે કાળાદિ તેની સ્થિતિ છે, તે જ પ્રકારે ભોગવી શકાય. બીજો પ્રકાર એવો છે કે જ્ઞાનથી, વિચારથી કેટલાંક કર્મ

નિવૃત્ત થાય. જ્ઞાન થવા છતાં પણ જે પ્રકારનાં કર્મ અવશ્ય ભોગવવાં યોગ્ય છે તે પ્રથમ પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે; અને જે જ્ઞાનથી ટળી શકે છે તે બીજા પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા છતાં દેહનું રહેવું થાય છે, તે દેહનું રહેવું એ કેવળજ્ઞાનીની ઇચ્છાથી નથી, પણ પ્રારબ્ધથી છે, એટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાનબળ છતાં પણ તે દેહસ્થિતિ વેદ્યા સિવાય કેવળજ્ઞાનીથી પણ છૂટી શકાય નહીં એવી સ્થિતિ છે. તેમ જ અંતરાયાદિ અમુક કર્મની વ્યવસ્થા એવી છે કે જ્ઞાની પુરુષને પણ તે કર્મ ભોગવવાં યોગ્ય છે, અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષ પણ તે કર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત કરી શકે નહીં. સર્વ પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે કે તે અફળ હોય નહીં; માત્ર તેની નિવૃત્તિના પ્રકારમાં ફેર છે.

મંત્રાદિથી, સિદ્ધિથી અને બીજાં તેવાં અમુક કારણોથી અમુક ચમત્કાર થઈ શકવા અસંભવિત નથી. તથાપિ ઉપર જેમ અમે જણાવ્યાં તેમ ભોગવવા યોગ્ય એવાં 'નિકાચિત કર્મ' તે તેમાંના કોઇ પ્રકારે મટી શકે નહીં; અમુક 'શિથિલકર્મ'ની કવચિત નિવૃત્તિ થાય છે; પણ તે કંઇ ઉપાર્જિત કરનારે વેદ્યા વિના નિવૃત્ત થાય છે એમ નહીં. આકારફેરથી તેનું વેદવું થાય છે.

કોઈ એક એવું શિથિલ કર્મ છે કે જેમાં અમુક વખત ચિત્તની સ્થિરતા રહે તો તે નિવૃત્ત થાય. તેવું કર્મ તે મંત્રાદિમાં સ્થિરતાના યોગે નિવૃત્ત થાય એ સંભવિત છે; અથવા કોઇ પાસે પૂર્વલાભનો કોઈ એવો બંધ છે, કે જે માત્ર તેની કૃપાથી ફળીભૂત થઈ આવે; એ પણ એક સિદ્ધિ જેવું છે; તેમ અમુક મંત્રાદિના પ્રયત્નમાં હોય અને અમુક પૂર્વાંતરાય ત્રુટવાનો પ્રસંગ સમીપવર્તી હોય, તો પણ કાર્યસિદ્ધિ મંત્રાદિથી થઈ ગણાય. (૪૯૪)

નિકાચિત કર્મમાં સ્થિતિબંધ હોય તો બરોબર બંધ થાય છે. સ્થિતિકાળ ન હોય તો વિચારે, પશ્ચાત્તાપે, જ્ઞાનવિચારે નાશ થાય. સ્થિતિકાળ હોય તો ભોગવ્યે છૂટકો. ઉપ.છાયા (૧૪

મોહનીય :

કર્મ અનંત પ્રકારનાં, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ. ૧૦૨
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન ચારિત્ર નામ;
હણે બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ૧૦૩
કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હણે ક્ષમાદિક તેહ;
પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ. ૧૦૪

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

ઉન્માર્ગને મોક્ષમાર્ગ માને અને મોક્ષમાર્ગને ઉન્માર્ગ માને તે 'મિથ્યાત્વ મોહનીય'. ઉન્માર્ગથી મોક્ષ થાય નહીં, માટે માર્ગ બીજો હોવો જોઈએ એવો જે ભાવ તે 'મિશ્ર મોહનીય.' 'આત્મા આ હશે?' તેવું જ્ઞાન થાય તે 'સમ્યક્ત્વ મોહનીય.' 'આત્મા આ છે' એવો નિશ્ચય ભાવ, તે 'સમ્યક્ત્વ'. ઉપ. છાયા (૮)

મોહનીય કર્મ મનથી જિતાય, પણ વેદનીય કર્મ મનથી જિતાય નહીં. ક્ષુધા તૃષા એ મોહનીય નહીં પણ વેદનીય કર્મ છે.

વ્યા. સાર–૨ (૧૩)

મોહનીયનું સ્વરૂપ આ જીવે વારંવાર અત્યંત વિચારવા જેવું છે. મોહિનીયે મહા મુનીશ્વરોને પણ પળમાં તેના પાસમાં ફસાવી અત્યંત રિદ્ધિસિદ્ધિથી મુક્ત કરી દીધા છે; શાશ્વત સુખ છીનવી ક્ષણભંગુરતામાં લલચાવી રખડાવ્યા છે. (૭૪૬)

મહત્પુરુષનો નિરંતર અથવા વિશેષ સમાગમ, વીતરાગશ્રુત ચિંતવના અને ગુણજિજ્ઞાસા દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાના મુખ્ય હેતુ છે. તેથી સ્વરૂપદૃષ્ટિ સહજમાં પરિણમે છે. (૮૬૦)

જીવને જ્ઞાનીપુરુષનું ઓળખાણ થયે તથા પ્રકારે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મોળાં પડવાનો પ્રકાર બનવા યોગ્ય છે, કે જેમ બની અનુક્રમે તે પરિક્ષીણપણાને પામે છે. સત્પુરુષનું ઓળખાણ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિગ્રહ, દુરાગ્રહતાદિ ભાવ મોળા પડવા લાગે છે અને પોતાના દોષ જોવા ભણી ચિત્ત વળી આવે છે; વિકથાદિ ભાવમાં નીરસપણું લાગે છે, કે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. જીવને અનિત્યાદિ ભાવના ચિંતવવા પ્રત્યે બળવીર્ય સ્ફુરવા વિષે જે પ્રકારે જ્ઞાનીપુરૂષ સમીપે સાંભળ્યું છે, તેથી પણ વિશેષ બળવાન પરિણામથી તે પંચ વિષયાદિને વિષે અનિત્યાદિ ભાવ દૃઢ કરે છે, અર્થાત્ સત્પુરુષ મળ્યે આ સત્પુરુષ છે એટલું જાણી, સત્પુરુષને જાણ્યા પ્રથમ જેમ આત્મા પંચવિષયાદિને વિષે રક્ત હતો તેમ રક્ત ત્યારપછી નથી રહેતો અને અનુક્રમે એ રક્તભાવ મોળો પડે એવા વૈરાગ્યમાં જીવ આવે છે.

જિને પ્રવાહથી જીવને અનંત કર્મનો કર્ત્તા કહ્યો છે, અનંત કાળથી કર્મનો કર્ત્તા તે ચાલ્યો આવે છે એમ કહ્યું છે; પણ સમયે સમયે અનંતકાળ ભોગવવાં પડે એવાં કર્મ તે આગામિક કાળ માટે ઉપાર્જન કરે છે એમ કહ્યું નથી. કોઇ જીવઆશ્રયી એ વાત દૂર રાખી, વિચારવા જતાં એમ કહ્યું છે, કે સર્વ કર્મનું મૂળ એવું જે અજ્ઞાન, મોહપરિણામ તે હજુ જીવમાં એવું ને એવું ચાલ્યું આવે છે, કે જે પરિણામથી અનંતકાળ તેને ભ્રમણ થયું છે; અને જે પરિણામ વર્ત્યા કરે તો હજુ પણ એમ ને એમ અનંત કાળ પરિભ્રમણ થાય.

અગ્નિના એક તણખાને વિષે આખો લોક સળગાવી શકાય એટલો ઐશ્વર્ય ગુણ છે; તથાપિ તેને જેવો જેવો યોગ થાય છે તેવો તેવો તેનો ગુણ ફળવાન થાય છે. તેમ અજ્ઞાન પરિણામને વિષે અનાદિકાળથી જીવનું રખડવું થયું છે, તેમ હજુ અનંતકાળ પણ ચૌદ રાજલોકમાં પ્રદેશે પ્રદેશે અનંત જન્મમરણ તે પરિણામથી હજુ સંભવે; તથાપિ જેમ તણખાનો અગ્નિ યોગવશ છે, તેમ અજ્ઞાનનાં કર્મપરિણામની પણ અમુક પ્રકૃતિ છે. ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક જીવને મોહનીય કર્મનું બંધન થાય તો સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમનું થાય, એમ જિને કહ્યું છે, તેનો હેતુ સ્પષ્ટ છે કે, જો અનંતકાળનું બંધન થતું હોય તો પછી જીવનો મોક્ષ ન થાય.

એ બંધ હજુ નિવૃત્ત ન થયો હોય પણ લગભગ નિવર્તવા આવ્યો હોય ત્યાં વખતે બીજી તેવી સ્થિતિનો સંભવ હોય, પણ એવાં મોહનીય કર્મ કે જેની કાળસ્થિતિ ઉપર કહી છે, તેવાં એક વખતે ઘણાં બાંધે એમ ન બને. અનુક્રમે હજુ તે કર્મથી નિવૃત્ત થવા પ્રથમ બીજું તે જ સ્થિતિનું બાંધે, તેમ બીજું નિવૃત્ત થતાં પ્રથમ ત્રીજું બાંધે; પણ બીજું, ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું એમ સૌ એક મોહનીય કર્મના સંબંધમાં તે જ સ્થિતિનું બાંધ્યા કરે એમ બને નહીં; કારણકે જીવને એટલો અવકાશ નથી. મોહનીયકર્મની એ પ્રકારે સ્થિતિ છે........

જીવને અજ્ઞાનભાવથી કર્મસંબંધ ચાલ્યો આવે છે, તથાપિ તે તે કર્મોની સ્થિતિ ગમે તેટલી વિટંબણારૂપ, અનંત દુઃખ અને ભવનો હેતુ છતાં પણ જેમાં જીવ તેથી નિવૃત્ત થાય એટલો અમુક પ્રકાર બાધ કરતાં સાવ અવકાશ છે. આ પ્રકાર જિને ઘણે સૂક્ષ્મપણે કહ્યો છે, તે વિચારવા યોગ્ય છે, જેમાં જીવને મોક્ષનો અવકાશ કહી કર્મબંધ કહ્યો છે. (૫૧૧)

વેદનીય : જે પ્રદેશે વેદના વધારે હોય તે મુખ્યપણે વેદે છે અને બાકીના ગૌણપણે વેદે છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિણમતાં પરમાણુ જે ક્ષેત્રે વેદનારૂપે ઉદયમાં આવે ત્યાં એકઠા થઈ ત્યાં તે રૂપે પરિણમે અને ત્યાં જેવા પ્રકારનો બંધ હોય તે ઉદયમાં આવે. પરમાણુઓ માથામાં એકઠા થાય તો ત્યાં માથાના દુઃખાવાને આકારે પરિણમે છે, આંખમાં આંખની વેદનાના આકારે પરિણમે છે. વ્યા સાર–૨ (૧૪)

આઠ કર્મ બધાં વેદનીય છે, કારણકે બધાં વેદાય છે; પરંતુ લોકપ્રસિદ્ધ વેદવું થતું નહીં હોવાથી લોકપ્રસિદ્ધ વેદનીય કર્મ જુદું ગણ્યું છે. વેદનીય કર્મ એ નિર્જરારૂપે છે, પણ દવા ઇત્યાદિ તેમાંથી ભાગ પડાવી જાય. વ્યા. સાર–૨ (૧૭)

જે વેદનીય પર ઔષધ અસર કરે છે, તે ઔષધ વેદનીયનો બંધ વસ્તુતાએ નિવૃત્ત કરી શકે છે; એમ કહ્યું નથી, કેમકે તે ઔષધ કર્મરૂપ વેદનીયનો નાશ કરે તો અશુભ કર્મ નિષ્ફળ થાય અથવા ઔષધ શુભ કર્મરૂપ કહેવાય. પણ ત્યાં એમ સમજવું યોગ્ય છે કે તે અશુભ કર્મ વેદનીય એવા પ્રકારની છે કે તેને પરિણામાંતર પામવામાં ઔષધાદિ નિમિત્ત કારણરૂપ થઈ શકે.

મંદ કે મધ્યમ શુભ અથવા અશુભ બંધને કોઈ એક સ્વજાતીય કર્મ મળવાથી ઉત્કૃષ્ટ બંધ પણ થઈ શકે છે. મંદ કે મધ્યમ બાંધેલા કેટલાએક શુભ બંધને કોઈએક અશુભ કર્મ-વિશેષના પરાભવથી અશુભ પરિણામીપણું થાય છે, તેમ જ તેવા અશુભ બંધને કોઈએક શુભ કર્મના યોગથી શુભ પરિણામીપણું થાય છે. (૭૭૩)

કાયા સંયમ : જુઓ 'સંયમ'.

કાળ : દુષમ : જિનાગમમાં આ કાળને 'દુષમ' એવી સંજ્ઞા કહી છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; કેમકે દુષમ શબ્દનો અર્થ 'દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવો' થાય છે. તે દુઃખે કરી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય તો એવો એક પરમાર્થમાર્ગ મુખ્યપણે કહી શકાય જો કે પરમાર્થમાર્ગનું દુર્લભપણું તો સર્વ કાળને વિષે છે, પણ આવા કાળને વિષે તો વિશેષ કરીને કાળ પણ દુર્લભ-પણાના કારણરૂપ છે.

અત્રે કહેવાનો હેતુ એવો છે કે ઘણું કરી આ ક્ષેત્રે વર્ત-માન કાળમાં પૂર્વે જેણે પરમાર્થમાર્ગ આરાધ્યો છે, તે દેહ ધારણ ન કરે; અને તે સત્ય છે, કેમકે જો તેવા જીવોનો સમૂહ દેહધારીપણે આ ક્ષેત્રે વર્તતો હોત, તો તેમને તથા તેમના સમાગમમાં આવનારા એવા ઘણા જીવોને પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ સુખે કરીને થઈ શકતી હોત; અને તેથી આ કાળને 'દુષમ' કહેવાનું કારણ રહેત નહીં. આ રીતે પૂર્વારાધક જીવોનું અલ્પપણું એ આદિ છતાં પણ વર્તમાનકાળને વિષે જો કોઈ-પણ જીવ પરમાર્થમાર્ગ આરાધવા ઇચ્છે તો અવશ્ય આરાધી શકે, કેમકે દુઃખે કરીને પણ આ કાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય એમ પૂર્વજ્ઞાનીઓનું કથન છે.

સર્વ જીવને વર્તમાનકાળમાં માર્ગ દુઃખે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય, એવો એકાંત અભિપ્રાય વિચારવા યોગ્ય નથી. ઘણું કરીને તેમ બને એવો અભિપ્રાય સમજવા યોગ્ય છે. તેનાં ઘણાં કારણો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

પ્રથમ કારણ ઉપર દર્શાવ્યું તે કે પૂર્વનું ઘણું કરીને આરા-ધકપણું નહીં તે.

બીજું કારણ, તેવું આરાધકપણું નહીં તેને લીધે વર્તમાન દેહે તે આરાધકમાર્ગની રીતિ પણ પ્રથમ સમજવામાં ન હોય, તેથી અનારાધકમાર્ગને આરાધકમાર્ગ માની લઈ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી હોય છે.

ત્રીજું કારણ, ઘણું કરીને ક્યાંક સત્સમાગમ અથવા સદ્‌-ગુરુનો યોગ બને, અને તે પણ ક્વચિત્ બને.

ચોથું કારણ, અસત્સંગ આદિ કારણોથી જીવને સદ્‌ગુરુ આદિકનું ઓળખાણ થવું પણ દુષ્કર વર્તે છે; અને ઘણું કરીને અસદ્‌ગુરુ આદિને વિષે સત્ય પ્રતીતિ માની જીવ ત્યાં જ રોકાઇ રહે છે.

પાંચમું કારણ, ક્વચિત્ સત્સમાગમનો યોગ બને તોપણ બળ, વીર્યાદિનું એવું શિથિલપણું કે જીવ તથારૂપ માર્ગ ગ્રહણ ન કરી શકે અથવા ન સમજી શકે; અથવા અસત્સમાગમાદિ કે પોતાની કલ્પનાથી મિથ્યાને વિષે સત્યપણે પ્રતીતિ કરી હોય. (૪૨૨)

મુમુક્ષુપણું, સરળપણું, નિવૃત્તિ, સત્સંગ આદિ સાધનો આ કાળને વિષે પરમ દુર્લભ જાણી પૂર્વના પુરુષોએ આ કાળને હુંડા અવસર્પિણી કાળ કહ્યો છે; અને તે વાત પણ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમના ત્રણ સાધનોનો સંયોગ તો ક્વચિત્ પણ પ્રાપ્ત થવો બીજા અમુક કાળમાં સુગમ હતો; પરંતુ સત્સંગ તો સર્વ કાળમાં દુર્લભ જ દેખાય છે; તો પછી આ કાળને વિષે સત્સંગ સુલભ ક્યાંથી હોય? પ્રથમનાં ત્રણ કોઇ રીતે આ કાળમાં જીવ પામે તો પણ ધન્ય છે. (૪૩૩)

કાળ, પંચમ : કાળચક્રના વિચારો અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે. જિનેશ્વરે એ કાળચક્રના બે ભેદ કહ્યા છે: (૧)

ઉત્સર્પિણી, (૨) અવસર્પિણી. એકેકા ભેદના છ છ આરા છે. આધુનિક વર્તન કરી રહેલો આરો પંચમકાળ કહેવાય છે, અને તે અવસર્પિણી કાળનો પાંચમો આરો છે. અવસર્પિણી એટલે ઊતરતો કાળ; એ ઊતરતા કાળના પાંચમા આરામાં કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રે થવું જોઇએ તેને માટે સત્પુરુષોએ કેટલાક વિચારો જણાવ્યા છે, તે અવશ્ય જાણવા જેવા છે.

એઓ પંચમકાળનું સ્વરૂપ મુખ્ય આ ભાવમાં કહે છે: નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પરથી મનુષ્યોની શ્રદ્ધા ક્ષીણ થતી જશે. ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોમાં મતમતાંતર વધશે. પાખંડી અને પ્રપંચી મતોનું મંડન થશે. જનસમૂહની રુચિ અધર્મ ભણી વળશે. સત્ય, દયા, હળવે હળવે પરાભવ પામશે. મોહાદિક દોષોની વૃદ્ધિ થતી જશે. દંભી અને પાપિષ્ઠ ગુરુઓ પૂજ્યરૂપ થશે. દુષ્ટ વૃત્તિના મનુષ્યો પોતાના ફંદમાં ફાવી જશે. મીઠા પણ ધૂર્ત વક્તા પવિત્ર મનાશે. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યાદિક શીલયુક્ત પુરુષો મલિન કહેવાશે. આત્મિક જ્ઞાનના ભેદો હણાતા જશે. હેતુ વગરની ક્રિયા વધતી જશે. અજ્ઞાન ક્રિયા બહુધા સેવાશે. વ્યાકુળ વિષયોનાં સાધન વધતાં જશે. એકાંતિક પક્ષો સત્તાધીશ થશે. શૃંગારથી ધર્મ મનાશે.

ખરા ક્ષત્રિયો વિના ભૂમિ શોકગ્રસ્ત થશે; નિર્માલ્ય રાજવંશીઓ વેશ્યાના વિલાસમાં મોહ પામશે. ધર્મ, કર્મ અને ખરી રાજનીતિ ભૂલી જશે; અન્યાયને જન્મ આપશે, જેમ લૂંટાશે તેમ પ્રજાને લૂંટશે. પોતે પાપિષ્ઠ આચરણો સેવી પ્રજા આગળ તે પળાવતા જશે. રાજબીજને નામે શૂન્યતા આવતી જશે. નીચ મંત્રીઓની મહત્તા વધતી જશે. એઓ દીન પ્રજાને ચૂસીને ભંડાર ભરવાનો રાજાને ઉપદેશ આપશે. શીયળભંગ કરવાનો ધર્મ રાજાને અંગીકાર કરાવશે. શાર્યાદિક સદ્‌ગુણોનો નાશ

કરાવશે. મૃગયાદિક પાપમાં અંધ બનાવશે. રાજ્યાધિકારીઓ પોતાના અધિકારથી હજારગણી અહંપદતા રાખશે. વિપ્રો લાલચુ અને લોભી થઇ જશે. સદ્‌વિદ્યાને દાટી દેશે; સંસારી સાધનોને ધર્મ ઠરાવશે. વૈશ્યો માયાવી, કેવળ સ્વાર્થી અને કઠોર હૃદયના થતા જશે. સમગ્ર મનુષ્યવર્ગની સદ્‌વૃત્તિઓ ઘટતી જશે. અકૃત અને ભયંકર કૃત્યો કરતાં તેઓની વૃત્તિ અટકશે નહીં. વિવેક, વિનય, સરળતા ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણો ઘટતા જશે. અનુકંપાને નામે હીનતા થશે. માતા કરતાં પત્નીમાં પ્રેમ વધશે; પિતા કરતાં પુત્રમાં પ્રેમ વધશે; પતિવ્રત નિયમપૂર્વક પાળનારી સુંદરીઓ ઘટી જશે. સ્નાનથી પવિત્રતા ગણાશે; ધનથી ઉત્તમ કુળ ગણાશે. ગુરુથી શિષ્યો અવળા ચાલશે. ભૂમિનો રસ ઘટી જશે. સંક્ષેપમાં કહેવાનો ભાવાર્થ કે ઉત્તમ વસ્તુની ક્ષીણતા છે; અને કનિષ્ઠ વસ્તુનો ઉદય છે. પંચમકાળનું સ્વરૂપ આમાંનું પ્રત્યક્ષ સૂચવન પણ કેટલું બધું કરે છે?

મનુષ્ય સદ્ધર્મતત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન નહીં થઈ શકે; સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન નહીં પામી શકે; જંબુસ્વામીના નિર્વાણ પછી દશ નિર્વાણી વસ્તુ આ ભરતક્ષેત્રથી વ્યવચ્છેદ ગઈ. મોક્ષમાળા–પાઠ ૮૧

કાળ, શું ખાય છે? : કાળ શું ખાય છે? તેનો ત્રણ પ્રકારે ઉત્તર. સામાન્ય ઉપદેશમાં કાળ શું ખાય છે તેનો ઉત્તર એ છે કે 'તે પ્રાણીમાત્રનું આયુષ્ય ખાય છે.'

વ્યવહાર નયથી કાળ 'જૂનું' ખાય છે.

નિશ્ચય નયથી કાળ માત્ર પદાર્થને રૂપાંતર આપે છે, પર્યાયાંતર કરે છે.

"કાળ જૂનું ખાય છે": જૂનું એટલે શું? એક સમય જે

ચીજને ઉત્પન્ન થયાં થઈ બીજો સમય વર્તે છે, તે ચીજ જૂની ગણાય છે. (જ્ઞાનીની અપેક્ષાથી) તે ચીજને ત્રીજે સમયે, ચોથે સમયે એમ સંખ્યાત, અસંખ્યાત સમયે, અનંત સમયે કાળ બદલાવ્યા જ કરે છે. બીજા સમયમાં તે જેવી હોય, તેવી ત્રીજા સમયમાં ન હોય એટલે કે બીજા સમયમાં પદાર્થનું જે સ્વરૂપ હતું, તે ખાઈ જઇ ત્રીજે સમયે કાળે પદાર્થને બીજું રૂપ આપ્યું અર્થાત્ જૂનું તે ખાઈ ગયો. પહેલે સમયે પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો અને તે જ વેળા કાળ તેને ખાઈ જાય એમ વ્યવહાર નયથી બને નહીં. પહેલે સમયે પદાર્થનું નવાપણું ગણાય, પણ તે વેળા કાળ તેને ખાઈ જતો નથી. બીજે સમયે બદલાવે છે, માટે જૂનાપણાને તે ખાય છે, તેમ કહ્યું છે.

નિશ્ચય નયથી પદાર્થ માત્ર રૂપાંતર જ પામે છે. કોઈ પણ પદાર્થ કોઇ પણ કાળમાં નાશ પામે જ નહીં, એવો સિદ્ધાંત છે; અને જો પદાર્થ કેવળ નાશ પામતો હોય, તો આજ કંઈ પણ હોત નહીં. માટે કાળ ખાતો નથી, પણ રૂપાંતર કરે છે, એમ કહ્યું છે. (૨૮૬)

કાળ દ્રવ્ય : જુઓ 'દ્રવ્ય'.

કુટુંબ : કુટુંબરૂપી કાજળની કોટડીના વાસથી સંસાર વધે છે. ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશો તો પણ એકાંતથી જેટલો સંસારક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો હિસ્સો પણ તે કાજળગૃહમાં રહેવાથી થવાનો નથી. કષાયનું તે નિમિત્ત છે; મોહને રહેવાનો અનાદિકાળનો પર્વત છે. પ્રત્યેક અંતરગુફામાં તે જાજ્વલ્યમાન છે. સુધારણા કરતાં વખતે શ્રાધોત્પત્તિ થવી સંભવે, માટે ત્યાં અલ્પભાષી થવું, અલ્પહાસી થવું, અલ્પપરિચયી થવું, અલ્પ

આવકારી થવું, અલ્પભાવના દર્શાવવી, અલ્પસહચારી થવું, અલ્પગુરુ થવું, પરિણામ વિચારવું, એ જ શ્રેયસ્કર છે. (૧૦૩)

કૂટસ્થ : કૂટસ્થ=અચળ, ન ખસી શકે એવો.
વ્યા. સાર–૨ (૨૬)

કેવળબીજ :

તનસેં, મનસેં, ધનસેં, સબસેં, ગુરુદેવકી આન સ્વઆત્મ બસેં;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમ ઘનો. ૬

વહ સત્ય સુધા દરસાવહિંગે, ચતુરાંગુલ હે દગસે મિલ હે;
રસ દેવ નિરંજન કો પિવહી, ગહિ જોગ જુગોજુગ સો જીવહિ. ૭

પર પ્રેમ પ્રવાહ બઢે પ્રભુસેં, સબ આગમભેદ સુઉર બસેં;
વહ કેવલકો બીજ ગ્યાની કહે, નિજકો અનુભૌ બતલાઈ દિયે. ૮
(૨૬૫)

કેવળજ્ઞાન : આત્માપણે કેવળ ઉજાગર અવસ્થા વર્તે, અર્થાત્ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને વિષે કેવળ જાગ્રત હોય ત્યારે તેને કેવળજ્ઞાન વર્તે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો આશય છે. (૪૩૧)

નિજ સ્વભાવ જ્ઞાનમાં કેવળ ઉપયોગે, તન્મયાકાર, સહજ સ્વભાવે, નિર્વિકલ્પપણે આત્મા પરિણમે તે કેવળજ્ઞાન છે. (૭૧૦)

કેવળ નિજ સ્વભાવનું, અખંડ વર્તે જ્ઞાન;
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. (૧૧૩)
આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

ઉપયોગનુ એક સમયવર્તીપણું, કષાયરહિતપણું થયા પછી થાય છે; માટે એક સમયનું, એક પરમાણુનું અને એક પ્રદેશનું જેને જ્ઞાન થાય તેને 'કેવળજ્ઞાન' પ્રગટે, એમ કહ્યું છે તે સત્ય છે. (૬૭૯)

પરમ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; એ રહસ્ય અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. અનાદિ અનંતકાળનું, અનંત એવા અલોકનું (?) ગણિતથી અતીત અથવા અસંખ્યાતથી પર એવો જીવસમૂહ, પરમાણુસમૂહ અનંત છતાં અનંતપણાનો સાક્ષાત્કાર થાય તે ગણિતાતીતપણું છતાં શી રીતે સાક્ષાત્ અનંતપણું જણાય ? એ વિરોધની શાંતિ ઉપર કહ્યા તે રહસ્યથી થવા યોગ્ય સમજાય છે.

વળી કેવળજ્ઞાન નિર્વિકલ્પ છે, ઉપયોગનો પ્રયોગ કરવો પડતો નથી. સહજ ઉપયોગે તે જ્ઞાન છે; તે પણ રહસ્ય અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. હાથ નોંધ–૧(૭૦)

દિગંબર સંપ્રદાય એમ કહે છે કે આત્મામાં કેવળજ્ઞાન શક્તિરૂપે રહ્યું છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાય કેવળજ્ઞાન સત્તારૂપે રહ્યાનું કહે છે.

શક્તિ શબ્દનો અર્થ સત્તાથી વધારે ગૌણ થાય છે.

શક્તિરૂપે છે એટલે આવરણથી રોકાયું નથી. જેમ જેમ શક્તિ વધતી જાય એટલે તેના ઉપર જેમ જેમ પ્રયોગ થતા જાય, તેમ તેમ જ્ઞાન વિશુદ્ધ થતું જઇ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય.

સત્તામાં એટલે આવરણમાં રહ્યું છે એમ કહેવાય. સત્તામાં કર્મપ્રકૃતિ હોય તે ઉદયમાં આવે એ શક્તિરૂપે ન કહેવાય. સત્તામાં કેવળજ્ઞાન હોય અને આવરણમાં ન હોય એમ ન બને. "ભગવતી આરાધના" જોશો. વ્યા. સાર–૨ (૧૭)

કેવળજ્ઞાન છે તે આત્મપ્રત્યક્ષ છે અથવા અતીંદ્રિય છે. અંધપણું છે તે ઇન્દ્રિય વડે દેખવાનો વ્યાઘાત છે. તે વ્યાઘાત અતીંદ્રિયને નડવા સંભવ નથી.

ચાર ઘનઘાતી કર્મ નાશ પામે ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય. તે ચાર ઘનઘાતીમાં એક દર્શનાવરણીય છે. તેની ઉત્તર પ્રકૃતિમાં એક ચક્ષુ દર્શનાવરણીય છે. તે ક્ષય થયા બાદ કેવળજ્ઞાન ઊપજે. અથવા જન્માંધપણાનું કે અંધપણાનું આવરણ ક્ષય થયેથી કેવળજ્ઞાન ઊપજે.

અચક્ષુદર્શન આંખ સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી થાય છે. તેનું પણ જ્યાંસુધી આવરણ હોય ત્યાંસુધી કેવળજ્ઞાન ઊપજતું નથી. તેથી જેમ ચક્ષુને માટે છે તેમ બીજી ઇન્દ્રિયોને માટે પણ જણાય છે. વ્યા. સાર-૧ (૨૧૮)

<u>કેવળજ્ઞાન</u>– એક જ્ઞાન

સર્વ અન્ય ભાવના સંસર્ગરહિત એકાંત શુદ્ધ જ્ઞાન,
સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનું સર્વપ્રકારથી એક સમયે જ્ઞાન.
તે કેવળજ્ઞાનનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.
નિજ સ્વભાવરૂપ છે, સ્વતત્ત્વભૂત છે, નિરાવરણ છે, અભેદ છે.
નિર્વિકલ્પ છે. સર્વ ભાવનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશક છે.

હાથ નોંધ-૩ (૮)

કેવળજ્ઞાનથી પદાર્થ કેવા પ્રકારે દેખાય છે?

જેમ દીવો જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં પ્રકાશપણે હોય છે, તેમ જ્ઞાન જ્યાં જ્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં પ્રકાશપણે હોય છે. દીવાનો સહજ સ્વભાવ જ જેમ પદાર્થપ્રકાશક હોય છે, તેમ જ્ઞાનનો સહજ સ્વભાવ પણ પદાર્થપ્રકાશક છે. દીવો દ્રવ્યપ્રકાશક છે અને જ્ઞાન દ્રવ્ય, ભાવ બંનેને પ્રકાશક છે. દીવાના પ્રગટવાથી તેના પ્રકાશની સીમામાં જે કોઈ પદાર્થ હોય છે તે સહેજે દેખાઈ રહે છે; તેમ જ્ઞાનના વિદ્યમાનપણાથી પદાર્થનું સહેજે દેખાવું થાય

છે. જેમાં યથાતથ્ય અને સંપૂર્ણ પદાર્થનું સહેજે દેખાઈ રહેવું થાય છે, તેને 'કેવળજ્ઞાન' કહ્યું છે. જોકે પરમાર્થથી એમ કહ્યું છે કે કેવળજ્ઞાન પણ અનુભવમાં તો માત્ર આત્માનુભવકર્ત્તા છે, વ્યવહારનયથી લોકાલોક પ્રકાશક છે. આરસો, દીવો, સૂર્ય અને ચક્ષુ જેમ પદાર્થપ્રકાશક છે, તેમ જ્ઞાન પણ પદાર્થપ્રકાશક છે. (૫૮૭)

કેવળજ્ઞાનદર્શનને વિષે ગયા કાળ અને આવતા કાળના પદાર્થ વર્તમાનકાળમાં વર્તમાનપણે દેખાય છે, તેમ જ દેખાય કે બીજી રીતે ? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે વિચારશો :-

વર્તમાનમાં વર્તમાન પદાર્થ જેમ દેખાય છે, તેમ ગયા કાળના પદાર્થ ગયા કાળમાં જે સ્વરૂપે હતા, તે સ્વરૂપે વર્તમાનકાળમાં દેખાય છે; અને આવતા કાળમાં તે પદાર્થ જે સ્વરૂપ પામશે તે સ્વરૂપપણે વર્તમાનકાળમાં દેખાય છે. ભૂતકાળે જે જે પર્યાય પદાર્થે ભજ્યા છે, તે કારણપણે વર્તમાનમાં પદાર્થને વિષે રહ્યા છે અને ભવિષ્યકાળમાં જે જે પર્યાય ભજશે તેની યોગ્યતા વર્તમાનમાં પદાર્થને વિષે રહી છે. તે કારણ અને યોગ્યતાનું જ્ઞાન વર્તમાન-કાળમાં પણ કેવળજ્ઞાનીને વિષે યથાર્થ સ્વરૂપે હોઇ શકે. જોકે આ પ્રશ્ન પ્રત્યે ઘણા વિચાર જણાવવા યોગ્ય છે. (૬૨૯)

× × ×

'કેવળજ્ઞાન'ના સ્વરૂપનો વિચાર દુર્ગમ્ય છે, અને શ્રી.... કેવળકોટીથી તેનો નિર્ધાર કરે છે, તેમાં જોકે તેમનો અભિનિવેશ નથી, પણ તેમ તેમને ભાસે છે, માટે કહે છે માત્ર 'કેવળકોટી' છે અને ભૂત ભવિષ્યનું કંઈપણ જ્ઞાન કોઈને ન થાય એવી માન્યતા કરવી ઘટતી નથી. ભૂત ભવિષ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા

યોગ્ય છે; પણ તે કોઈ વિરલા પુરુષને, અને તે પણ વિશુદ્ધ ચારિત્ર તારતમ્યે, એટલે તે સંદેહરૂપ લાગે છે, કેમકે તેવી વિશુદ્ધ ચારિત્ર તારતમ્યતા વર્તમાનમાં અભાવ જેવી વર્તે છે. 'કેવળજ્ઞાન'નો અર્થ વર્તમાનમાં શાસ્ત્રવેત્તા માત્ર શબ્દબોધથી જે કહે છે તે યથાર્થ નથી એમ શ્રી....ને લાગતું હોય તો તે સંભવિત છે; વળી ભૂત ભવિષ્ય જાણવું એનું નામ કેવળજ્ઞાન છે એવી વ્યાખ્યા મુખ્યપણે શાસ્ત્રકારે પણ કહી નથી. જ્ઞાનનું અત્યંત શુદ્ધ થવું તેને કેવળજ્ઞાન જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે, અને તે જ્ઞાનમાં મુખ્ય તો આત્મસ્થિતિ અને આત્મસમાધિ કહ્યાં છે. જગતનું જ્ઞાન થવું એ આદિ કહ્યું છે, તે અપૂર્વ વિષયનું ગ્રહણ સામાન્ય જીવોથી થવું અશકય જાણીને કહ્યું છે, કેમકે જગતના જ્ઞાન પર વિચાર કરતાં કરતાં આત્મસામર્થ્ય સમજાય. શ્રી...., મહાત્મા ઋષભાદિને વિષે કેવળકોટી કહેતા ન હોય, અને તેમના આજ્ઞાવર્તી એટલે જેમ મહાવીરસ્વામીના દર્શને પાંચસે મુમુક્ષુઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે આજ્ઞાવર્તીને કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે, તે 'કેવળજ્ઞાનને' 'કેવળકોટી' કહેતા હોય તો તે વાત કોઈપણ રીતે ઘટે છે. એકાંત કેવળજ્ઞાનનો શ્રી....નિષેધ કરે, તો તે આત્માનો નિષેધ કરવા જેવું છે. લોકો હાલ કેવળજ્ઞાનની જે વ્યાખ્યા કરે છે તે કેવળજ્ઞાનની વ્યાખ્યા વિરોધવાળી દેખાય છે, એમ તેમને લાગતું હોય તો તે પણ સંભવિત છે; કેમકે માત્ર 'જગતજ્ઞાન' તે 'કેવળજ્ઞાન'નો વિષય વર્તમાન પ્રરૂપણામાં ઉપદેશાય છે. આ પ્રકારનું સમાધાન લખતાં ઘણા પ્રકારના વિરોધ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તે વિરોધો દર્શાવી તેનું સમાધાન લખવાનું હાલ તરતમાં બનવું અશકય છે તેથી સંક્ષેપમાં સમાધાન લખ્યું છે. સમાધાન સમુચ્ચયાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

આત્મા જ્યારે અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્થિતિ ભજે, તેનું નામ

કેવળજ્ઞાન મુખ્યપણે છે, સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષનો અભાવ થયે અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્થિતિ પ્રગટવા યોગ્ય છે, તે સ્થિતિમાં જે કંઈ જાણી શકાય તે 'કેવળજ્ઞાન' છે; અને તે સંદેહ યોગ્ય નથી. શ્રી.... કેવળ-કોટી કહે છે, તે પણ મહાવીરસ્વામી સમીપે વર્તતા આજ્ઞાવર્તી પાંચસે કેવળી જેવા પ્રસંગમાં સંભવિત છે. જગતના જ્ઞાનનો લક્ષ મૂકી શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન છે એમ વિચારતાં આત્મદશા વિશેષપણું ભજે. એ પ્રમાણે આ પ્રશ્નના સમાધાનનો સંક્ષેપ આશય છે. જેમ બને તેમ જગતના જ્ઞાન પ્રત્યેનો વિચાર છોડી સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેમ કેવળજ્ઞાનનો વિચાર થવા અર્થે પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે. જગતનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ 'કેવળજ્ઞાન' મુખ્યાર્થપણે ગણવા યોગ્ય નથી. જગતના જીવોને વિશેષ લક્ષ થવા અર્થે વારંવાર જગતનું જ્ઞાન સાથે લીધું છે; અને તે કંઈ કલ્પિત છે એમ નહીં, પણ તે પ્રત્યે અભિનિવેશ કરવા યોગ્ય નથી. આ ઠેકાણે વિશેષ લખવાની ઇચ્છા થાય છે અને તે રોકવી પડે છે; તોપણ સંક્ષેપમાં ફરી લખીએ છીએ. "આત્માને વિષેથી સર્વ પ્રકારનો અન્ય અધ્યાસ ટળી સ્ફટિકની પેઠે આત્મા અત્યંત શુદ્ધતા ભજે તે 'કેવળજ્ઞાન' છે, અને જગતજ્ઞાનપણે તેને વારંવાર જિનાગમમાં કહ્યું છે, તે માહાત્મ્યથી કરી બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તે તે હેતુ છે."

(૬૭૯)

× × ×

યોગધારીપણું એટલે મન, વચન અને કાયાસહિત સ્થિતિ હોવાથી આહારાદિ અર્થે પ્રવૃત્તિ થતાં ઉપયોગાંતર થવાથી કંઈ પણ વૃત્તિનો એટલે ઉપયોગનો તેમાં નિરોધ થાય. એક વખતે બે ઉપયોગ કોઇને વર્તે નહીં એવો સિદ્ધાંત છે; ત્યારે આહારાદિ

પ્રવૃત્તિના ઉપયોગમાં વર્તતા કેવળજ્ઞાનીનો ઉપયોગ કેવળજ્ઞાનના જ્ઞેય પ્રત્યે વર્તે નહીં, અને જો એમ બને તો કેવળજ્ઞાનને અપ્રતિહત કહ્યું છે, તે પ્રતિહત થયું ગણાય. અત્રે કદાપિ એમ સમાધાન કરીએ કે, આરસીને વિષે જેમ પદાર્થ પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ કેવળજ્ઞાનને વિષે સર્વ દેશકાળ પ્રતિબિંબિત થાય છે, કેવળજ્ઞાની તેમાં ઉપયોગ દઇને જાણે છે એમ નથી, સહજ સ્વભાવે જ તેમનામાં પદાર્થ પ્રતિભાસ્યા કરે છે; માટે આહારાદિમાં ઉપયોગ વર્તતાં સહજ સ્વભાવે પ્રતિભાસિત એવા કેવળજ્ઞાનનુ હોવાપણું યથાર્થ છે, તો ત્યાં પ્રશ્ન થવા યોગ્ય છે કે:— 'આરસીને વિષે પ્રતિભાસિત પદાર્થનું જ્ઞાન આરસીને નથી અને અત્રે તો કેવળજ્ઞાનીને તેનું જ્ઞાન છે એમ કહ્યું છે અને ઉપયોગ સિવાય આત્માનું બીજું એવું કયું સ્વરૂપ છે કે આહારાદિમાં ઉપયોગ પ્રવર્ત્યો હોય ત્યારે કેવળજ્ઞાનમાં થવા યોગ્ય જ્ઞેય આત્મા તેથી જાણે?

સર્વ દેશકાળાદિનું જ્ઞાન કેવળીને હોય તે કેવળી 'સિદ્ધ'ને કહીએ તો સંભવિત થવા યોગ્ય ગણાય, કેમકે તેને યોગધારીપણું કહ્યું નથી. આમાં પણ પ્રશ્ન થવા યોગ્ય છે, તથાપિ યોગધારીની અપેક્ષાથી સિદ્ધને વિષે તેવા કેવળજ્ઞાનની માન્યતા હોય, તો યોગરહિતપણું હોવાથી તેમાં સંભવી શકે છે, એટલું પ્રતિપાદન કરવાને અર્થે લખ્યું છે, સિદ્ધને તેવું જ્ઞાન હોય જ એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને લખ્યું નથી. જોકે જિનાગમના રૂઢિઅર્થ પ્રમાણે જોતાં તો 'દેહધારી કેવળી' અને 'સિદ્ધ'ને વિષે કેવળજ્ઞાનનો ભેદ થતો નથી; બેયને સર્વ દેશકાળાદિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય એમ રૂઢિઅર્થ છે.

બીજી અપેક્ષાથી જિનાગમ જોતાં જુદી રીતે દેખાય છે. જિનાગમમાં આ પ્રમાણે પાઠાર્થો જોવામાં આવે છે :–

કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે કહ્યું, તે આ પ્રમાણે :– ' સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન ', ' અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન '.

સયોગી કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે કહ્યું, તે આ પ્રમાણે :–

પ્રથમ સમય એટલે ઉપજતી વખતનું સયોગી કેવળજ્ઞાન; અપ્રથમ સમય એટલે અયોગી થવાના પ્રવેશ સમય પહેલાંનુ કેવળજ્ઞાન. એમ અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે કહ્યું, તે આ પ્રમાણે :– પ્રથમ સમય કેવળજ્ઞાન અને અપ્રથમ એટલે સિદ્ધ થવા પહેલાંના છેલ્લા સમયનું કેવળજ્ઞાન.

એ આદિ પ્રકારે કેવળજ્ઞાનના ભેદ જિનાગમમાં કહ્યા છે, તેનો પરમાર્થ શો હોવો જોઈએ ? કદાપિ એમ સમાધાન કરીએ કે બાહ્ય કારણની અપેક્ષાથી કેવળજ્ઞાનના ભેદ બતાવ્યા છે, તો ત્યાં એમ શંકા કરવા યોગ્ય છે કે ' કશો પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો ન હોય અને જેમાં વિકલ્પનો અવકાશ ન હોય તેમાં ભેદ પાડવાની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનીના વચનમાં સંભવતી નથી. પ્રથમ સમય કેવળજ્ઞાન અને અપ્રથમ સમય કેવળજ્ઞાન એવો ભેદ પાડતાં કેવળજ્ઞાનનું તારતમ્ય વધતું ઘટતું હોય તો તે ભેદ સંભવે, પણ તારતમ્યમાં તેમ નથી; ત્યારે ભેદ પાડવાનું કારણ શું ? એ આદિ પ્રશ્ન અત્રે સંભવે છે, તે પર ....યથાશક્તિ વિચાર કર્તવ્ય છે. (૬૯૪)

કેવળજ્ઞાન સંબંધી વિવેચન :—

કેવળજ્ઞાન એટલે જેનાથી કંઈપણ જાણવું અવશેષ રહેતું નથી તે, કે આત્મપ્રદેશનો જે સ્વભાવભાવ છે તે ? :–

(૧) આત્માએ ઉત્પન્ન કરેલ વિભાવભાવ અને તેથી જડ પદાર્થનો થયેલો સંયોગ તે રૂપે થયેલા આવરણે કરી જે કંઇ દેખવું, જાણવું થાય છે તે ઇન્દ્રિયની સહાયતાથી થઈ શકે છે, પરંતુ તે સંબંધી આ વિવેચન નથી. આ વિવેચન કેવળજ્ઞાન સંબંધી છે.

(૨) વિભાવભાવથી થયેલો જે પુદ્ગલાસ્તિકાયનો સંબંધ તે આત્માથી પર છે. તેનું તથા જેટલા પુદ્ગલનો સંયોગ થયો તેનું યથાન્યાયથી જ્ઞાન અર્થાત્ અવુભવ થાય તે અનુભવગમ્યમાં સમાય છે અને તેને લઇને લોક સમસ્તના જે પુદ્ગલ તેનો પણ એવો જ નિર્ણય થાય તે બુદ્ધિબળમાં સમાય છે. જેમ, જે આકાશપ્રદેશને વિષે અથવા તો તેની નજીક વિભાવી આત્મા સ્થિત છે તે આકાશપ્રદેશના તેટલા ભાગને લઇને અછેદ્ય, અભેદ્ય એવું જે અનુભવાય છે તે અનુભવગમ્યમાં સમાય છે; અને તે ઉપરાંતનો બાકીનો આકાશ જેને કેવળજ્ઞાનીએ પોતે પણ અનંત (જેનો અંત નહીં એવા) કહેલ છે, તે અનંત આકાશનો પણ તે પ્રમાણે ગુણ હોવો જોઇએ એવું બુદ્ધિબળે નિર્ણીત કરેલું હોવું જોઇએ.

(૩) આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અથવા તો આત્મજ્ઞાન થયું, એ વાત અનુભવગમ્ય છે. તે આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી આત્માનુભવ થવા ઉપરાંત શું શું થવું જોઇએ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બુદ્ધિબળથી કહેલું, એમ ધારી શકાય છે.

(૪) ઇન્દ્રિયની સહાયથી જે કંઈ જાણવું દેખવું થાય તે જો કે અનુભવગમ્યમાં સમાય છે ખરૂં, પરંતુ અહીં તો અનુભવગમ્ય આત્મતત્ત્વને વિષે કહેવાનું છે; જેમાં ઇન્દ્રિયોની સહાયતા અથવા તો સંબંધની જરૂર છે નહીં, તે સિવાયની વાત છે.

કેવળજ્ઞાની સહજ દેખી જાણી રહ્યા છે; અર્થાત્ લોકના સર્વ પદાર્થને અનુભવ્યા છે એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેમાં ઉપયોગનો સંબંધ રહે છે; કારણ કે કેવળજ્ઞાનીના તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનક એવા બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં તેરમા ગુણસ્થાનકવાળા કેવળજ્ઞાનીને યોગ છે એમ સ્પષ્ટ છે, અને જ્યાં એ પ્રમાણે છે ત્યાં ઉપયોગની ખાસ રીતે જરૂર છે અને જ્યાં ખાસ રીતે જરૂર છે ત્યાં બુદ્ધિબળ છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી; અને જ્યાં એ પ્રમાણે ઠરે છે ત્યાં અનુભવ સાથે બુદ્ધિબળ પણ ઠરે છે.

(૫) આ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવાથી આત્માને જે જડ પદાર્થ નજીક છે તેનો તો અનુભવ થાય છે; પણ જે નજીક નથી અર્થાત્ જેનો યોગ નથી તેનો અનુભવ થયો એમ કહેવું એ મુશ્કેલીવાળું છે; અને તેની સાથે છેટેના પદાર્થનો અનુભવ ગમ્ય નથી એમ કહેવાથી કહેવાતા કેવળજ્ઞાનના અર્થને વિરોધ આવે છે. તેથી ત્યાં બુદ્ધિબળથી સર્વ પદાર્થનું, સર્વ પ્રકારે, સર્વ કાળનું જ્ઞાન થાય છે એમ ઠરે છે.

(૬) એક કાળના કલ્પેલા સમય જે અનંત છે, તેને લઇને અનંતકાળ કહેવાય છે. તેમાંના વર્તમાનકાળ પહેલાંના જે સમય વ્યતીત થયા છે તે ફરીથી આવવાના નથી, એ વાત ન્યાયસંપન્ન છે; તે સમય અનુભવગમ્ય શી રીતે થઈ શકે એ વિચારવાનું છે.

અનુભવગમ્ય જે સમય થયા છે તેનું જે સ્વરૂપ છે તે તથા તે સ્વરૂપ સિવાય તેનું બીજું સ્વરૂપ થતું નથી અને તે જ પ્રમાણે અનાદિ અનંતકાળના બીજા જે સમય તેનું પણ તેવું જ સ્વરૂપ છે, એમ બુદ્ધિબળથી નિર્ણીત થયેલું જણાય છે.

વ્યા. સાર-૧ (૨૪ થી ૨૬)

સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરી, સર્વ પરદ્રવ્યથી નિજસ્વરૂપ

વ્યાવૃત કરી, યોગને અચલ કરી, ઉપયોગથી ઉપયોગની એકતા કરવાથી કેવળજ્ઞાન થાય. હાથ નોંધ-૩ (૯)

વિશેષ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (૧)

ક્રિયા : ક્રિયા બે પ્રકારે થાય છે : એક વ્યક્ત એટલે પ્રગટપણે અને બીજી અવ્યક્ત એટલે અપ્રગટપણે. અવ્યક્તપણે થતી ક્રિયા જો કે તમામથી જાણી નથી શકાતી, પરંતુ તેથી થતી નથી એમ નથી.

પાણીને વિષે લહેર અથવા હિલ્લોળ તે વ્યક્તપણે જણાય છે, પરંતુ તે પાણીમાં ગંધક અથવા કસ્તૂરી નાખી હોય અને તે પાણી શાંતપણામાં હોય તો પણ તેને વિષે ગંધક અથવા કસ્તૂરીની જે ક્રિયા છે તે જો કે દેખાતી નથી, તથાપિ તેમાં અવ્યક્તપણે રહેલી છે. આવી રીતે અવ્યક્તપણે થતી ક્રિયાને ન શ્રદ્ધવામાં આવે અને માત્ર વ્યક્તપણાને શ્રદ્ધવામાં આવે તો એક જ્ઞાની જેને વિષે અવિરતિરૂપ ક્રિયા થતી નથી તે ભાવ, અને બીજો ઊંઘી ગયેલો માણસ જે કંઈ ક્રિયા વ્યક્તપણે કરતો નથી તે ભાવ સમાનપણાને પામે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ છે નહીં. ઊંઘી ગયેલા માણસને અવ્યક્તપણે ક્રિયા લાગે છે. આ જ પ્રમાણે જે માણસ (જે જીવ) ચારિત્ર મોહનીય નામની નિદ્રામાં સૂતો છે, તેને અવ્યક્ત ક્રિયા લાગતી નથી એમ નથી. જો મોહ-ભાવ ક્ષય થાય તો જ અવિરતિરૂપ ચારિત્ર મોહનીયની ક્રિયા બંધ પડે છે, તે પહેલાં બંધ પડતી નથી વ્યા. સાર-૧ (૧૦૩-૧૦૪)

ક્રિયાજડ : બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્ભેદ ન કાંઇ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંઇ. (૪)
આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

એકાંત ક્રિયા કરવી તેથી જ કલ્યાણ થશે, એવું માનનારાઓ સાવ વ્યવહારમાં કલ્યાણ માની કદાગ્રહ મૂકતા નથી. આવા જીવોને ક્રિયાવાદી અથવા ક્રિયાજડ ગણવા. ક્રિયાજડને આત્માનો લક્ષ હોય નહીં. ઉપ. છાયા (૧૦)

ક્રિયામાર્ગ : જુઓ ' માર્ગ '.

ક્ષમાપના (ક્ષમા) : ક્ષમા એ અંતર્શત્રુ જીતવામાં ખડ્ગ છે. પવિત્ર આચારની રક્ષા કરવામાં બખ્તર છે. શુદ્ધ ભાવે અસહ્ય દુ:ખમાં સમ પરિણામથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય ભવસાગર તરી જાય છે. મોક્ષમાળા–પાઠ ૪૩

ક્ષમા એ જ મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો છે. (૮)

વિશેષ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (૩)

ક્ષયોપશમ : ક્ષયોપશમ એટલે નાશ અને સમાઈ જવું. ઉપ. છાયા (૬)

ક્ષાયક ભાવ : એટલે જડ પરિણતિનો ત્યાગ. (૩૦૯)

ક્ષાયિક ચારિત્ર : ક્ષાયિક ચારિત્ર છે ત્યાં મોહનીયનો અભાવ છે; અને જ્યાં મોહનીયનો અભાવ છે ત્યાં પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ને અગિયારમું એ ચાર ગુણસ્થાનકના સ્પર્શપણાનો અભાવ છે. વ્યા. સાર–૨ (૩)

ગણધર : ગણ એટલે સમુદાયના ધરવાવાળા. વ્યા. સાર–૨ (૨૦)

ગણિતાનુયોગ : જુઓ ' અનુયોગ '.

ગતિ (માઠી) : અહંપદ, કૃતઘ્નતા, ઉત્સૂત્ર પ્રરુપણા, અવિવેક ધર્મ એ માઠી ગતિનાં લક્ષણો છે. (૨૧)

ગુણ અને ગુણી : ગુણ અને ગુણી એક જ છે, પરંતુ કોઇ કારણે તે પરિચ્છિન્ન પણ છે. સામાન્ય પ્રકારે તો ગુણનો સમુદાય તે ગુણી છે; એટલે ગુણ અને ગુણી એક જ છે, જુદી જુદી વસ્તુ નથી. ગુણીથી ગુણ જુદો પડી શકતો નથી. જેમ સાકરનો કટકો છે તે 'ગુણી' છે અને મીઠાશ છે તે ગુણ છે. 'ગુણી' જે સાકર અને ગુણ જે મીઠાશ તે બંને સાથે જ રહેલ છે, મીઠાશ કંઇ જુદી પડતી નથી; તથાપિ 'ગુણ', 'ગુણી' કોઇ અંશે ભેદવાળા છે.

ગુણધર : એટલે ગુણના ધરવાવાળા. વ્યા સાર-૨ (૨૦)

ગુણસ્થાનક : ચૌદ. તેનાં નામ :

(૧) મિથ્યાત્વ (૨) સાસ્વાદન (૩) મિશ્ર (૪) અવિરતિ સમ્યક્દ્રષ્ટિ (૫) દેશવિરતિ (૬) પ્રમત્તસંયત (૭) અપ્રમત્તસંયત (૮) અપૂર્વકરણ (૯) અનિવૃત્તિબાદર (૧૦) સૂક્ષ્મ સાંપરાય (૧૧) ઉપશાંતમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગી કેવળી (૧૪) અયોગી કેવળી. મોક્ષમાળા-પાઠ (૧૦૩)

ચૌદ ગુણસ્થાનક છે તે આત્માના અંશે અંશે ગુણ બતાવ્યા છે, અને છેવટે તે કેવા છે તે જણાવ્યું છે. જેમ એક હીરો છે તેને એક એક કરતાં ચૌદ પહેલ પાડો તો અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ કાન્તિ પ્રગટે અને ચૌદ પહેલ પાડતાં છેવટે હીરાની સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ કાન્તિ પ્રગટે. આ જ રીતે સંપૂર્ણ ગુણ પ્રગટવાથી આત્મા સંપૂર્ણપણે પ્રગટે. ઉપ. છાયા (૪)

મોક્ષમાર્ગ

પ્રતીતિરૂપે તે માર્ગ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાં સમ્યક્દર્શન

દેશ આચરણરૂપે	તે	પંચમ ગુણસ્થાનક
સર્વ આચરણરૂપે	તે	છઠ્ઠું ,,
અપ્રમત્તપણે તે આચરણમાં સ્થિતિ	તે	સપ્તમ ,,
અપૂર્વ આત્મજાગૃતિ	તે	અષ્ટમ ,,

સત્તાગત સ્થૂળ કષાય બળપૂર્વક સ્વરૂપ સ્થિતિ તે નવમ ગુણસ્થાનક

,, સૂક્ષ્મ	,,	,,	દશમ	,,
,, ઉપશાંત	,,	,,	એકાદશમ	,,
,, ક્ષીણ	,,	,,	દ્વાદશમ	,,

હાથ નોંધ-૨ (૨૩)

૧લું ગુણસ્થાનક-મિથ્યાત્વ :

મિથ્યાત્વના બે ભેદ છે, (૧) વ્યક્ત (૨) અવ્યક્ત. તેના ત્રણ ભેદ પણ કર્યા છે, (૧) ઉત્કૃષ્ટ (૨) મધ્યમ (૩) જઘન્ય. મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં સુધી પહેલા ગુણસ્થાનકમાંથી બહાર નીકળતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં સુધી તે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક ન ગણાય. ગુણસ્થાનક એ જીવઆશ્રયી છે.

મિથ્યાત્વવડે કરી મિથ્યાત્વ મોળું પડે છે અને તે કારણથી તે જરા આગળ ચાલ્યો કે તરત તે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં આવે છે. ગુણસ્થાનક છે તે આત્માના ગુણને લઈને છે.

મિથ્યાત્વમાંથી સાવ ખસ્યો ન હોય પણ થોડો ખસ્યો હોય તો પણ તેથી મિથ્યાત્વ મોળું પડે છે. આ મિથ્યાત્વ પણ મિથ્યાત્વે કરીને મોળું પડે છે. મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે પણ

મિથ્યાત્વનો અંશકષાય હોય તે અંશથી પણ મિથ્યાત્વમાંથી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે.

વ્યા. સાર-૧ (૧૮૩-૮૬)

મિથ્યાત્વ તે અંતરૂગ્રંથી છે; પરિગ્રહ તે બાહ્યગ્રંથિ છે. મૂળમાં અભ્યંતર ગ્રંથિ ન છેદાય ત્યાં સુધી ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાય નહીં. જેની ગ્રંથિ ગઈ છે તેવા પુરુષ મળે તો ખરેખરું કામ થાય; તેમાં વળી તેનો સમાગમ રહે, તો વિશેષ કલ્યાણ થાય. જે મૂળ ગાંઠ છેદવા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સહુ ભૂલી ગયા છે; ને બહારથી તપશ્ચર્યા કરે છે. દુઃખ સહન કરવા છતાં મુક્તિ થતી નથી, તો દુઃખ વેદવાનું કારણ જે વૈરાગ્ય તે ભૂલી ગયા; દુઃખ અજ્ઞાનનું છે. ઉપ. છાયા(૧૧)

બાહ્યવ્રત વધારે લેવાથી મિથ્યાત્વ ગાળીશું એમ જીવ ધારે પણ તેમ બને નહીં, કેમકે જેમ એક પાડો જે હજારો કડબના પૂળા ખાઈ ગયો છે તે એક તણખલાથી બીએ નહીં; તેમ મિથ્યાત્વરૂપી પાડો જે પૂળારૂપી અનંતાનુબંધી કષાયે અનંતા ચારિત્ર ખાઇ ગયો, તે તણખલારૂપી બાહ્ય વ્રતથી કેમ ડરે? પણ જેમ પાડાને એક બંધનથી બાંધીએ ત્યારે આધીન થઇ જાય, તેમ મિથ્યાત્વરૂપી પાડાને આત્માના બળરૂપી બંધનથી બાંધીએ ત્યારે આધીન થાય; અર્થાત્ આત્માનું બળ વધે ત્યારે મિથ્યાત્વ ઘટે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ સમકિતી પ્રમાણે જપતપાદિ કરે છે, એમ છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિનાં જપતપાદિ મોક્ષનાં હેતુભૂત થતાં નથી, સંસારના હેતુભૂત થાય છે. સમકિતીના જપતપાદિ મોક્ષનાં હેતુભૂત થાય છે. સમકિતી દંભ રહિત કરે છે, આત્માને જ નિંદે છે, કર્મો કરવાનાં કારણોથી પાછો હઠે છે. આમ કરવાથી તેના અહંકારાદિ

સહેજે ઘટે છે. અજ્ઞાનીનાં બધાં જપતપાદિ અહંકાર વધારે છે અને સંસારના હેતુ થાય છે. ઉપ. છાયા (૫)

આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્‌ગુરૂ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. (૧૨૯)
આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

પહેલે ગુણસ્થાનકે ગ્રંથિ છે તેનું ભેદન કર્યા વિના આત્મા આગળના ગુણસ્થાનકે જઈ શકતો નથી. જોગાનજોગ મળવાથી અકામ નિર્જરા કરતો જીવ આગળ વધે છે ને ગ્રંથિભેદ કરવાની નજીક આવે છે. અહીં આગળ ગ્રંથિનું એટલું બધું પ્રબળપણું છે કે, તે ગ્રંથિભેદ કરવામાં મોળો પડી જઇ, અસમર્થ થઈ પાછો વળે છે; હિંમત કરી આગળ વધવા ધારે છે; પણ મોહનીયના કારણથી રૂપાંતર સમજાઈ પોતે ગ્રંથિભેદ કરે છે એમ સમજે છે; અને ઊલટું તે સમજવારૂપ મોહના કારણથી ગ્રંથિનું નિબિડપણું કરે છે. તેમાંથી કોઇક જ જીવ જોગાનજોગ પ્રાપ્ત થયે અકામ નિર્જરા કરતાં અતિ બળવાન થઇ તે ગ્રંથિને મોળી પાડી અથવા પોચી કરી આગળ વધી જાય છે, જે અવિરતિ સમ્યક્‌દૃષ્ટિનામા ચોથું ગુણસ્થાનક છે; જ્યાં મોક્ષમાર્ગની સુપ્રતીતિ થાય છે. આનું બીજું નામ 'બોધબીજ' છે.

વ્યા. સાર-૧ (૧)

ગ્રંથિભેદ નજીક અનંતી વાર આવી જીવ પાછો ફર્યો છે. કોઇ જીવ પ્રબળ પુરુષાર્થ કરી, નિમિત્ત કારણનો જોગ પામી, કરેડિયાં કરી, ગ્રંથિભેદ કરી, આગળ વધી આવે છે; અને જ્યારે ગ્રંથિભેદ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથામાં આવે છે અને ચોથામાં આવ્યો કે વહેલો મોડો મોક્ષ થશે એવી તે જીવને છાપ મળે છે. વ્યા. સાર-૧ (૧૪૦)

જે ગુણ પોતાને વિષે નથી તે ગુણ પોતાને વિષે છે એમ જે કહે અથવા મનાવે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા.

વ્યા. સાર-૨ (૪)

૨જું ગુણસ્થાનક – સાસ્વાદન :

'સાસ્વાદન સમકિત' એટલે વમી ગયેલું સમકિત. અર્થાત્ જે પરીક્ષા થયેલી તેને આવરણ આવી જાય તો પણ મિથ્યાત્વ અને સમકિતની કિંમત તેને જુદી ને જુદી લાગે. જેમ છાશ-માંથી માખણ વલોવી કાઢી લીધું ને પછી પાછું છાશમાં નાખ્યું. માખણ ને છાશ પ્રથમ જેવાં એકમેક હતાં તેવાં એકમેક પછી થાય નહીં, તેમ મિથ્યાત્વની સાથે એકમેક થાય નહીં.

ઉપ. છાયા (૪)

પહેલેથી બીજે જવાતું નથી, પરંતુ ચોથેથી પાછા વળતાં પહેલે આવવામાં વચલો અમુક કાળ તે બીજું છે. તેને જો ચોથા પછી પાંચમું ગણવામાં આવે તો ચોથાથી પાંચમું ચડી જાય અને અહીં તો સાસ્વાદન ચોથાથી પતિત થયેલ માનેલ છે, એટલે તે ઊતરતું છે, તેથી પાંચમા તરીકે ન મૂકી શકાય પણ બીજા તરીકે મૂકવું એ બરાબર છે. વ્યા. સાર-૧ (૧૮૮)

૩જું ગુણસ્થાનક – મિશ્ર :

પ્રયોજનભૂત જ્ઞાનના મૂળમાં, પૂર્ણ પ્રતીતિમાં, તેવા જ આકારમાં મળતા આવતા અન્ય માર્ગની સરખામણીના અંશે સરખાપણારૂપ પ્રતીત થવું તે મિશ્ર ગુણસ્થાનક છે. પરંતુ ફલાણું દર્શન સત્ય છે, અને ફલાણું દર્શન પણ સત્ય છે, એવી બંને ઉપર સરખી પ્રતીતિ તે મિશ્ર નહીં પણ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક છે. અમુકથી અમુક દર્શન અમુક અંશે મળતું આવે છે, એમ

કહેવામાં સમ્યક્ત્વને બાધ નથી; કારણ કે ત્યાં તો અમુક દર્શનની બીજા દર્શનની સરખામણીમાં પહેલું દર્શન સર્વાંગે પ્રતીતિરૂપ થાય છે.
વ્યા. સાર-૧ (૧૮૭)

મિશ્ર ગુણસ્થાનકનો નાશ થાય ત્યારે સમ્યક્ત્વ કહેવાય.
ઉ૫. છાયા (૬)

૪ થું ગુણસ્થાનક – અવિરતિ સમ્યક્દષ્ટિ :

અવિરતિ સમ્યક્દષ્ટિનામા ચોથું ગુણસ્થાનક છે, ત્યાં મોક્ષમાર્ગની સુપ્રતીતિ થાય છે. આનું બીજું નામ ‘ બોધબીજ ’ છે. અહીં આત્માના અનુભવની શરૂઆત થાય છે, અર્થાત્ મોક્ષ થવાનું બીજ અહીં રોપાય છે.

આ બોધબીજ ગુણસ્થાનક, ચોથા ગુણસ્થાનકથી તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મઅનુભવ એક સરખો છે; પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મની નિરાવરણતાનુસાર જ્ઞાનની વિશુદ્ધતા ઓછી અદકી હોય છે, તેના પ્રમાણમાં અનુભવનું પ્રકાશવું કહી શકે છે.
વ્યા. સાર-૧ (૧-૨)

અહીં વિરતિપણા વિના સમ્યક્ જ્ઞાનદર્શન છે.

ચોથા ગુણસ્થાનકવાળો જીવ સાતમા ગુણસ્થાનકે પહોંચનારની દશાનો જો વિચાર કરે તો તે કોઇ અંશે પ્રતીત થઈ શકે; પણ તેનો પહેલા ગુણસ્થાનકવાળો જીવ વિચાર કરે તો તે શી રીતે પ્રતીતિમાં આવી શકે ? કારણ કે તેને જાણવાનું સાધન જે આવરણરહિત થવું તે પહેલા ગુણસ્થાનકવાળાની પાસે હોય નહીં.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલ જીવની દશાનું સ્વરૂપ જ જુદું હોય છે. પહેલા ગુણસ્થાનકવાળા જીવની દશાની જે સ્થિતિ અથવા

ભાવ છે તેના કરતાં ચોથું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરનારની દશાની જે સ્થિતિ અથવા ભાવ તે જુદાં જોવામાં આવે છે, અર્થાત્ જુદી જ દશાનું વર્તન જોવામાં આવે છે. ચોથે આવવામાં જે વર્તન છે તે વિષય વિચારવાજોગ છે.

વ્યા સાર-૧ (૧૪૧-૧૪૩થી૧૪૫)

ચોથે ગુણસ્થાનકે ઉપશમ અને ક્ષાયિક બંને હોય. ઉપશમ એટલે સત્તામાં આવરણનું રહેવું. ઉપ. છાયા (૯)

ચોથે ગુણસ્થાનકે ગાઢ અથવા અવગાઢ સમ્યક્ત્વ હોય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અથવા ગાઢ–અવગાઢ સમ્યક્ત્વ એક સરખું છે. તીર્થંકરાદિને ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્તતાં છતાં ગાઢ અથવા અવગાઢ સમ્યક્ત્વ હોય છે. ગાઢ અથવા અવગાઢ એક જ કહેવાય.

વ્યા. સાર-૨ (૧૮)

ચોથા ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ કેવી હોય? ગણધર જેવી મોક્ષમાર્ગની પરમ પ્રતીતિ આવે એવી. ઉપ. છાયા (૧૦)

ચોથે ગુણસ્થાનકે વિષયની મંદતા હોય છે; ને નવમા ગુણસ્થાનક સુધી વેદનો ઉદય હોય છે. વ્યા. સાર-૨ (૪)

વ્યવહારમાં ચોથા ગુણસ્થાનકે કયા કયા વ્યવહાર લાગુ પડે? શુદ્ધ વ્યવહાર કે બીજા ખરા? ઉત્તર :–બીજા બધાય લાગુ પડે. ઉદયથી શુભાશુભ વ્યવહાર છે; અને પરિણતિએ શુદ્ધ વ્યવહાર છે. ઉપ. છાયા (૧૧)

ચોથે ગુણસ્થાનકે આવેલો પુરુષ પાત્રતા પામ્યો ગણી શકાય; ત્યાં ધર્મધ્યાનની ગૌણતા છે. (૬૨)

૫મું ગુણસ્થાનક – દેશવિરતિ :

પાંચમે (ધર્મધ્યાનની) મધ્યમ ગૌણતા છે. (૬૨)

૬ઠ્ઠું ગુણસ્થાનક – પ્રમત્તસંયત :

છઠ્ઠે (ધર્મધ્યાનની) મુખ્યતા પણ મધ્યમ છે. (૬૨)

૭મું ગુણસ્થાનક – અપ્રમત્તસંયત :

સાતમે (ધર્મધ્યાનની) મુખ્યતા છે. (૬૨)

૪, ૫, ૬ અને ૭મા ગુણસ્થાનક સુધીની જે વાત કહેવામાં આવી છે તે કહેવા માત્ર અથવા સાંભળવા માત્ર જ છે એમ નથી, પરંતુ સમજીને વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે.

કહેવામાં એમ આવે છે કે તેરમું ગુણસ્થાનક આ કાળે ને આ ક્ષેત્રથી ન પમાય; પરંતુ તેમ કહેનારા પહેલામાંથી ખસતા નથી. જો તેઓ પહેલામાંથી ખસી, ચોથા સુધી આવે અને ત્યાં પુરુષાર્થ કરી સાતમું જે અપ્રમત્ત છે ત્યાં સુધી પહોંચે તો પણ એક મોટામાં મોટી વાત છે. સાતમા સુધી પહોંચ્યા વિના તે પછીની દશાની સુપ્રતીતિ થઈ શકવી મુશ્કેલ છે.

ન પ્રાપ્ત થઇ શકે એવી ધીરજ, સંઘયણ, આયુષની પૂર્ણતા ઈત્યાદિના અભાવથી કદાચ સાતમા ગુણસ્થાનક ઉપરનો વિચાર અનુભવમાં ન આવી શકે, પરંતુ સુપ્રતીત થઈ શકવા યોગ્ય છે. સિંહના દાખલાની માફક :—

સિંહને લોઢાના જબરજસ્ત પાંજરામાં પૂરવામાં આવ્યો હોય તો તે અંદર રહ્યો પોતાને સિંહ સમજે છે, પાંજરામાં પૂરાયેલો માને છે, અને પાંજરાની બહારની ભૂમિકા પણ જુએ છે; માત્ર લોઢાના મજબૂત સળિયાની આડને લીધે બહાર નીકળી શકતો નથી. આ જ રીતે સાતમા ગુણસ્થાનક ઉપરનો વિચાર સુપ્રતીત થઈ શકે છે. વ્યા. સાર-૧ (૧૪૨, ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૪૯)

સાતમાથી સયોગી કેવળીનામા તેરમા ગુણસ્થાનક સુધીનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે. તેરમાનો કાળ વખતે લાંબો પણ હોય છે. ત્યાંસુધી આત્મઅનુભવ પ્રતીતિરૂપ છે. વ્યા. સાર–૧ (૬)

આત્માને વિષે પ્રમાદ રહિત જાગૃતદશા તે જ સાતમું ગુણસ્થાનક છે. ત્યાંસુધી પહોંચવાથી તેમાં સમ્યક્ત્વ સમાય છે. ચોથે ગુણસ્થાનકે જીવ આવીને ત્યાંથી પાંચમું દેશવિરતિ, છઠ્ઠું સર્વવિરતિ અને સાતમું પ્રમાદ રહિત વિરતિ છે ત્યાં પહોંચે છે. ત્યાં આગળ પહોંચ્યેથી આગળની દશાની અંશે અનુભવ અથવા સુપ્રતીતિ થાય છે. વ્યા. સાર–૧ (૧૪૩)

૧૧મું ગુણસ્થાનક – ઉપશાંતમોહ

ઉપશમ અને ક્ષપક એ બે જાતની શ્રેણી[1] છે. ઉપશમમાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો સંભવ નથી, ક્ષપકમાં છે. પ્રત્યક્ષ દર્શનના સંભવને અભાવે અગિયારમેથી જીવ પાછો વળે છે. ઉપશમ શ્રેણી બે પ્રકારે છે એક આજ્ઞારૂપ; એક માર્ગ જાણ્યા વિના સ્વાભાવિક ઉપશમ થવારૂપ. આજ્ઞારૂપ પણ આજ્ઞા આરાધન સુધી પતિત થતો નથી. પાછળનો ઠેઠ ગયા પછી માર્ગના અજાણપણાને લીધે પડે છે. (૧૭૦)

અગિયારમેથી લથડેલો ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ કરે એમ અનુભવ થાય છે. અગિયારસું એવું છે કે ત્યાં પ્રકૃતિઓ ઉપશમ ભાવમાં હોવાથી મન, વચન, કાયાના યોગ પ્રબળ શુભ ભાવમાં વર્તે છે. એથી શાતાનો બંધ થાય છે અને એ શાતા ઘણું કરીને પાંચ અનુત્તર વિમાનની જ હોય છે. (૧૬૮)

---

૧ આઠમા ગુણસ્થાનથી શ્રેણી શરૂ થાય છે.

મુખ્યત્વે કરી વખતે અગિયારમે ગુણસ્થાનકે અકષાયીને પણ એક સમયનો બંધ હોઇ શકે. વ્યા. સાર-૨ (૩૦)

ચૌદ પૂર્વધારી અગિયારમેથી પાછો પડે છે તેનું કારણ પ્રમાદ છે. પ્રમાદના કારણથી તે એમ જાણે કે 'હવે મને ગુણ પ્રગટ્યો', આવા અભિમાનથી પહેલે ગુણસ્થાનકે જઇ પડે છે અને અનંતકાળનું ભ્રમણ કરવું પડે છે. માટે જીવે અવશ્ય જાગ્રત રહેવું; કારણ કે વૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય એવું છે કે તે દરેક પ્રકારે છેતરે છે.

અગિયારમે ગુણસ્થાનકથી જીવ પડે છે તેનું કારણ એ કે વૃત્તિઓ પ્રથમ જાણે છે કે 'હમણાં આ શૂરાતનમાં છે એટલે આપણું બળ ચાલવાનું નથી' અને એથી ચૂપ થઈ બધી દબાઇ રહે છે. 'ક્રોધ કડવો છે તેથી છેતરાશે નહીં, માનથી પણ છેતરાશે નહીં; તેમ માયાનું બળ ચાલે તેવું નથી', એમ વૃત્તિએ જાણ્યું કે તરત ત્યાં લોભ ઉદયમાન થાય છે. 'મારામાં કેવાં રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, અને ઐશ્વર્ય પ્રગટ થયાં', એવી વૃત્તિ ત્યાં આગળ થતાં તેનો લોભ થવાથી ત્યાંથી જીવ પડે છે, અને પહેલે ગુણસ્થાનકે આવે છે. ઉપ. છાયા (૪)

અગિયારમે ગુણસ્થાનકેથી જીવ ક્ષણ લોભથી પડી પહેલે ગુણસ્થાનકે આવે છે. 'વૃત્તિ શાંત કરી છે' એવું અહંપણું જીવને સ્ફુર્યાથી, એવા ભુલાવાથી રખડી પડે છે. ઉપ. છાયા (૫)

ઉપશમશ્રેણિમાં મુખ્યપણે 'ઉપશમ સમ્યક્ત્વ' સંભવે છે. (૯૧૫)

૧૨મું ગુણસ્થાનક–ક્ષીણમોહ :

જેમ છે તેમ. નિજસ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશે ત્યાં સુધી નિજ સ્વરૂપના નિદિધ્યાસનમાં સ્થિર રહેવાને જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનો

આધારભૂત છે, એમ પરમ પુરુષ શ્રી તીર્થંકરે કહ્યું છે તે સત્ય છે. બારમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા આત્માને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનમાં શ્રુતજ્ઞાન એટલે મુખ્ય એવાં જ્ઞાનીનાં વચનોનો આશય ત્યાં આધારભૂત છે, એવું પ્રમાણ જિનમાર્ગને વિષે વારંવાર કહ્યું છે. બોધબીજની પ્રાપ્તિ થયે, નિર્વાણ માર્ગની યથાર્થ પ્રતીતિ થયે પણ તે માર્ગમાં યથાસ્થિત સ્થિતિ થવાને અર્થે જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય મુખ્ય સાધન છે; અને તે ઠેઠ પૂર્ણ દશા થતાં સુધી છે; નહીં તો જીવને પતિત થવાનો ભય છે એમ માન્યું છે. (૫૭૫)

ક્ષીણમોહ પર્યંત જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું અવલંબન પરમ હિતકારી છે. (૮૮૮)

બારમા ગુણસ્થાનકના છેલ્લા સમય સુધી પણ જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનું થાય છે. તેમાં સ્વચ્છંદપણું વિલય થાય છે.
વ્યા. સાર-૧ (૪૯)

એમ પરાજય કરીને ચારિત્ર મોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો;
શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો.

મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો;
અંત સમય ત્યાં પૂર્ણસ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો. (૭૩૮)

૧૩મું ગુણસ્થાનક–સયોગી કેવળી :

ચાર કર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવનાં બીજતણો આત્યંતિક નાશ જો;

સર્વ ભાવ જ્ઞાતા દૃષ્ટા સહ શુદ્ધતા,
કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો.
વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં,
બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો;
તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે,
આયુષ પૂર્ણે, મટિયે દૈહિક પાત્ર જો. (૭૩૮)

શ્રી તીર્થંકરે તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા પુરુષનું નીચે લખ્યું છે, તે સ્વરૂપ કહ્યું છે :—

આત્મભાવને અર્થે સર્વ સંસાર સંવૃત કર્યો છે જેણે, અર્થાત્ સર્વ સંસારની ઇચ્છા જેના પ્રત્યે આવતી નિરોધ થઈ છે, એવા નિર્ગ્રંથને, સત્પુરુષને તેરમે ગુણસ્થાનકે કહેવા યોગ્ય છે.

મનસમિતિએ યુક્ત, વચનસમિતિએ યુક્ત, કાયસમિતિએ યુક્ત, કોઈપણ વસ્તુને ગ્રહણ–ત્યાગ કરતાં સમિતિએ યુક્ત, દીર્ઘશંકાદિનો ત્યાગ કરતાં સમિતિયુક્ત, મનને સંકોચનાર, વચનને સંકોચનાર, કાયાને સંકોચનાર, સર્વ ઇન્દ્રિયોના સંકોચપણે બ્રહ્મચારી, ઉપયોગપૂર્વક ચાલનાર, ઉપયોગપૂર્વક ઊભો રહેનાર, ઉપયોગપૂર્વક બેસનાર, ઉપયોગપૂર્વક શયન કરનાર, ઉપયોગપૂર્વક બોલનાર, ઉપયોગપૂર્વક આહાર લેનાર અને ઉપયોગપૂર્વક શ્વાસોશ્વાસ લેનાર, આંખનું એક નિમિષ માત્ર પણ ઉપયોગરહિત ચલન ન કરનાર, કે ઉપયોગરહિત જેની ક્રિયા નથી તેવા આ નિર્ગ્રંથને એક સમયે ક્રિયા બંધાય છે, બીજે સમયે વેદાય છે, ત્રીજે સમયે તે કર્મરહિત હોય છે, અર્થાત્ ચોથે સમયે તે ક્રિયા સંબંધી સર્વ ચેષ્ટા નિવૃત્ત થાય છે. (૩૮૩)

જો જિનસંમત કેવળજ્ઞાન લોકાલોકજ્ઞાયક માનીએ તો તે કેવળજ્ઞાનમાં આહાર, નિહાર, વિહારાદિ ક્રિયા શી રીતે સંભવે ?

હાથ નોંધ–૧ (૬૮)

કેવળીના મનોયોગ ચપળ હોય પણ આત્મા ચપળ હોય નહીં મન તો કાર્ય કર્યા વગર બેસતું જ નથી.

ઉપ. છાયા (૧૦)

કેવળીને પરમાવગાઢ સમ્યક્ત્વ હોય છે.

વ્યા સાર–૨ (૧૮)

પરિણામ ત્રણ પ્રકારનાં છે; હીયમાન, વર્ધમાન અને સમવસ્થિત. પ્રથમનાં બે છદ્મસ્થને હોય છે અને છેલ્લું સમવસ્થિત (અચલ, અકંપ શૈલેશીકરણ) કેવળજ્ઞાનીને હોય છે.

તેરમે ગુણસ્થાનકે લેશ્યા તથા યોગનું ચલાચલપણું છે, તો સમવસ્થિત પરિણામ કેમ સંભવે તેનો આશય : સક્રિય જીવને અબંધ અનુષ્ઠાન હોતું નથી. તેરમા ગુણસ્થાનકે કેવળીને પણ યોગને લીધે સક્રિયતા છે અને તેથી બંધ છે; પણ બંધ અબંધબંધ ગણાય છે. વ્યા. સાર–૨ (૧૧)

૧૪મું ગુણસ્થાનક–અયોગી કેવળી

મન, વચન, કાયા ને કર્મની વર્ગણા,
છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું અયોગી ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તતું,
મહા ભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો. (૭૩૮)

શ્રી સર્વજ્ઞે એમ કહ્યું છે કે ચૌદમે ગુણઠાણે વર્તતો એવો જીવ પણ પ્રારબ્ધ વેદ્યા વિના મુક્ત થઈ શકે નહીં.

હાથ નોંધ–૧ (૪૪)

ગુણસ્થાનક્રમારોહ : જ્ઞાનીનાં વાક્યના શ્રવણથી ઉલ્લાસિત થતો એવો જીવ, ચેતન, જડને ભિન્નસ્વરૂપ યથાર્થપણે પ્રતીત કરે છે, અનુભવે છે, અનુક્રમે સ્વરૂપસ્થ થાય છે.

યથાસ્થિત અનુભવ થવાથી સ્વરૂપસ્થ થવા યોગ્ય છે.

દર્શનમોહ વ્યતીત થવાથી જ્ઞાનીના માર્ગમાં પરમ ભક્તિ સમુત્પન્ન થાય છે, તત્ત્વપ્રતીતિ સમ્યક્પણે ઉત્પન્ન થાય છે.

તત્ત્વપ્રતીતિ વડે શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રત્યે વૃત્તિનો પ્રવાહ વળે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યના અનુભવ અર્થે ચારિત્રમોહ વ્યતીત કરવા યોગ્ય છે.

ચારિત્રમોહ, ચૈતન્યના–જ્ઞાનીપુરૂષના સન્માર્ગના નૈષ્ઠિકપણાથી પ્રલય થાય છે.

અસંગતાથી પરમાવગાઢ અનુભવ થવા યોગ્ય છે.

જે મહાત્માઓ અસંગ ચૈતન્યમાં લીન થયા, થાય છે અને થશે તેને નમસ્કાર. ૐ શાંતિઃ (૯૦૧)

સર્વ અન્યભાવથી આત્મા રહિત છે, કેવળ એમ જેને અનુભવ વર્તે છે તે 'મુક્ત' છે.

બીજાં સર્વ દ્રવ્યથી અસંગપણું, ક્ષેત્રથી અસંગપણું, કાળથી અસંગપણું અને ભાવથી અસંગપણું જેને વર્તે છે તે 'મુક્ત' છે.

અટળ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા સર્વ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ જુદો ભાસવો ત્યાંથી મુક્તદશા વર્તે છે.

તે પુરુષ મૌન થાય છે,
તે પુરુષ અપ્રતિબદ્ધ થાય છે,
તે પુરુષ અસંગ થાય છે,

તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ થાય છે,

અને

તે પુરુષ મુક્ત થાય છે.

જેણે ત્રણે કાળને વિષે દેહાદિથી પોતાનો કંઇપણ સંબંધ નહોતો એવી અસંગદશા ઉત્પન્ન કરી તે ભગવાનરૂપ સત્પુરૂષોને નમસ્કાર છે. (૭૭૯)

અહો સત્પુરૂષનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ!

સુષુપ્ત ચેતનને જાગૃત કરનાર,

પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર,

દર્શન માત્રથી પણ નિર્દોષ અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક,

સ્વરૂપપ્રતીતિ,

અપ્રમત્ત સંયમ અને

પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવનાં કારણભૂત;

છેલ્લે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી

અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર!

ત્રિકાળ જયવંત વર્તો! ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ (૮૭૫)

ગુણસ્થાનવર્તી સિદ્ધિ જોગ : જુઓ ‘ સિદ્ધિ જોગ ’

ગુરૂ : ગુરુ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે. (૧) કાષ્ઠસ્વરૂપ (૨) કાગળ સ્વરૂપ (૩) પથ્થર સ્વરૂપ. કાષ્ઠસ્વરૂપ ગુરુ સર્વોત્તમ છે; કારણ સંસારરૂપી સમુદ્રને કાષ્ઠસ્વરૂપી ગુરુ જ તારે છે ને તારી શકે છે. કાગળસ્વરૂપ ગુરુ એ મધ્યમ છે. તે સંસાર સમુદ્રને પોતે તરી શકે નહીં; પરંતુ કંઇ પુણ્ય ઉપાર્જન કરી

શકે. એ બીજાને તારી શકે નહીં. પથ્થરસ્વરૂપ તે પોતે બૂડે અને પરને પણ બુડાડે. કાષ્ઠ સ્વરૂપ ગુરુ માત્ર જિનેશ્વર ભગવંતના શાસનમાં છે. બાકી બે પ્રકારના જે ગુરુ કહ્યા તે કર્માવરણની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

જિનેશ્વર ભગવાનની ભાખેલી આજ્ઞા જાણે, તેને યથાતથ્ય પાળે અને બીજાને બોધે, કંચનકામિનીથી સર્વભાવથી ત્યાગી હોય, વિશુદ્ધ આહારજળ લેતા હોય, બાવીશ પ્રકારના પરિષહ સહન કરતા હોય, ક્ષાંત, દાંત, નિરારંભી અને જિતેન્દ્રિય હોય, સિદ્ધાંતિક જ્ઞાનમાં નિમગ્ન હોય, ધર્મ માટે થઇને માત્ર શરીરનો નિર્વાહ કરતા હોય, નિર્ગ્રંથ પંથ પાળતાં કાયર ન હોય, સળીપાત્ર પણ અદત્ત લેતા ન હોય, સર્વ પ્રકારના આહાર રાત્રીએ ત્યાગ્યા હોય, સમભાવી હોય અને નિરાગતાથી સત્યોપદેશ હોય; તેઓને કાષ્ઠસ્વરૂપ સદ્‌ગુરુ જાણવા. મોક્ષમાળા ૫ ૭–૧૧

ક્ષણ ક્ષણ જે અસ્થિરતા, અને વિભાવિક મોહ;
તે જેનામાંથી ગયા, તે અનુભવી ગુરુ જોય. (૭૯)

ગુરૂ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તે ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય;
તેમ નહીં તો કંઈ સત્સંગ, તેમ નહીં તો કંઇ દુઃખરંગ. (૧૦૭)

જ્ઞાની પરમાર્થ, સમ્યક્ત્વ હોય તે જ કહે. કષાય ઘટે તે કલ્યાણ. જીવનાં રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન જાય તેને કલ્યાણ કહેવાય. અજ્ઞાની ગુરુઓ જ્ઞાનને બદલે તપ બતાવે; તપમાં જ્ઞાન બતાવે; આવી રીતે અવળું અવળું બતાવે તેથી જીવને તરવું બહુ મુસીબતવાળું છે. જ્ઞાની કહે છે તે કુંચીરૂપી જ્ઞાન વિચારે, તો અજ્ઞાનરૂપી તાળું ઉઘડી જાય; કેટલાંય તાળાં ઉઘડી જાય. કુંચી હોય તો તાળું ઉઘડે; બાકી પહાણા મારે તો તાળું ભાંગી

જાય. અસત્ ગુરુથી સત્ સમજાય નહીં, સમકિત થશે નહીં. જ્ઞાની જ આત્માને ઉંચો લાવશે. ઉપ. છાયા (૧૪)

ગોસાંઇ : ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખે તે ગોસાંઇ. ઉપ. નોંધ (૩૬)

ગૃહસ્થ, ઉત્તમ :

તે ઉત્તમ પુરુષ, સામાયિક, ક્ષમાપના, ચોવિહાર–પ્રત્યાખ્યાન ઈ૦ યમનિયમને સેવે છે. પરપત્ની ભણી માતુ બહેનની દૃષ્ટિ રાખે છે. યથાશક્તિ સત્પાત્રે દાન દે છે. શાંત, મધુરી અને કોમળ ભાષા બોલે છે. સત્શાસ્ત્રનું મનન કરે છે, બને ત્યાંસુધી ઉપજીવિકામાં પણ માયા કપટ ઇ૦ કરતો નથી. સ્ત્રી, પુત્ર, માત, તાત, મુનિ અને ગુરુ એ સઘળાંને યથાયોગ્ય સન્માન આપે છે. માબાપને ધર્મનો બોધ આપે છે. યત્નાથી ઘરની સ્વચ્છતા, રાંધવું, સીંધવું, શયન ઇ૦ રખાવે છે. પોતે વિચક્ષણતાથી વર્તી સ્ત્રીપુત્રને વિનયી અને ધર્મી કરે છે. સઘળા કુટુંબમાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે. આવેલા અતિથિનું યથાયોગ્ય સન્માન કરે છે, યાચકને ક્ષુધાતુર રાખતો નથી. સત્પુરૂષોનો સમાગમ અને તેઓનો બોધ ધારણ કરે છે. સમર્યાદ અને સંતોષયુક્ત નિરંતર વર્તે છે. યથાશક્તિ શાસ્ત્ર સંચય જેના ઘરમાં રહ્યો છે, અલ્પારંભથી જે વ્યવહાર ચલાવે છે, આવો ગૃહસ્થાવાસ ઉત્તમ ગતિનું કારણ થાય એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે. મોક્ષમાળા પાઠ–૧૨

ઘેલછા : ‘ ઘેલછા ’ એ ચારિત્ર મોહનીયનો વિશેષ પર્યાય છે. કવચિત્ હાસ્ય, કવચિત્ શોક, કવચિત્ રતિ, કવચિત્ અરતિ, કવચિત્ ભય અને કવચિત્ જુગુપ્સા રૂપે તે જણાય છે. કંઇ અંશે તેનો જ્ઞાનાવરણીયમાં પણ સમાસ થાય છે.

વ્યા. સાર–૧ (૨૦૨)

ચયવિચય : ચયવિચય=જવું આવવું.

ચયોપચય : ચયોપચય=જવું જવું; પણ પ્રસંગવશાત્ આવવું જવું. વ્યા. સાર–૨ (૨૭)

ચરણકરણાનુયોગ : જુઓ 'અનુયોગ'

ચરમશરીરી : સંપૂર્ણ વીતરાગદશા જેને વર્તે છે તે ચરમશરીરી જાણીએ છીએ. હાથ નોંધ ૨–(૬)

ચારિત્ર : સમ્યક્ પ્રકારે વેદના અહિયાસવારૂપ પરમ ધર્મ પરમ પુરૂષોએ કહ્યો છે. તીક્ષ્ણ વેદના અનુભવતાં સ્વરૂપ ભ્રંશવૃત્તિ ન થાય એ જ શુદ્ધ ચારિત્રનો માર્ગ છે. (૯૩૯)

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રમાં આત્માની શુદ્ધ પરિણતિ છે; તથાપિ તે સાથે મન, વચન, શરીરના શુભ જોગ પ્રવર્તે છે. તે શુભ જોગથી શુભ એવો બંધ થાય છે. તે બંધને લઇને દેવાદિગતિ એવો જે સંસાર તે કરવો પડે છે. પરંતુ તેથી વિપરીત જે સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર જેટલે અંશે પ્રાપ્ત થાય છે તેટલે અંશે મોક્ષ પ્રગટ થાય છે; તેનું ફળ દેવાદિગતિ પ્રાપ્ત થઈ તે નથી. દેવાદિગતિ જે પ્રાપ્ત થઈ તે ઉપર બતાવેલા મન, વચન, શરીરના શુભ જોગથી થઇ છે; અને અબંધ એવું જે સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર પ્રગટ થયું છે તે કાયમ રહીને ફરી મનુષ્યપણું પામી, ફરી તે ભાગને જોડાઇ મોક્ષ થાય છે. વ્યા. સાર–૧ (૧૦)

ક્ષાયિક ચારિત્ર છે ત્યાં મોહનીયનો અભાવ છે.
વ્યા સાર-૨ (૩)

વિષયનો નાશ (વેદનો અભાવ) ક્ષાયિક ચારિત્રથી થાય છે.
વ્યા. સાર–૨ (૪)

આત્માનું જેવું છે તેવું જ સ્વરૂપ તે યથાખ્યાત ચારિત્ર કહ્યું છે. ઉપ. છાયા (૬)

ચાર્વાક : આત્માના હોવાપણા વિષે જેને શંકા પડે તે ચાર્વાક કહેવાય. વ્યા સાર–૨ (૩૦)

ચિત્ત સ્થિરતા : નિર્વિકલ્પ ઉપયોગનો લક્ષ સ્થિરતાનો પરિચય કર્યાથી થાય છે. સુધારસ, સત્સમાગમ, સત્શાસ્ત્ર, સદ્‌વિચાર અને વૈરાગ્ય–ઉપશમ એ સૌ તે સ્થિરતાનો હેતુ છે. (૫૮૫)

જિજ્ઞાસાબળ, વિચારબળ, વૈરાગ્યબળ, ધ્યાનબળ અને જ્ઞાનબળ વર્ધમાન થવાને અર્થે આત્માર્થી જીવને તથારૂપ જ્ઞાનીપુરૂષનો સમાગમ વિશેષ કરી ઉપાસવા યોગ્ય છે. તેમાં પણ વર્તમાન કાળના જીવોને તે બળની દૃઢ છાપ પડી જવાને અર્થે ઘણા અંતરાયો જોવામાં આવે છે. જેથી તથારૂપ શુદ્ધ જિજ્ઞાસુવૃત્તિએ દીર્ઘકાળ પર્યંત સત્સમાગમ ઉપાસવાની આવશ્યકતા રહે છે. સત્સમાગમના અભાવે વીતરાગશ્રુત, પરમ શાંતરસ–પ્રતિપાદક વીતરાગ વચનોની અનુપ્રેક્ષા વારંવાર કર્તવ્ય છે. ચિત્તસ્થૈર્ય માટે તે પરમ ઔષધ છે. (૮૫૬)

જો તમે સ્થિરતાને ઇચ્છતા હો તો પ્રિય અથવા અપ્રિય વસ્તુમાં મોહ ન કરો, રાગ ન કરો, દ્વેષ ન કરો. (૮૫૮)

ચિંતામણિ : ચિંતિત જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તે મણિને ચિંતામણિ કહ્યો છે; એ જ આ મનુષ્યદેહ છે કે જે દેહમાં, યોગમાં આત્યંતિક એવા સર્વ દુઃખના ક્ષયની ચિંતિતા ધારી તો પાર પડે છે. (૯૩૬)

ચેતનાના ત્રણ પ્રકાર : ચેતના ત્રણ પ્રકારની:–(૧) કર્મફળ ચેતના—એકેન્દ્રિય જીવ અનુભવે છે. (૨) કર્મચેતના—વિકલેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય અનુભવે છે. (૩) જ્ઞાનચેતના—સિદ્ધપર્યાય અનુભવે છે. વ્યા. સાર–૨ (૧૭)

ચૈતન્ય : ચૈતન્ય અને જડ એ બે ઓળખવાને માટે તે બંને વચ્ચે જે ભિન્ન ધર્મ છે તે પ્રથમ ઓળખાવો જોઇએ; અને તે ભિન્ન ધર્મમાં પણ મુખ્ય ભિન્ન ધર્મ જે ઓળખવાનો છે તે આ છે કે, ચૈતન્યમાં 'ઉપયોગ' એટલે કોઇપણ વસ્તુનો જે વડે બોધ થાય તે વસ્તુ, રહ્યો છે અને જડમાં તે નથી. (૬૪)

જેમ પરમાણુની શક્તિ પર્યાયને પામવાથી વધતી જાય છે, તેમ ચૈતન્ય દ્રવ્યની શક્તિ વિશુદ્ધતાને પામવાથી વધતી જાય છે. કાચ, ચશ્માં, દૂરબીન આદિ પહેલા (પરમાણુ)નાં પ્રમાણ છે; અને અવધિ, મનઃપર્યવ, કેવળજ્ઞાન, લબ્ધિ, ઋદ્ધિ વગેરે બીજા (ચૈતન્ય દ્રવ્ય)નાં પ્રમાણ છે. વ્યા. સાર–૨ (૨)

ચૈતન્યપણું ગોખે તો ચૈતન્યપણું પ્રાપ્ત થાય, ચૈતન્યપણું અનુભવગોચર થાય....બધા ચૈતન્યની જાતિ એક, પણ પ્રત્યેક ચૈતન્યનું સ્વતંત્રપણું છે, જુદું જુદું છે. ચૈતન્યનો સ્વભાવ એક છે. ઉપ છાયા (૧૦)

છ દર્શન : બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, **જૈન** અને મિમાંસા એ પાંચ આસ્તિક દર્શનો એટલે બંધમોક્ષાદિ ભાવને સ્વીકારનારાં દર્શનો છે. નૈયાયિકના અભિપ્રાય જેવો જ વૈશેષિકનો અભિપ્રાય છે, સાંખ્ય જેવો જ યોગનો અભિપ્રાય છે, સહજ ભેદ છે તેથી તે દર્શન જુદાં ગવેષ્યા નથી. પૂર્વ અને ઉત્તર એમ મિમાંસા દર્શનના બે ભેદ છે : પૂર્વ મિમાંસા અને ઉત્તર મિમાંસામાં

વિચારનો ભેદ વિશેષ છે; તથાપિ મીમાંસા શબ્દથી બેયનું ઓળખાણ થાય છે; તેથી અત્રે તે શબ્દથી બેય સમજવાં. પૂર્વ મિમાંસાનું 'જૈમિની' અને ઉત્તર મિમાંસાનું 'વેદાંત' એમ નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

બૌદ્ધ અને જૈન સિવાયનાં બાકીનાં દર્શનો વેદને મુખ્ય રાખી પ્રવર્તે છે, માટે વેદાશ્રિત દર્શન છે; અને વેદાર્થ પ્રકાશી પોતાનું દર્શન સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બૌદ્ધ અને જૈન વેદાશ્રિત નથી, સ્વતંત્ર દર્શન છે.

આત્માદિ પદાર્થને નહીં સ્વીકારતું એવું ચાર્વાક નામે છઠ્ઠું દર્શન છે.

બૌદ્ધ દર્શનના મુખ્ય ચાર ભેદ છે:–(૧) સૌતાંત્રિક (૨) માધ્યમિક (૩) શૂન્યવાદી અને (૪) વિજ્ઞાનવાદી. તે જુદે જુદે પ્રકારે ભાવોની વ્યવસ્થા માને છે.

જૈનદર્શનના સહજ પ્રકારાંતરથી બે ભેદ છે; દિગંબર ને શ્વેતાંબર.

પાંચે આસ્તિક દર્શનને જગત અનાદિ અભિમત છે.

બૌદ્ધ, સાંખ્ય, જૈન અને પૂર્વ મિમાંસાને અભિપ્રાયે સૃષ્ટિકર્ત્તા એવો કોઇ ઈશ્વર નથી. નૈયાયિકને અભિપ્રાયે તટસ્થપણે ઇશ્વર કર્ત્તા છે. વેદાંતને અભિપ્રાયે આત્માને વિષે જગત્ વિવર્તરૂપ એટલે કલ્પિતપણે ભાસે છે અને તે રીતે ઇશ્વર કલ્પિતપણે કર્ત્તા સ્વીકાર્યો છે. યોગને અભિપ્રાયે નિયંતાપણે ઇશ્વર પુરુષ વિશેષ છે.

બૌદ્ધને અભિપ્રાયે ત્રિકાળ અને વસ્તુસ્વરૂપ આત્મા નથી, ક્ષણિક છે શૂન્યવાદી બૌદ્ધને અભિપ્રાયે વિજ્ઞાનમાત્ર છે; અને

વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધને અભિપ્રાયે દુઃખાદિ તત્ત્વ છે. તેમાં વિજ્ઞાન-સ્કંધ ક્ષણિકપણે આત્મા છે.

નૈયાયિકને અભિપ્રાયે સર્વવ્યાપક એવા અસંખ્ય જીવ છે. ઇશ્વર પણ સર્વ વ્યાપક છે આત્માદિને મનના સાન્નિધ્યથી જ્ઞાન ઉપજે છે. સાંખ્યને અભિપ્રાયે સર્વવ્યાપક એવા અસંખ્ય આત્મા છે; તે નિત્ય, અપરિણામી અને ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છે.

જૈનને અભિપ્રાયે અનત દ્રવ્ય આત્મા છે, પ્રત્યેક જુદા છે. જ્ઞાનદર્શનાદિ ચેતના સ્વરૂપ, નિત્ય અને પરિણામી પ્રત્યેક આત્મા અસંખ્યાતપ્રદેશી, સ્વશરીરાવગાહવર્તી માન્યો છે.

પૂર્વ મિમાંસાને અભિપ્રાયે જીવ અસંખ્ય છે, ચેતન છે. ઉત્તર મિમાંસાને અભિપ્રાયે એક જ આત્મા સર્વવ્યાપક અને સચ્ચિદા-નંદમય ત્રિકાળાબાધ્ય છે. (૭૧૧)

છદ્મસ્થ : છદ્મસ્થ એટલે આવરણયુક્ત.
વ્યા. સાર–૨ (૧)

છ દ્રવ્ય : પંચાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહ્યું છેઃ—

જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ પાંચ અસ્તિ-કાય કહેવાય છે. અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશ સમૂહાત્મક વસ્તુ. એક પરમાણુ પ્રમાણે અમૂર્ત વસ્તુના ભાગને 'પ્રદેશ' એવી સંજ્ઞા છે. અનેક પ્રદેશાત્મક જે વસ્તુ હોય તે 'અસ્તિકાય' કહેવાય. એક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણ છે. પુદ્‌ગલ પરમાણુ જો કે એક પ્રદેશાત્મક છે, પણ બે પરમાણુથી માંડીને અસંખ્યાત અનંત પરમાણુઓ એકત્ર થઇ શકે છે, એમ અરસપરસ મળવાની શક્તિ તેમાં રહેલી હોવાથી અનેક પ્રદેશાત્મકપણું તે પામી શકે છે; જેથી તે પણ અસ્તિકાય કહેવા યોગ્ય છે, ધર્મદ્રવ્ય અસંખ્યાત–

પ્રદેશપ્રમાણ, અધર્મદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણ, આકાશદ્રવ્ય અનંતપ્રદેશપ્રમાણ હોવાથી તે પણ અસ્તિકાય છે. એમ પાંચ અસ્તિકાય છે. જે પાંચ અસ્તિકાયના એકમેકાત્મકપણાથી આ 'લોક'ની ઉત્પત્તિ છે, અર્થાત્ 'લોક' એ પાંચ અસ્તિકાયમય છે.

પ્રત્યેક પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણ છે. તે જીવો અનંત છે. એક પરમાણુ એવા અનંત પરમાણુઓ છે, બે પરમાણુઓ એકત્ર મળેલા એવા દ્વિઅણુસ્કંધ અનંતા છે. એમ ત્રણ પરમાણુઓ એકત્ર મળેલા એવા ત્રિ અણુસ્કંધ અનંતા છે, ચાર પરમાણુઓ એકત્ર મળેલા એવા ચતુઃ અણુસ્કંધ અનંતા છે. પાંચ પરમાણુઓ એકત્ર મળેલા એવા પંચાણુસ્કંધ અનંતા છે. એમ છ પરમાણુ, સાત પરમાણુ, આઠ પરમાણુ, યાવત્ સંખ્યાત, અસંખ્યાત તથા અનંત પરમાણુ મળેલા એવા અનંતા સ્કંધ છે.

ધર્મદ્રવ્ય એક છે. તે અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણ લોકવ્યાપક છે. અધર્મદ્રવ્ય એક છે તે પણ અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણ લોકવ્યાપક છે. આકાશદ્રવ્ય એક છે. તે અનંત પ્રદેશપ્રમાણ છે, લોકાલોકવ્યાપક છે. લોકપ્રમાણ આકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક છે.

કાળદ્રવ્ય એ પાંચ અસ્તિકાયનો વર્તનારૂપ પર્યાય છે એટલે ઉપચારિક દ્રવ્ય છે, વસ્તુતાએ તો પર્યાય જ છે, અને પળ, વિપળથી માંડી વર્ષાદિ પર્યંત જે કાળ સૂર્યની ગતિ પરથી સમજાય છે, તે વ્યવહારિક કાળ છે, એમ શ્વેતાંબરાચાર્યો કહે છે. દિગંબર આચાર્યો પણ એમ કહે છે પણ વિશેષમાં એટલું કહે છે કે લોકાલોકના એકેક પ્રદેશે એકેક કાલાણુ રહેલો છે, જે અવર્ણ, અગંધ, અરસ, અસ્પર્શ છે; અગુરુલઘુ સ્વભાવવાન છે તે કાલાણુઓ વર્તનાપર્યાય અને વ્યવહારિક કાળને નિમિત્તોપકારી છે, તે:કાલાણુઓ 'દ્રવ્ય' કહેવા યોગ્ય છે, પણ અસ્તિકાય કહેવા યોગ્ય

નથી; કેમકે એકબીજા તે અણુઓ મળીને ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ કરતા નથી; જેથી બહુ પ્રદેશાત્મક નહીં હોવાથી 'કાળદ્રવ્ય' અસ્તિકાય કહેવા યોગ્ય નથી; અને વિવેચનમાં પણ પંચાસ્તિકાયમાં તેનું ગૌણરૂપે સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

'આકાશ' અનંતપ્રદેશપ્રમાણ છે, તેમાં અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણમાં ધર્મ, અધર્મદ્રવ્ય વ્યાપક છે. ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યનો એવો સ્વભાવ છે કે, જીવ અને પુદ્ગલ તેની સહાયતાના નિમિત્તથી ગતિ અને સ્થિતિ કરી શકે છે; જેથી ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યના વ્યાપકપણા પર્યંત જ જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ, સ્થિતિ છે; અને તેથી લોકમર્યાદા ઉત્પન્ન થાય છે.

જીવ, પુદ્ગલ અને ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યપ્રમાણ આકાશ એ પાંચ જ્યાં વ્યાપક છે તે 'લોક' કહેવાય છે. (૬૯૯)

કાળ મૂળ દ્રવ્ય નથી, ઔપચારિક દ્રવ્ય છે; અને તે જીવ તથા અજીવ (અજીવમાં મુખ્ય તો પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં વિશેષપણે સમજાય છે) માંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે; અથવા જીવાજીવની પર્યાય અવસ્થા તે કાળ છે. દરેક દ્રવ્યના અનંતા ધર્મ છે; તેમાં ઊર્ધ્વ પ્રચય અને તિર્યક્ પ્રચય એવા બે ધર્મ છે; અને કાળને વિષે તિર્યક્પ્રચય ધર્મ નથી, એક ઊર્ધ્વપ્રચય ધર્મ છે. ઊર્ધ્વપ્રચયથી પદાર્થમાં જે ધર્મનું ઉદ્ભવવું થાય છે તે ધર્મનું તિર્યક્પ્રચયથી પાછું તેમાં સમાવું થાય છે. કાળના સમયને તિર્યક્પ્રચય નથી તેથી જે સમય ગયો તે પાછો આવતો નથી.

દરેક દ્રવ્યના અનંતા ધર્મ છે. તેમાં કેટલાક ધર્મવ્યક્ત છે, કેટલાક અવ્યક્ત છે; કેટલાક મુખ્ય છે, કેટલાક સામાન્ય છે, કેટલાક વિશેષ છે. વ્યા. સાર–૧ (૧૧૪–૧૧૫–૧૧૭)

કાળના 'અણુ' લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત છે. તે અણુમાં રુક્ષ અથવા સ્નિગ્ધ ગુણ નથી, તેથી તે દરેક અણુ એક બીજામાં મળતા નથી અને દરેક પૃથક્ પૃથક્ રહે છે. પરમાણુ પુદ્ગલમાં તે ગુણ હોવાથી મૂળ સત્તા કાયમ રહ્યા છતાં તેનો (પરમાણુ પુદ્ગલનો) સ્કંધ થાય છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, (લોક) આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય તેના પણ અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. અને તેના પ્રદેશમાં રૂક્ષ અથવા સ્નિગ્ધ ગુણ નથી, છતાં તે કાળની માફક દરેક જુદા જુદા રહેવાને બદલે એક સમૂહ થઈ રહે છે. તેનું કારણ એ છે કે કાળ છે તે પ્રદેશાત્મક નથી, પણ અણુ હોઈને પૃથક પૃથક છે ને ધર્માસ્તિકાયાદિ ચાર દ્રવ્ય પ્રદેશાત્મક છે.

આકાશના પ્રદેશની શ્રેણિ સમ છે. વિષમમાત્ર એક પ્રદેશની વિદિશાની શ્રેણિ છે. સમશ્રેણિ છ છે અને તે બે પ્રદેશી છે. પદાર્થ માત્રનું ગમન સમશ્રેણિએ થાય છે. વિષમશ્રેણિએ થતું નથી. કારણ કે આકાશના પ્રદેશની સમશ્રેણિ છે. તેમજ પદાર્થ માત્રમાં અગુરૂલઘુ ધર્મ છે. તે ધર્મે કરીને પદાર્થ વિષમશ્રેણિએ ગમન નથી કરી શકતા. વ્યા. સાર-૧ (૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૩)

છ ભાવ : 'યોગદૃષ્ટિ'માં છએ ભાવ–ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક, પારિણામિક અને સાન્નિપાતિકનો સમાવેશ થાય છે. એ છ ભાવ જીવના સ્વતત્ત્વભૂત છે.

વ્યા. સાર-૨ (૯)

છેલ્લી સમજણ :

કાયાનું નિયમિતપણું,

વચનનું સ્યાદ્વાદપણું,

મનનું ઔદાસીન્યપણું,

આત્માનું મુક્તપણું.

(આ છેલ્લી સમજણ) હાથ નોંધ–૧ (૬)

જગત : જગતનું વર્ણન કરતાં, અજ્ઞાનથી અનંતીવાર જીવ ત્યાં જન્મી આવ્યો તે અજ્ઞાન મૂકવા માટે જ્ઞાનીએ એ વાણી કહી છે. પણ જગતના વર્ણનમાં જ બાઝી પડે એનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય? તે તો અજાણપણું જ કહેવાય. જે જાણીને અજ્ઞાન મૂકવાનો ઉપાય કરે તે જાણપણું.

જગતની વાત જાણવી તેને શાસ્ત્રમાં મુક્તિ કહી નથી. પણ નિરાવરણ થાય ત્યારે મોક્ષ. ઉ૫. છાયા (૧૪)

જગતમાં કોણ સુખી છે?

એક વાર તે સ્વભુવનમાં બેઠો હતો. જગતમાં કોણ સુખી છે, તે જોઉં તો ખરો, પછી આપણે આપણા માટે વિચાર. એની એ જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા અથવા પોતે તે સંગ્રહસ્થાન જોવા ઘણા પુરુષો (આત્માઓ), ઘણા પદાર્થો તેની સમીપે આવ્યા.

'એમાં કોઈ જડ પદાર્થ હતો નહીં. કોઇ એકલો આત્મા જોવામાં આવ્યો નહીં' માત્ર કેટલાક દેહધારીઓ હતા; જેઓ મારી નિવૃત્તિને માટે આવ્યા હોય એમ તે પુરુષને શંકા થઇ.

વાયુ, અગ્નિ કે પાણી, ભૂમિ એ કોઈ કેમ આવ્યું નથી?

(નેપથ્ય) તેઓ સુખનો વિચાર પણ કરી શકતાં નથી. દુઃખથી બિચારાં પરાધીન છે.

બે ઇન્દ્રિય જીવો કેમ આવ્યા નથી?

(નેપથ્ય) એને માટે પણ એ જ કારણ છે. આ ચક્ષુથી જુઓ. તેઓ બિચારાંને કેટલું બધું દુઃખ છે ?

તેનો કંપ, તેનો થરથરાટ, પરાધીનપણું ઇત્યાદિક જોઇ શકાય તેવું નહોતું. તે બહુ દુઃખી હતાં.

(નેપથ્ય) એ જ ચક્ષુથી હવે તમે આખું જગત જોઈ લ્યો. પછી બીજી વાત કરો. ઠીક ત્યારે, દર્શન થયું, આનંદ પામ્યો; પણ પાછો ખેદ જન્મ્યો.

(નેપથ્ય) હવે ખેદ કાં કરો છો ?

મને દર્શન થયું તે શું સમ્યક્ હતું ?

' હા '

સમ્યક્ હોય તો પછી ચક્રવર્ત્યાદિક તે દુઃખી કેમ દેખાય ?

' દુઃખી હોય તે દુઃખી, અને સુખી હોય તે સુખી દેખાય.'

ચક્રવર્તી તો દુઃખી નહીં હોય ?

' જેમ દર્શન થયું તેમ શ્રદ્ધો, વિશેષ જોવું હોય તો ચાલો મારી સાથે.' ચક્રવર્તીના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કર્યો.

અંતઃકરણ જોઇને પેલું દર્શન સમ્યક્ હતું એમ મેં માન્યું. તેનું અંતઃકરણ બહુ દુઃખી હતું. અનંત ભયના પર્યાયથી તે થરથરતું હતું. કાળ આયુષ્યની દોરીને ગળી જતો હતો. હાડ-માંસમાં તેની વૃત્તિ હતી. કાંકરામાં તેની પ્રીતિ હતી. ક્રોધ, માનનો તે ઉપાસક હતો. બહુ દુઃખ—

વારૂ આ દેવોનું દર્શન પણ સમ્યક્ સમજવું ?

' નિશ્ચય કરવા માટે ઇન્દ્રના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરીએ.'

ચાલો ત્યારે—

(તે ઈન્દ્રની ભવ્યતાથી ભૂલ ખાધી) તે પણ પરમ દુઃખી હતો. બિચારો ચવીને કોઇ બીભત્સ સ્થળમાં જન્મવાનો હતો માટે ખેદ કરતો હતો. તેનામાં સમ્યક્‌દષ્ટિ નામની દેવી વસી હતી. તે તેને ખેદમાં વિશ્રાંતિ હતી. એ મહાદુઃખ સિવાય તેનાં બીજાં ઘણુંય અવ્યક્ત દુઃખ હતાં.

પણ, (નેપથ્ય)–આ જડ એકલા કે આત્મા એકલા જગતમાં નથી શું કે? તેઓએ મારા આમંત્રણનું સન્માન આપ્યું નથી.

'જડને જ્ઞાન નહીં હોવાથી તમારૂં આમંત્રણ તે બિચારાં કયાંથી સ્વીકારે? સિદ્ધ (એકાત્મભાવી) તમારૂં આમંત્રણ સ્વીકારી શકતા નથી. તેની તેમને કંઈ દરકાર નથી.'

એટલી બધી બેદરકારી? આમંત્રણને તો માન્ય કરવું જોઇએ. તમે શું કહો છો?

'એને આમંત્રણ–અનામંત્રણથી કંઈ સંબંધ નથી. તેઓ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપસુખમાં બિરાજમાન છે.'

એ મને બતાવો. એકદમ–બહુ ત્વરાથી.

'તેનું દર્શન બહુ દુર્લભ છે. લ્યો આ અંજન આંજી દર્શન પ્રવેશ ભેળાં કરી જુઓ.'

અહો! આ બહુ સુખી છે, એને ભય પણ નથી, શોક પણ નથી, હાસ્ય પણ નથી. વૃદ્ધતા નથી, રોગ નથી. આધિયે નથી, વ્યાધિયે નથી. ઉપાધિયે નથી, એ બધું યે નથી. પણ અનંત અનંત સચ્ચિદાનંદ સિદ્ધિથી તેઓ પૂર્ણ છે. આપણને એવા થવું છે.

'ક્રમે કરીને થઈ શકશો.'

તે ક્રમ બ્રમ અહીં ચાલશે નહીં. અહીં તો તુરત તે જ પદ જોઇએ.

'જરા શાંત થાઓ, સમતા રાખો અને ક્રમને અંગીકાર કરો. નહીં તો તે પદયુક્ત થવું નહીં સંભવે.'

"થવું નહીં સંભવે" એ તમારાં વચન તમે પાછાં લ્યો, ક્રમ ત્વરાથી બતાવો અને તે પદમાં તુરત મોકલો.

'ઘણા માણસો આવ્યા છે. તેમને અહીં બોલાવો. તેમાંથી તમને ક્રમ મળી રહેશે.'

ઇચ્છયું કે તેઓ આવ્યા;

તમે મારૂં આમંત્રણ સ્વીકારી આવ્યા તે માટે તમારો ઉપ. કાર માનું છું. તમે સુખી છો, એ વાત ખરી છે શું ? તમારૂં પદ શું સુખવાળું ગણાય છે એમ ?

'તમારૂં આમંત્રણ સ્વીકારવું, ન સ્વીકારવું એવું અમને કંઈ બંધન નથી. અમે સુખી છીએ કે દુઃખી તેવું બતાવવાને પણ અમારૂં અહીં આગમન નથી. અમારા પદની વ્યાખ્યા કરવા માટે પણ આગમન નથી. તમારા કલ્યાણને અર્થે અમારૂં આગ. મન છે,' એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું.

કૃપા કરીને ત્વરાથી કહો, આપ મારૂં શું કલ્યાણ કરશો તે. અને આવેલા પુરુષોનું ઓળખાણ પાડો.

તેમણે પ્રથમ ઓળખાણ પાડી.

આ વર્ગમાં ૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૨ એ અંકવાળા

સુખ્ય મનુષ્યો છે. તે સઘળા તમે જે પદને પ્રિય ગણ્યું તેના આરાધક યોગીઓ છે.

૪ થી તે પદ જ સુખરૂપ છે અને બાકીની જગત વ્યવસ્થા અમે જેમ માનીએ છીએ તેમ માને છે. તે પદની અંતરંગની તેની અભિલાષા છે. પણ તેઓ પ્રયત્ન કરી શકતા નથી; કારણ થોડો વખત સુધી તેમને અંતરાય છે.

અંતરાય શી ? કરવા માટે તત્પર થાય એટલે થયું.

વૃદ્ધ તમે ત્વરા ન કરો. તેનું સમાધાન હમણાં જ તમને મળી શકશે, મળી જશે.

ઠીક, આપની તે વાતને સંમત થઉં છું.

વૃદ્ધ : આ ' ૫ 'ના અંકવાળો એ કંઈક પ્રયત્ન પણ કરે . બાકી ' ૪ 'ના પ્રમાણે છે. ' ૬ ' સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરે છે પણ પ્રમત્તદશાથી પ્રયત્નમાં મંદતા આવી જાય છે, ' ૭ ' સર્વ પ્રકારે અપ્રમત્ત પ્રયત્ની છે.

' ૮–૯–૧૦ ' તેના કરતાં ક્રમે ઉજ્જવળ, પણ તે જ જાતિના છે. ' ૧૧ 'ના અંકવાળા પતિત થઈ જાય છે માટે અહીં તેનું આગમન નથી. દર્શન થવા માટે બારમે જ હું–હમણાં હું તે પદને સંપૂર્ણ જોવાનો છું, પરિપૂર્ણતા પામવાનો છું. આયુષ્ય-સ્થિતિ પૂરી થયે તમે જોયેલું પદ, તેમાં એક મને પણ જોશો.

પિતાજી, તમે મહાભાગ્ય છો. આવા અંક કેટલા છે ?

વૃદ્ધ :–ત્રણ અંક પ્રથમના તમને અનુકૂળ ન આવે. અગિયારમાનું પણ તેમ જ. ' ૧૩–૧૪ ' તમારી પાસે આવે એવું

તેમને નિમિત્ત રહ્યું નથી, '૧૩' યત્કિંચિત્ આવે પણ પૂ. ક હોય તો તેઓનું આગમન થાય, નહીં તો નહીં. ચૌદમાનુ આગમન કારણ માગશો નહીં, કારણ નથી.

(નેપથ્ય) "તમે એ સઘળાનાં અંતરમાં પ્રવેશ કરો. હું સહાયક થઉં છું."

ચાલો. ૪ થી ૧૧ + ૧૨ સુધી ક્રમે ક્રમે સુખની ઉત્તરોત્તર ચઢતી લહરીઓ છૂટતી હતી. વધુ શું કહીએ? મને તે બહુ પ્રિય લાગ્યું; અને એ જ મારૂં પોતાનુ લાગ્યું.

વૃદ્ધે મારા મનોગત ભાવ જાણીને કહ્યું: એ જ તમારો કલ્યાણ માર્ગ. જાઓ તો ભલે; અને આવો તો આ સમુદાય રહ્યો.

ઊઠીને ભળી ગયો. થ નોધ-૧ (૫)

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન :

આ કાળમાં પણ કોઇ કોઈ મહાત્માઓ ગતભવને જાતિ-સ્મરણજ્ઞાન વડે જાણી શકે છે; જે જાણવું કલ્પિત નહીં પણ સમ્યક્ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સંવેગ. જ્ઞાનયોગ અને સત્સંગથી પણ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે શું કે તે ભૂતભવ પ્રત્યક્ષાનુભવરૂપ થાય છે.

જ્યાંસુધી ભૂતભવ અનુભવગમ્ય ન થાય ત્યાંસુધી ભવિષ્યકાળનું ધર્મપ્રયત્ન શંકાસહ આત્મા કર્યા કરે છે, અને શંકાસહ પ્રયત્ન તે યોગ્ય સિદ્ધિ આપતું નથી.

'પુનર્જન્મ છે': આટલું પરોક્ષે-પ્રત્યક્ષે નિઃશંકત્વ જે પુરૂષને પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પુરૂષને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય એમ શાસ્ત્રશૈલી કહેતી નથી. (૬૪)

જાતિસ્મરણજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનના 'ધારણા' નામના ભેદમાં સમાય છે. તે પાછલા ભવ જાણી શકે છે. તે જ્યાંસુધી પાછલા ભવમાં અસંજ્ઞીપણું ન આવ્યું હોય ત્યાંસુધી આગળ ચાલી શકે છે.

વ્યા. સાર-૧ (૧૭૧)

જાતિસ્મરણજ્ઞાન વિષે જે શંકા રહે છે તેનું સમાધાન આ ઉપરથી થશે :–

જેમ બાલ્યાવસ્થાને વિષે જે કાંઈ જોયું હોય અથવા અનુભવ્યું હોય તેનું સ્મરણ વૃદ્ધાવસ્થામાં કેટલાકને થાય ને કેટલાકને ન થાય, તેમ પૂર્વભવનું ભાન કેટલાકને રહે ને કેટલાકને ન રહે. ન રહેવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વ દેહ છોડતાં બાહ્ય પદાર્થોને વિષે જીવ વળગી રહી મરણ કરે છે અને નવો દેહ પામી તેમાં જ આસક્ત રહે છે, તેને પૂર્વ પર્યાયનું ભાન રહે નહીં; આથી ઉલટી રીતે પ્રવર્તનારને એટલે અવકાશ રાખ્યો હોય તેને પૂર્વનો ભવ અનુભવવામાં આવે છે.

એક સુંદર વનમાં તમારા આત્મામાં શું નિર્મળપણું છે, જે તપાસતાં તમોને વધારે વધારે સ્મૃતિ થાય છે કે નહીં ?

એક માણસ વીશ વર્ષનો અને બીજો માણસ સો વર્ષનો થઈ મરી જાય તે બેઉ જણે પાંચ વર્ષની ઉંમરે જે જોયું અથવા અનુભવ્યું હોય તે જો અમુક વર્ષ સુધી સ્મૃતિમાં રહે, એવી સ્થિતિ હોય તો વીશ વર્ષે મરી જાય તેને એકવીશમે વર્ષે ફરીથી જન્મ્યા પછી સ્મૃતિ થાય, પણ તેમ થતું નથી. કારણકે પૂર્વ પર્યાયમાં તેને પૂરતાં સ્મૃતિનાં સાધનો નહીં હોવાથી પૂર્વપર્યાય છોડતાં મૃત્યુ આદિ વેદનાના કારણને લઈને, નવો દેહ ધારણ કરતાં ગર્ભાવાસને લઈને, બાલપણામાં મૂઢપણાને લઈને અને

વર્તમાન દેહમાં અતિ લીનતાને લઇને પૂર્વ પર્યાયની સ્મૃતિ કરવાનો અવકાશ જ મળતો નથી; તથાપિ જેમ ગર્ભાવાસ તથા બાલપણું સ્મૃતિમાં રહે નહીં તેથી કરીને તે નહોતાં એમ નથી, તેમ ઉપરનાં કારણોને લઇને પૂર્વપર્યાય સ્મૃતિમાં રહે નહીં તેથી કરીને તે નહોતા એમ કહેવાય નહીં. જેવી રીતે આંબા આદિ વૃક્ષોની કલમ કરવામાં આવે છે તેમાં સાનુકૂળતા હોય તો થાય છે, તેમ જો પૂર્વપર્યાયની સ્મૃતિ કરવાને ક્ષયોપશમ આદિ સાનુકૂળતા (યોગ્યતા) હોય તો જાતિસ્મરણજ્ઞાન થાય. પૂર્વ સંજ્ઞા કાયમ રહેવી જોઇએ. અસંજ્ઞીનો ભવ આવવાથી જાતિસ્મરણજ્ઞાન ન થાય.

કદાપિ સ્મૃતિનો કાળ થોડો કહો તો સો વર્ષનો થઇને મરી જાય. તેણે પાંચ વર્ષે જે જોયું અથવા અનુભવ્યું તે પંચાણું વર્ષે સ્મૃતિમાં રહેવું ન જોઇએ, પણ જો પૂર્વ સંજ્ઞા કાયમ હોય તો સ્મૃતિમાં રહે. વ્યા. સાર-૨ (૬)

જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાન પાછળનો ભવ કેવી રીતે દેખે છે?

નાનપણે કોઈ ગામ, વસ્તુ આદિ જોયાં હોય અને મોટપણે કોઈ પ્રસંગે તે ગામાદિનું આત્મામાં સ્મરણ થાય છે તે વખતે, તે ગામાદિનું આત્મામાં જે પ્રકારે ભાન થાય છે, તે પ્રકારે જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાનને પૂર્વભવનું ભાન થાય છે. કદાપિ આ ઠેકાણે એમ પ્રશ્ન થશે કે, ' પૂર્વભવમાં અનુભવેલાં એવા દેહાદિકનું આ ભવમાં ઉપર કહ્યું તેમ ભાન થાય એ વાત યથાતથ્ય માનીએ, તો પણ પૂર્વ ભવમાં અનુભવેલાં એવા દેહાદિ અથવા કોઈ દેવલોકાદિ નિવાસસ્થાન અનુભવ્યાં હોય તે અનુભવની સ્મૃતિ થઇ છે અને તે અનુભવ યથાતથ્ય થયો છે, એ શા ઉપરથી સમજાય ? ' તો એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે :—

અમુક અમુક ચેષ્ટા અને લિંગ તથા પરિણામ આદિથી પોતાને તેનું સ્પષ્ટ ભાન થાય છે, પણ બીજા કોઈ જીવને તેની પ્રતીતિ થવા માટે તો નિયમિતપણું નથી. કવચિત્ અમુક દેશમાં, અમુક ગામ, અમુક ઘેર પૂર્વે દેહ ધારણ થયો હોય અને તેનાં ચિન્હો બીજા જીવને જણાવવાથી તે દેશાદિનું અથવા તેના નિશાનાદિનું કંઈપણ વિદ્યમાનપણું હોય તો બીજા જીવને પણ પ્રતીતિનો હેતુ થવો સંભવે; અથવા જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનવાન કરતાં જેનું વિશેષ જ્ઞાન છે તે જાણે. તેમ જ જેને જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન છે, તેની પ્રકૃતિ આદિને જાણતો એવો કોઈ વિચારવાન પુરૂષ પણ જાણે કે આ પુરૂષને તેવાં કંઈ જ્ઞાનનો સંભવ છે અથવા જાતિસ્મૃતિ હોવી સંભવે છે, અથવા જેને જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન છે, તે પુરૂષના સંબંધમાં કોઇ જીવ પૂર્વ ભવે આવ્યો છે, વિશેષે કરીને આવ્યો છે તેને તે સંબંધ જણાવતાં કંઈપણ સ્મૃતિ થાય તો તેવા જીવને પણ પ્રતીતિ આવે. (૬૨૯)

જિજ્ઞાસુ : કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ.
આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (૧૦૮)

જિનકલ્પ : એકાકી વિચરનારા સાધુઓને માટે કલ્પેલો અર્થાત્ બાંધેલો, મુકરર કરેલો જિનમાર્ગ વા નિયમ. વ્યા. સાર–૨ (૨૦)

જિનપૂજા : જિનપૂજાદિ અપવાદમાર્ગ છે. વ્યા. સાર–૨ (૧૩)

જિનમુદ્રા : જિનમુદ્રા બે પ્રકારે છે :–કાયોત્સર્ગ અને પદ્માસન. પ્રમાદ ટાળવાને બીજાં ઘણાં આસનો કર્યાં છે, પણ મુખ્યત્વે આ બે આસનો છે. વ્યા. સાર–૨ (૯)

જિનવચન : સર્વ કરતાં વીતરાગનાં વચનને સંપૂર્ણ પ્રતીતિનું

સ્થાન કહેવું ઘટે છે, કેમકે જ્યાં રાગાદિ દોષનો સંપૂર્ણ ક્ષય હોય ત્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવ પ્રગટવા યોગ્ય નિયમ ઘટે છે. શ્રી જિનને સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ વીતરાગતા સંભવે છે. પ્રત્યક્ષ તેમનાં વચનનું પ્રમાણ છે માટે. જે કોઈ પુરૂષને જેટલે અંશે વીતરાગતા સંભવે છે, તેટલે અંશે તે પુરૂષનું વાક્ય માન્યતા યોગ્ય છે.
હાથ નોંધ-૧ (૬૧)

જિનાગમ : જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા પુરૂષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યાં છે, ઉપદેશ્યાં છે. તે ઉપદેશ આત્માર્થે છે. અન્ય કોઇ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ, વાંચન નિષ્ફળરૂપ છે. (૩૭૫)

જિનેશ્વર વાણી :

અનંત અનંત ભાવભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકલ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઇ મેં માની છે;
અહો ! રાજચંદ્ર બાળ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.
મોક્ષમાળા. પાઠ ૧૦૭

મંત્ર તંત્ર ઔષધ નહીં, જેથી પાપ પલાય,
વીતરાગ વાણી વિના, અવર ન કોઇ ઉપાય.
વચનામૃત વીતરાગનાં, પરમશાંત રસમૂળ;
ઔષધ જે ભવરોગનાં, કાયરને પ્રતિકૂળ. (૧૫)

જીવ : જીવકાયાનો સંબંધ

જીવકાયા પદાર્થપણે જુદાં છે પણ સંબંધપણે સહચારી છે, કે જ્યાં સુધી તે દેહથી જીવને કર્મનો ભોગ છે. શ્રી જિને જીવ અને કર્મનો ક્ષીરનીરની પેઠે સંબંધ કહ્યો છે, તેનો હેતુ પણ એ જ છે કે, ક્ષીર અને નીર એકત્ર થયાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, છતાં પરમાર્થે તે જુદાં છે; પદાર્થપણે ભિન્ન છે; અગ્નિપ્રયોગે તે પાછાં સ્પષ્ટ જુદાં પડે છે; તેમ જ જીવ અને કર્મનો સંબંધ છે. કર્મનો મુખ્ય આકાર કોઈ પ્રકારે દેહ છે અને જીવ ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા ક્રિયા કરતો જાણી જીવ છે એમ સામાન્યપણે કહેવાય છે, પણ જ્ઞાનદશા આવ્યા વિના જીવ, કાયાનું જે સ્પષ્ટ જુદાપણું છે, તે જીવને ભાસ્યામાં આવતું નથી, તથાપિ ક્ષીરનીરવત્ જુદાપણું છે. જ્ઞાનસંસ્કારે તે જુદાપણું સાવ સ્પષ્ટ વર્તે છે. (૫૦૯)

જીવ : તેના ત્રણ દોષ : મળ, વિક્ષેપ અને અજ્ઞાન એ અનાદિના જીવના ત્રણ દોષ છે. જ્ઞાની પુરૂષોનાં વચનની પ્રાપ્તિ થયે, તેનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાથી, અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ હોય છે. તે અજ્ઞાનની સંતતિ બળવાન હોવાથી તેનો રોધ થવાને અર્થે અને જ્ઞાનીપુરૂષોનાં વચનોનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાને અર્થે, મળ અને વિક્ષેપ મટાડવાં ઘટે છે. સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અલ્પારંભ, અલ્પપરિગ્રહ એ આદિ મળ મટવાનાં સાધન છે. જ્ઞાનીપુરૂષની અત્યંત ભક્તિ તે વિક્ષેપ મટવાનું સાધન છે. (૪૪૯)

જ્ઞાનીપુરૂષનું ઓળખાણ નહીં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ. એક તો 'હું જાણું છું', 'હું સમજું છું' એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન. બીજું પરિગ્રહાદિકને વિષે જ્ઞાની પુરૂષ પર રાગ કરતાં

પણ વિશેષ રાગ. ત્રીજું લોકભયને લીધે, અપકીર્તિભયને લીધે અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જોઈએ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જ્ઞાનીથી અજાણ્યો રાખે છે; જ્ઞાનીને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે; પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું, શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે; થોડું પણ ગ્રંથ સંબંધી વાંચનાદિ જ્ઞાન મળવાથી ઘણા પ્રકારે તે દર્શાવવાની જીવને ઈચ્છા રહ્યા કરે છે, એ વગેરે જે દોષ તે ઉપર જણાવ્યા એવા જે ત્રણ દોષ તેને વિષે સમાય છે અને તે ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક 'સ્વચ્છંદ' નામનો મહા દોષ છે અને તેનું નિમિત્ત કારણ અસત્સંગ છે. (૪૧૬)

આત્માને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કલ્પના વડે વિચારવામાં (૧) લોકસંજ્ઞા (૨) ઓઘસંજ્ઞા અને (૩) અસત્સંગ એ કારણો છે; જે કારણોમાં ઉદાસીન થયા વિના, નિઃસત્ત્વ એવી લોકસંબંધી જપતપાદિ ક્રિયામાં સાક્ષાત્ મોક્ષ નથી; પરંપરા મોક્ષ નથી એમ માન્યા વિના, નિઃસત્ત્વ એવા અસત્શાસ્ત્ર અને અસદ્ગુરુ જે આત્મસ્વરૂપને આવરણનાં મુખ્ય કારણો છે, તેને સાક્ષાત્ આત્મઘાતી જાણ્યા વિના જીવને જીવના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવો બહુ દુર્લભ છે, અત્યંત દુર્લભ છે. જ્ઞાની પુરુષનાં પ્રગટ આત્મસ્વરૂપને કહેતાં એવાં વચનો પણ તે કારણોને લીધે જીવને સ્વરૂપનો વિચાર કરવાને બળવાન થતાં નથી.

હવે એવો નિશ્ચય કરવો ઘટે છે, કે જેને આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત છે, પ્રગટ છે, તે પુરુષ વિના બીજો કોઈ તે આત્મસ્વરૂપ યથાર્થ કહેવા યોગ્ય નથી; અને તે પુરુષથી આત્મા જાણ્યા વિના બીજો કોઇ કલ્યાણનો ઉપાય નથી તે પુરુષથી આત્મા જાણ્યા વિના

આત્મા જાણ્યો છે, એવી કલ્પના મુમુક્ષુ જીવે સર્વથા ત્યાગ કરવી ઘટે છે. તે આત્મારૂપ પુરૂષના સત્સંગની નિરંતર કામના રાખી ઉદાસીનપણે લોકધર્મ સંબંધી અને કર્મસંબંધી, પરિણામે છૂટી શકાય એવી રીતે વ્યવહાર કરવો; જે વ્યવહાર કર્યામાં જીવને પોતાની મહત્તાદિની ઈચ્છા હોય તે વ્યવહાર કરવો યથાયોગ્ય નથી. (૪૪૯)

જીવ : દ્રવ્ય-ભાવ : દ્રવ્યજીવ તે દ્રવ્ય મૂળ પદાર્થ છે. ભાવજીવ તે આત્માનો ઉપયોગ–ભાવ છે. ભાવજીવ એટલે આત્માનો ઉપયોગ જે પદાર્થમાં તાદાત્મ્યરૂપે પરિણમે તે રૂપ આત્મા કહીએ. જેમ ટોપી જોઈ, તેમાં ભાવજીવની બુદ્ધિ તાદાત્મ્યપણે પરિણમે તો ટોપી આત્મા કહીએ. આત્માને જે સંજોગ મળે તેમાં તાદાત્મ્યપણું થયે, તે આત્મા તે પદાર્થરૂપ થાય. ઉપ. છાયા (૫)

જીવનાં લક્ષણ :

" સમતા, રમતા, ઊરધતા, જ્ઞાયકતા સુખભાસ;
વેદકતા ચૈતન્યતા, એ સબ જીવ વિલાસ."

સમયસાર નાટક.

શ્રી તીર્થંકર એમ કહે છે કે આ જગતમાં આ જીવ નામના પદાર્થને ગમે તે પ્રકારે કહ્યો હોય તે પ્રકાર તેની સ્થિતિમાં હો, તેને વિષે અમારૂં ઉદાસીનપણું છે. જે પ્રકારે નિરાબાધપણે તે જીવ નામનો પદાર્થ અમે જાણ્યો છે, તે પ્રકારે કરી તે પ્રગટ અમે કહ્યો છે. જે લક્ષણે કહ્યો છે, તે સર્વ પ્રકારના બાધે કરી રહિત એવો કહ્યો છે, અમે તે આત્મા એવો જાણ્યો છે, જોયો છે, સ્પષ્ટ અનુભવ્યો છે, પ્રગટ તે જ આત્મા છીએ. તે આત્મા સમતા નામને લક્ષણે યુક્ત છે. વર્તમાન સમયે જે અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક ચૈતન્યસ્થિતિ તે આત્માની છે તે, તે પહેલાંના

એક, બે, ત્રણ, ચાર, દશ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત સમયે હતી, વર્તમાને છે, હવે પછીના કાળને વિષે પણ તે જ પ્રકારે તેની સ્થિતિ છે. કોઇપણ કાળે તેનું અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મકપણું, ચૈતન્યપણું, અરૂપીપણું, એ આદિ સમસ્ત સ્વભાવ તે છુટવા ઘટતા નથી; એવું જે સમપણું, સમતા તે જેનામાં લક્ષણ છે તે જીવ છે.

પશુ, પક્ષી, મનુષ્યાદિ દેહને વિષે જે કંઇ રમણીયપણું જણાય છે અથવા જેના વડે તે સર્વ પ્રગટ સ્ફૂર્તિવાળાં જણાય છે, પ્રગટ સુંદરપણા સમેત લાગે છે, તે રમતા, રમણીયપણું છે લક્ષણ જેનું તે જીવ નામનો પદાર્થ છે. જેના વિદ્યમાનપણા વિના આખું જગત શૂન્યવત સંભવે છે, એવું રમણીયપણું જેને વિષે છે, તે લક્ષણ જેને વિષે ઘટે તે જીવ છે.

કોઈપણ જાણનાર ક્યારે પણ કોઇપણ પદાર્થને પોતાના અવિદ્યમાનપણે જાણે એમ બનવા યોગ્ય નથી. પ્રથમ પોતાનું વિદ્યમાનપણું ઘટે છે, અને કોઈપણ પદાર્થનું ગ્રહણ, ત્યાગાદિ કે ઉદાસીન જ્ઞાન થવામાં પોતે જ કારણ છે બીજા પદાર્થના અંગીકારમાં, તેના અલ્પમાત્ર પણ જ્ઞાનમાં પ્રથમ જે હોય, તો જ થઈ શકે એવો સર્વથી પ્રથમ રહેનારો જે પદાર્થ તે જીવ છે. તેને ગૌણ કરીને એટલે તેના વિના કોઇ કંઈપણ જાણવા ઇચ્છે તો તે બનવા યોગ્ય નથી, માત્ર તે જ મુખ્ય હોય તો જ બીજું કંઈ જાણી શકાય એવો એ પ્રગટ 'ઉર્ધ્વતા ધર્મ' તે જેને વિષે છે, તે પદાર્થને શ્રી તીર્થંકર જીવ કહે છે.

પ્રગટ એવા જડ પદાર્થો અને જીવ, તે જે કારણે કરી ભિન્ન પડે છે, તે લક્ષણ જીવનો જ્ઞાયકપણા નામનો ગુણ છે.

કોઈપણ સમયે જ્ઞાયક રહિતપણે આ જીવ પદાર્થ કોઈ પણ અનુભવી શકે નહીં અને તે જીવ નામના પદાર્થ સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થને વિષે જ્ઞાયકપણું સંભવી શકે નહીં એવું જે અત્યંત અનુભવનું કારણ જ્ઞાયકતા તે લક્ષણ જેમાં છે તે પદાર્થ, તીર્થંકરે જીવ કહ્યો છે.

શબ્દાદિ પાંચ વિષય સંબંધી અથવા સમાધિ આદિ જોગ સંબંધી જે સ્થિતિમાં સુખ સંભવે છે તે ભિન્ન ભિન્ન કરી જોતાં માત્ર છેવટે તે સર્વને વિષે સુખનું કારણ એક જ એવો એ જીવ પદાર્થ સંભવે છે, તે સુખભાસ નામનું લક્ષણ, માટે તીર્થંકરે જીવનું કહ્યું છે; અને વ્યવહાર દૃષ્ટાંતે નિદ્રાથી તે પ્રગટ જણાય છે. જે નિદ્રાને વિષે બીજા સર્વ પદાર્થથી રહિતપણું છે, ત્યાં પણ હું સુખી છું એવું જે જ્ઞાન છે, તે બાકી વધ્યો એવો જે જીવ પદાર્થ તેનું છે; બીજું કોઈ ત્યાં વિદ્યમાન નથી અને સુખનું ભાસવાપણું તો અત્યંત સ્પષ્ટ છે; તે જેનેથી ભાસે છે તે જીવ નામના પદાર્થ સિવાય બીજે કયાંય તે લક્ષણ જોયું નથી.

આ મોળું છે, આ મીઠું છે, આ ખાટું છે, આ ખારૂં છે, હું આ સ્થિતિમાં છું, ટાઢે ઠરૂં છું, તાપ પડે છે, દુઃખી છું, દુઃખ અનુભવું છું, એવું જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વેદનજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન, અનુભવપણું તે જો કોઈમાં પણ હોય તો તે આ જીવ પદને વિષે છે, અથવા તે જેનુ લક્ષણ હોય છે, તે પદાર્થ જીવ હોય છે; એ જ તીર્થંકર આદિનો અનુભવ છે.

સ્પષ્ટ પ્રકાશપણું, અનંત અનંત કોટી તેજસ્વી દીપક, મણિ, ચંદ્ર, સૂર્યાદિની કાંતિ જેના પ્રકાશ વિના પ્રગટવા સમર્થ નથી, અર્થાત્ તે સર્વ પોતે પોતાને જણાવા અથવા જાણવા યોગ્ય નથી. જે પદાર્થના પ્રકાશને વિષે ચૈતન્યપણાથી તે પદાર્થો જણયા

જાય છે, તે પદાર્થો પ્રકાશ પામે છે, સ્પષ્ટ ભાસે છે, તે પદાર્થ જે કોઈ છે તે જીવ છે. અર્થાત્ તે લક્ષણ પ્રગટપણે સ્પષ્ટ પ્રકાશમાન, અચળ એવું નિરાબાધ પ્રકાશ્યમાન ચૈતન્ય, તે જીવનું તે જીવ પ્રત્યે ઉપયોગ વાળતાં પ્રગટ દેખાય છે.

એ જે લક્ષણો કહ્યાં તે ફરી ફરી વિચારી જીવ નિરાબાધપણે જાણ્યો જાય છે, જે જાણવાથી જીવ જાણ્યો છે તે લક્ષણો એ પ્રકારે તીર્થંકરાદિએ કહ્યાં છે. (૪૩૮)

જીવના બે ભેદ : સિદ્ધ અને સંસારી.

જીવના બે ભેદ :– સિદ્ધ અને સંસારી.

સિદ્ધ :–સિદ્ધને અનંત જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સુખ એ સ્વભાવ સમાન છે; છતાં અનંતર પરંપર થવારૂપે પંદર ભેદ આ પ્રમાણે કહ્યા છે :–(૧) તીર્થ (૨) અતીર્થ (૩) તીર્થંકર (૪) અતીર્થંકર (૫) સ્વયંબુદ્ધ (૬) પ્રત્યેક બુદ્ધ (૭) બુદ્ધબોધિત (૮) સ્ત્રીલિંગ (૯) પુરૂષલિંગ (૧૦) નપુંસકલિંગ (૧૧) અન્યલિંગ (૧૨) જૈનલિંગ (૧૩) ગૃહસ્થલિંગ (૧૪) એક (૧૫) અનેક.

સંસારી :–સંસારી જીવો એક પ્રકારે, બે પ્રકારે ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે કહ્યા છે.

એક પ્રકારે : સામાન્યપણે 'ઉપયોગ' લક્ષણે સર્વ સંસારી જીવો છે.

બે પ્રકારે :–ત્રસ, સ્થાવર અથવા વ્યવહારરાશિ, અવ્યવહારરાશિ. સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી નીકળી એક વખત ત્રસપણું પામ્યા તે વ્યવહારરાશિ. પાછા તે સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જાય તો પણ તે 'વ્યવહારરાશિ'. અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી નીકળી કોઇ દિવસ ત્રસપણું પામ્યા નથી તે 'અવ્યવહારરાશિ'.

ત્રણ પ્રકારે : સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત અથવા સ્ત્રી, પુરૂષ ને નપુંસક.

ચાર પ્રકારે : ગતિ અપેક્ષાએ.

પાંચ પ્રકારે : ઇન્દ્રિય અપેક્ષાએ.

છ પ્રકારે : પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ.

સાત પ્રકારે : કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ, શુકલ અને અલેશી (ચૌદમા ગુણસ્થાનવાળા લેવા પણ સિદ્ધ ન લેવા, કેમકે સંસારી જીવની વ્યાખ્યા છે.)

આઠ પ્રકારે : અંડજ, પોતજ, જરાયુજ, સ્વેદજ, રસજ, સંમૂર્છન, ઉદ્ભિજ અને ઉપપાદ.

નવ પ્રકારે : પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય.

દશ પ્રકારે : પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય.

અગિયાર પ્રકારે : સૂક્ષ્મ, બાદર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયમાં જલચર, સ્થલચર, નભશ્ચર, મનુષ્ય, દેવતા, નારક.

બાર પ્રકારે : છ કાયના પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત.

તેર પ્રકારે : ઉપલા બાર ભેદ સંવ્યવહારિક તથા એક અસંવ્યવહારિક (સૂક્ષ્મ નિગોદનો).

ચૌદ પ્રકારે : ગુણસ્થાનક આશ્રયી અથવા સૂક્ષ્મ, બાદર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય તથા સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી એ સાતના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત.

એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ સિદ્ધાંતને અનુસરી જીવના અનેક ભેદ (છતા ભાવના ભેદ) કહ્યા છે. વ્યા. સાર-૨ (૫)

પંદર ભેદે સિદ્ધ કહ્યા તેનું કારણ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન જેના ગયા તેનું ગમે તે વેષે, ગમે તે જગ્યાએ, ગમે તે લિંગે કલ્યાણ થાય, તે છે. ઉપ. છાયા (૧૦)

જીવ : મનુષ્યપણું કેવી રીતે પામે છે?

અવ્યવહાર રાશિમાંથી વ્યવહાર રાશિમાં સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી આગળ કૂટાતો પિટાતો કર્મની અકામ નિર્જરા કરતો, દુઃખ ભોગવી તે અકામ નિર્જરાના યોગે જીવ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યપણું પામે છે, અને તેથી પ્રાયે તે મનુષ્યપણામાં મુખ્યત્વે કૂડકપટ, માયા, મૂર્ચ્છા, મમત્વ, કલહ, વંચના, કષાય પરિણતિ આદિ રહેલ છે.

સકામ નિર્જરાપૂર્વક મળેલ મનુષ્યદેહ વિશેષ સકામ નિર્જરા કરાવી, આત્મતત્ત્વને પમાડે છે. ઉપ. નોંધ (૩)

જીવ : (ને) મોટા બે બંધન :

જીવને બે મોટાં બંધન છે; એક સ્વચ્છંદ અને બીજું પ્રતિબંધ. સ્વચ્છંદ ટાળવાની ઇચ્છા જેની છે, તેણે જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઇએ, અને પ્રતિબંધ ટાળવાની ઇચ્છા જેની છે, તેણે સર્વસંગથી ત્યાગી થવું જોઇએ. આમ ન થાય તો બંધનનો નાશ થતો નથી. સ્વચ્છંદ જેનો છેદાયો છે તેને જે પ્રતિબંધ છે, તે અવસર પ્રાપ્ત થયે નાશ પામે છે. (૧૯૬)

જીવ : સદા જીવંત છે : જીવ તો સદાય જીવતો જ છે. તે કોઈ વખત ઉંઘતો નથી કે મરતો નથી, મરવો સંભવતો નથી. સ્વભાવે સર્વ જીવ જીવતા જ છે. જેમ શ્વાસોશ્વાસ વિના કોઇ જીવ જોવામાં આવતો નથી, તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્ય વિના કોઈ જીવ નથી. ઉપ. છાયા (૧૧)

જીવ : સમયે સમયે મરે છે તેની સમજણ

જેમ આત્માને સ્થૂળ દેહનો વિયોગ થાય છે, તેને મરણ કહેવામાં આવે છે, તેમ સ્થૂળ દેહના આયુષ્યાદિ સૂક્ષ્મ પર્યાયનો પણ સમયે સમયે હાનિ પરિણામ થવાથી વિયોગ થઈ રહ્યો છે, તેથી તે સમયે સમયે મરણ કહેવા યોગ્ય છે. આ મરણ તે વ્યવહાર નયથી કહેવાય છે; નિશ્ચયથી તો આત્માને સ્વાભાવિક એવા જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણપર્યાયની વિભાવ પરિણામના યોગને લીધે હાનિ થયા કરે છે અને તે હાનિ આત્માના નિત્યપણાદિ સ્વરૂપને પણ ગ્રહી રહે છે, તે સમયે સમયે મરણ છે. (૬૨૯)

જીવ સ્વરૂપ :

જે દ્રષ્ટા છે દૃષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવ સ્વરૂપ. (૫૧)
સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય. (૫૪)

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

જીવ જે જે કુળમાં ઉપજે છે, તેનો તેનો આગ્રહ કરે છે, જોર કરે છે. વૈષ્ણવને ત્યાં જન્મ લીધો હોત તો તેનો આગ્રહ થઇ જાત; જો તપામાં હોય તો તપાનો આગ્રહ થઇ જાય. જીવનું સ્વરૂપ ઢુંઢિયા નથી, તપા નથી, કુલ નથી, જાતિ નથી, વર્ણ નથી, તેને આવી આવી માઠી કલ્પના કરી આગ્રહથી વર્તાવવો એ કેવું અજ્ઞાન છે? ઉપ. છાયા (૧૪)

જૈન દર્શન : જે પૂર્ણ દર્શન વિષે અત્રે કહેવાનું છે તે જૈન એટલે નિરાગીના સ્થાપન કરેલા દર્શન વિષે છે. એના બોધદાતા

સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હતા. કાળભેદ છે તો પણ એ વાત સૈદ્ધાંતિક જણાય છે. દયા, બ્રહ્મચર્ય, શીલ, વિવેક, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન ક્રિયાદિ એના જેવાં પૂર્ણ એકકેએ વર્ણવ્યાં નથી. તેની સાથે શુદ્ધ આત્મ જ્ઞાન, તેની કોટિઓ, જીવનાં ચ્યવન, જન્મ, ગતિ, વિગતિ યોનિદ્વાર, પ્રદેશ; કાળ, તેનાં સ્વરૂપ એ વિષે એવો સૂક્ષ્મ બોધ છે કે જે વડે તેની સર્વજ્ઞતાની નિઃશંકતા થાય. કાળભેદે પરંપરામ્નાયથી કેવળજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનો જોવામાં નથી આવતાં છતાં જે જે જિનેશ્વરનાં રહેલાં સૈદ્ધાંતિક વચનો તે અખંડ છે. તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે, જે એકેક વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય તેવું છે. મોક્ષમાળા પાઠ–૬૦

જ્ઞાન : જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન.

મોક્ષમાળા પાઠ–૭૭

ધર્મ તેનું નામ આપી શકાય કે જે ધર્મ થઇને પરિણમે. જ્ઞાન તેનું નામ હોય કે જે જ્ઞાન થઇને પરિણમે. (૨૦૭)

જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યાં વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૧

નહીં ગ્રંથમાંહી જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિચાતુરી,
નહિ મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિ ભાષા ઠરી;
નહિ અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૨

શાસ્ત્રો વિશેષ સહિત પણ જો, જાણિયું નિજરૂપને,
કાં તેહવો આશ્રય કરજો, ભાવથી સાચા મને;

તો જ્ઞાન તેને ભાખિયું, જો સમ્મતિ આદિ સ્થળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૫

આઠ સમિતિ જાણીએ જો, જ્ઞાનીના પરમાર્થથી,
તો જ્ઞાન ભાખ્યું તેહને, અનુસાર તે મોક્ષાર્થથી;
નિજ કલ્પનાથી કોટિ શાસ્ત્રો, માત્ર મનનો આમળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૬

(૨૬૭)

જ્ઞાન તે જ કે અભિપ્રાય એક જ હોય; થોડો અથવા ઘણો પ્રકાશ, પણ પ્રકાશ એક જ. શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નિવેડો નથી, પણ અનુભવજ્ઞાનથી નિવેડો છે. (૨૭૦)

જે જ્ઞાને કરીને પરભાવ પ્રત્યેનો મોહ ઉપશમ અથવા ક્ષય ન થયો, તે જ્ઞાન 'અજ્ઞાન' કહેવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનું લક્ષણ પરભાવ પ્રત્યે ઉદાસીન થવું તે છે. (૯૧૮)

જ્ઞાન તેનું નામ કે જે હર્ષ, શોક વખતે હાજર થાય અર્થાત્ હર્ષ શોક થાય નહીં. ઉપ. છાયા (૪)

જ્ઞાન તો તે કે જેનાથી બાહ્ય વૃત્તિઓ રોકાય છે, સંસાર પરથી ખરેખરી પ્રીતિ ઘટે છે, સાચાને સાચું જાણે છે. જેનાથી આત્મામાં ગુણ પ્રગટે તે જ્ઞાન. ઉપ. છાયા (૧૨)

જ્ઞાન એ દોરો પરોવેલ સોય જેવું છે, એમ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહેલું છે. દોરો પરોવેલ સોય ખોવાતી નથી તેમ જ્ઞાન હોવાથી સંસારમાં ભૂલું પડાતું નથી. વ્યા. સાર-૨ (૨૫)

આત્માનું જ્ઞાન જ્યારે ચિંતામાં રોકાય છે, ત્યારે નવા

પરમાણુ ગ્રહણ થઇ શકતા નથી; ને જે હોય છે તેને જવું થાય છે, તેથી શરીરનું વજન ઘટી જાય છે. વ્યા. સાર–૨ (૨૭)

જ્ઞાન, વૈરાગ્ય સાથે અને વૈરાગ્ય, જ્ઞાન સાથે હોય છે, એકલાં ન હોય. વૈરાગ્ય, શૃંગાર સાથે ન હોય અને શૃંગાર સાથે વૈરાગ્ય ન હોય. વ્યા. સાર–૨ (૧)

વિચાર વગર જ્ઞાન નહીં, જ્ઞાન વિના સુપ્રતીતિ એટલે સમ્યક્ત્વ નહીં. સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર ન આવે અને ચારિત્ર ન આવે ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન પામે, અને જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન પામે ત્યાં સુધી મોક્ષ નથી; એમ જોવામાં આવે છે.
વ્યા. સાર–૧ (૧૬૩)

સકામ ભક્તિથી જ્ઞાન થાય નહીં. નિષ્કામ ભક્તિથી જ્ઞાન થાય.
ઉપ. છાયા (૭)

જ્ઞાન બે પ્રકારે બતાવવામાં આવ્યું છે. આત્મા ઇન્દ્રિયોની સહાય વિના સ્વતંત્રપણે જાણે દેખે તે આત્મપ્રત્યક્ષ, આત્મા ઇન્દ્રિયોની સહાય વડે કરી એટલે આંખ, કાન, જીહ્વાદિક વડે જાણે દેખે તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ છે. વ્યાઘાત અને આવરણના કારણને લઇને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ન હોય તેથી આત્મપ્રત્યક્ષને બાધ નથી. જ્યારે આત્માને પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ સ્વયમેવ થાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનું જે આવરણ તે દૂર થયે જ આત્મપ્રત્યક્ષ છે. વ્યા. સાર–૧ (૨૧૯)

જ્ઞાનના ભેદ : જ્ઞાનના ભેદ અનંત છે; પણ સામાન્યદૃષ્ટિ સમજી શકે એટલા માટે થઇને સર્વજ્ઞ ભગવાને મુખ્ય પાંચ ભેદ કહ્યા છે. પ્રથમ મતિ, દ્વિતીય શ્રુત, તૃતીય અવધિ, ચતુર્થ મનઃપર્યવ અને પાંચમું સંપૂર્ણસ્વરૂપ કેવળ. તેની વળી અતીન્દ્રિય સ્વરૂપે અનંત ભંગજાળ છે. મોક્ષમાળા પાઠ-૭૯

જ્ઞાન જો સમ્યક્ત્વ વિનાનું મિથ્યાત્વ સહિત હોય તો મતિ અજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન અને અવધિ અજ્ઞાન એમ કહેવાય; તે મળી કુલ આઠ પ્રકાર છે. મતિ, શ્રુત અને અવધિ મિથ્યાત્વ સહિત હોય, તો તે અજ્ઞાન છે અને સમ્યક્ત્વ સહિત હોય તો જ્ઞાન છે. તે સિવાય બીજો ફેર નથી. વ્યા. સાર-૧ (૭૭-૭૮)

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવ જ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, મતિ અજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ આઠે જીવના ઉપયોગરૂપ હોવાથી અરૂપી કહ્યાં છે. (૭૬૮)

જીવને મતિજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે ? આરંભ પરિગ્રહથી નિવર્ત્યે.
જીવને શ્રુતજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે ? આરંભ પરિગ્રહથી નિવર્ત્યે.
જીવને અવધિજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે ? આરંભ પરિગ્રહથી નિવર્ત્યે.
જીવને મનઃપર્યવજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે ? આરંભ પરિગ્રહથી નિવર્ત્યે.
જીવને કેવળજ્ઞાન ક્યારે ઉપજે ? આરંભ પરિગ્રહથી નિવર્ત્યે.
(૫૦૬)

એકાંત નિશ્ચય નયથી મતિ આદિ ચાર જ્ઞાન, સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિકલ્પજ્ઞાન કહી શકાય; પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન એટલે સંપૂર્ણ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાનાં એ જ્ઞાન સાધન છે. તેમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન મુખ્યપણે છે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં છેવટ સુધી તે જ્ઞાનનું અવલંબન છે. પ્રથમથી કોઇ જીવ એનો ત્યાગ કરે તો કેવળજ્ઞાન પામે નહીં. કેવળજ્ઞાન સુધી દશા પામવાનો હેતુ શ્રુતજ્ઞાનથી થાય છે. (૭૪૫)

જ્ઞાન : અવધિ : ઇચ્છિત પ્રમાણે અવલોકન કરતો આત્મા ઇન્દ્રિયના અવલંબન વગર અમુક મર્યાદા જાણે તે 'અવધિ'.
(૭૧૪)

જ્ઞાન, કેવળ : સામાન્ય વિશેષ ચૈતન્યાત્મક દૃષ્ટિમાં પરિનિષ્ઠિત શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન.

વધુ માટે જુઓ "કેવળજ્ઞાન." (૭૧૪)

જ્ઞાન, નિરાવરણ : જે જ્ઞાનમાં દેહાદિ અધ્યાસ મટ્યો છે અને અન્ય પદાર્થને વિષે અહંતા મમતા વર્તતાં **નથી** તથા ઉપયોગ સ્વભાવમાં પરિણમે છે, અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વરૂપપણું ભજે છે, તે જ્ઞાનને 'નિરાવરણ જ્ઞાન' કહેવા યોગ્ય છે. (૬૭૯)

જ્ઞાન, પરમાવધિ : પરમાવધિજ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાનથી પણ ચઢી જાય છે; અને તે એક અપવાદરૂપે છે
વ્યા. સાર-૨ (૧૯)

પરમાવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એ રહસ્ય અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. હાથ નોંધ-૧ (૭૦)

જ્ઞાન, મતિ તથા શ્રુત : મતિ સ્ફુરાયમાન થઈ જણાયેલું જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન અને શ્રવણ થવાથી થયેલું જે જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન; અને તે શ્રુતજ્ઞાનનું મનન થઈ પ્રગમ્યું ત્યારે તે પાછું મતિજ્ઞાન થયું, અથવા તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રગમ્યાથી બીજાને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે જ કહેનારને વિષે મતિજ્ઞાન અને સાંભળનારને માટે શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. તેમ શ્રુતજ્ઞાન મતિ વિના થઇ શકતું નથી અને તે જ મતિ પૂર્વે શ્રુત હોવું જોઇએ, એમ એક-બીજાને કાર્યકારણનો સંબંધ છે. તેના ઘણા ભેદ છે, તે સર્વે ભેદને જેમ જોઇએ તેમ હેતુ સહિત જાણ્યા નથી. હેતુ સહિત જાણવા, સમજવા એ દુર્ઘટ છે.

અને ત્યાર પછી આગળ વધતાં અવધિજ્ઞાન જેના પણ ઘણા ભેદ છે અને જે સઘળા રૂપી પદાર્થને જાણવાના વિષય છે તેને

અને તે જ પ્રમાણે મનઃપર્યવના વિષય છે તે સઘળાને કંઈ અંશે પણ જાણવા સમજવાની જેની શક્તિ નથી એવાં મનુષ્યો પર અને અરૂપી પદાર્થના સઘળા ભાવને જાણનારૂં એવું જે કેવળજ્ઞાન તેના વિષે જાણવા સમજવાનું પ્રશ્ન કરે તો તે શી રીતે સમજી શકે? અર્થાત્ ન સમજી શકે.

વ્યા. સાર–૧ (૭૨)

જ્ઞાન, મનઃપર્યવ : અનિચ્છિત છતાં માનસિક વિશુદ્ધિના બળવડે જાણે તે મનઃપર્યવ. (૭૬૪)

પર્યાય છે તે પદાર્થનું વિશેષ સ્વરૂપ છે, તે માટે મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ પર્યાયાર્થિક જ્ઞાન ગણી વિશેષ એવા જ્ઞાનોપયોગમાં ગણ્યું છે; તેનો સામાન્ય ગ્રહણરૂપ વિષય નહીં ભાસવાથી દર્શનોપયોગમાં ગણ્યું નથી. (૬૨૫)

પ્રશ્ન–પારકાના મનના પર્યાય જાણી શકાય?

ઉત્તર–હા, જાણી શકાય છે. સ્વમનના પર્યાય જાણી શકાય તો પરમનના પર્યાય જાણવા સુલભ છે. સ્વમનના પર્યાય જાણવા પણ મુશ્કેલ છે. સ્વમન સમજાય તો તે વશ થાય. સમજાવા સદ્વિચાર અને સતત એકાગ્ર ઉપયોગની જરૂર છે.

ઉપ નોંધ (૬)

મનઃ પર્યવજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રગટે? સાધારણપણે દરેક જીવને મતિજ્ઞાન હોય છે, તેના આશ્રયે રહેલા શ્રુતજ્ઞાનમાં વધારો થવાથી તે મતિજ્ઞાનનુ બળ વધારે છે; એમ અનુક્રમે મતિજ્ઞાન નિર્મળ થવાથી આત્માનું અસંયમપણું ટળી સંયમપણું થાય છે ને તેથી મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટે છે. તેને યોગે આત્મા બીજાનો અભિપ્રાય જાણી શકે છે.

લિંગ દેખાવ ઉપરથી બીજાના ક્રોધ હર્ષાદિ ભાવ જાણી શકાય છે, તે મતિજ્ઞાનનો વિષય છે. તેવા દેખાવના અભાવે જે ભાવ જાણી શકાય તે મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય છે. ઉપ. નોંધ(૨૭)

મતિજ્ઞાનથી જાણવામાં અનુમાનની આવશ્યકતા રહે છે અને તે અનુમાનને લઈને જાણેલું ફેરફારરૂપ પણ થાય છે. જ્યારે મનઃપર્યવને વિષે તેમ ફેરફારરૂપ થતું નથી, કેમકે તેમાં અનુમાનના સહાયપણાની જરૂર નથી. શરીરની ચેષ્ટાથી ક્રોધાદિ પારખી શકાય છે, પરંતુ તેનું (ક્રોધાદિનું) મૂળ સ્વરૂપ ન દેખાવા સારૂ શરીરની વિપરીત ચેષ્ટા કરવામાં આવી હોય તો તે ઉપરથી પારખી શકવું, પરીક્ષા કરવી એ દુર્ઘટ છે; તેમ જ શરીરની ચેષ્ટા કોઈપણ આકારમાં ન કરવામાં આવી હોય છતાં, તદ્દન ચેષ્ટા જોયા વિના તેનું (ક્રોધાદિનું) જાણવું તે અતિ દુર્ઘટ છે છતાં તે પ્રમાણે પરભારૂં થઈ શકવું તે મનઃપર્યવજ્ઞાન છે.

વ્યા. સાર-૧ (૫૬)

કર્મરૂપે રહેલા પરમાણુ કેવળજ્ઞાનીને દશ્ય છે, તે સિવાયને માટે ચોક્કસ નિયમ હોય નહીં. પરમાવધિવાળાને દશ્ય થવા સંભવે છે અને મનઃપર્યવજ્ઞાનીને અમુક દેશે દશ્ય થવા સંભવે છે.

વ્યા. સાર-૧ (૧૬૫)

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન સંબંધી 'નંદીસૂત્ર'માં જે વાંચવામાં આવેલ તેથી જુદા થયેલ અભિપ્રાય પ્રમાણે 'ભગવતી આરાધના'માં વાંચવામાં આવ્યાનું શ્રીમદે જણાવ્યું :-

પહેલા (અવધિ)જ્ઞાનના કટકા થાય છે; હીયમાન ઇત્યાદિ ચોથે ગુણસ્થાનકે પણ હોઈ શકે : સ્થૂળ છે; એટલે મનના સ્થૂળ પર્યાય જાણી શકે; અને બીજું એટલે મનઃપર્યવજ્ઞાન સ્વતંત્ર, ખાસ

મનના પર્યાય સંબંધી શક્તિવિશેષને લઇને એક તાલુકાની માફક છે, તે અખંડ છે; અપ્રમત્તને જ થઇ શકે, ઇત્યાદિ મુખ્ય તફાવત કહી બતાવ્યો. વ્યા. સાર–૨ (૧૯ ફુટ નોટ)

જ્ઞાન, વિભંગ ; મિથ્યાત્વસહિત અતીંદ્રિયજ્ઞાન હોય તે વભંગજ્ઞાન. (૭૫૨)

જ્ઞાની : દૃશ્યને અદૃશ્ય કર્યું અને અદૃશ્યને દૃશ્ય કર્યું એવું જ્ઞાનીપુરૂષોનું આશ્ચર્યકારક અનંત ઐશ્વર્ય વીર્ય વાણીથી કહી શકાવું યોગ્ય નથી. (૬૪૮)

આત્માને વિષે વર્તે છે એવા જ્ઞાનીપુરૂષો સહજપ્રાપ્ત પ્રારબ્ધ પ્રમાણે વર્તે છે. વાસ્તવ્ય તો એમ છે કે જે કાળે જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું તે જ કાળે જ્ઞાની મુક્ત છે. દેહાદિને વિષે અપ્રતિબદ્ધ છે. સુખદુઃખ હર્ષશોકાદિને વિષે અપ્રતિબદ્ધ છે એવા જે જ્ઞાની તેને કોઈ આશ્રય કે અવલંબન નથી. ધીરજ પ્રાપ્ત થવા 'ઇશ્વરેચ્છાદિ' ભાવના તેને થવી યોગ્ય નથી. ભક્તિમાનને જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કોઇ કલેશના પ્રકાર દેખી, તટસ્થ ધીરજ રહેવા તે ભાવના કોઇ પ્રકારે યોગ્ય છે. જ્ઞાનીને 'પ્રારબ્ધ', 'ઇશ્વરેચ્છાદિ' બધા પ્રકારો એક જ ભાવના, સરખા ભાવના છે. તેને સાતા અસાતામાં કંઇ કોઈ પ્રકારે રાગદ્વેષાદિ કારણ નથી, તે બંનેમાં ઉદાસીન છે. જે ઉદાસીન છે, તે મૂળ સ્વરૂપે નિરાલંબન છે. નિરાલંબન એવું તેનું ઉદાસપણું એ ઇશ્વરેચ્છાથી પણ બળવાન જાણીએ છીએ.

નિરાશ્રય એવા જ્ઞાનીને બધું ય સમ છે, અથવા જ્ઞાની સહજ પરિણામી છે; સહજ સ્વરૂપી છે, સહજપણે સ્થિત છે, સહજપણે પ્રાપ્ત ઉદય ભોગવે છે. સહજપણે જે કંઈ થાય છે તે થાય છે, જે

ન થાય તે ન થાય છે, તે કર્ત્તવ્યરહિત છે; કર્ત્તવ્યભાવ તેને વિષે વિલય પ્રાપ્ત છે. (૩૭૭)

જે જ્ઞાનીને આકુળતા વ્યાકુળતા મટી ગઈ છે તેને અંતરંગ પચ્ચખાણ જ છે. તેને બધાં પચ્ચખાણ આવી જાય છે.
ઉપ. છાયા (૧૪)

ઘણાં શાસ્ત્રો અને વાકયોના અભ્યાસ કરતાં પણ જો જ્ઞાની પુરૂષોની એકેક આજ્ઞા જીવ ઉપાસે તો ઘણાં શાસ્ત્રથી થતું ફળ સહજમાં પ્રાપ્ત થાય. (૮૮૫)

જ્ઞાની પ્રત્યે જેની કેવળ નિસ્પૃહ ભક્તિ છે, પોતાની ઈચ્છા તે થકી પૂર્ણ થતી ન દેખીને પણ જેને દોષ આવતો નથી, એવા જે જીવ છે, તેને જ્ઞાનીને આશ્રયે ધીરજથી વર્તતાં આપત્તિનો નાશ હોય છે; અથવા ઘણું મંદપણું થઈ જાય છે. (૩૬૮)

જો જ્ઞાનીપુરૂષના દઢ આશ્રયથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવું મોક્ષપદ સુલભ છે; તો પછી ક્ષણે ક્ષણે આત્મોપયોગ સ્થિર કરવો ઘટે એવો કઠણ માર્ગ તે જ્ઞાનીપુરૂષના દઢ આશ્રયે પ્રાપ્ત થવો કેમ સુલભ ન હોય? કેમકે તે ઉપયોગના એકાગ્રપણા વિના તો મોક્ષપદની ઉત્પત્તિ છે નહીં. જ્ઞાની પુરૂષનાં વચનનો દઢ આશ્રય જેને થાય તેને સર્વ સાધન સુલભ થાય એવો અખંડ નિશ્ચય સત્પુરૂષોએ કર્યો છે. (૫૬૦)

જ્ઞાની, તેની ઓળખાણ કેમ થતી નથી?

જેના વચનબળે જીવ નિર્વાણમાર્ગને પામે છે, એવી સજીવન મૂર્તિનો પૂર્વકાળમાં જીવને યોગ ઘણીવાર થઈ ગયો છે; પણ તેનું ઓળખાણ થયું નથી; જીવે ઓળખાણ કરવા પ્રયત્ન ક્વચિત્

કર્યું પણ હશે, તથાપિ જીવને વિષે ગ્રહી રાખેલી સિદ્ધિયોગાદિ, રિદ્ધિયોગાદિ અને બીજી તેવી કામનાઓથી પોતાની દૃષ્ટિ મલિન હતી; દૃષ્ટિ જો મલિન હોય તો તેવી સત્મૂર્તિ પ્રત્યે પણ બાહ્ય લક્ષ રહે છે, જેથી ઓળખાણ પડતું નથી; અને જ્યારે ઓળખાણ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઇ અપૂર્વ સ્નેહ આવે છે, તે એવો કે તે મૂર્તિના વિયોગે ઘડી એક આયુષ્ય ભોગવવું તે પણ તેને વિટંબના લાગે છે, અર્થાત્ તેના વિયોગે તે ઉદાસીન ભાવે તેમાં જ વૃત્તિ રાખીને જીવે છે; બીજા પદાર્થોના સંયોગ અને મૃત્યુ એ બન્ને એને સમાન થઇ ગયા હોય છે. આવી દશા જ્યારે આવે છે, ત્યારે જીવને માર્ગ બહુ નિકટ હોય છે. (૨૧૨)

મનુષ્યાદિને જગતવાસી જીવો જાણે છે, તે દૈહિક સ્વરૂપથી તથા દૈહિક ચેષ્ટાથી જાણે છે. એક બીજાની મુદ્રામાં તથા આકારમાં, ઇન્દ્રિયોમાં જે ભેદ છે, તે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જગતવાસી જીવ જાણી શકે છે.... કેમકે તે તેના અનુભવનો વિષય છે. પણ જ્ઞાનદશા અથવા વીતરાગદશા છે તે મુખ્યપણે દૈહિક સ્વરૂપ તથા દૈહિક ચેષ્ટાનો વિષય નથી, અંતરાત્મ ગુણ છે અને અંતરાત્મપણું બાહ્ય જીવોના અનુભવનો વિષય ન હોવાથી જ્ઞાની કે વીતરાગને તે ઓળખી શકતા નથી. કોઇક જીવ સત્સમાગમના યોગથી, સહજ શુભકર્મના ઉદયથી, તથારૂપ કંઇ સંસ્કાર પામીને જ્ઞાની કે વીતરાગને યથાશક્તિ ઓળખી શકે; તથાપિ ખરેખરૂં ઓળખાણ તો દૃઢ મુમુક્ષુતા પ્રગટ્યે, તથારૂપ સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉપદેશને અવધારણ કર્યે, અંતરાત્મવૃત્તિ પરિણમ્યે, જીવ જ્ઞાની કે વીતરાગને ઓળખી શકે. (૬૭૪)

(વધુ માટે જુઓ ' જીવ, તેના ત્રણ દોષ ')

જ્ઞાની, તેના ઉપદેશમાં સંક્ષેપતા :

આત્માને વાસ્તવ્યપણે ઉપકારભૂત એવો ઉપદેશ કરવામાં જ્ઞાની પુરૂષો સંક્ષેપતાથી વર્તે નહીં, એમ ઘણું કરીને બનવા યોગ્ય છે; તથાપિ બે કારણે કરીને તે પ્રકારે પણ જ્ઞાની પુરૂષો વર્તે છે.

(૧) તે ઉપદેશ જિજ્ઞાસુ જીવને વિષે પરિણામી થાય એવા સંયોગોને વિષે તે જિજ્ઞાસુ જીવ વર્તતો ન હોય, અથવા તે ઉપદેશ વિસ્તારથી કર્યે પણ ગ્રહણ કરવાનું તેને વિષે તથારૂપ યોગ્યપણું ન હોય, તો જ્ઞાનીપુરૂષ તે જીવોને ઉપદેશ કરવામાં સંક્ષેપપણે પણ વર્તે છે.

(૨) અથવા પોતાને બાહ્ય વ્યવહાર એવા ઉદયરૂપે હોય કે તે ઉપદેશ જિજ્ઞાસુ જીવને પરિણમતાં પ્રતિબંધરૂપ થાય, અથવા તથારૂપ કારણ વિના તેમ વર્તી મુખ્યમાર્ગને વિરોધરૂપ કે સંશયના હેતુરૂપ થવાનું કારણ બનતું હોય તો પણ જ્ઞાની પુરૂષો સંક્ષેપપણે ઉપદેશમાં પ્રવર્તે અથવા મૌન રહે. (૬૭૭)

જ્ઞાની દશા :

મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત;
તે કહીએ જ્ઞાનીદશા, બાકી કહીએ ભ્રાંત. ૧૩૯

સકળ જગત તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;
તે કહીએ જ્ઞાની દશા, બાકી વાચા જ્ઞાન. ૧૪૦

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. ૧૪૨

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

જ્ઞાનીની દૃષ્ટી :

લોકદૃષ્ટિ અને જ્ઞાનીની દૃષ્ટિને પશ્ચિમ પૂર્વ જેટલો તફાવત છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પ્રથમ નિરાવલંબન છે, રુચિ ઉત્પન્ન કરતી નથી, જીવની પ્રકૃતિને મળતી આવતી નથી; તેથી જીવ તે દૃષ્ટિમાં રુચિવાન થતો નથી; પણ જે જીવોએ પરિષહ વેઠીને થોડા કાળ સુધી તે દૃષ્ટિનું આરાધન કર્યું છે, તે સર્વ દુઃખના ક્ષય-રૂપ નિર્વાણને પામ્યા છે; તેના ઉપાયને પામ્યા છે. (૮૧૦)

જ્ઞાનીની વાણી : સર્વ જીવોને, એટલે સામાન્ય મનુષ્યોને જ્ઞાની અજ્ઞાનીની વાણીનો ભેદ સમજાવો કઠણ છે, એ વાત યથાર્થ છે; કેમકે કંઇક શુષ્કજ્ઞાની શીખી લઈને જ્ઞાનીના જેવો ઉપદેશ કરે, એટલે તેમાં વચનનું સમતુલ્યપણું જોયાથી શુષ્ક-જ્ઞાનીને પણ સામાન્ય મનુષ્યો જ્ઞાની માને, મંદ દશાવાન મુમુક્ષુ જીવો પણ તેવાં વચનથી ભ્રાંતિ પામે; પણ ઉત્કૃષ્ટ દશાવાન મુમુક્ષુ પુરૂષ શુષ્કજ્ઞાનીની વાણી જ્ઞાનીની વાણી જેવી શબ્દે જોઈ પ્રાયે ભ્રાંતિ પામવા યોગ્ય નથી, કેમકે શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીમાં આશયે જ્ઞાનીની વાણીની તુલના હોતી નથી.

જ્ઞાનીની વાણી પૂર્વાપર અવિરોધ, આત્માર્થ ઉપદેશક, અપૂર્વ અર્થનું નિરૂપણ કરનાર હોય છે; અને અનુભવસહિત-પણું હોવાથી આત્માને સતત જાગૃત કરનાર હોય છે. શુષ્ક-જ્ઞાનીની વાણીમાં તથારૂપ ગુણો હોતા નથી; સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ ગુણ જે પૂર્વાપર અવિરોધપણું તે શુષ્કજ્ઞાનીની વાણીને વિષે વર્તવા યોગ્ય નથી, કેમકે યથાસ્થિત પદાર્થદર્શન તેને હોતું નથી; અને તેથી ઠામ ઠામ કલ્પનાથી યુક્ત તેની વાણી હોય છે.

પૂર્વકાળે જ્ઞાની થઇ ગયા હોય, અને માત્ર તેની મુખવાણી

રહી હોય તો પણ વર્તમાનકાળે જ્ઞાનીપુરૂષ એમ જાણી શકે કે આ વાણી જ્ઞાનીપુરૂષની છે; કેમકે રાત્રિદિવસના ભેદની પેઠે અજ્ઞાની–જ્ઞાનીની વાણીને વિષે આશય ભેદ હોય છે, અને આત્મદશાના તારતમ્ય પ્રમાણે આશયવાળી વાણી નીકળે છે, તે આશય વાણી પરથી 'વર્તમાન જ્ઞાનીપુરૂષ'ને સ્વાભાવિક દૃષ્ટિગત થાય છે. અને કહેનાર પુરૂષની દશાનું તારતમ્ય લક્ષગત થાય છે. અત્રે જે 'વર્તમાન જ્ઞાની' શબ્દ લખ્યો છે, તે કોઇ વિશેષ પ્રજ્ઞાવંત, પ્રગટ બોધબીજ સહિત પુરૂષ શબ્દના અર્થમાં લખ્યો છે. જ્ઞાનીનાં વચનોની પરીક્ષા સર્વ જીવને સુલભ હોત તો નિર્વાણ પણ સુલભ જ હોત. (૬૭૯)

જ્ઞાની, સંસારમાં કેવા પ્રકારે વર્તે છે?

શ્રી જ્ઞાનીપુરૂષ સંસારમાં કેવા પ્રકારે વર્તે છે? આંખમાં રજ જેમ ખટક ખટક થાય છે તેમ જ્ઞાનીને વિષે કાંઈ કારણ ઉપાધિ પ્રસંગથી કાંઇ થયું હોય તો તે મગજમાં પાંચ શેર દશ શેર જેટલો બોજો થઈ પડે છે અને તે ક્ષય થાય ત્યારે જ શાંતિ થાય છે. સ્ત્રીઆદિ પ્રસંગમાં આત્માનું અતિશય અતિશય નજીકપણું પ્રગટ પ્રગટપણે ભાસે છે. ઉપ. નોંધ (૪૦)

જ્ઞાનીપુરૂષને આત્મપ્રતિબંધપણે સંસારસેવા હોય નહીં, પણ પ્રારબ્ધપ્રતિબંધપણે હોય, એમ] છતાં પણ તેથી નિવર્તવારૂપ પરિણામને પામે એમ જ્ઞાનીની રીત હોય છે. (૫૬૦)

જ્ઞાનીને સંયમસુખ : જ્ઞાનીપુરૂષને નવ વાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યદશા વર્તે ત્યારથી જે સંયમસુખ પ્રગટે છે તે અવર્ણનીય છે. ઉપદેશમાર્ગ પણ તે સુખ પ્રગટ્યે પ્રરૂપવા યોગ્ય છે. (૬૦૦)

તરણતારણ : જેની પ્રાપ્તિ પછી અનંતકાળનું યાચકપણું મટી, સર્વ કાળને માટે અયાચકપણું પ્રાપ્ત હોય છે એવો જો કોઈ હોય તો તે તરણતારણ જાણીએ છીએ. (૬૭૯)

તરણતારણ, ચોભંગી :

(૧) એક, આત્માનો ભવાંત કરે, પણ પરનો ન કરે તે પ્રત્યેક બુદ્ધ કે અશોચ્યા કેવળી. કેમકે તેઓ ઉપદેશમાર્ગ પ્રવર્તાવતા નથી, એવો વ્યવહાર છે.

(૨) એક, આત્માનો ભવાંત ન કરી શકે. અને પરનો ભવાંત કરે તે અચરમ શરીર આચાર્ય, એટલે જેને હજુ અમુક ભવ બાકી છે, પણ ઉપદેશમાર્ગની આત્માએ કરી જાણ છે, તેથી તેનાથી ઉપદેશ સાંભળી સાંભળનાર જીવ તે ભવે ભવનો અંત પણ કરી શકે; અને આચાર્ય તે ભવે ભવાંત કરનાર નહીં હોવાથી તેમને બીજા ભંગમાં ગવેષ્યા છે; અથવા કોઇ જીવ પૂર્વકાળે જ્ઞાનારાધન કરી પ્રારબ્ધોદયે મંદ ક્ષયોપશમથી વર્તમાનમાં મનુષ્યદેહ પામી જેણે માર્ગ નથી જાણ્યો એવા કોઇ ઉપદેશક પાસેથી ઉપદેશ સાંભળતાં પૂર્વસંસ્કારથી, પૂર્વના આરાધનથી એવો વિચાર પામે કે, આ પ્રરૂપણા જરૂર મોક્ષનો હેતુ ન થાય, કેમકે અંધપણે તે માર્ગ કહે છે; અથવા આ ઉપદેશ દેનારો જીવ પોતે અપરિણામી રહી ઉપદેશ કરે છે તે, મહા અનર્થ છે, એમ વિમાસતાં પૂર્વારાધન જાગૃત થાય અને ઉદય છેદી ભવાંતર કરે તેથી નિમિત્તરૂપ ગ્રહણ કરી તેવા ઉપદેશકનો પણ આ ભંગને વિષે સમાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

(૩) પોતે તરે અને બીજાને તારે તે શ્રી તીર્થંકરાદિ.

(૪) ચોથો ભંગ. પોતે તરે પણ નહીં અને બીજાને તારી

પણ ન શકે તે 'અભવ્ય' કે 'દુર્ભવ્ય' જીવ, એ પ્રમાણે સમાધાન કર્યું હોય તો જિનાગમ વિરોધ નહીં પામે. (૫૪૨)

ઠામ ઠામ એકાકીપણે વિચરવાનો નિષેધ કર્યો છે, અને સદ્ગુરુની સેવામાં વિચરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તેથી પણ એમ સમજાય છે કે જીવને હિતકારી અને મુખ્ય માર્ગ તે જ છે; અને અસદ્ગુરુથી કલ્યાણ થાય એમ કહેવું તે તો તીર્થંકરાદિની, જ્ઞાનીની આશાતના કરવા સમાન છે, કેમકે તેમાં (સદ્ગુરુ) અને અસદ્ગુરુમાં કંઈ ભેદ ન પડ્યો; જન્માંધ અને અત્યંત નિર્મળ ચક્ષુવાળાનું કંઈ ન્યૂનાધિકપણું ઠર્યું જ નહીં. વળી કોઇ શ્રી ઠાણાંગસૂત્રની ચોભંગી ગ્રહણ કરીને એમ કહે કે 'અભવ્યના તાર્યા પણ તરે', તો તે વચન પણ વદતોવ્યાઘાત જેવું છે.

કદાપિ એમ કોઈ કહે કે અભવ્ય કહે છે તે યથાર્થ નથી, એમ ભાસવાથી યથાર્થ શું છે, તેનો લક્ષ થવાથી સ્વવિચારને પામીને તર્યા એમ અર્થ કરીએ તો તે એક પ્રકારે સંભવિત થાય છે, પણ તેથી અભવ્યના તાર્યા તર્યા એમ કહી શકાતું નથી. એમ વિચારી જે માર્ગેથી અનંત જીવ તર્યા છે અને તરશે, તે માર્ગને અવગાહવો અને સ્વકલ્પિત અર્થનો માનાદિકની જાળવણી છોડી દઇ ત્યાગ કરવો એ જ શ્રેય છે.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ગા. ૯ વિવેચન

તીર્થંકર ગોત્ર : વક્તા થઈ એક પણ જીવને યથાર્થ માર્ગ પમાડવાથી તીર્થંકરગોત્ર બંધાય છે, અને તેથી ઉલટું કરવાથી મહામોહનીય કર્મ બંધાય છે. વ્યા. સાર–૨ (૧૦)

તીવ્ર જ્ઞાનદશા : સર્વ વિભાવથી ઉદાસીન અને અત્યંત શુદ્ધ નિજ પર્યાયને સહજપણે આત્મા ભજે, તેને શ્રી જિને

તીવ્ર જ્ઞાનદશા કહી છે, જે દશા આવ્યા વિના કોઈપણ જીવ બંધનમુક્ત થાય નહીં, એવો સિદ્ધાંત શ્રી જિને પ્રતિપાદન કર્યો છે, જે અખંડ સત્ય છે. (૫૭૨)

તુર્યાવસ્થા : ચાર ઘનઘાતી કર્મ જ્યાં છિન્ન થયાં છે એવા સહજસ્વરૂપ પરમાત્માને વિષે તો સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને સંપૂર્ણ જાગૃતિરૂપ તુર્યાવસ્થા છે. (૫૦૬)

તેજસ્ શરીર : જુઓ 'શરીર'.

ત્યાગ : આત્મપરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય અધ્યાસ નિવર્તવો તેને શ્રી જિન ત્યાગ કહે છે.

તે તાદાત્મ્ય અધ્યાસ નિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થે આ બાહ્ય પ્રસંગનો ત્યાગ પણ ઉપકારી છે, કાર્યકારી છે. બાહ્ય પ્રસંગના ત્યાગને અર્થે અંતર્ત્યાગ કહ્યો નથી. એમ છે, તો પણ આ જીવે અંતર્ત્યાગને અર્થે બાહ્ય પ્રસંગની નિવૃત્તિને કંઈ પણ ઉપકારી માનવી યોગ્ય છે. (૫૬૯)

ત્રિપદ : પર્યાયનું સ્વરૂપ સમજાવવા અર્થે શ્રી તીર્થંકરદેવે ત્રિપદ, એટલે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સમજાવ્યાં છે. દ્રવ્ય ધ્રુવ સનાતન છે; પર્યાય ઉત્પાદવ્યયવંત છે.

સિદ્ધપદ એ દ્રવ્ય નથી, પણ આત્માનો એક શુદ્ધ પર્યાય છે. તે પહેલાં મનુષ્ય વા દેવ હતો, એમ દ્રવ્ય શાશ્વત રહી પર્યાયાંતર થાય છે.

બૌદ્ધ, ક્ષણિકવાદી, પર્યાયરૂપે 'સત્' છે. વેદાંત–સનાતન–દ્રવ્યરૂપે 'સત્' છે. ચાર્વાક નિરીશ્વરવાદી જ્યાં સુધી આત્માની પ્રતીતિ થઇ નથી ત્યાં સુધી તેને ઓળખવારૂપે 'સત્' છે.

વ્યા. સાર-૨ (૪)

દયા : ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન;
અભયદાન સાથે સંતોષ, દ્યો પ્રાણીને, દળવા દોષ.
સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન, દયા હોઈને રહ્યાં પ્રમાણ;
દયા નહીં તો એ નહીં એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહીં દેખ.
પુષ્પપાંખડી જ્યાં દૂભાય, જિનવરની ત્યાં નહીં આજ્ઞાય;
સર્વ જીવનું ઈચ્છો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.
મોક્ષમાળા પાઠ–૨

ધર્મતત્ત્વના સર્વજ્ઞ ભગવાને ભિન્ન ભિન્ન ભેદ કહ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય બે છે:– ૧. વ્યવહાર ધર્મ; ૨. નિશ્ચય ધર્મ.

વ્યવહાર ધર્મમાં દયા મુખ્ય છે. ચાર મહાવ્રતો તે પણ દયાની રક્ષા વાસ્તે છે. દયાના આઠ ભેદ છે :–

૧. દ્રવ્યદયા–કોઈપણ કામ કરવું તેમાં યત્નાપૂર્વક જીવરક્ષા કરીને કરવું તે દ્રવ્યદયા.

૨. ભાવદયા–બીજા જીવને દુર્ગતિ જતો દેખીને અનુકંપાબુદ્ધિથી ઉપદેશ આપવો તે ભાવદયા.

૩. સ્વદયા–આ આત્મા અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વથી ગ્રહાયો છે, તત્ત્વ પામતો નથી, જિનાજ્ઞા પાળી શકતો નથી, એમ ચિંતવી ધર્મમાં પ્રવેશ કરવો તે સ્વદયા.

૪. પરદયા–છકાય જીવની રક્ષા કરવી તે પરદયા.

૫. સ્વરૂપદયા–સૂક્ષ્મ વિવેકથી સ્વરૂપ વિચારણા કરવી તે સ્વરૂપદયા.

૬. અનુબંધદયા–ગુરુ કે શિક્ષક શિષ્યને કડવા કથનથી

ઉપદેશ આપે એ દેખાવમાં તો અયોગ્ય લાગે છે, પરંતુ પરિણામે કરુણાનું કારણ છે, એનું નામ અનુબંધદયા.

૭. વ્યવહારદયા–ઉપયોગપૂર્વક અને વિધિપૂર્વક જે દયા પાળવી તેનું નામ વ્યવહારદયા.

૮. નિશ્ચયદયા–શુદ્ધ સાધ્ય ઉપયોગમાં એકતા ભાવ અને અભેદ ઉપયોગ તે નિશ્ચયદયા.

બીજો નિશ્ચયધર્મ

પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા ટાળવી, આત્માને આત્મભાવે ઓળખવો, આ સંસાર તે મારો નથી, હું એથી ભિન્ન, પરમ અસંગ સિદ્ધસદૃશ શુદ્ધ આત્મા છું, એવી આત્મ સ્વભાવવર્તના તે નિશ્ચયધર્મ છે. મોક્ષમાળા પાઠ–૯

દર્શન : જગતના કોઈ પણ પદાર્થનું ભેદરૂપ, રસગંધ-રહિત નિરાકાર પ્રતિબિંબિત થવું, તેનું અસ્તિત્વ જણાવું, નિર્વિકલ્પપણે કાંઇ છે એમ આરસીના ઝળકારાની પેઠે સામા પદાર્થનો ભાસ થવો એ 'દર્શન'. વિકલ્પ થાય ત્યાં 'જ્ઞાન' થાય.

દર્શન રોકાય ત્યાં જ્ઞાન પણ રોકાય. દર્શન અને જ્ઞાનની વહેંચણ કરવામાં આવી છે. જ્ઞાન દર્શનના કાંઇ કટકા થઈ જુદા પડી શકે એમ નથી. એ આત્માના ગુણો છે. રૂપિયાના બે અર્ધા તે જ રીતે આઠ આના દર્શન અને આઠ આના જ્ઞાન છે.
વ્યા. સાર–૨ (૨૬)

દર્શન પરિષહ : જુઓ 'અજ્ઞાન પરિષહ'.

દર્શન મોહ : જ્ઞાનીપુરુષનો સત્સંગ થયે, નિશ્ચય થયે અને તેના માર્ગને આરાધ્યે જીવને દર્શન મોહનીયકર્મ ઉપશમે

છે કે ક્ષય થાય છે, અને અનુક્રમે સર્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ જીવ કૃતકૃત્ય થાય છે, એ વાત પ્રગટ સત્ય છે.... જ્ઞાનીનો નિશ્ચય થયે અજ્ઞાનભાવથી જીવને ઉદાસીનતા થાય છે; અને તે ઉદાસીનતાને લીધે ભવિષ્યકાળમાં તે પ્રકારનું કર્મ ઉપાર્જવાનું મુખ્ય કારણ તે જીવને થતું નથી. કવચિત્ પૂર્વાનુસાર કોઈ જીવને વિપર્યય ઉદય હોય, તો પણ તે ઉદય અનુક્રમે ઉપશમી, ક્ષય થઇ જીવ જ્ઞાનીના માર્ગને ફરી પામે છે; અને અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં અવશ્ય સંસારમુક્ત થાય છે. (૫૪૮)

દશા શાથી અવરાય ?

લોકના પ્રસંગથી, માનેચ્છાથી, અજાગૃતપણાથી, સ્ત્રી આદિ પરિષહનો જય ન કરવાથી. હાથ નોંધ-૧ (૧૯)

દિગંબર-શ્વેતાંબર : શરીરાદિ બળ ઘટવાથી સર્વ મનુષ્યોથી માત્ર દિગંબરવૃત્તિએ વર્તીને ચારિત્રનો નિર્વાહ ન થઈ શકે, તેથી જ્ઞાનીએ ઉપદેશેલી મર્યાદાપૂર્વક શ્વેતાંબરપણેથી વર્તમાનકાળ જેવા કાળમાં ચારિત્રનો નિર્વાહ કરવાને અર્થે પ્રવૃત્તિ છે તે નિષેધ કરવા યોગ્ય નથી. તેમ જ વસ્ત્રનો આગ્રહ કરી દિગંબરવૃત્તિનો એકાંત નિષેધ કરી વસ્ત્ર મૂર્છાદિ કારણોથી ચારિત્રમાં શિથિલપણું પણ કર્તવ્ય નથી.

દિગંબર અને શ્વેતાંબરપણું દેશ, કાળ, અધિકારીયોગે ઉપકારનો હેતુ છે. એટલે જ્યાં જ્ઞાનીએ જેમ ઉપદેશ્યું તેમ પ્રવર્તતાં આત્માર્થ જ છે. (૮૦૭)

દીક્ષા : ક્રોધાદિ અનેક પ્રકારના દોષો પરિક્ષીણ પામી ગયાથી, સંસારત્યાગરૂપ દીક્ષા યોગ્ય છે, અથવા તો મહત્ પુરુષના યોગે યથાપ્રસંગે તેમ કરવું યોગ્ય છે. તે સિવાય બીજા

પ્રકારે દીક્ષાનું ધારણ કરવું તે સફળપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી; અને જીવ તેવી બીજા પ્રકારની દીક્ષારૂપ ભ્રાંતિએ ગ્રસ્ત થઇ અપૂર્વ એવા કલ્યાણને ચૂકે છે; અથવા તો તેથી વિશેષ અંતરાય પડે એવો જોગ ઉપાર્જન કરે છે. (૪૦૭)

દીક્ષા લે તો તારું કલ્યાણ થશે એવાં વાકય તીર્થંકરદેવ કહેતા નહોતા. તેનો હેતુ એક એ પણ હતો કે એમ કહેવું એ પણ તેનો અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં તેને દીક્ષા આપવી છે; તે કલ્યાણ નથી. જેમાં તીર્થંકરદેવ આવા વિચારથી વર્ત્યા છે, તેમાં આપણે છ છ માસ દીક્ષા લેવાનો ઉપદેશ જારી રાખી તેને શિષ્ય કરીએ છીએ તે માત્ર શિષ્યાર્થ છે, આત્માર્થ નથી. પુસ્તક છે તે જ્ઞાનના આરાધનને અર્થે સર્વ પ્રકારના પોતાના મમત્વભાવ રહિત રખાય તો જ આત્માર્થ છે, નહીં તો મહાન પ્રતિબંધ છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. (૪૩૦)

દીક્ષિતમાં પણ ભદ્રિકતાને લીધે કાં તો દીક્ષા, કાં તો ભિક્ષા માગ્યા જેવી સ્થિતિથી મૂંઝાઈને પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષા, કાં તો સ્મશાન વૈરાગ્યમાં લેવાઈ ગયેલી દીક્ષા હોય છે. શિક્ષાની સાપેક્ષ સ્ફુરણાથી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાવાળો પુરુષ વિરલ જ દેખશો અને દેખશો તો તે મતથી કંટાળી, વીતરાગદેવની આજ્ઞામાં રાચવા વધારે તત્પર હશે. (૪૦)

દૃષ્ટિવિષ : દૃષ્ટિવિષ ગયા પછી ગમે તે શાસ્ત્ર, ગમે તે અક્ષર, ગમે તે કથન, ગમે તે વચન, ગમે તે સ્થળ પ્રાયે અહિતનું કારણ થતું નથી. હાથ નોંધ–૧ (૧૦)

દેહ : દેહ છે તે જીવની કાંચળી માત્ર છે. કાંચળી જ્યાંસુધી સર્પના સંબંધમાં છે, ત્યાંસુધી જેમ સર્પ ચાલે છે, તેમ તે તેની

સાથે ચાલે છે; તેની પેઠે વળે છે અને તેની સર્વ ક્રિયાઓ સર્પની ક્રિયાને આધીન છે. સર્પે તેનો ત્યાગ કર્યો કે ત્યાર પછી તેમાંની એક્કે ક્રિયા કાંચળી કરી શકતી નથી; જે ક્રિયામાં પ્રથમ તે વર્તતી હતી તે સર્વ ક્રિયાઓ માત્ર સર્પની હતી એમાં કાંચળી માત્ર સંબંધરૂપ હતી. એમ જ દેહ પણ જેમ જીવ કર્માનુસાર ક્રિયા કરે છે તેમ વર્તે છે; ચાલે છે, બેસે છે, ઊઠે છે એ બધું જીવરૂપ પ્રેરકથી છે. તેનો વિયોગ થવા પછી કાંઈ નથી.
(૨૨)

દેહ જાય છે તે પર્યાય છૂટે છે; પણ આત્મા આત્માકારે અખંડ ઊભો રહે છે; પોતાનું કાંઇ જતું નથી; જે જાય છે તે પોતાનું નથી એમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહીં, ત્યાં સુધી મૃત્યુનો ભય લાગે છે. વ્યા. સાર-૨ (૨૦)

દેહ કેવો છે? રેતીના ઘર જેવો, મસાણની મઢી જેવો. પર્વતની ગુફાની માફક દેહમાં અંધારૂં છે. ચામડીને લીધે દેહ ઉપરથી રૂપાળો લાગે છે. દેહ અવગુણની ઓરડી, માયા અને મેલને રહેવાનું ઠેકાણું છે. દેહમાં પ્રેમ રાખવાથી જીવ રખડ્યો છે, તે દેહ અનિત્ય છે બદફેલની ખાણ છે. તેમાં મોહ રાખવાથી જીવ ચારે ગતિમાં રઝળે છે. કેવા રઝળે છે? ઘાણીના બળદની માફક; આંખે પાટો બાંધે છે, તેને ચાલવાના માર્ગમાં સંકડાઇ રહેવું પડે છે; લાકડીનો માર ખાય છે; ચારે બાજુ ફર્યા કરવું પડે છે; ભૂખ્યા તરસ્યાનું કહેવાય નહીં; શ્વાસોશ્વાસ નિરાંતે લેવાય નહીં; તેની પેઠે જીવ પરાધીન છે. જે સંસારમાં પ્રીતિ કરે છે તે આવા પ્રકારનું દુઃખ સહન કરે છે.
ઉપ. છાયા (૧૨)

દ્રવ્ય : ત્રણે કાળમાં જે વસ્તુ જાત્યંતર થાય નહીં તેને

શ્રી જિન દ્રવ્ય કહે છે, કોઇપણ દ્રવ્ય પરપરિણામે પરિણમે નહીં, સ્વપણાનો ત્યાગ કરી શકે નહીં. પ્રત્યેક દ્રવ્ય, (દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી) સ્વપરિણામી છે. નિયત અનાદિ મર્યાદાપણે વર્તે છે. જે ચેતન છે, તે કોઈ દિવસ અચેતન થાય નહીં; જે અચેતન છે તે કોઈ દિવસ ચેતન થાય નહીં.　　　હાથ નોંધ-૧ (૫૬)

જીવનું જે ચેતન પરિણામ તે કોઇ પ્રકારે જડ થઇને પરિણમે નહીં; અને જડનું જડત્વપરિણામ તે કોઈ દિવસે ચેતન-પરિણામે પરિણમે નહીં, એવી વસ્તુની મર્યાદા છે. અને ચેતન, અચેતન એ બે પ્રકારનાં પરિણામ તો અનુભવસિદ્ધ છે. તેમાંનું એક પરિણામ બે દ્રવ્ય મળીને કરી શકે નહીં અર્થાત્ જીવ અને જડ મળી કેવળ ચેતન પરિણામે અથવા કેવળ અચેતન પરિણામે પરિણમી શકે નહીં.

તેમ જ એક દ્રવ્ય બે પરિણામે પણ પરિણમી શકે નહીં, એવી વસ્તુસ્થિતિ છે. એક જીવદ્રવ્ય, તે ચેતન અને અચેતન એ બે પરિણામે પરિણમી શકે નહીં; અથવા એક પુદ્ગલદ્રવ્ય, અચેતન અને ચેતન એ બે પરિણામે પરિણમી શકે નહીં. માત્ર પોતે પોતાના જ પરિણામમાં પરિણમે.

માટે એક ક્રિયા તે બે દ્રવ્ય કયારે પણ કરે નહીં. બે દ્રવ્યનું મળવું એકાંતે હોવું યોગ્ય નથી. જો બે દ્રવ્ય મળી એક દ્રવ્ય ઊપજતું હોય, તો વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે અને એમ તો કોઈ કાળે બને નહીં કે વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપનો કેવળ ત્યાગ કરે.

જ્યારે એમ બનતું નથી, ત્યારે બે દ્રવ્ય કેવળ એક પરિણામને પામ્યા વિના એક ક્રિયા પણ ક્યાંથી કરે ? અર્થાત્ ન જ કરે.

તેમ જ બે ક્રિયા એક દ્રવ્ય ધારણ પણ કરે નહીં; એક સમયને વિષે બે ઉપયોગ હોઇ શકે નહીં.

માટે જીવ અને પુદ્‌ગલ કદાપિ એક ક્ષેત્રને રોકી રહ્યાં હોય તો પણ પોતપોતાના સ્વરૂપથી કોઇ અન્ય પરિણામ પામતું નથી; અને તેથી કરીને જ એમ કહીએ છીએ કે :–

દેહાદિકે કરીને જે પરિણામ થાય છે તેનો પુદ્‌ગલ કર્ત્તા છે, કારણ કે તે દેહાદિ જડ છે અને જડ પરિણામ તો પુદ્‌ગલને વિષે છે. જ્યારે એમ જ છે તો પછી જીવ પણ જીવસ્વરૂપે જ વર્તે છે, એમાં બીજું કોઈ પ્રમાણ પણ હવે જોઈતું નથી. (૩૧૭)

(વિશેષ માટે જુઓ 'છ દ્રવ્ય')

દ્રવ્યાનુયોગ : જુઓ 'અનુયોગ'

ધર્મ : સત્પુરુષના અંતઃકરણે આચર્યો કિંવા કહ્યો તે ધર્મ. (૨૧)

આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ, આજ્ઞાનું આરધન એ જ તપ. (૧૯૪)

સત્પુરુષમાં જ પરમેશ્વરબુદ્ધિ, એને જ્ઞાનીઓએ પરમધર્મ કહ્યો છે. (૨૫૪)

જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે, તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ નથી....જીવે ધર્મ પોતાની કલ્પના વડે અથવા કલ્પના-પ્રાપ્ત અન્ય પુરુષ વડે શ્રવણ કરવા જોગ, મનન કરવા જોગ કે આરાધન કરવા જોગ નથી. માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની, એવા

સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણુ કરવા જેવું છે, યાવત્ આરાધવા જોગ છે. (૪૦૩)

આત્મપરિણામની સહજ સ્વરૂપે પરિણુતિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર ધર્મ કહે છે. (૫૬૮)

સતત અંતર્મુખ ઉપયોગે સ્થિતિ એ જ નિર્ગ્રંથનો પરમ ધર્મ છે. એક સમય પણ ઉપયોગ બહિર્મુખ કરવો નહીં એ નિર્ગ્રંથનો મુખ્ય માર્ગ છે. (૭૬૭)

શ્રીમત વીતરાગ ભગવતોએ નિશ્ચિતાર્થ કરેલો એવો અચિંત્ય ચિંતામણિ સ્વરૂપ, પરમ હિતકારી, પરમ અદ્ભુત, સર્વ દુઃખનો નિઃસંશય આત્યંતિક ક્ષય કરનાર, પરમ અમૃત સ્વરૂપ એવો સર્વોત્કૃષ્ટ શાશ્વત ધર્મ જયવંત વર્તો, ત્રિકાળ જયવંત વર્તો. (૮૪૭)

પ્રાણી માત્રનો રક્ષક, બાંધવ અને હિતકારી એવો કોઇ ઉપાય હોય તો તે વીતરાગનો ધર્મ જ છે. (૯૦૩)

જ્યાં સુધી મૃષા અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે; ત્યાં સુધી આત્મામાં છળકપટ હોવાથી ધર્મ પરિણમતો નથી. વ્યા સાર–૨ (૧૬)

આત્માને સ્વભાવમાં ધારે તે ધર્મ. આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ. સ્વભાવમાંથી પરભાવમાં ન જવા દે તે ધર્મ. પરભાવ વડે કરીને આત્માને દુર્ગતિએ જવું પડે તે ન જવા દેતાં સ્વભાવમાં ધરી રાખે તે ધર્મ. સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વરૂપાચરણુ તે ધર્મ. સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ ચારિત્ર એ રત્નત્રયીને શ્રી તીર્થંકરદેવ ધર્મ કહે છે. ષટ્દ્રવ્યનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વરૂપાચરણુ તે ધર્મ. જે સંસાર પરિભ્રમણુથી છોડાવી ઉત્તમ સુખમાં ધરી રાખે તે ધર્મ. વ્યા. સાર–૧ (૨૨૨)

ધર્મકથાનુયોગ : જુઓ 'અનુયોગ'

ધર્મનો મર્મ : શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. ધર્મનો રસ્તો સરળ, સ્વચ્છ અને સહજ છે; પણ તે વિરલ આત્માઓ પામ્યા છે, પામે છે, પામશે. (૫૮)

છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્ત્તા તું કર્મ;
નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ. ૧૧૫

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

(વધુ માટે જુઓ 'આત્મજ્ઞાન કેમ પમાય' પત્રાંક ૧૭૨)

ધર્મસંન્યાસ : ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ દોષો છેદ્યા તે. ઉપ. છાયા (૧૧)

ધ્યાન : ભગવાને ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન કહ્યાં છે. આર્ત્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ. પહેલાં બે ધ્યાન ત્યાગવા યોગ્ય છે. પાછળનાં બે ધ્યાન આત્મસાર્થકરૂપ છે. શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ જાણવા માટે, શાસ્ત્રવિચારમાં કુશળ થવા માટે, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું તત્ત્વ પામવા માટે, સત્પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય, વિચારવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ધર્મધ્યાનના મુખ્ય સોળ ભેદ છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ

(૧) આજ્ઞાવિચય (૨) અપાયવિચય (૩) વિપાકવિચય (૪) સંસ્થાનવિચય.

(૧) આજ્ઞાવિચય : આજ્ઞા એટલે સર્વજ્ઞ ભગવંતે ધર્મતત્ત્વ સંબંધી જે જે કહ્યું છે તે તે સત્ય છે; એમાં શંકા કરવા જેવું નથી; કાળની હીનતાથી, ઉત્તમ જ્ઞાનના વિચ્છેદ જવાથી, બુદ્ધિની મંદતાથી કે એવા કોઈ અન્ય કારણથી મારા સમજવામાં તે તત્ત્વ

આવતું નથી. પરંતુ અર્હંત ભગવંતે અંશ માત્ર પણ માયાયુક્ત કે અસત્ય કહ્યું નથી જ .... એવું જે ચિંતન કરવું તે આજ્ઞાવિચય.

(૨) અપાયવિચય : રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ એથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું જે ચિંતન કરવું તે અપાયવિચય. અપાય એટલે દુઃખ.

(૩) વિપાકવિચય : હું જે જે ક્ષણે ક્ષણે દુઃખ સહન કરૂં છું, ભવાટવીમાં પર્યટન કરૂં છું, અજ્ઞાનાદિક પામું છું, તે સઘળું કર્મના ફળના ઉદય વડે કરીને છે, એ ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ છે.

(૪) સંસ્થાનવિચય : ત્રણ લોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવું તે. લોકસ્વરૂપ સુપ્રતિષ્ઠકને આકારે છે; જીવ અજીવે કરીને સંપૂર્ણ ભરપૂર છે. અસંખ્યાત યોજનની કોટાનુકોટીએ તીરછો લોક છે, જ્યાં અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્રો છે, અસંખ્યાતા જ્યોતિષીય, વાણવ્યંતરાદિકના નિવાસ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાની વિચિત્રતા એમાં લાગી પડી છે. અઢી દ્વીપમાં જઘન્ય તીર્થંકર વીશ, ઉત્કૃષ્ટ એકસો સિત્તેર હોય તથા કેવળી ભગવાન અને નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ વિચરે છે તેઓને "વંદામિ, નમંસામિ, સક્કારેમિ, સમાણેમિ, કલ્લાણું, મંગળં, દેવયં, ચેઇયં પજ્જુવાસામિ" એમ તેમ જ ત્યાં વસતાં શ્રાવક શ્રાવિકાનાં ગુણગ્રામ કરીએ. તે તીરછા લોક થકી અસંખ્યાત ગુણો અધિક ઊર્ધ્વલોક છે. ત્યાં અનેક પ્રકારના દેવતાઓના નિવાસ છે. પછી ઇષત્ પ્રાગ્ભારા છે, તે પછી મુક્તાત્માઓ વિરાજે છે. તેને "વંદામિ યાવત્ પજ્જુવાસામિ." એ ઊર્ધ્વલોકથી કંઈક વિશેષ અધોલોક છે, ત્યાં અનંત દુઃખથી ભરેલા નરકાવાસ અને ભુવનપતિનાં ભુવનાદિક છે. એ ત્રણ લોકનાં સર્વ સ્થાનક આ આત્માએ સમ્યક્ત્વરહિત કરણીથી અનંતીવાર જન્મ મરણ કરી સ્પર્શી મૂક્યાં છે, એમ જે ચિંતવન કરવું તે સંસ્થાનવિચય.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ

(૧) આજ્ઞારુચિ : એટલે વીતરાગ ભગવાનની આજ્ઞા અંગીકાર કરવાની રુચિ ઉપજે તે.

(૨) નિસર્ગરુચિ : આત્મા સ્વાભાવિકપણે જાતિસ્મરણાદિક જ્ઞાને કરી શ્રુત સહિત ચારિત્રધર્મ ધરવાની રુચિ પામે તે નિસર્ગરુચિ.

(૩) સૂત્રરુચિ : શ્રુતજ્ઞાન અને અનંત તત્ત્વના ભેદને માટે ભાખેલાં ભગવાનનાં પવિત્ર વચનોનું જેમાં ગૂંથન થયું છે, તે સૂત્ર શ્રવણ કરવા, મનન કરવા અને ભાવથી પઠન કરવાની રુચિ ઉપજે તે સૂત્રરુચિ.

(૪) ઉપદેશરુચિ : અજ્ઞાને કરીને ઉપાર્જેલાં કર્મ જ્ઞાને કરી ખપાવીએ, તેમજ જ્ઞાન વડે કરીને નવાં કર્મ ન બાંધીએ; મિથ્યાત્વે કરીને ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે સમ્યક્‌ભાવથી ખપાવીએ, સમ્યક્‌ભાવથી નવાં કર્મ ન બાંધીએ; અવૈરાગ્યે કરીને ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે વૈરાગ્યે કરીને ખપાવીએ અને વૈરાગ્ય વડે કરીને પાછાં નવાં કર્મ ન બાંધીએ; કષાયે કરીને ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે કષાય ટાળીને ખપાવીએ, ક્ષમાદિથી નવાં કર્મ ન બાંધીએ; અશુભ યોગે કરી ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે શુભ યોગે કરી ખપાવીએ, શુભ યોગે કરી નવાં કર્મ ન બાંધીએ; પાંચ ઇન્દ્રિયના સ્વાદરૂપ આસ્રવે કરી ઉપાર્જ્યાં કર્મ તે સંવરે કરી ખપાવીએ, તપરૂપ સંવરે કરી નવાં કર્મ ન બાંધીએ; તે માટે અજ્ઞાનાદિક આસ્રવ માર્ગ છાંડીને જ્ઞાનાદિક સંવર માર્ગ ગ્રહણ કરવા માટે તીર્થંકર ભગવંતનો ઉપદેશ સાંભળવાની રુચિ ઉપજે તેને ઉપદેશરુચિ કહીએ.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન

(૧) વાંચના : એટલે વિનયસહિત નિર્જરા તથા જ્ઞાન પામવાને માટે સૂત્રસિદ્ધાંતના મર્મના જાણનાર ગુરુ કે સત્પુરુષ સમીપે સૂત્રતત્ત્વનું વાંચન લઈએ તેનું નામ વાંચનાલંબન.

(૨) પૃચ્છના : અપૂર્વ જ્ઞાન પામવા માટે, જિનેશ્વર ભગવંતનો માર્ગ દીપાવવાને તથા શંકાશલ્ય નિવારણને માટે તથા અન્યના તત્ત્વની મધ્યસ્થ પરીક્ષાને માટે યથાયોગ્ય વિનયસહિત ગુર્વાદિકને પ્રશ્ન પૂછીએ તેને પૃચ્છના કહીએ.

(૩) પરાવર્તના : પૂર્વે જિનભાષિત સૂત્રાર્થ જે ભણ્યા હોઈએ તે સ્મરણમાં રહેવા માટે, નિર્જરાને અર્થે, શુદ્ધ ઉપયોગસહિત શુદ્ધ સૂત્રાર્થની વારંવાર સજ્ઝાય કરીએ તેનું નામ પરાવર્તનાલંબન.

(૪) ધર્મકથા : વીતરાગ ભગવાને જે ભાવ જેવા પ્રણીત કર્યા છે, તે ભાવ તેવા લઈને, ગ્રહીને, વિશેષે કરીને નિશ્ચય કરીને, શંકા, કંખા અને વિતિગિચ્છા રહિતપણે, પોતાની નિર્જરાને અર્થે સભામધ્યે તે ભાવ તેવા પ્રણીત કરીએ તેને ધર્મકથાલંબન કહીએ. જેથી સાંભળનાર, સદ્દહનાર બન્ને ભગવંતની આજ્ઞાના આરાધક થાય.

ધર્મધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા

(૧) એકત્વાનુપ્રેક્ષા, (૨) અનિત્યાનુપ્રેક્ષા, (૩) અશરણાનુપ્રેક્ષા, (૪) સંસારાનુપ્રેક્ષા.

વિશેષ માટે જુઓ "ભાવના, બાર".

મોક્ષમાળા, પાઠ ૭૪-૭૫

આર્ત્તધ્યાન : કોઈ પણ પરપદાર્થને વિષે ઇચ્છાની પ્રવૃત્તિ છે, અને કોઈ પણ પરપદાર્થના વિયોગની ચિંતા છે તેને શ્રી જિન આર્ત્તધ્યાન કહે છે. (૫૫૧)

આર્ત્તધ્યાન ધ્યાવન કરવા કરતાં ધર્મધ્યાનમાં વૃત્તિ લાવવી એ જ શ્રેયસ્કર છે. અને જેને માટે આર્ત્તધ્યાન ધ્યાવવું પડતું હોય ત્યાંથી કાં તો મન ઉઠાવી લેવું અથવા તો તે કૃત્ય કરી લેવું એટલે તેથી વિરક્ત થવાશે. (૨૯૪)

શુકલધ્યાન : આ કાળમાં શુકલધ્યાનની મુખ્યતાનો અનુભવ ભારતમાં અસંભવિત છે. તે ધ્યાનની પરોક્ષ કથારૂપ અમૃતતાનો રસ કેટલાક પુરુષો પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પણ મોક્ષના માર્ગની અનુકૂળતા ધોરી વાટે પ્રથમ ધર્મધ્યાનથી થાય છે. (૬૨)

દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુકલધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુકલધ્યાનથી કેવળજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. (૮૬૬)

ધ્યાન તરંગરૂપ ક્યારે?

સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે. (૧૨૮)

સ્વચ્છંદે, સ્વમતિકલ્પનાએ, સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા વિના ધ્યાન કરવું એ તરંગરૂપ છે. અને ઉપદેશ વ્યાખ્યાન કરવું એ અભિમાનરૂપ છે. ઉપ. નોંધ (૩૫)

ધ્યાનનું સુગમ સ્વરૂપ

જો પદ્માસન વાળીને કિંવા સ્થિર આસનથી બેસી શકાતું હોય, સૂઈ શકાતું હોય તો પણ ચાલે: પણ સ્થિરતા જોઈએ, ચળવિચળ દેહ ન થતો હોય, તો આંખો વીંચી જઈ નાભિના

ભાગ પર દૃષ્ટિ પહોંચાડી, પછી છાતીના મધ્ય ભાગમાં આણી, કપાળના મધ્ય ભાગમાં તે દૃષ્ટિ ઠેઠ લાવી, સર્વ જગત શૂન્યાભાસરૂપ ચિંતવી, પોતાના દેહમાં સર્વ સ્થળે એક તેજ વ્યાપ્યું છે એવો ભાસ લઈ જે રૂપે પાર્શ્વનાથાદિક અર્હંતની પ્રતિમા સ્થિર ધવળ દેખાય છે, તેવો ખ્યાલ છાતીના મધ્ય ભાગમાં કરો. તેટલામાંથી કંઈ ન થઈ શકતું હોય તો મારું ખભેરખણું (મેં જે રેશમી કોરે રાખ્યું હતું) તે ઓઢી સવારના ચાર વાગે કે પાંચ વાગે જાગૃતિ પામી, સોડ તાણી, એકાગ્રતા ચિંતવવી. અર્હંત્ સ્વરૂપનું ચિંતવન, બને તો કરવું. નહીં તો કંઇપણ નહીં ચિંતવતાં સમાધિ કે બોધિ એ શબ્દો જ ચિંતવવા. પરમ કલ્યાણની એક શ્રેણિ થશે. ઓછામાં ઓછી બાર પળ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિ રાખવી. (૧૯)

સુગમ એવું ધ્યાનનું સ્વરૂપ અહીં લખ્યું છે.

(૧) નિર્મળ એવા કોઈ પદાર્થને વિષે દૃષ્ટિનું સ્થાપન કરવાનો અભ્યાસ કરીને પ્રથમ તેને અચપળ સ્થિતિમાં આણવી.

(૨) એવું કેટલુંક અચપળપણું પ્રાપ્ત થયા પછી જમણા ચક્ષુને વિષે સૂર્ય અને ડાબા ચક્ષુને વિષે ચંદ્ર સ્થિત છે, એવી ભાવના કરવી.

(૩) એ ભાવના જ્યાં સુધી તે પદાર્થનાં આકારાદિનાં દર્શનને આપે નહીં ત્યાં સુધી સુદૃઢ કરવી.

(૪) તેવી સુદૃઢતા થયા પછી ચંદ્રને જમણા ચક્ષુને વિષે અને સૂર્યને વામ ચક્ષુને વિષે સ્થાપન કરવા.

(૫) એ ભાવના જ્યાં સુધી તે પદાર્થના આકારાદિનાં દર્શનને આપે નહીં ત્યાં સુધી સુદૃઢ કરવી.

આ જે દર્શન કહ્યું છે, તે ભાસ્યમાન દર્શન સમજવું.

(૬) એ બે પ્રકારની ઉલટસુલટ ભાવના સિદ્ધ થયે ભ્રકુટિના મધ્ય ભાગને વિષે તે બંનેનું ચિંતન કરવું.

(૭) પ્રથમ તે ચિતન દૃષ્ટિ ઉઘાડી રાખી કરવું.

(૮) ઘણા પ્રકારે તે ચિંતન દૃઢ થવા પછી દૃષ્ટિ બંધ રાખવી. તે પદાર્થના દર્શનની ભાવના કરવી.

(૯) તે ભાવનાથી દર્શન સુદૃઢ થયા પછી તે બંને પદાર્થો અનુક્રમે હૃદયને વિષે એક અષ્ટદલકમળનું ચિંતન કરી સ્થાપિત કરવા.

(૧૦) હૃદયને વિષે એવું એક અષ્ટદલકમળ માનવામાં આવ્યું છે, તથાપિ તે વિમુખ મુખે રહ્યું છે એમ માનવામાં આવ્યું છે, જેથી સન્મુખ મુખે તેને ચિંતવવું અર્થાત્ સૂલટું ચિંતવવું.

(૧૧) તે અષ્ટદલકમળને વિષે પ્રથમ ચંદ્રના તેજને સ્થાપન કરવું. પછી સૂર્યના તેજને સ્થાપન કરવું, અને પછી અખંડ દિવ્યાકાર એવી અગ્નિની જ્યોતિનું સ્થાપન કરવું.

(૧૨) તે ભાવ દૃઢ થયે પૂર્ણ છે જેનું જ્ઞાન, દર્શન અને આત્મચારિત્ર એવા શ્રી વીતરાગદેવ, તેની પ્રતિમા મહાતેજોમય સ્વરૂપે તેને વિષે ચિંતવવી.

(૧૩) તે પરમ દિવ્ય પ્રતિમા નહીં બાળ, યુવા અને વૃદ્ધ એવા દિવ્ય સ્વરૂપે ચિંતવવી.

(૧૪) સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થવાથી સ્વરૂપ સમાધિને વિષે શ્રી વીતરાગદેવ અત્ર છે, એમ ભાવવું.

(૧૫) સ્વરૂપ સમાધિને વિષે સ્થિત એવા તે વીતરાગ આત્માના સ્વરૂપમાં તદાકાર જ છે, એમ ભાવવું.

(૧૬) તેમના મૂર્ધસ્થાનને વિષેથી તે વખતે ૐ કારનો ધ્વનિ થયા કરે છે એમ ભાવવું.

(૧૭) તે ભાવનાઓ દઢ થયે તે ૐકાર સર્વ પ્રકારના વક્તવ્ય જ્ઞાનને ઉપદેશે છે, એમ ભાવવું.

(૧૮) જે પ્રકારના સમ્યક્‌માર્ગે કરી વીતરાગદેવ વીતરાગ નિષ્પન્નતાને પામ્યા એવું જ્ઞાન તે ઉપદેશનું રહસ્ય છે, એમ ચિંતવતાં ચિંતવતાં તે જ્ઞાન તે શું ? એમ ભાવવું.

(૧૯) તે ભાવના દઢ થયા પછી તેમણે જે દ્રવ્યાદિ પદાર્થો કહ્યા છે તેનું ભાવન કરી આત્માને સ્વસ્વરૂપમાં ચિંતવવો, સર્વાંગ ચિંતવવો. (૪૧૬)

ધ્યાનની સ્મૃતિ

ધ્યાનની સ્મૃતિ થાય ત્યારે સ્થિરતા કરી તે પછી ટાઢ, તાપ, છેદન, ભેદન ઇત્યાદિક ઇ૦ દેહના મમત્વના વિચાર લાવશો નહીં.

ધ્યાનની સ્મૃતિ થાય ત્યારે સ્થિરતા કરી તે પછી દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચના પરિસહ પડે તો આત્મા અવિનાશી છે એવો એક ઉપયોગથી વિચાર લાવશો, તો તમોને ભય થશે નહીં અને ત્વરાથી કર્મબંધથી છૂટશો. આત્મદશા અવશ્ય નિહાળશો. અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન ઇ૦ ઋદ્ધિ પામશો. (૫)

હે મુનિઓ ! જ્યાંસુધી કેવળ સમવસ્થાનરૂપ સહજ સ્થિતિ સ્વાભાવિક ન થાય ત્યાંસુધી તમે ધ્યાન અને સ્વાધ્યાયમાં લીન રહો. જીવ કેવળ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં સ્થિત થાય ત્યાં કંઇ કરવું રહ્યું નથી.

જ્યાં જીવનાં પરિણામ વર્ધમાન, હીયમાન થયા કરે છે ત્યાં ધ્યાન કર્ત્તવ્ય છે. અર્થાત્ ધ્યાનલીનપણે સર્વ બાહ્ય દ્રવ્યના પરિચયથી વિરામ પામી નિજસ્વરૂપના લક્ષમાં રહેવું ઉચિત છે.

ઉદયના ધક્કાથી તે ધ્યાન જ્યારે જ્યારે છૂટી જાય ત્યારે ત્યારે તેનું અનુસંધાન ઘણી ત્વરાથી કરવું.

વચ્ચેના અવકાશમાં સ્વાધ્યાયમાં લીનતા કરવી. સર્વ પર-દ્રવ્યમાં એક સમય પણ ઉપયોગ સંગ ન પામે એવી દશાને જીવ ભજે ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય. હાથ નોંધ–૨ (૯)

ધ્યાન સાધવું કેમ ? જુઓ “ આત્મધ્યાન ”

નય : નય છે તે પ્રમાણનો અંશ છે. જે નયથી જે ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે, ત્યાં તેટલું પ્રમાણ છે; એ નયથી જે ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે તે સિવાય વસ્તુને વિષે બીજા જે ધર્મ છે તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. એકી વખતે વાણી દ્વારાએ બધા ધર્મ કહી શકાતા નથી. તેમ જે જે પ્રસંગ હોય તે તે પ્રસંગે ત્યાં મુખ્ય-પણે તે જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં ત્યાં તે તે નયથી પ્રમાણ છે.

નયના સ્વરૂપથી આઘે જઈ કહેવામાં આવે છે તે નય નહીં, પરંતુ નયાભાસ થાય છે અને નયાભાસ ત્યાં મિથ્યાત્વ ઠરે છે.

નય સાત માન્યા છે. તેના ઉપનય સાતસો અને વિશેષ સ્વરૂપે અનંતા છે; અર્થાત જે વાણી છે તે સઘળા નય છે.

એકાંતિકપણું ગ્રહવાનો સ્વચ્છંદ જીવને વિશેષપણે હોય છે અને એકાંતિકપણું ગ્રહવાથી નાસ્તિકપણું થાય છે. તે ન થવા માટે આ નયનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, જે સમજવાથી જીવ

એકાંતિકપણું ગ્રહતો અટકી મધ્યસ્થ રહે છે અને મધ્યસ્થ રહેવાથી નાસ્તિકતા અવકાશ પામી શકતી નથી.

નય જે કહેવામાં આવે છે તે નય પોતે કંઈ વસ્તુ નથી, પરંતુ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજવા તથા તેની સુપ્રતીતિ થવા પ્રમાણનો અંશ છે. અમુક નયથી કહેવામાં આવ્યું ત્યારે બીજા નયથી પ્રતીત થતા ધર્મની અસ્તિ નથી એમ ઠરતું નથી

વ્યા. સાર—૧ (૧૨૦ થી ૧૨૫)

અનંતા નય છે. એકેક પદાર્થ અનંત ગુણથી અને અનંત ધર્મથી યુક્ત છે. એકેક ગુણ અને એકેક ધર્મ પ્રત્યે અનંત નય પરિણમે છે; માટે એ વાટે પદાર્થનો નિર્ણય કરવા માગીએ તો થાય નહીં; એની વાટ કોઈ બીજી હોવી જોઈએ. ઘણું કરીને આ વાતને જ્ઞાની પુરુષો જ જાણે છે; અને તેઓ તે નયાદિક માર્ગ પ્રત્યે ઉદાસીન વર્તે છે; જેથી કોઈ નયનું એકાંત ખંડન થતું નથી અથવા કોઈનું એકાંત મંડન થતું નથી. જેટલી જેની યોગ્યતા છે, તેટલી તે નયની સત્તા જ્ઞાની પુરુષોને સંમત હોય છે. માર્ગ જેને પ્રાપ્ત નથી થયો એવાં મનુષ્યો 'નય'નો આગ્રહ કરે છે, અને તેથી વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. કોઈ નય જ્યાં દુભાતો નથી એવાં જ્ઞાનીનાં વચનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય એવા પ્રાણીએ નયાદિકમાં ઉદાસીન રહેવાનો અભ્યાસ કરવો; કોઈ નયમાં આગ્રહ કરવો નહીં અને કોઈ પ્રાણીને એ વાટે દુભાવવું નહીં, અને એ આગ્રહ જેને મટ્યો છે, તે કોઇ વાટે પણ પ્રાણીને દુભવવાની ઈચ્છા કરતો નથી. (૨૦૮)

વેદાંત છે તે શુદ્ધ નયાભાસી છે; શુદ્ધ નય આભાસ-

મતવાળા 'નિશ્ચય નય' સિવાય બીજા નયને એટલે 'વ્યવહાર નય'ને ગ્રહણ કરતા નથી. જિન અનેકાંતિક છે, અર્થાત્ તે સ્યાદ્વાદી છે.

વ્યા. સાર-૧ (૮૨)

નવકાર મંત્ર :

નમો અરિહંતાણં,
નમો સિદ્ધાણં,
નમો આયરિયાણં,
નમો ઉવજ્ઝાયાણં,
નમો લોએ સવ્વ સાહુણં.

આ પવિત્ર વાક્યોને નિર્ગ્રંથ પ્રવચનમાં નવકાર, નમસ્કાર મંત્ર, કે પંચપરમેષ્ઠી મંત્ર કહે છે.

અર્હંત ભગવંતના બાર ગુણ, સિદ્ધ ભગવંતના આઠ ગુણ, આચાર્યના છત્રીસ ગુણ, ઉપાધ્યાયના પચવીશ ગુણ અને સાધુના સત્તાવીશ ગુણ મળીને એકસો આઠ ગુણ થયા. અંગૂઠા વિના બાકીની ચાર આંગળીઓનાં બાર ટેરવાં થાય છે; અને એથી એ ગુણોનું ચિંતવન કરવાની યોજના હોવાથી બારને નવે ગુણતાં ૧૦૮ થાય છે. એટલે નવકાર એમ કહેવામાં સાથે એવું સૂચવન રહ્યું જણાય છે કે, હે, ભવ્ય! તારાં એ આંગળીનાં ટેરવાથી નવકાર મંત્ર નવ વાર ગણ. 'કાર' એટલે 'કરનાર' એમ પણ થાય છે. બારને નવે ગુણતાં જેટલાં થાય એટલા ગુણનો ભરેલો મંત્ર એમ નવકાર મંત્ર તરીકે એનો અર્થ થઇ શકે છે; અને પંચપરમેષ્ઠી એટલે આ સકળ જગતમાં પાંચ વસ્તુઓ પરમોત્કૃષ્ટ છે તે કઈ કઈ? તો કહી બતાવી કે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. એને નમસ્કાર કરવાનો જે મંત્ર તે પરમેષ્ઠી મંત્ર અને પાંચ

પરમેષ્ઠીને સાથે નમસ્કાર હોવાથી પંચપરમેષ્ઠીમંત્ર એવો શબ્દ થયો. આ મંત્ર અનાદિ સિદ્ધ મનાય છે, કારણ પંચપરમેષ્ઠી અનાદિ સિદ્ધ છે. એટલે એ પાંચે પાત્રો આદ્યરૂપ નથી, પ્રવાહથી અનાદિ છે અને તેના જપનાર પણ અનાદિ સિદ્ધ છે, એથી એ જાપ પણ અનાદિ સિદ્ધ ઠરે છે....

અર્હંત ભગવંત, સિદ્ધ ભગવંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એઓનો એકેકો પ્રથમ અક્ષર લેતાં 'અસિઆઉસા' એવું મહત્ ભૂત વાકય નીકળે છે. જેનું ૐ એવું યોગબિન્દુનું સ્વરૂપ થાય છે.

મોક્ષમાળા પાઠ-૩૫

શુભ ભાવ વડે મન શુદ્ધ કરો, નવકાર મહાપદને સમરો;
નહિ એહ સમાન સુમંત્ર કહો, ભજીને ભગવંત ભવંત લહો.

મોક્ષમાળા પાઠ-૧૫

નવ તત્ત્વ : જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ. એમાંનાં કેટલાંક ગ્રાહ્યરૂપ, કેટલાંક જાણવારૂપ, કેટલાંક ત્યાગવારૂપ છે. સઘળાં એ તત્ત્વો જાણવારૂપ તો છે જ....

સ્યાદ્વાદ શૈલી અનુપમ અને અનંત ભેદભાવથી ભરેલી છે; એ શૈલીને પરિપૂર્ણ તો સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જ જાણી શકે; છતાં એઓનાં વચનામૃતાનુસાર આગમ ઉપયોગથી યથામતિ નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણવું અવશ્યનું છે. એ નવ તત્ત્વ પ્રિય શ્રદ્ધાભાવે જાણવાથી પરમ વિવેકબુદ્ધિ, શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ અને પ્રભાવિક આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. નવ તત્ત્વમાં લોકાલોકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આવી જાય છે. જે પ્રમાણે જેની બુદ્ધિની ગતિ છે, તે પ્રમાણે તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી દૃષ્ટિ પહોંચાડે છે; અને

ભાવાનુસાર તેઓના આત્માની ઉજ્જવળતા થાય છે. તે વડે કરીને તેઓ આત્મજ્ઞાનનો નિર્મળ રસ અનુભવે છે. જેનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ છે, તેમ જ સુશીલયુક્ત જે તત્ત્વજ્ઞાનને સેવે છે તે પુરુષ મહદ્‌ભાગી છે....

નવ તત્ત્વ એટલે તેનું એક સામાન્ય ગૂંથનયુક્ત પુસ્તક હોય તે નહીં; પરંતુ જે જે સ્થળે જે જે વિચારો જ્ઞાનીઓએ પ્રણીત કર્યા છે, તે તે વિચારો નવ તત્ત્વમાંના અમુક એક, બે કે વિશેષ તત્ત્વના હોય છે. કેવળી ભગવાને એ શ્રેણિઓથી સકળ જગત્‌-મંડળ દર્શાવી દીધું છે; એથી જેમ જેમ નયાદિ ભેદથી એ તત્ત્વજ્ઞાન મળશે, તેમ તેમ અપૂર્વ આનંદ અને નિર્મળતાની પ્રાપ્તિ થશે; માત્ર વિવેક, ગુરુગમ્યતા અને અપ્રમાદ જોઇએ.

નવતત્ત્વ નામ ચક્ર : જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ

જીવ, અજીવ એ અનુક્રમથી છેવટે મોક્ષ નામ આવે છે. હવે તે એક પછી એક મૂકી જઇએ તો જીવ અને મોક્ષને આદ્યંત રહેવું પડશે. એ નામ મૂકવામાં જીવ અને મોક્ષને નિકટતા છે છતાં આ નિકટતા તો ન થઈ પણ જીવ અને અજીવને નિકટતા થઇ, પરંતુ એમ નથી. અજ્ઞાન વડે તો એ બંનેને જ નિકટતા રહી છે. જ્ઞાન વડે જીવ અને મોક્ષને નિકટતા રહી છે.

ઉપર જુઓ. એ બંનેને કંઇ નિકટતા આવી છે? હા. પણ એ નિકટતા દ્રવ્યરૂપ છે. જ્યારે ભાવે નિકટતા આવે ત્યારે સર્વ સિદ્ધ થાય. એ નિકટતાનું સાધન સત્પરમાત્મતત્ત્વ, સદ્‌-ગુરુતત્ત્વ અને સદ્‌ધર્મતત્ત્વ. કેવળ એક જ રૂપ થવા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે.

એ ચક્રથી એવી પણ આશંકા થાય કે જ્યારે બંને નિકટ છે ત્યારે શું બાકીનાં ત્યાગવાં? ઉત્તરમાં એમ કહું છું કે જો સર્વ ત્યાગી શકતા હો તો ત્યાગી દો, એટલે મોક્ષરૂપ જ થશો નહીં તો હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનો બોધ લો, એટલે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. (મોક્ષમાળા પાઠ ૮૦, ૮૨, ૮૫. ૯૩)

પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા (એમ અનુભવ કરીને) સર્વ સંયમી રહે. અજ્ઞાની (સંયમમાં) શું કરે, કે જો તે કલ્યાણ કે પાપ જાણતો નથી?

શ્રવણ કરીને કલ્યાણને જાણવું જોઇએ, પાપને જાણવું જોઇએ; બંનેને શ્રવણ કરી જાણ્યા પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવું જોઇએ.

જે જીવ એટલે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જાણતો નથી; અજીવ એટલે જે જડનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, કે તે બંનેનાં તત્ત્વને જાણતો નથી તે સાધુ સંયમની વાત ક્યાંથી જાણે?

જે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જાણે; જે જડનું સ્વરૂપ જાણે; તેમ જ તે બંનેનું સ્વરૂપ જાણે, તે સાધુ સંયમનું સ્વરૂપ જાણે.

જ્યારે જીવ અને અજીવ એ બંનેને જાણે, ત્યારે સર્વ જીવની બહુ પ્રકારે ગતિ–આગતિને જાણે.

જ્યારે સર્વ જીવની બહુ પ્રકારે ગતિ–અગતિને જાણે, ત્યારે જ પુણ્ય, પાપ, બંધ અને મોક્ષને જાણે.

જ્યારે પુણ્ય, પાપ, બંધ અને મોક્ષને જાણે, ત્યારે મનુષ્ય સંબંધી અને દેવસંબંધી ભોગની ઇચ્છાથી નિવૃત્ત થાય.

જ્યારે દેવ અને માનવ સંબંધી ભોગથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે સર્વ પ્રકારના બાહ્ય અને અભ્યંતર સંયોગનો ત્યાગ કરી શકે.

જ્યારે બાહ્યાભ્યંતર સંયોગનો ત્યાગ કરે ત્યારે દ્રવ્ય અને ભાવથી મુંડ થઇને મુનિની દીક્ષા લે.

જ્યારે મુંડ થઇને મુનિની દીક્ષા લે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંવરની પ્રાપ્તિ કરે; અને ઉત્તમ ધર્મનો અનુભવ કરે.

જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંવરની પ્રાપ્તિ કરે અને ઉત્તમ ધર્મમય થાય ત્યારે કર્મરૂપ રજ, અબોધિ, કલુષ એ રૂપે જીવને મલિન કરી રહી છે તેને ખંખેરે.

અબોધિ, કલુષથી ઉત્પન્ન થયેલી કર્મરજને ખંખેરે ત્યારે સર્વ જ્ઞાની થાય અને સર્વ દર્શનવાળો થાય.

જ્યારે સર્વજ્ઞાન અને સર્વદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે નિરાગી થઇને તે કેવળી લોકાલોકનું સ્વરૂપ જાણે.

નિરાગી થઇને કેવળી જ્યારે લોકાલોકનું સ્વરૂપ જાણે ત્યારે પછી મન, વચન, કાયાના યોગને નિરૂંધીને શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય.

જ્યારે યોગને નિરૂંધીને શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી, નિરંજન થઇને સિદ્ધિ પ્રત્યે જાય. (૬૦)

(દશવૈકાલિક અધ્યયન ૪)

નિક્ષેપ : નિક્ષેપ એટલે પ્રકાર, ભેદ, વિભાગ. (વ્યા. સાર-૨ (૭)

નિગોદ : કેવી છે નિગોદ ? જેમાંથી અનંતાનંત કાલ થાય તો પણ નીકળવું બહુ મુશ્કેલ છે. પૃથ્વીકાયમાં, જળકાયમાં, અગ્નિકાયમાં,

પવનકાયમાં, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં; સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં લગભગ સમસ્ત જ્ઞાનનો નાશ થવાથી જડરૂપ થઈ એક સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા કર્મના ઉદયને આધીન થઈ, આત્મશક્તિરહિત, જિહ્વા, નાસિકા, નેત્ર, કર્ણ ઇન્દ્રિય રહિત થઈ, દુઃખમાં દીર્ઘકાળ વ્યતીત કરે છે. (૧૦)

નિયાણું : 'મને આ તપશ્ચર્યાથી ઋદ્ધિ મળો કે વૈભવ મળો કે અમુક ઇચ્છિત થાઓ' એવી ઇચ્છાને નિયાણું, નિદાનદોષ કહે છે. તેવું નિયાણું ન બાંધવું ઘટે. ઉપ. નોંધ (૧૨)

નિર્ગ્રંથ : ગ્રંથિના બે ભેદ છે–એક દ્રવ્ય, બાહ્ય ગ્રંથિ (ચતુષ્પદ, દ્વિપદ, અપદ ઇ૦); બીજી ભાવ, અભ્યંતર ગ્રંથિ (આઠ કર્મ ઇ૦).

સમ્યક્ પ્રકારે બંને ગ્રંથિથી નિવર્તે તે નિર્ગ્રંથ.

વ્યા. સાર ૨ (૬)

નિર્જરા : નિર્જરાના બે ભેદ છે; એક સકામ એટલે સહેતુ (મોક્ષના હેતુભૂત) નિર્જરા અને બીજી અકામ એટલે વિપાક નિર્જરા.

અકામ નિર્જરા ઔદયિક ભાવે થાય છે. આ નિર્જરા જીવે અનંતીવાર કરી છે અને તે કર્મબંધનું કારણ છે.

સકામ નિર્જરા ક્ષાયોપશમિક ભાવે થાય છે. જે કર્મના અબંધનું કારણ છે. જેટલે અંશે સકામ નિર્જરા (ક્ષાયોપશમિક ભાવે) થાય, તેટલે અંશે આત્મા પ્રગટ થાય છે. જો અકામ (વિપાક) નિર્જરા હોય તો તે ઔદયિક ભાવે હોય છે અને તે કર્મબંધનું કારણ છે. અહીં પણ કર્મનું નિર્જરવું હોય છે; પરંતુ આત્મા પ્રગટ થતો નથી.

અનંતીવાર ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાથી જે નિર્જરા થઈ છે તે ઔદયિક ભાવે (જે ભાવ અબંધક નથી) થઈ છે; ક્ષાયોપશમિક ભાવે થઈ નથી. જો તેમ થઇ હોત તો આ પ્રમાણે રખડવું બનત નહીં. વ્યા. સાર-૧ (૧૨ થી ૧૫)

બાર પ્રકારના, નિદાન રહિત તપથી કર્મની નિર્જરા, વૈરાગ્યભાવના ભાવિત, અહંભાવ રહિત એવા જ્ઞાનીને થાય છે તે નિર્જરા પણ બે પ્રકારની જાણવી : સ્વકાલ પ્રાપ્ત અને તપથી. એક ચારે ગતિમાં થાય છે, બીજી વ્રતધારીને જ હોય છે.

જેમ જેમ ઉપશમની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ તપ કરવાથી કર્મની ઘણી નિર્જરા થાય.

તે નિર્જરાનો ક્રમ કહે છે. મિથ્યાદર્શનમાં વર્તતો પણ થોડા વખતમાં ઉપશમ સમ્યક્દર્શન પામવાનો છે એવા જીવ કરતાં અસંયત સમ્યક્ દૃષ્ટિને અસંખ્યાત ગુણ નિર્જરા, તેથી દેશ વિરતિ, તેથી સર્વ વિરતિ જ્ઞાનીને, તેથી....(અપૂર્ણ) (૭૬૩)

રાગ દ્વેષનાં પ્રત્યક્ષ બળવાન નિમિત્તો પ્રાપ્ત થયે પણ જેનો આત્મભાવ કિંચિત્ માત્ર પણ ક્ષોભ પામતો નથી, તે જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો વિચાર કરતાં પણ મહા નિર્જરા થાય એમાં સંશય નથી. (૭૩૬)

ઉપશમ જ જે જ્ઞાનનું મૂળ છે તે જ્ઞાનમાં તીક્ષ્ણ વેદના પરમ નિર્જરા ભાસવા યોગ્ય છે. (૯૩૯)

નિવૃત્તિવાળો અવસર સંપ્રાપ્ત કરી, અધિક અધિક મનન કરવાથી વિશેષ સમાધાન અને નિર્જરા સંપ્રાપ્ત થશે. સઉલ્લાસ ચિત્તથી જ્ઞાનની અનુપ્રેક્ષા કરતાં અનંત કર્મનો ક્ષય થાય છે. (૯૧૫)

અહંકારરહિત, કદાગ્રહરહિત, લોકસંજ્ઞારહિત, આત્મામાં પ્રવર્તવું તે નિર્જરા. ઉપ. છાયા (૬)

જે જ્ઞાન મહા નિર્જરાનો હેતુ થાય છે તે જ્ઞાન અનધિકારી જીવના હાથમાં જવાથી તેને અહિતકારી થઈ ઘણું કરી પરિણમે છે. (૭૨૧)

નિર્ધ્વંસ પરિણામ : નિર્ધ્વંસ પરિણામ એટલે આક્રોશ પરિણામપૂર્વક ઘાતકીપણું કરતાં બેદરકારીપણું અથવા ભયપણું નહીં, ભવભીરૂપણું નહીં તેવાં પરિણામ. ઉપ. છાયા (૧)

નિર્ભયતા :

નિઃશંકતાથી નિર્ભયતા ઉત્પન્ન હોય છે;
અને તેથી નિઃસંગતા પ્રાપ્ત હોય છે.

મહાત્મામાં જેનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, તેને મોહાસક્તિ મટી પદાર્થનો નિર્ણય હોય છે. તેથી વ્યાકુળતા મટે છે. તેથી નિઃશંકતા આવે છે. જેથી સર્વ પ્રકારનાં દુઃખથી નિર્ભય હોય છે અને તેથી જ નિઃસંગતા ઉત્પન્ન હોય છે, અને એમ યોગ્ય છે. (૨૫૪)

નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ : નિર્વિકલ્પ ઉપયોગનો લક્ષ સ્થિરતાનો પરિચય કર્યાથી થાય છે. સુધારસ, સત્સમાગમ, સત્શાસ્ત્ર, સદ્‌વિચાર અને વૈરાગ્ય–ઉપશમ એ સૌ તે સ્થિરતાના હેતુ છે. (૫૮૫)

નિવૃત્તિ બોધ :

અનંત સૌખ્ય નામ દુઃખ ત્યાં રહી ન મિત્રતા !
અનંત દુઃખ નામ સૌખ્ય પ્રેમ ત્યાં વિચિત્રતા ! !
ઉઘાડ ન્યાયનેત્ર ને નિહાળ રે ! નિહાળ તું;
નિવૃત્તિ શીઘ્રમેવ ધારી તે પ્રવૃત્તિ બાળ તું. (૧૬)

નિશ્ચય વ્યવહાર :

નિશ્ચયવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો'ય;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ૧૩૧

નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ;
એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ. ૧૩૨

ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહિ સદ્વ્યવહાર;
ભાન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહિ સાર. ૧૩૩

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર

નીતિ : દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવું તેનું નામ નીતિ છે. એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણ જાય એવી દશા આવ્યે ત્યાગ વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે, અને તે જ જીવને સત્પુરુષનાં વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, માહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે; અને સર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. (૪૫૬)

પરમપુરુષ :

બાહ્ય તેમ અભ્યંતરે, ગ્રંથ ગ્રંથિ નહિ હોય;
પરમ પુરુષ તેને કહો, સરળ દૃષ્ટિથી જોય. (૭૯)

પરમ ભક્તિથી સ્તુતિ કરનાર પ્રત્યે પણ જેને રાગ નથી અને પરમ દ્વેષથી પરિષહ ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે પણ જેને દ્વેષ નથી તે પુરુષરૂપ ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર. (૭૬૭)

પરમપુરુષદશાવર્ણન

જે કંચનને કાદવ સરખું જાણે છે, રાજગાદીને નીચપદ સરખી જાણે છે, કોઈથી સ્નેહ કરવો તેને મરણ સમાન જાણે છે,

મોટાઇને લીપવાની ગાર જેવી જાણે છે, કીમિયા વગેરે જોગને ઝેર સમાન જાણે છે, સિદ્ધિ વગેરે ઐશ્વર્યને અશાતા સમાન જાણે છે, જગતમાં પૂજ્યતા થવા આદિની હોંસને અનર્થ સમાન જાણે છે, પુદ્ગલની છબી એવી ઔદારિકાદિ કાયાને રાખ જેવી જાણે છે, જગતના ભોગ વિલાસને મૂંઝાવારૂપ જાળ સમાન જાણે છે, ઘરવાસને ભાલા સમાન જાણે છે; કુટુંબના કાર્યને કાળ એટલે મૃત્યુ સમાન જાણે છે, લોકમાં લાજ વધારવાની ઇચ્છાને મુખની લાળ સમાન જાણે છે, કીર્તિની ઇચ્છાને નાકના મેલ જેવી જાણે છે અને પુણ્યના ઉદયને જે વિષ્ટા સમાન જાણે છે, એવી જેની રીતિ હોય તેને બનારસીદાસ વંદના કરે છે. (૭૮૧)

પરમસત્ : મહાત્માઓએ ગમે તે નામે અને ગમે તે આકારે એક 'સત્'ને જ પ્રકાશ્યું છે. તેનું જ જ્ઞાન કરવા યોગ્ય છે તે જ પ્રતીત કરવા યોગ્ય છે, તે જ અનુભવરૂપ છે અને તે જ પરમપ્રેમે ભજવા યોગ્ય છે.

તે 'પરમસત્'ની જ અમો અનન્ય પ્રેમે અવિચ્છિન્ન ભક્તિ ઇચ્છીએ છીએ.

તે 'પરમસત્'ને પરમજ્ઞાન કહો, ગમે તો 'પરમપ્રેમ' કહો અને ગમે તો 'સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ' કહો, ગમે તો આત્મા કહો, ગમે તો 'સર્વાત્મા' કહો, ગમે તો એક કહો, ગમે તો અનેક કહો, ગમે તો એકરૂપ કહો, ગમે તો સર્વરૂપ કહો, પણ સત તે સત્ જ છે. અને તે જ એ બધા પ્રકારે કહેવા યોગ્ય છે, કહેવાય છે. સર્વ એ જ છે, અન્ય નહીં.

એવું એ પરમ તત્ત્વ, પુરુષોત્તમ, હરિ, સિદ્ધ, ઈશ્વર, નિરંજન, અલખ, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર અને ભગવત આદિ અનંત નામોએ કહેવાયું છે. (૨૦૯)

સત્ એ કંઈ દૂર નથી, પણ દૂર લાગે છે, અને એ જ જીવનો મોહ છે.

સત્ જે કંઈ છે તે સત્ જ છે, સરળ છે, સુગમ છે; અને સર્વત્ર તેની પ્રાપ્તિ હોય છે; પણ જેને ભ્રાંતિરૂપ આવરણતમ વર્તે છે તે પ્રાણીને તેની પ્રાપ્તિ કેમ હોય? અંધકારના ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ, પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહીં આવે કે જે અજવાળારૂપ હોય; તેમ જ આવરણતિમિર જેને છે એવાં પ્રાણીની કલ્પનામાંની કોઈપણ કલ્પના 'સત્' જણાતી નથી અને 'સત્'ની નજીક સંભવતી નથી. સત્ છે તે ભ્રાંતિ નથી. ભ્રાંતિથી કેવળ વ્યતિરિક્ત (જુદું) છે; કલ્પનાથી પર (આઘે) છે; માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી 'સત્'ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય.

આ જે વચનો લખ્યાં છે, તે સર્વ મુમુક્ષુને પરમ બંધવરૂપ છે, પરમરક્ષકરૂપ છે અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમપદને આપે એવાં છેઃ એમાં નિર્ગ્રંથપ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, ષટ્દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે. (૨૧૧)

પરમાર્થ સમકિત : જુઓ 'સમકિત'.

પરમેશ્વરનાં લક્ષણો : જુઓ 'આપ્તપુરુષનાં લક્ષણો'.

પરિગ્રહ : પરિગ્રહની મૂર્છા પાપનું મૂળ છે. (૨૧)

આરંભ અને પરિગ્રહનો ઇચ્છાપૂર્વક પ્રસંગ હોય તો આત્મલાભને વિશેષ ઘાતક છે અને વારંવાર અસ્થિર, અપ્રશસ્ત પરિણામનો હેતુ છે, એમાં તો સંશય નથી; પણ જ્યાં અનિચ્છાથી

ઉદયના કોઈ એક યોગથી પ્રસંગ વર્તતો હોય ત્યાં પણ આત્મભાવના ઉત્કૃષ્ટપણાને બાધ કરનાર તથા આત્મસ્થિરતાને અંતરાય કરનાર, તે આરંભપરિગ્રહનો પ્રસંગ પ્રાયે થાય છે; માટે પરમ કૃપાળુ જ્ઞાનીપુરુષોએ ત્યાગમાર્ગ ઉપદેશ્યો છે, તે મુમુક્ષુ જીવે દેશે અને સર્વથા અનુસરવા યોગ્ય છે. (૭૩૭)

પરિણામ : જળના દ્રવણ સ્વભાવની પેઠે દ્રવ્યની કથંચિત્ અવસ્થાંતર પામવાની શક્તિ છે, તે અવસ્થાંતરની વિશેષધારા તે પરિણતિ. (૭૫૨)

પરિભ્રમણ : જગતમાં નિરાગીત્વ, વિનયતા અને સત્પુરુષની આજ્ઞા એ નહીં મળવાથી આ આત્મા અનાદિકાળથી રખડ્યો; પણ નિરુપાયતા થઈ તે થઈ. હવે પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે. (૪૨)

જીવને સંસાર પરિભ્રમણનાં જે જે કારણો છે, તેમાં મુખ્ય પોતે જે જ્ઞાન માટે શંકિત છીએ તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો, પ્રગટમાં તે માર્ગની રક્ષા કરવી, હૃદયમાં તે માટે ચળવિચળપણું છતાં પોતાના શ્રદ્ધાળુને એ માર્ગ યથાયોગ્ય જ છે એમ ઉપદેશવું તે સર્વથી મોટું કારણ છે.

પોતે શંકામાં ગળકાં ખાતો હોય, એવો જીવ નિઃશંક માર્ગ બોધવાનો દંભ રાખી આખું જીવન ગાળે એ તેને માટે પરમ શોચનીય છે.... એમ જ બીજા અનંતા જીવ પૂર્વકાળે રખડ્યા છે, વર્તમાનકાળે રખડે છે, ભવિષ્યકાળે રખડશે.

જે છૂટવા માટે જ જીવે છે તે બંધનમાં આવતો નથી. આ વાક્ય નિઃશંક અનુભવનું છે. બંધનનો ત્યાગ કર્યે છૂટાય છે, એમ સમજ્યા છતાં તે જ બંધનની વૃદ્ધિ કર્યા કરવી, તેમાં પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપન કરવું, પૂજ્યતા પ્રતિપાદન કરવી, એ જીવને બહુ રખડાવનારૂં છે.

દીનબંધુની દૃષ્ટિ જ એવી છે કે છૂટવાના કામીને બાંધવો નહીં; બંધાવાના કામીને છોડવો નહીં. (૧૭૬)

જે જીવ સત્પુરુષના ગુણનો વિચાર ન કરે અને પોતાની કલ્પનાના આશ્રયે વર્તે તે જીવ સહજ માત્રમાં ભવવૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે અમર થવા માટે ઝેર પીએ છે.

હાથ નોંધ-૧ (૩૭)

વિશેષ માટે જુઓ "અનંત સંસાર કેમ વધે છે?".

પર્યાય : પર્યાય ઉત્પાદવ્યયવંત છે. વ્યા. સાર-૨ (૪)

ચક્ષુને વિષે મેષોન્મેષ અવસ્થા તે પર્યાય છે. દીપકની ચલનાસ્થિતિ તે પર્યાય છે. આત્માની સંકલ્પ વિકલ્પ દશા કે જ્ઞાનપરિણતિ તે પર્યાય છે; તેમ વર્ણ ગંધ પલટનપણું પામે તે પરમાણુના પર્યાય છે. જો તેવું પલટનપણું થતું ન હોય તો આ જગત આવા વિચિત્રપણાને પામી શકે નહીં. કેમકે એક પરમાણુમાં પર્યાયપણું ન હોય તો સર્વ પરમાણુમાં પણ ન હોય. સંયોગ-વિયોગ એકત્વ-પૃથક્ત્વ, એ આદિ પરમાણુના પર્યાય છે અને તે સર્વ પરમાણુમાં છે. તે ભાવ સમયે સમયે તેમાં પલટનપણું પામે તો ય પરમાણુનો વ્યય (નાશ) થાય નહીં. જેમ મેષોન્મેષથી ચક્ષુનો થતો નથી તેમ. (૫૪૬)

પર્યાય છે તે પદાર્થનું વિશેષ સ્વરૂપ છે. (૬૨૫)

પર્યાયાલોચન : એટલે વસ્તુને બીજી રીતે વિચારવી તે.

વ્યા. સાર-૨ (૧૪)

પર્યુષણ આરાધના : એકાંત યોગ્ય સ્થળમાં, પ્રભાતે:—

(૧) દેવગુરુની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિવૃત્તિએ અંતરાત્મધ્યાનપૂર્વક બે ઘડીથી ચાર ઘડી સુધી ઉપશાંત વ્રત. (૨) શ્રુત 'પદ્મનંદી' આદિ

અધ્યયન, શ્રવણ. મધ્યાહ્ને:-(૧) ચાર ઘડી ઉપશાંત વ્રત (૨) શ્રુત 'કર્મગ્રંથ'નું અધ્યયન, શ્રવણ. 'સુદૃષ્ટિતરંગિણી' આદિનું થોડું અધ્યયન. સાયંકાળે :-(૧) ક્ષમાપનાનો પાઠ (૨) બે ઘડી ઉપશાંત વ્રત (૩) કર્મવિષયની જ્ઞાનચર્ચા.

રાત્રી ભોજન સર્વ પ્રકારનાનો સર્વથા ત્યાગ. બને તો ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા સુધી એક વખત આહારગ્રહણ. પંચમીને દિવસે ઘી, દૂધ, તેલ, દહીંનો પણ ત્યાગ. ઉપશાંત વ્રતમાં વિશેષ કાળનિર્ગમન. બને તો ઉપવાસ ગ્રહણ કરવો. લીલોતરી સર્વથા ત્યાગ. બ્રહ્મચર્ય આઠે દિવસ પાળવું, બને તો ભાદ્રપદ પૂનમ સુધી. (૯૪૫)

પંચમકાળ : જુઓ "કાળ, પંચમ".

પાપ : ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ખરેખરાં પાપ છે. તેનાથી બહુ કર્મ ઉપાર્જન થાય. હજાર વર્ષ તપ કર્યું હોય; પણ એક બે ઘડી ક્રોધ કરે તો બધું તપ નિષ્ફળ જાય.

ઉપ. છાયા (૧૨)

પુદ્ગલ વિપાકી : પુદ્ગલવિપાકી એટલે જે કોઈ બહારના પુદ્ગલના સમાગમથી પુદ્ગલ વિપાકપણે ઉદય આવે અને કોઈ બાહ્ય પુદ્ગલના સમાગમથી નિવૃત્ત પણ થાય; જેમ ઋતુના ફેરફારના કારણથી શરદીની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ઋતુફેરથી તેનો નાશ થાય છે, અથવા કોઇ ગરમ ઓસડ વગેરેથી નિવૃત્ત થાય છે.

નિશ્ચયમુખ્ય દૃષ્ટિએ તો ઓસડ વગેરે કહેવા માત્ર છે, બાકી તો જે થવાનું હોય તે જ થાય છે. (૭૭૪)

પુરુષાર્થ ચાર, ધર્મ અર્થાદિ :

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવા ચાર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત

કરવાનો સત્પુરુષોનો ઉપદેશ છે. એ ચાર પુરુષાર્થ નીચેના બે પ્રકારથી સમજવામાં આવ્યા છે.

(૧) વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે.

(૨) જડ ચૈતન્ય સંબંધીના વિચારોને અર્થ કહ્યો છે.

(૩) ચિત્તનિરોધ ને કામ.

(૪) સર્વ બંધનથી મુક્ત થવું તે મોક્ષ.

એ પ્રકારે સર્વસંગપરિત્યાગીની અપેક્ષાથી ઠરી શકે છે. સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે :–

ધર્મ–સંસારમાં અધોગતિમાં પડતો અટકાવી ધરી રાખનાર તે ધર્મ.

અર્થ–વૈભવ, લક્ષ્મી, ઉપજીવનમાં સાંસારિક સાધન.

કામ–નિયમિત રીતે સ્ત્રી પરિચય.

મોક્ષ–સર્વ બંધનથી મુક્તિ તે મોક્ષ.

ધર્મને પહેલો મૂકવાનો હેતુ એટલો જ કે 'અર્થ' અને 'કામ' એવાં હોવાં જોઈએ કે 'ધર્મ' જેનું મૂળ હોવું જોઈએ.

એટલા જ માટે અર્થ અને કામ પછી મૂકવામાં આવ્યા છે.

(૯૭)

દુર્ધર પુરુષાર્થથી પામવા યોગ્ય મોક્ષમાર્ગ તે અનાયાસે પ્રાપ્ત થતો નથી. આત્મજ્ઞાન અથવા મોક્ષમાર્ગ કોઈના શાપથી અપ્રાપ્ત થતો નથી કે કોઈના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થતો નથી. પુરુષાર્થ પ્રમાણે થાય છે, માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે.

વ્યા. સાર–૧ (૧૫૭)

પુરુષાર્થ ને પ્રારબ્ધ :

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એ બે શબ્દ સમજવા જેવા છે. પુરુષાર્થ કર્યા વિના પ્રારબ્ધની ખબર ન પડી શકે. પ્રારબ્ધમાં હશે તેમ થશે, એમ કહી બેસી રહ્યે કામ ન આવે. નિષ્કામ પુરુષાર્થ કરવો. પ્રારબ્ધને સમપરિણામે વેદવુ, ભોગવી લેવું એ મોટો પુરુષાર્થ છે. સામાન્ય જીવ સમપરિણામે વિકલ્પરહિત-પણે પ્રારબ્ધ વેદી ન શકે, વિષમ પરિણામ થાય જ. માટે તે ન થવા દેવા, ઓછા થવા ઉદ્યમ સેવવો. સમપણું અને વિકલ્પ-રહિતપણું સત્સંગથી આવે અને વધે. ઉપ. નોધ (૧૯)

પુનર્જન્મ, જાણી શકાય ?

' ભગવતી ' વગેરે સિદ્ધાંતોને વિષે જે કોઇ કોઇ જીવોના ભવાંતરનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં કંઈ સંશયાત્મક થવા જેવું નથી. તીર્થંકર તો પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ છે, પરંતુ જે પુરુષો માત્ર યોગધ્યાનાદિકના અભ્યાસબળ વડે સ્થિત હોય તેમાંના ઘણા પુરુષો પણ તે ભવાંતર જાણી શકે છે; અને એમ બનવું એ કંઈ કલ્પિત પ્રકાર નથી જે પુરુષને આત્માનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન છે, તેને ભવાંતરનું જ્ઞાન ઘટે છે, હોય છે. કવચિત્ જ્ઞાનના તારતમ્ય ક્ષયોપશમ ભેદે તેમ નથી પણ હોતું; તથાપિ જેને આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધપણું વર્તે છે, તે પુરુષ તો નિશ્ચય તે જ્ઞાનને જાણે છે, ભવાં-તરને જાણે છે. આત્મા નિત્ય છે, અનુભવરૂપ છે, વસ્તુ છે, એ એ પ્રકારો અત્યંતપણે દૃઢ થવા અર્થે શાસ્ત્રને વિષે તે પ્રસંગો કહેવામાં આવ્યા છે.

ભવાંતરનું જો સ્પષ્ટ જ્ઞાન કોઇને થતું ન હોય તો આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ કોઇને થતું નથી એમ કહેવા તુલ્ય છે; તથાપિ

એમ તો નથી. આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે અને ભવાંતર પણ સ્પષ્ટ ભાસે છે. પોતાના તેમ જ પરના ભવ જાણવાનું જ્ઞાન કોઈ પ્રકારે વિસંવાદપણાને પામતું નથી. (૪૧૧)

પ્રશ્ન—આગળ ઉપર શો જન્મ થશે તેની આ ભવમાં ખબર પડે? અથવા અગાઉ શું હતા તેની?

ઉત્તર—તેમ બની શકે. નિર્મળજ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવું બનવું સંભવે છે. વાદળાં વગેરેનાં ચિહ્નો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની ચેષ્ટા પરથી તેનાં પૂર્વકારણ કેવાં હોવાં જોઈએ, તે પણ સમજી શકાય; થોડે અંશે વખતે સમજાય. તેમ જ તે ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ પામશે તે પણ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી જાણી શકાય; અને તેને વિષે વિચારતાં કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમ જ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા યોગ્ય છે. (૫૩૦)

પ્રતાપી પુરુષ : નિરાબાધપણે જેની મનોવૃત્તિ વહ્યા કરે છે, સંકલ્પવિકલ્પની મંદતા જેને થઈ છે; પંચવિષયથી વિરક્ત બુદ્ધિના અંકુરો જેને ફૂટ્યા છે; ક્લેશનાં કારણ જેણે નિર્મૂળ કર્યાં છે; અનેકાંતદૃષ્ટિયુક્ત એકાંતદૃષ્ટિને જે સેવ્યા કરે છે; જેની માત્ર એક શુદ્ધ વૃત્તિ જ છે; તે પ્રતાપી પુરુષ જયવાન વર્તો. આપણે તેવા થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૮૦)

પ્રતિક્રમણ : પ્રતિક્રમણ એટલે સામે જવું, સ્મરણ કરી જવું, ફરીથી જોઈ જવું, એમ એનો અર્થ થઈ શકે છે. જે દિવસે જે વખતે પ્રતિક્રમણ કરવા બેઠા તે વખતની અગાઉ તે દિવસે જે જે દોષ થયા છે તે એક પછી એક જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો કે દોષનું સ્મરણ કરી જવું વગેરે સામાન્ય અર્થ પણ છે....

એનું 'આવશ્યક' એવું પણ નામ છે. આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરીને કરવા યોગ્ય; એ સત્ય છે. તે વડે આત્માની મલિનતા ખસે છે, માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય જ છે

શુદ્ધ ભાવ વડે પશ્ચાત્તાપ કરવાથી લેશ પાપ થતાં પરલોકભય અને અનુકંપા છૂટે છે; આત્મા કોમળ થાય છે. ત્યાગવા યોગ્ય વસ્તુનો વિવેક આવતો જાય છે. ભગવાન સાક્ષીએ અજ્ઞાન ઇ૦ જે જે દોષ વિસ્મરણ થયા હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ પણ થઇ શકે છે. આમ એ નિર્જરાનું ઉત્તમ સાધન છે.

જેમ બને તેમ પ્રતિક્રમણ ધીરજથી, સમજાય એવી ભાષામાં, શાંતિથી, મનની એકાગ્રતાથી અને યત્નાપૂર્વક કરવું.

મોક્ષમાળા–પાઠ ૪૦

પ્રતિમા : ત્યાં પ્રતિમા પ્રતિપક્ષ સંપ્રદાય જૈનમાં જ ઊભો થયો ધ્યાનનું કાર્ય, સ્વરૂપનું કારણ એવી જિન પ્રતિમા પ્રતિ લાખો દૃષ્ટિવિમુખ થયા.　　ઉપ. નોંધ (૯)

પ્રતિહાર : તીર્થંકરનું ધર્મરાજ્યપણું બતાવનાર. દરવાન.

વ્યા. સાર–ર (ર૬)

પ્રત્યાખ્યાન : પચ્ચખાણ નામનો શબ્દ વારંવાર તમારા સાંભળવામાં આવ્યો છે, એનો મૂળ શબ્દ 'પ્રત્યાખ્યાન' છે; અને તે અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન કરવું એવો જે નિયમ કરવો તેને બદલે વપરાય છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો હેતુ મહા ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ છે. પ્રત્યાખ્યાન નહીં કરવાથી ગમે તે વસ્તુ ન ખાઓ કે ન ભોગવો તો પણ તેથી સંવરપણું નથી; કારણ કે તત્ત્વરૂપે કરીને ઇચ્છાનું રૂંધન કર્યું નથી.... ઇચ્છાનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય તો તેમાં કર્મ પ્રવેશ કરે છે.... જો પ્રત્યાખ્યાન હોય તો પછી

એ ભણી દૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.... એ કર્મ આવવાને આડો કોટ થઈ પડે છે. પ્રત્યાખ્યાન કર્યા પછી વિસ્મૃતિ વગેરે કારણથી કોઈ દોષ આવી જાય તો તેનાં પ્રાયશ્ચિત નિવારણ પણ મહાત્માઓએ કહ્યાં છે.

પ્રત્યાખ્યાનથી એક બીજો પણ મોટો લાભ છે; તે એ કે અમુક વસ્તુઓમાં જ આપણું લક્ષ રહે છે, બાકી બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ થઈ જાય છે; જે જે વસ્તુ ત્યાગ કરી છે, તે તે સંબંધી પછી વિશેષ વિચાર, ગ્રહવું, મૂકવું કે એવી કંઈ ઉપાધિ રહેતી નથી. એ વડે મન બહુ બહોળતા ન પામી નિયમરૂપી સડકમાં ચાલ્યું જાય છે. અશ્વ જો લગામમાં આવી જાય છે, તો પછી ગમે તેવો પ્રબળ છતાં તેને ધારેલે રસ્તે લઈ જવાય છે; તેમ મન એ નિયમરૂપી લગામમાં આવવાથી પછી ગમે તે શુભ રાહમાં લઈ જવાય છે; અને તેમાં વારંવાર પર્યટન કરવાથી તે એકાગ્ર, વિચારશીલ અને વિવેકી થાય છે. મનનો આનંદ શરીરને પણ નીરોગી કરે છે. વળી અભક્ષ્ય, અનંતકાય, પરસ્ત્રી આદિ નિયમ કર્યાથી પણ શરીર નીરોગી રહી શકે છે. માદક પદાર્થો મનને અવળે રસ્તે દોરે છે પણ પ્રત્યાખ્યાનથી મન ત્યાં જતું અટકે છે, એથી એ વિમળ થાય છે. મોક્ષમાળા પાઠ-૩૧

જ્ઞાનમાં મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે એટલા માટે એ સ્થળે પ્રત્યાખ્યાનને દુઃપ્રત્યાખ્યાન કહેવાની અપેક્ષા છે. યથાયોગ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જો ન થઈ હોય તો જે પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં હોય, તે દેવાદિક ગતિ આપી, સંસારના જ અંગભૂત થાય છે. એ માટે તેને દુઃપ્રત્યાખ્યાન કહ્યાં; પણ એ સ્થળે પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન વિના ન જ કરવાં એમ કહેવાનો હેતુ તીર્થંકરદેવનો છે જ નહીં. પ્રત્યાખ્યાનાદિક ક્રિયાથી જ મનુષ્યત્વ મળે છે, ઊંચ ગોત્ર અને

આર્યદેશમાં જન્મ મળે છે, તો પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે એવી ક્રિયા પણ જ્ઞાનની સાધનભૂત સમજવી જોઈએ. (૧૭૧)

પ્રદેશબંધ : પ્રદેશબંધ શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્ર પરિભાષાએ :–

પરમાણુ સામાન્યપણે એક પ્રદેશાવગાહી છે. તેવું એક પરમાણુનું ગ્રહણ તે એક પ્રદેશ કહેવાય. જીવ અનંત પરમાણુ કર્મબંધે ગ્રહણ કરે છે. તે પરમાણુ જો વિસ્તર્યાં હોય તો અનંત પ્રદેશી થઈ શકે, તેથી અનંત પ્રદેશનો બંધ કહેવાય. તેમાં બંધ અનંતાદિથી ભેદ પડે છે; અર્થાત્ અલ્પ પ્રદેશબંધ કહ્યો હોય ત્યાં પરમાણુ અનંત સમજવા, પણ તે અનંતનું સઘનપણું અલ્પ સમજવું. તેથી વિશેષ વિશેષ લખ્યું હોય તો અનંતતાનું સઘનપણું સમજવું. (૭૭૬)

પ્રમાદ : ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કષાય એ સઘળાં પ્રમાદનાં લક્ષણ છે.

ભગવાને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ગૌતમને કહ્યું કે, હે ગૌતમ! મનુષ્યનું આયુષ્ય ડાભની અણી પર પડેલા જળના બિંદુ જેવું છે. જેમ તે બિંદુને પડતાં વાર લાગતી નથી, તેમ આ મનુષ્યાયુ જતાં વાર લાગતી નથી. 'समयं गोयम मा पमाए' એ પવિત્ર વાક્યના બે અર્થ થાય છે. એક તો હે ગૌતમ! સમય એટલે અવસર પામીને પ્રમાદ ન કરવો અને બીજો એ કે મેષાનુમેષમાં ચાલ્યા જતા અસંખ્યાતમા ભાગના જે સમય કહેવાય છે, તેટલો વખત પણ પ્રમાદ ન કરવો. કારણ દેહ ક્ષણભંગુર છે; કાળશિકારી માથે ધનુષ્યબાણ ચઢાવીને ઊભો છે. લીધો કે લેશે એમ જંજાળ થઈ રહી છે; ત્યાં પ્રમાદથી ધર્મકર્ત્તવ્ય કરવું રહી જશે....

પળ એ અમૂલ્ય ચીજ છે; ચક્રવર્તી પણ એક પળ પામવા

આપી રિદ્ધિ આપે તો પણ તે પામનાર નથી. એક પળ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે એમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે. મોક્ષમાળા પાઠ-૫૦

પ્રમાદને લીધે આત્મા મળેલું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે. (૨૫)

પ્રમાદને તીર્થંકરદેવ કર્મ કહે છે અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે. તેવા ભેદના પ્રકારથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે, (કહ્યું છે). (૪૮૬)

જેમણે પ્રમાદનો જય કર્યો તેમણે પરમપદનો જય કર્યો. (૯૩૫)

પૂર્વના અભ્યાસને લીધે જે ઝોકું આવી જાય છે તે "પ્રમાદ".
વ્યા. સાર-૨ (૧૩)

પ્રમોદ ભાવના : અંશ માત્ર પણ કોઇનો ગુણ નીરખીને રોમાંચિત ઉલ્લસવાં તે પ્રમોદ ભાવ. (૬૨)

ગુણજ્ઞ જીવ પ્રત્યે ઉલ્લાસ પરિણામ તે પ્રમોદ. (૮૬)

પ્રલય, દુનિયાનો : દુનિયાનો પ્રલય છે?

પ્રલય એટલે જો કેવળ નાશ એવો અર્થ કરવામાં આવે તો તે વાત ઘટતી નથી; કેમકે પદાર્થનો કેવળ નાશ થઈ જવો સંભવતો જ નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદાર્થોનું ઈશ્વરાદિને વિષે લીનપણું, તો કોઇના અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે, પણ મને તે સંભવિત લાગતું નથી; કેમકે સર્વ પદાર્થ, સર્વ જીવ એવાં સમપરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને, અને જો તેવાં સમપરિણામનો પ્રસંગ આવે તો પછી ફરી વિષમપણું થવું બને નહીં. અવ્યક્તપણે જીવમાં વિષમપણું હોય અને વ્યક્તપણે સમપણું, એ રીતે પ્રલય સ્વીકારીએ તો પણ દેહાદિ

સંબંધ વિના વિષમપણું શા આશ્રયે રહે? દેહાદિ સંબંધ માનીએ તો સર્વને એકેન્દ્રિયપણું માનવાનો પ્રસંગ આવે; અને તેમ માનતાં તો વિના કારણે બીજી ગતિઓનો અસ્વીકાર કર્યો ગણાય, અર્થાત્ ઊંચી ગતિના જીવને તેવા પરિણામનો પ્રસંગ મટવા આવ્યો હોય તે પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે, એ આદિ ઘણા વિચાર ઉદ્દભવે છે સર્વ જીવઆશ્રયી પ્રલય સંભવતો નથી. (૫૩૦)

પ્રાપ્ત : પ્રાપ્ત એટલે જ્ઞાન પામેલો પુરુષ. ઉપ. છાયા-(૨)

પ્રશ્ન ઉત્તર :

(૧) આઠ રુચક પ્રદેશ નિર્બંધન છે?

ઉત્તરાધ્યયન સિદ્ધાંતમાં સર્વ પ્રદેશે કર્મ વળગણા બતાવી એનો હેતુ એવો સમજાયો છે કે એ કહેવું ઉપદેશાર્થે છે. સર્વ પ્રદેશે કહેવાથી શાસ્ત્રકર્ત્તા આઠ રુચક પ્રદેશ કર્મરહિત નથી એવો નિષેધ કરે છે, એમ સમજાતું નથી. અસંખ્યાત પ્રદેશી આત્મામાં જ્યારે માત્ર આઠ જ પ્રદેશ કર્મરહિત છે, ત્યારે અસંખ્યાત પ્રદેશ પાસે તે કંઇ ગણતરીમાં છે? અસંખ્યાત આગળ તેનું એટલું બધું લઘુત્વ છે કે શાસ્ત્રકારે ઉપદેશની અધિકતા માટે એ વાત અંતઃકરણમાં રાખી બહારથી આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો; અને એવી જ શૈલી નિરંતર શાસ્ત્રકારની છે.

વળી મારી સમજણ તો એવી રહે છે કે શાસ્ત્રકારે બધાં શાસ્ત્રોમાં ન હોય એવી પણ કોઇ શાસ્ત્રમાં વાત કરી હોય તો કંઇ ચિંતા જેવું નથી. તેની પાસે તે એક શાસ્ત્રમાં કહેલી વાત સર્વ શાસ્ત્રની રચના કરતાં શાસ્ત્રકારના લક્ષમાં જ હતી એમ સમજવું. વળી બધાં શાસ્ત્ર કરતાં કંઇ વિચિત્ર વાત કોઈ શાસ્ત્રમાં

જણાવી હોય તો એ વધારે સમ્મત કરવા જેવી સમજવી, કારણ એ કોઈ વિરલા મનુષ્યને અર્થે વાત કહેવાઇ હોય છે; બાકી તો સાધારણ મનુષ્યો માટે જ કથન હોય છે. આમ હોવાથી આઠ રુચક પ્રદેશ નિર્બંધન છે, એ વાત અનિષેધ છે, એમ મારી સમજણ છે. (૧૩૯)

(૨) આત્માના ગુણથી પ્રાણી દિવસે અમુક હદ સુધી દેખી શકે છે ને રાત્રિને વખતે નથી દેખી શકતો તો શું કારણ?

પ્રશ્નમાં એમ જણાવ્યું કે, 'એક મનુષ્ય પ્રાણી દિવસને વખતે આત્માના ગુણવડીએ અમુક હદ સુધી દેખી શકે છે, અને રાત્રિને વખતે અંધારામાં કશું દેખતો નથી; વળી બીજે દિવસે પાછું દેખે છે અને વળી રાત્રિએ અંધારામાં કશું દેખતો નથી; તેથી એક અહોરાત્રમાં ચાલુ આ પ્રમાણે આત્માના ગુણ ઉપર અધ્યવસાય બદલાયા વિના નહીં દેખવાનું આવરણ આવી જતું હશે? કે દેખવું એ આત્માનો ગુણ નહીં પણ સૂરજવડીએ દેખાય છે, માટે સૂરજનો ગુણ હોઇને તેની ગેરહાજરીમાં દેખાતું નથી? અને વળી આવી જ રીતે સાંભળવાના દૃષ્ટાંતે કાન આડું રાખવાથી નથી સંભળાતું, ત્યારે આત્માના ગુણ કેમ ભૂલાઇ જવાય છે?

તેનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર :–

જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય કર્મનો અમુક ક્ષયોપશમ થવાથી ઇન્દ્રિયલબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઇન્દ્રિયલબ્ધિ સામાન્યપણે પાંચ પ્રકારની કહી શકાય છે. સ્પર્શેન્દ્રિયથી શ્રવણેન્દ્રિય પર્યંત. સામાન્યપણે મનુષ્ય પ્રાણીને પાંચ ઇન્દ્રિયની લબ્ધિનો ક્ષયોપશમ હોય છે. તે ક્ષયોપશમની શક્તિ અમુક વ્યાહૃતિ ત્યાં થાય સુધી જાણી દેખી શકે છે. દેખવું એ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો ગુણ છે તથાપિ અંધકારથી કે અમુક છેટે વસ્તુ હોવાથી તેને પદાર્થ જોવામાં

આવી શકે નહીં; કેમકે ચક્ષુ–ઇન્દ્રિયની ક્ષયોપશમલબ્ધિને તે હદે અટકવું થાય છે, અર્થાત્ ક્ષયોપશમની સામાન્યપણે એટલી શક્તિ છે. દિવસે પણ વિશેષ અંધકાર હોય અથવા કોઈ વસ્તુ ઘણા અંધારામાં પડી હોય અથવા અમુક હદથી છેટે હોય તો ચક્ષુથી દેખાઇ શકતી નથી; તેમ બીજી ઇન્દ્રિયોની લબ્ધિ સંબંધી ક્ષયોપશમશક્તિ સુધી તેના વિષયમાં જ્ઞાનદર્શનની પ્રવૃત્તિ છે. અમુક વ્યાઘાત સુધી તે સ્પર્શી શકે છે, અથવા સૂંઘી શકે છે, સ્વાદ ઓળખી શકે છે, અથવા સાંભળી શકે છે. (૬૩૦)

(૩) પ્રશ્ન :– આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ આખા શરીરમાં વ્યાપક છતાં, આંખના વચલા ભાગની કીકી છે તેથી જ દેખી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે આખા શરીરમાં અસંખ્યાત પ્રદેશ વ્યાપક છતાં એક નાના ભાગ કાનવડીએ સાંભળી શકાય છે. બીજી જગ્યાએથી સાંભળી શકાય નહીં. અમુક જગ્યાએથી ગંધ-પરીક્ષા થાય; અમુક જગ્યાએથી રસની પરીક્ષા થાય; જેમકે સાકરનો સ્વાદ હાથ–પગ જાણતા નથી, પરંતુ જીવ જાણે છે. આત્મા આખા શરીરમાં સરખી રીતે વ્યાપક છતાં અમુક ભાગેથી જ જ્ઞાન થાય, આનું કારણ શું હશે ?

તેનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર :—

જીવને જ્ઞાનદર્શન ક્ષાયિકભાવે પ્રગટયાં હોય તો સર્વ પ્રદેશે તથા પ્રકારનું તેને નિરાવરણપણું હોવાથી એક સમયે સર્વ પ્રકારે સર્વ ભાવનું જ્ઞાયકપણું હોય; પણ જ્યાં ક્ષયોપશમભાવે જ્ઞાન-દર્શન વર્તે છે, ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અમુક મર્યાદામાં જ્ઞાયક-પણું હોય. જે જીવને અત્યંત અલ્પ જ્ઞાનદર્શનની ક્ષયોપશમ શક્તિ વર્તે છે, તે જીવને અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલું

જ્ઞાયકપણું હોય છે. તેથી વિશેષ ક્ષયોપશમે સ્પર્શેન્દ્રિયની લબ્ધિ વ્યક્ત (પ્રગટ) થાય છે; તેથી વિશેષ ક્ષયોપશમે સ્પર્શ અને રસેન્દ્રિયની લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ વિશેષતાથી ઉત્તરોત્તર સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ તથા શબ્દને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવો પંચેન્દ્રિય સંબંધી ક્ષયોપશમ થાય છે. તથાપિ ક્ષયોપશમદશામાં ગુણનું સમવિષમપણું હોવાથી સર્વાંગે તે પંચેન્દ્રિય સંબંધી જ્ઞાન, દર્શન થતાં નથી, કેમકે શક્તિનું તેવું તારતમ્ય (સત્ત્વ) નથી કે પાંચે વિષય સર્વાંગે ગ્રહણ કરે. યદ્યપિ અવધિ આદિ જ્ઞાનમાં તેમ થાય છે, પણ અત્રે તો સામાન્ય ક્ષયોપશમ, અને તે પણ ઈન્દ્રિય સાપેક્ષ ક્ષયોપશમનો પ્રસંગ છે. અમુક નિયત પ્રદેશમાં જ તે ઈન્દ્રિયલબ્ધિનું પરિણામ થાય છે. તેનો હેતુ ક્ષયોપશમ તથા પ્રાપ્ત થયેલી યોનિનો સંબંધ છે કે નિયત પ્રદેશે (અમુક મર્યાદા-ભાગમાં) અમુક અમુક વિષયનું જીવને ગ્રહણ થાય. (૬૩૦)

(૪) પ્રશ્ન-શરીરના અમુક ભાગમાં પીડા હોય ત્યારે જીવ ત્યાં વળગી રહે છે, તેથી જે ભાગમાં પીડા છે તે ભાગની પીડા વેદવા સારુ તમામ પ્રદેશ તે તરફ ખેંચાતા હશે? જગતમાં કહેવત છે કે જ્યાં પીડા હોય ત્યાં જીવ વળગી રહે છે. તેનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર :-

તે વેદના વેદવામાં કેટલાક પ્રસંગે વિશેષ ઉપયોગ રોકાય છે અને બીજા પ્રદેશનું તે ભણી કેટલાક પ્રસંગમાં સહજ આકર્ષણ પણ થાય છે. કોઈ પ્રસંગમાં વેદનાનું બહુલપણું હોય તો સર્વ પ્રદેશ મૂર્ચ્છાગત સ્થિતિ પણ ભજે છે, અને કોઈ પ્રસંગમાં વેદના કે ભયના બહુલપણે સર્વ પ્રદેશ એટલે આત્માની દશમદ્વાર આદિ એક સ્થાનમાં સ્થિતિ થાય છે. આમ થવાનો હેતુ

પણ અવ્યાબાધ નામનો જીવસ્વભાવ તથા પ્રકારે પરિણામી નહીં હોવાથી, તેમ વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમનું સમવિષમપણું હોય છે. (૬૩૦)

(૫) પ્રશ્ન-'આચારાંગ' વાંચતાં સાધુનો દીર્ઘશંકાદિ કારણોમાં પણ ઘણો સાંકડો માર્ગ જોવામાં આવ્યો, તે પરથી એમ આશંકા થઈ કે એટલી બધી સંકડાશ એવી અલ્પ ક્રિયામાં પણ રાખવાનું કારણ શું હશે ? તે આશંકાનું સમાધાન :-

સતત અંતર્મુખ ઉપયોગે સ્થિતિ એ જ નિર્ગ્રંથનો પરમ ધર્મ છે. એક સમય પણ ઉપયોગ બહિર્મુખ કરવો નહીં એ નિર્ગ્રંથનો મુખ્ય માર્ગ છે; પણ તે સંયમાર્થે દેહાદિ સાધન છે તેના નિર્વાહને અર્થે સહજ પણ પ્રવૃત્તિ થવા યોગ્ય છે. કંઈ-પણ તેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં ઉપયોગ બહિર્મુખ થવાનું નિમિત્ત છે, તેથી તે પ્રવૃત્તિ અંતર્મુખ ઉપયોગ પ્રત્યે રહ્યા કરે એવા પ્રકારમાં ગ્રહણ કરાવી છે; કેવળ અને સહજ અંતર્મુખ ઉપયોગ તો મુખ્યતાએ કેવળ ભૂમિકા નામે તેરમે ગુણસ્થાનકે હોય છે. અને નિર્મળ વિચારધારાના બળવાનપણા સહિત અંતર્મુખ ઉપયોગ સાતમે ગુણસ્થાનકે હોય છે. પ્રમાદથી તે ઉપયોગ સ્ખલિત થાય છે અને કંઈ વિશેષ અંશમાં સ્ખલિત થાય તો વિશેષ બહિર્મુખ ઉપયોગ થઈ ભાવ અસંયમપણે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે થવા દેવાને અને દેહાદિ સાધનના નિર્વાહની પ્રવૃત્તિ પણ ન છોડી શકાય એવી હોવાથી, તે પ્રવૃત્તિ અંતર્મુખ ઉપયોગે થઈ શકે એવી અદ્‌ભુત સંકળનાથી ઉપદેશી છે, જેને પાંચ સમિતિ કહેવાય છે.

જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક ચાલવું પડે તો ચાલવું; જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક

બોલવું પડે તો બોલવું; જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક આહારાદિ ગ્રહણ કરવું; જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક વસ્ત્રાદિનું લેવું મૂકવું; જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક દીર્ઘશંકાદિ શરીર-મળનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય ત્યાગ કરવો. એ પ્રકારે પ્રવૃત્તિરૂપ પાંચ સમિતિ કહી છે. જે જે સંયમમાં પ્રવર્તવાના બીજા પ્રકારો ઉપદેશ્યા છે, તે તે સર્વ આ પાંચ સમિતિમાં સમાય છે; અર્થાત્ જે કંઈ નિર્ગ્રંથને પ્રવૃત્તિ કરવાની આજ્ઞા આપી છે, તે પ્રવૃત્તિ-માંથી જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગ કરવી અશક્ય છે, તેની જ આજ્ઞા આપી છે; અને તે એવા પ્રકારમાં આપી છે કે મુખ્ય હેતુ જે અંતર્મુખ ઉપયોગ તેને જેમ અસ્ખલિતતા રહે તેમ આપી છે. તે જ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તો ઉપયોગ સતત જાગ્રત રહ્યા કરે, અને જે જે સમયે જીવની જેટલી જેટલી જ્ઞાનશક્તિ તથા વીર્યશક્તિ છે તે તે અપ્રમત્ત રહ્યા કરે.

દીર્ઘશંકાદિ ક્રિયાએ પ્રવર્તતાં પણ અપ્રમત્ત સંયમદૃષ્ટિ વિસ્મરણ ન થઈ જાય તે હેતુએ તેવી તેવી સંકડાશવાળી ક્રિયા ઉપદેશી છે, પણ સત્પુરુષની દૃષ્ટિ વિના તે સમજાતી નથી. આ રહસ્યદૃષ્ટિ સંક્ષેપમાં લખી છે, તે પર ઘણો ઘણો વિચાર કર્ત્તવ્ય છે. સર્વ ક્રિયામાં પ્રવર્તતાં આ દૃષ્ટિ સ્મરણમાં આણવાનું લક્ષ રાખવા યોગ્ય છે. (૭૬૭)

(૬) પ્રશ્ન :–જ્ઞાનનું બીજું નામ અજ્ઞાન હોય તો જેમ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય એમ કહ્યું છે, તેમ અજ્ઞાનથી પણ મોક્ષ થવો જોઈએ, તેમ જ મુક્ત જીવમાં પણ જ્ઞાન કહ્યું છે, તેમ અજ્ઞાન પણ કહેવું જોઈએ; એમ આશંકા કરી છે, તેનું આ પ્રમાણે સમાધાન છે :—

આંટી પડવાથી ગૂંચાયેલું સૂત્ર અને આંટી નીકળી જવાથી

વગર ગૂંચાયેલું સૂત્ર એ બંને સૂત્ર જ છે; છતાં આંટીની અપેક્ષાથી ગૂંચાયેલું સૂત્ર અને વગર ગૂંચાયેલું સૂત્ર એમ કહેવાય છે, તેમ મિથ્યાત્વજ્ઞાન તે 'અજ્ઞાન' અને સમ્યક્જ્ઞાન તે 'જ્ઞાન' એમ પરિભાષા કરી છે, પણ મિથ્યાત્વજ્ઞાન તે જડ અને સમ્યક્જ્ઞાન તે ચેતન એમ નથી. જેમ આંટીવાળું સૂત્ર અને આંટી વગરનું સૂત્ર બંને સૂત્ર જ છે, તેમ મિથ્યાત્વજ્ઞાનથી સંસારપરિભ્રમણ થાય અને સમ્યક્જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય.

જેમ અત્રેથી પૂર્વદિશા તરફ દશ ગાઉ ઉપર એક ગામ છે, ત્યાં જવાને અર્થે નીકળેલો માણસ દિશાભ્રમથી પૂર્વને બદલે પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યો જાય, તો તે પૂર્વ દિશાવાળું ગામ પ્રાપ્ત ન થાય, પણ તેથી તેણે ચાલવારૂપ ક્રિયા કરી નથી એમ કહી ન શકાય તેમ જ દેહ અને આત્મા જુદા છતાં દેહ અને આત્મા એક જાણ્યા છે, તે જીવ દેહબુદ્ધિએ કરી સંસાર પરિભ્રમણ કરે છે, પણ તેથી તેણે જાણવારૂપ કાર્ય કર્યું નથી એમ કહી ન શકાય. પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ચાલ્યો છે, એ પૂર્વને પશ્ચિમ માનવારૂપ જેમ ભ્રમ છે, તેમ દેહ અને આત્મા જુદા છતાં બેયને એક માનવારૂપ ભ્રમ છે; પણ પશ્ચિમમાં જતાં, ચાલતાં જેમ ચાલવારૂપ સ્વભાવ છે, તેમ દેહ અને આત્માને એક માનવામાં પણ જાણવારૂપ સ્વભાવ છે.

જેમ પૂર્વને બદલે પશ્ચિમને પૂર્વ માનેલ છે, તે ભ્રમ તથારૂપ હેતુ સામગ્રી મળ્યે, સમજાવાથી પૂર્વ પૂર્વ જ સમજાય છે, અને પશ્ચિમ પશ્ચિમ જ સમજાય છે, ત્યારે તે ભ્રમ ટળી જાય છે, અને પૂર્વ તરફ ચાલવા લાગે છે; તેમ દેહ અને આત્માને એક માનેલ છે, તે સદ્ગુરુ ઉપદેશાદિ સામગ્રી મળ્યે બંને જુદા છે એમ યથાર્થ સમજાય છે, ત્યારે ભ્રમ ટળી જઇ આત્મા

પ્રત્યે જ્ઞાનોપયોગ પરિણમે છે. ભ્રમમાં પૂર્વને પશ્ચિમ અને પશ્ચિમને પૂર્વ માન્યા છતાં પૂર્વ તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ દિશા જ હતી, માત્ર ભ્રમથી વિપરીત ભાસતું હતું, તેમ અજ્ઞાનમાં પણ દેહ તે દેહ અને આત્મા તે આત્મા જ છતાં તેમ ભાસતા નથી એ વિપરીત ભાસવું છે. તે યથાર્થ સમજાયે ભ્રમ નિવૃત્ત થવાથી દેહ દેહ જ ભાસે છે અને આત્મા આત્મા જ ભાસે છે; અને જાણવારૂપ સ્વભાવ વિપરીતપણાને ભજતો હતો તે સમ્યક્‌પણાને ભજે છે. દિશાભ્રમ વસ્તુતાએ કંઈ નથી અને તે સાથે જાણવારૂપ સ્વભાવ પણ છે, પણ સાથે મિથ્યાત્વરૂપ ભ્રમ હોવાથી સ્વસ્વરૂપતામાં પરમ સ્થિતિ થતી નથી. દિશાભ્રમ ટળ્યેથી ઇચ્છિત ગામ તરફ વળતાં પછી મિથ્યાત્વ પણ નાશ પામે છે; અને સ્વસ્વરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાનાત્મપદમાં સ્થિતિ થઈ શકે એમાં કંઈ સંદેહનું ઠેકાણું નથી. (૭૭૦)

(૭) પ્રશ્ન :—જેનું મધ્ય નહીં, અર્ધ નહીં, અછેદ્ય, અભેદ્ય એ આદિ પરમાણુની વ્યાખ્યા શ્રી જિને કહી છે, ત્યારે તેને અનંત પર્યાય શી રીતે ઘટે? અથવા પર્યાય તે એક પરમાણુનું બીજું નામ હશે કે શી રીતે? તેનું સમાધાન :—

પ્રત્યેક પદાર્થને અનંત પર્યાય (અવસ્થા) છે. અનંત પર્યાય વિનાનો કોઈ પદાર્થ હોઈ શકે નહીં એવો શ્રી જિનનો અભિમત છે અને તે યથાર્થ લાગે છે; કેમકે પ્રત્યેક પદાર્થ સમયે સમયે અવસ્થાંતરતા પામતા હોવા જોઈએ એવું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ક્ષણે ક્ષણે જેમ આત્માને વિષે સંકલ્પ વિકલ્પ–પરિણતિ થઈ અવસ્થાંતર થયા કરે છે, તેમ પરમાણુને વિષે વર્ણ, ગંધ, રસ, રૂપ અવસ્થાંતરપણું ભજે છે; તેવું અવસ્થાંતરપણું ભજવાથી તે પરમાણુના અનંત ભાગ થયા કહેવા યોગ્ય નથી; કેમકે તે પરમાણુ

પોતાનું એકપ્રદેશક્ષેત્ર અવગાહીપણું ત્યાગ્યા સિવાય તે અવસ્થાંતર પામે છે એકપ્રદેશક્ષેત્ર અવગાહીપણાના તે અનંત ભાગ થઈ શકયા નથી.

એક સમુદ્ર છતાં તેમાં જેમ તરંગ ઊઠે છે અને તે તરંગ તેમાં જ સમાય છે. તરંગપણે તે સમુદ્રની અવસ્થા જુદી થયા કરતાં છતાં પણ સમુદ્ર પોતાના અવગાહક ક્ષેત્રને ત્યાગતો નથી, તેમ કંઈ સમુદ્રના અનંત જુદા જુદા કટકા થતા નથી. માત્ર પોતાના સ્વરૂપમાં તે રમે છે, તરંગપણું એ સમુદ્રની પરિણતિ છે. જો જળ શાંત હોય તો શાંતપણું એ તેની પરિણતિ છે. કંઇપણ પરિણતિ તેમાં થવી જ જોઇએ, તેમ વર્ણગંધાદિ પરિણામ પરમાણુમાં બદલાય છે, પણ તે પરમાણુના કંઇ કટકા થવાનો પ્રસંગ થતો નથી, અવસ્થાંતરપણું પામ્યા કરે છે....

આકાશ પણ અનંત પર્યાપ્ત છે અને સિદ્ધ પણ અનંત પર્યાપ્ત છે એવો જિનનો અભિપ્રાય છે, તે વિરોધી લાગતો નથી. (૫૪૬)

(૮) મહાત્મા ગાંધીજીએ પૂછેલ પ્રશ્નો :—

(અ) અનીતિમાંથી સુનીતિ થશે ખરી ? તેનો ઉત્તર :—

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળી જે જીવ અનીતિ ઇચ્છે છે, તેને તે ઉત્તર ઉપયોગી થાય એમ થવા દેવું યોગ્ય નથી. સર્વ ભાવ અનાદિ છે: નીતિ, અનીતિ; તથાપિ તમે અમે અનીતિ ત્યાગી નીતિ સ્વીકારીએ તો તે સ્વીકારી શકાય એવું છે અને એ જ આત્માને કર્ત્તવ્ય છે. અને સર્વ જીવઆશ્રયી અનીતિ મટી નીતિ સ્થપાય એવું વચન કહી શકાતું નથી, કેમકે એકાંતે તેવી સ્થિતિ થઇ શકવા યોગ્ય નથી.

(આ) દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે? તેનો ઉત્તર :—

કેવળ મોક્ષરૂપે સર્વજીવની સ્થિતિ થાય કે કેવળ આ દુનિયાનો નાશ થાય, તેવું બનવું મને પ્રમાણરૂપ લાગતું નથી. આવા ને આવા પ્રવાહમાં તેની સ્થિતિ સંભવે છે. કોઈ ભાવ રૂપાંતર પામી ક્ષીણ થાય તો કોઈ વર્ધમાન થાય, પણ તે એક ક્ષેત્રે વધે તો બીજે ક્ષેત્રે ઘટે એ આદિ આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે; તે પરથી અને ઘણા જ ઊંડા વિચારમાં ગયા પછી એમ જણાવું સંભવિત લાગે છે કે, કેવળ આ સૃષ્ટિ નાશ થાય કે પ્રલયરૂપ થાય એ ન બનવા યોગ્ય છે. સૃષ્ટિ એટલે એક આ જ પૃથ્વી એવો અર્થ નથી.

(ઇ) મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે મારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાંખવો? તેને બીજી રીતે દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ. તેનો ઉત્તર :—

સર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતાં વિચારમાં પડાય તેવું છે. તથાપિ તમે જો 'દેહ અનિત્ય છે' એમ જાણ્યું હોય તો પછી આ અસારભૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને દેહમાં પ્રીતિ રહી છે એવા સર્પને તમારે મારવો કેમ યોગ્ય હોય? જેણે આત્મહિત ઇચ્છવું હોય, તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો એ જ યોગ્ય છે. કદાપિ આત્મહિત ઇચ્છવું ન હોય તેણે કેમ કરવું? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે તેણે નરકાદિમાં પરિભ્રમણ કરવું; અર્થાત્ સર્પને મારવો એવો ઉપદેશ ક્યાંથી કરી શકીએ? અનાર્યવૃત્તિ હોય તો મારવાનો ઉપદેશ કરાય. તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન હોય એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

(ઉ) મોક્ષ મળશે કે નહીં તે ચોક્કસ રીતે આ દેહમાં જ જાણી શકાય? તેનો ઉત્તર :—

એક દોરડીના ઘણા બંધથી હાથ બાંધવામાં આવ્યો હોય, તેમાંથી અનુક્રમે જેમ જેમ બંધ છોડવામાં આવે, તેમ તેમ તે બંધના સંબંધની નિવૃત્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને તે દોરડી વળ મૂકી છૂટી ગયાના પરિણામમાં વર્તે છે એમ પણ જણાય છે, અનુભવાય છે. તેમ જ અજ્ઞાન ભાવના અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ આત્માને છે, તે જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ઘણું જ અલ્પપણું જ્યારે થાય છે ત્યારે સહેજે આત્મામાં નિજ ભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાન ભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે, એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમ જ કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી નિવૃત્તિ થઈ કેવળ આત્મભાવ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે, અને સર્વ સંબંધથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું અનુભવમાં આવે છે; અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવમાં આવવા યોગ્ય છે. (૫૩૦)

બાહ્ય ક્રિયા : બાહ્યક્રિયા કરવાથી અનાદિ દોષ ઘટે નહીં. બાહ્યક્રિયામાં જીવ કલ્યાણ માની અભિમાન કરે છે.

બાહ્યવ્રત વધારે લેવાથી મિથ્યાત્વ ગાળીશું એમ જીવ ધારે પણ તેમ બને નહીં. ઉપ. છાયા (૫)

તમને બાહ્યક્રિયાદિનો કેટલાંક કારણથી વિશેષ વિધિનિષેધલક્ષ જોઈને અમને ખેદ થતો કે આમાં કાળ વ્યતિત થતાં આત્માવસ્થા કેટલી સ્વસ્થતા ભજે છે, અને શું યથાર્થ સ્વરૂપનો વિચાર કરી શકે છે, કે તમને તેનો આટલો બધો પરિચય ખેદનો હેતુ લાગતો નથી ? સહજમાત્ર જેમાં ઉપયોગ દીધો હોય તો ચાલે તેવું છે, તેમાં લગભગ 'જાગૃતિ કાળ'નો ઘણો ભાગ વ્યતિત થવા જેવું થાય છે તે કેને અર્થે ? અને તેનું શું

પરિણામ ? તે વિષે કવચિત્ કંઇ પ્રેરવાની ઇચ્છા થયેલી સંભવે છે, પણ તમારી તથારૂપ રૂચિ અને સ્થિતિ ન દેખાવાથી પ્રેરણા કરતાં કરતાં વૃત્તિ સંક્ષેપી લીધેલી. હજી પણ તમારા ચિત્તમાં આ વાતને અવકાશ આપવા યોગ્ય અવસર છે. લોકો માત્ર વિચારવાન કે સમ્યક્દૃષ્ટિ સમજે તેથી કલ્યાણ નથી, અથવા બાહ્ય વ્યવહારના ઘણા વિધિનિષેધના કર્ત્તૃત્વના માહાત્મ્યમાં કંઇ કલ્યાણ નથી એમ અમને તો લાગે છે. આ કંઈ એકાંતિક દૃષ્ટિએ લખ્યું છે અથવા અન્ય કંઇ હેતુ છે, એમ વિચારવું છોડી દઇ, જે કંઈ તે વચનોથી અંતર્મુખવૃત્તિ થવાની પ્રેરણા થાય તે કરવાનો વિચાર રાખવો એ જ સુવિચારદૃષ્ટિ છે.

લોક સમુદાય કોઇ ભલો થવાનો નથી, અથવા સ્તુતિનિંદાના પ્રયત્નાર્થે આ દેહની પ્રવૃત્તિ વિચારવાનને કર્ત્તવ્ય નથી. બાહ્ય-ક્રિયાના અંતર્મુખવૃત્તિ વગરના વિધિનિષેધમાં કંઇપણ વાસ્તવ્ય કલ્યાણ રહ્યું નથી. ગચ્છાદિ ભેદ નિર્વાહવામાં, નાના પ્રકારના વિકલ્પો સિદ્ધ કરવામાં આત્માને આવરણ કરવા બરોબર છે. અનેકાંતિક માર્ગ પણ સમ્યક્ એકાંત એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ કરાવવા સિવાય બીજા અન્ય હેતુએ ઉપકારી નથી, એમ જાણી લખ્યું છે. તે માત્ર અનુકંપા બુદ્ધિએ, નિરાગ્રહથી, નિષ્કપટતાથી, નિર્દંભતાથી અને હિતાર્થે લખ્યું છે. (૭૦૨)

અગાઉ બે વખત કહેવામાં આવ્યું છે છતાં આ ત્રીજી વખત કહેવામાં આવે છે કે કયારેય પણ બાદર અને બાહ્ય ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે અમારા આત્માને વિષે તેવો ભાવ કોઈ દિવસ સ્વપ્નેય પણ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે નહીં.

રૂઢિવાળી ગાંઠ, મિથ્યાત્વ અથવા કષાયને સૂચવનારી ક્રિયાના સંબંધમાં વખતે કોઇ પ્રસંગે કહેવામાં આવ્યું હોય તો ત્યાં

ક્રિયાના નિષેધ અર્થે તો નહીં જ કહેવામાં આવ્યું હોય, છતાં કહેવાથી બીજી રીતે સમજવામાં આવ્યું હોય, તો તેમાં સમજનારે પોતાની ભૂલ થઈ છે એમ સમજવાનું છે.

વ્યા. સાર-૧ (૪૪-૪૫)

જે જીવો બાહ્યક્રિયા (એટલે દાનાદિ) અને શુદ્ધ વ્યવહાર-ક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ સમજે છે, તે જીવો શાસ્ત્રોના કોઈ એક વચનને અણુસમજણભાવે ગ્રહણ કરીને સમજે છે. દાનાદિ ક્રિયા જો કોઈ અહંકારાદિથી નિદાનબુદ્ધિથી કે જ્યાં તેવી ક્રિયા ન સંભવે એવા છટ્ઠા ગુણસ્થાનાદિ સ્થાને કરે તો તે સંસારનો હેતુ છે, એમ શાસ્ત્રોનો મૂળ આશય છે, પણ સમૂળગી દાનાદિ ક્રિયા ઉત્થાપવાનો શાસ્ત્રોનો હેતુ નથી; તે માત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી નિષેધે છે.

તેમજ વ્યવહાર બે પ્રકારના છે; એક પરમાર્થમૂળહેતુ વ્યવહાર છે અને બીજો વ્યવહારરૂપ વ્યવહાર. પૂર્વે આ જીવે અનંતીવાર કર્યા છતાં આત્માર્થ થયો નહીં એમ શાસ્ત્રોમાં વાક્યો છે, તે વાક્ય ગ્રહણ કરી સચોડો વ્યવહાર ઉત્થાપનારા પોતે સમજ્યા એવું માને છે, પણ શાસ્ત્રકારે તો તેવું કશું કહ્યું નથી. જે વ્યવહાર પરમાર્થમૂળહેતુ વ્યવહાર નથી અને માત્ર વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર છે, તેના દુરાગ્રહને શાસ્ત્રકારે નિષેધ્યો છે. જે વ્યવહારનું ફળ ચાર ગતિ થાય તે વ્યવહાર વ્યવહારહેતુ કહી શકાય અથવા જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવદશા જવા યોગ્ય ન થાય તે વ્યવહારને વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કહેવાય. એનો શાસ્ત્રકારે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ એકાંતે નહીં; કેવળ દુરાગ્રહથી અથવા તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનનારને એ નિષેધથી સાચા વ્યવહાર ઉપર લાવવા કર્યો છે; અને પરમાર્થમૂળ હેતુ

વ્યવહાર શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્‌ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મન વચનાદિ સમિતિ તથા ગુપ્તિ તેનો નિષેધ કર્યો નથી; અને તેનો જો નિષેધ કરવા યોગ્ય હોય તો શાસ્ત્રો ઉપદેશીને બાકી શું સમજાવવા જેવું રહેતું હતું, કે શું સાધનો કરાવવાનું જણાવવું બાકી રહેતું હતું કે શાસ્ત્રો ઉપદેશ્યાં ? અર્થાત્ તેવા વ્યવહારથી પરમાર્થ પમાય છે અને અવશ્ય જીવે તેવો વ્યવહાર ગ્રહણ કરવો કે જેથી પરમાર્થ પામશે એમ શાસ્ત્રોનો આશય છે. શુષ્ક અધ્યાત્મી અથવા તેના પ્રસંગી તે આશય સમજ્યા વિના તે વ્યવહારને ઉત્થાપી પોતાને તથા પરને દુર્લભબોધિપણું કરે છે. (૪૨૨)

બીજજ્ઞાન : આત્માને સમાધિ થવા માટે, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવા માટે સુધારસ કે જે મુખને વિષે વરસે છે, તે એક અપૂર્વ આધાર છે; માટે કોઈ રીતે એને બીજજ્ઞાન કહો તો હરકત નથી; માત્ર એટલો ભેદ છે કે તે જ્ઞાન જ્ઞાનીપુરુષ, કે જે તેથી આગળ છે, આત્મા છે, એમ જાણનાર હોવા જોઈએ. (૪૭૧)

બનારસીદાસે ‘ સમયસાર ’ ગ્રંથ હિન્દી ભાષામાં કરતાં કેટલાંક કવિત, સવૈયા વગેરેમાં તેના જેવી જ વાત કહી છે; અને તે કોઇ રીતે ‘ બીજજ્ઞાન ”ને લગતી જણાય છે. તથાપિ ક્યાંક ક્યાંક તેવા શબ્દો ઉપમાપણે પણ આવે છે. ‘ સમયસાર ’ બનારસીદાસે કર્યો છે, તેમાં તે શબ્દો જ્યાં જ્યાં આવ્યા છે, ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે ઉપમાપણે છે એમ જણાતું નથી, પણ કેટલેક સ્થળે વસ્તુપણે કહ્યું છે, એમ લાગે છે; જો કે એ વાત કંઇક આગળ ગયે મળતી આવી શકે એમ છે. એટલે તમે જે ‘ બીજજ્ઞાન ’માં કારણ ગણો છો તેથી કંઇ આગળ વધતી વાત અથવા તે વાત વિશેષ જ્ઞાને અંગીકાર કરી જણાય છે.

બનારસીદાસને કંઈ તેવો યોગ બન્યો હોય એમ 'સમયસાર' ગ્રંથની તેમની રચના પરથી જણાય છે. 'મૂળ સમયસાર'માં એટલી બધી સ્પષ્ટ વાર્તા 'બીજજ્ઞાન' વિષે કહી નથી જણાતી, અને બનારસીદાસે તો ઘણે ઠેકાણે વસ્તુપણે અને ઉપમાપણે તે વાત કહી છે. જે ઉપરથી એમ જણાય છે કે બનારસીદાસે સાથે પોતાના આત્માને વિષે જે કંઇ અનુભવ થયો છે, તેનો પણ કોઈ તે પ્રકારે પ્રકાશ કર્યો છે, કે કોઇ વિચક્ષણ જીવના અનુભવને તે આધારભૂત થાય, વિશેષ સ્થિર કરનાર થાય.

એમ પણ લાગે છે કે બનારસીદાસે લક્ષણાદિ ભેદથી જીવનો વિશેષ નિર્ધાર કર્યો હતો અને તે તે લક્ષણાદિનું સતત મનન થયા કર્યાથી આત્મસ્વરૂપ કંઇક તીક્ષ્ણપણે તેમને અનુભવમાં આવ્યુ છે; અને અવ્યક્તપણે આત્મદ્રવ્યનો પણ તેમને લક્ષ થયો છે, અને તે અવ્યક્ત લક્ષથી તે બીજજ્ઞાન તેમણે ગાયું છે.

અવ્યક્ત લક્ષનો અર્થ અત્રે એવો છે કે ચિત્તવૃત્તિ આત્મવિચારમાં વિશેષપણે લાગી રહેવાથી પરિણામની નિર્મળ ધારા બનારસીદાસને જે અંશે પ્રગટી છે, તે નિર્મળ ધારાને લીધે પોતાને દ્રવ્ય આજ છે, એમ જો કે સ્પષ્ટ જાણવામાં નથી, તો પણ અસ્પષ્ટપણે એટલે સ્વાભાવિકપણે પણ તેમના આત્મામાં તે છાયા ભાસ્યમાન થઈ છે, અને જેને લીધે એ વાત તેમના મુખથી નીકળી શકી છે; અને સહજ આગળ વધતાં તે વાત તેમને સાવ સ્પષ્ટ થઇ જાય એવી દશા તે ગ્રંથ કરતાં તેમની પ્રાયે રહી છે. (૫૨૦)

બોધને પાત્ર કોણ? જુઓ "આત્મપ્રાપ્તિનું ઉત્તમપાત્ર"

બોધબીજ : દીર્ઘકાળ સુધી યથાર્થ બોધનો પરિચય થવાથી બોધબીજની પ્રાપ્તિ હોય છે; અને એ બોધબીજ પ્રાયે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ હોય છે. (૩૩૦)

જેને બોધબીજની ઉત્પત્તિ હોય છે, તેને સ્વરૂપસુખથી કરીને પરિતૃપ્તપણું વર્તે છે અને વિષય પ્રત્યે અપ્રયત્ન દશા વર્તે છે. જે જીવિતવ્યમાં ક્ષણિકપણું છે, તે જીવિતવ્યમાં જ્ઞાનીઓએ નિત્યપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે એ અચરજની વાત છે. જો જીવને પરિતૃપ્તપણું વર્ત્યા કરતું ન હોય તો અખંડ એવો આત્મબોધ તેને સમજવો નહીં. (૩૬૦)

આ બોધબીજ ગુણસ્થાનક, ચોથા ગુણસ્થાનકથી તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મઅનુભવ એક સરખો છે; પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મની નિરાવરણતાનુસાર જ્ઞાનની વિશુદ્ધતા ઓછી અદકી હોય છે, તેના પ્રમાણમાં અનુભવનું પ્રકાશવું કહી શકે છે.

વ્યા સાર-૧ (૨)

બોધ, વાસિત :

'તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે,
વાસિત બોધ આધાર.'

(શ્રીમદ્ આનંદઘનજી)

જેમ યોગનું, મન, વચન, કાયાનું તારતમ્ય અર્થાત્ અધિકપણું તેમ વાસનાનું પણ અધિકપણું, એવો 'તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે'નો અર્થ થાય છે; અર્થાત્ કોઈ બળવાન યોગવાળો પુરુષ હોય તેનું મનોબળ, વચનબળ આદિ બળવાન હોય અને તે પંથ પ્રવર્તાવતો હોય, પણ જેવો બળવાન મન વચનાદિ યોગ છે, તેવી જ પાછી બળવાન વાસના મનાવા, પૂજાવા, માન, સત્કાર, અર્થ, વૈભવ આદિની હોય તો તેવી વાસનાવાળાનો બોધ વાસિત-બોધ થયો; કષાયયુક્ત બોધ થયો; વિષયાદિની લાલસાવાળો બોધ થયો; માનાર્થ થયો; આત્માર્થ બોધ ન થયો. શ્રી આનંદઘનજી શ્રી

અજિત પ્રભુને સ્તવે છે કે હે પ્રભુ ! એવો વાસિત બોધ આધારરૂપ છે તે મારે નથી જોઇતો. મારે તો કષાયરહિત, આત્માર્થસંપન્ન, માનાદિ વાસના રહિત એવો બોધ જોઇએ છે. ....મન વચનાદિ બળવાન યોગવાળા જુદા જુદા પુરુષો બોધ પ્રરૂપતા આવ્યા છે, પ્રરૂપે છે, પણ હે પ્રભુ ! વાસનાના કારણે તે બોધ વાસિત છે, મારે તો નિર્વાસિત બોધ જોઇએ છે. ઉ૫. નોંધ (૮)

બ્રહ્મચર્ય :

નીરખીને નવ યૌવના, લેશ ન વિષય નિદાન;
ગણે કાષ્ઠની પૂતળી, તે ભગવાન સમાન.
આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;
એ ત્યાગી, ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોક સ્વરૂપ.
એક વિષયને જીતતાં જીત્યો સૌ સંસાર;
નૃપતિ જીતતાં જીતિયે, દળ, પૂર ને અધિકાર.
વિષયરૂપ અંકુરથી, ટળે જ્ઞાન ને ધ્યાન;
લેશ મદિરાપાનથી, છાકે જયમ અજ્ઞાન
જે નવવાડ વિશુદ્ધથી, ધરે શીયળ સુખદાઈ;
ભવ તેનો નવ પછી રહે, તત્ત્વવચન એ ભાઈ.
સુંદર શિયળ સુરતરુ, મન વાણી ને દેહ;
જે નરનારી સેવશે, અનુપમ ફળ લે તેહ.
પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન;
પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન.

મોક્ષમાળા પાઠ ૩૪

સર્વ પ્રકારના આરંભ તથા પરિગ્રહના સંબંધનું મૂળ છેદવાને સમર્થ એવું બ્રહ્મચર્ય પરમ સાધન છે. (૬૯૦)

પરમાર્થ હેતુ માટે નદી ઉતરવાને ટાઢા પાણીની મુનિને આજ્ઞા આપી, પણ અબ્રહ્મચર્યની આજ્ઞા આપી નથી; ને તેને માટે કહ્યું છે કે અલ્પ આહાર કરજે, ઉપવાસ કરજે, એકાંતર કરજે, છેવટે ઝેર ખાઈને મરજે, પણ બ્રહ્મચર્ય ભાંગીશ નહીં. રૂ૫. છાયા (૧૦)

બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ :

જ્ઞાનીઓએ થોડા શબ્દોમાં કેવા ભેદ અને કેવું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે? એ વડે કેટલી બધી આત્મોન્નતિ થાય છે? બ્રહ્મચર્ય જેવા ગંભીર વિષયનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં અતિ ચમત્કારિક રીતે આપ્યું છે. બ્રહ્મચર્યરૂપી એક સુંદર ઝાડ અને તેને રક્ષા કરનારી જે નવ વિધિઓ તેને વાડનું રૂપ આપી આચાર પાળવામાં વિશેષ સ્મૃતિ રહી શકે એવી સરળતા કરી છે. એ નવ વાડ જેમ છે તેમ અહીં કહી જઉં છું.

૧. વસતિ : જે બ્રહ્મચારી સાધુ છે તેમણે જ્યાં સ્ત્રી, પશુ કે પડંગ એથી કરીને જે સંયુક્ત વસતિ હોય ત્યાં રહેવું નહીં. સ્ત્રી બે પ્રકારની છે. મનુષ્યિણી અને દેવાંગના. એ પ્રત્યેકના પાછા બે બે ભેદ છે. એક તો મૂળ અને બીજી સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્ર, એ પ્રકારનો જ્યાં વાસ હોય ત્યાં બ્રહ્મચારી સાધુએ ન રહેવું; પશુ એટલે તિર્યંચિણી ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિક જે સ્થળે હોય તે સ્થળે ન રહેવું; અને પડંગ એટલે નપુંસક એનો વાસ હોય ત્યાં પણ ન રહેવું. એવા પ્રકારનો વાસ બ્રહ્મચર્યની હાનિ કરે છે. તેઓની કામચેષ્ટા, હાવભાવ ઇત્યાદિક વિકારો મનને ભ્રષ્ટ કરે છે.

૨. કથા : કેવળ એકલી સ્ત્રીઓને જ કે એક જ સ્ત્રીને ધર્મોપદેશ બ્રહ્મચારીએ ન કરવો. કથા એ મોહની ઉત્પત્તિરૂપ છે. સ્ત્રીના રૂપ સંબંધી ગ્રંથો, કામવિલાસ સંબંધી ગ્રંથો કે

જેથી ચિત્ત ચળે એવા પ્રકારની ગમે તે શૃંગાર સંબંધી કથા બ્રહ્મચારીએ ન કરવી.

૩. આસન : સ્ત્રીઓની સાથે એક આસને ન બેસવું. જ્યાં સ્ત્રી બેઠી હોય ત્યાં બે ઘડી સુધીમાં બ્રહ્મચારીએ ન બેસવું. એ સ્ત્રીઓની સ્મૃતિનું કારણ છે; એથી વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે; એમ ભગવાને કહ્યું છે.

૪. ઇન્દ્રિય નિરીક્ષણ : સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ બ્રહ્મચારી સાધુએ ન જોવાં; એનાં અમુક અંગ પર દૃષ્ટિ એકાગ્ર થવાથી વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૫. કુડયાંતર : ભીંત, કનાત કે ત્રાટાનું અંતર વચમાં હોય ને સ્ત્રી પુરુષ જ્યાં મૈથુન સેવે ત્યાં બ્રહ્મચારીએ રહેવું નહીં, કારણ શબ્દ ચેષ્ટાદિક વિકારનાં કારણ છે.

૬. પૂર્વ ક્રીડા : પોતે ગૃહસ્થાવાસમાં ગમે તેવી જાતના શૃંગારથી વિષયક્રીડા કરી હોય તેની સ્મૃતિ કરવી નહીં; તેમ કરવાથી બ્રહ્મચર્ય ભંગ થાય છે.

૭. પ્રણીત : દૂધ, દહીં, ઘૃતાદિ મધુરા અને ચીકાશવાળા પદાર્થોનો બહુધા આહાર ન કરવો. એથી વીર્યની વૃદ્ધિ અને ઉન્માદ થાય છે અને તેથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે બ્રહ્મચારીએ તેમ કરવું નહીં.

૮ અતિમાત્રાહાર : પેટ ભરીને આહાર કરવો નહીં; તેમ અતિ માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય તેમ કરવું નહીં. એથી પણ વિકાર વધે છે

૯. વિભૂષણ : સ્નાન, વિલેપન, પુષ્પાદિક બ્રહ્મચારીએ ગ્રહણ કરવું નહીં, એથી બ્રહ્મચર્યને હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

એમ ભગવંતે નવ વાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યને માટે કહી છે
મોક્ષમાળા પાઠ-૬૯

બ્રાહ્મી વેદના : જેને લાગી છે તેને જ લાગી છે અને તેણે જ જાણી છે. તે જ "પિયુ પિયુ" પોકારે છે. એ બ્રાહ્મી વેદના કહી કેમ જાય? કે જ્યાં વાણીનો પ્રવેશ નથી. વધારે શું કહેવું ? લાગી છે તેને જ લાગી છે. તેના જ ચરણસંગથી લાગે છે; અને લાગે છે ત્યારે જ છૂટકો હોય છે. એ વિના બીજો સુગમ મોક્ષમાર્ગ છે જ નહીં. તથાપિ કોઇ પ્રયત્ન કરતું નથી! મોહ બળવાન છે! (૨૪૧)

ભક્તિ : શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ અનંત સિદ્ધની ભક્તિથી તેમજ સર્વદૂષણ રહિત, કર્મમલહીન, મુક્ત, નિરાગી, સકળભય રહિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે.

તે અનંત જ્ઞાની ભગવાન તો નિરાગી અને નિર્વિકાર છે. એને સ્તુતિ, નિંદાનું આપણને કંઇ ફળ આપવાનું પ્રયોજન નથી. આપણો આત્મા, જે કર્મદળથી ઘેરાયેલો છે તેમજ અજ્ઞાની અને મોહાંધ થયેલો છે, તે ટાળવા અનુપમ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે. સર્વ કર્મદળ ક્ષય કરી 'અનંત જીવન, અનંત વીર્ય, અનંત જ્ઞાન અને અનંત દર્શનથી સ્વસ્વરૂપમય થયા' એવા જિનેશ્વરોનું સ્વરૂપ આત્માની નિશ્ચયનયે રિદ્ધિ હોવાથી એ પુરુષાર્થતા આપે છે, વિકારથી વિરક્ત કરે છે, શાંતિ અને નિર્જરા આપે છે. તલવાર હાથમાં લેવાથી જેમ શૌર્ય અને ભાંગથી નશો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ગુણચિંતવનથી આત્મા સ્વરૂપાનંદની શ્રેણિએ ચઢતો જાય છે. દર્પણ હાથમાં લેતાં જેમ મુખાકૃતિનું ભાન

થાય છે તેમ સિદ્ધ કે જિનેશ્વરસ્વરૂપનાં ચિંતવનરૂપ દર્પણથી આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય છે. મોક્ષમાળા પાઠ ૧૩

ભક્તિ, પ્રેમરૂપ વિના જ્ઞાન શૂન્ય જ છે; તો પછી તેને પ્રાપ્ત કરીને શું કરવું છે? જે અટક્યું તે યોગ્યતાની કચાશને લીધે; અને જ્ઞાની કરતાં જ્ઞાનમાં વધારે પ્રેમ રાખો છો તેને લીધે. જ્ઞાની પાસે જ્ઞાન ઇચ્છવું તે કરતાં બોધસ્વરૂપ સમજી ભક્તિ ઇચ્છવી એ પરમ ફળ છે. (૨૬૩)

ભગવત્ મુક્તિ આપવામાં કૃપણ નથી, પણ ભક્તિ આપવામાં કૃપણ છે એમ લાગે છે. એવો ભગવતને લોભ શા માટે હશે? (૨૮૩)

પરમ પુરુષની મુખ્ય ભક્તિ, ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ થાય એવા સદ્વર્તનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ચરણપ્રતિપત્તિ (શુદ્ધ આચરણની ઉપાસના)રૂપ સદ્વર્તન જ્ઞાનીની મુખ્ય આજ્ઞા છે, જે આજ્ઞા પરમપુરુષની ભક્તિ છે. (૮૮૫)

સકામ ભક્તિથી જ્ઞાન થાય નહીં, નિષ્કામ ભક્તિથી જ્ઞાન થાય ઉપ. છાયા (૭)

જ્ઞાની પ્રત્યે બરાબર પ્રતીતિ થાય ને રાત દિવસ તે અપૂર્વ જોગ સાંભર્યા કરે તો સાચી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. ઉપ. છાયા (૮)

ભક્તિ પૂર્ણતા પામવાને યોગ્ય ત્યારે થાય છે કે એક તૃણમાત્ર પણ હરિ પ્રત્યે યાચવું નહીં, સર્વ દશામાં ભક્તિમય જ રહેવું. (૨૫૦)

અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો કે? તેનો ઉત્તર :–

ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે, જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે, એવું કંઇ છે નહીં. જીવ માત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે, નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતું નથી; અને જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય ત્યાં સર્વ ભાષાજ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે તથા તે જેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કાંઈ નિયમ સંભવતો નથી. (૫૩૦)

પરમાત્માની ભક્તિ જ જેને પ્રિય છે, એવા પુરુષને એવી કઠણાઈ ન હોય તો પછી ખરા પરમાત્માની તેને ભક્તિ જ નથી એમ સમજવું. અથવા તો ચાહીને પરમાત્માની ઇચ્છારૂપ માયાએ તેવી કઠણાઈ મોકલવાનું કાર્ય વિસ્મરણ કર્યું છે. જનક વિદેહી અને મહાત્મા કૃષ્ણ વિષે માયાનું વિસ્મરણ થયું લાગે છે, તથાપિ તેમ નથી. જનક વિદેહીની કઠણાઈ વિષે અત્ર કંઇ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તે અપ્રગટ કઠણાઇ છે; અને મહાત્મા કૃષ્ણની સંકટરૂપ કઠણાઇ પ્રગટ જ છે, તેમ અષ્ટ મહાસિદ્ધિ અને નવનિધિ પણ પ્રસિદ્ધ જ છે; તથાપિ કઠણાઈ તો ઘટારત જ હતી અને હોવી જોઈએ. એ કઠણાઇ માયાની છે અને પરમાત્માના લક્ષની તો એ સરળાઇ છે અને એમ જ હો....

કહેવાનો આશય એવો છે કે એમ જ યોગ્ય છે. કઠણાઈ અને સરળાઈ, શાતા અને અશાતા એ ભગવદ્‌ભક્તને સરખાં જ છે; અને વળી કઠણાઈ અને અશાતા તો વિશેષ અનુકૂળ છે કે જ્યાં માયાનો પ્રતિબંધ દર્શનરૂપ નથી.

કુટુંબાદિકને વિષે કઠણાઈ હોવી ઘટારત નથી એમ ઊગતું

હોય તો તેનું કારણ એ જ કે પરમાત્મા એમ કહે છે કે, તમે તમારા કુટુંબ પ્રત્યે નિઃસ્નેહ હો; અને તેના પ્રત્યે સમભાવી થઇ પ્રતિબંધરહિત થાઓ; તે તમારૂં છે એમ ન માનો, અને પ્રારબ્ધયોગને લીધે એમ મનાય છે, તે ટાળવા આ કઠણાઇ મેં મોકલી છે, અધિક શું કહેવું ? એ એમ જ છે.

પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઇ જવું (!) તે પરાભક્તિની છેવટની હદ છે. એક એ જ લય રહેવી તે પરાભક્તિ છે. પરમ મહાત્મ્યા ગોપાંગનાઓ મહાત્મા વાસુદેવની ભક્તિમાં એ જ પ્રકારે રહી હતી. પરમાત્માને નિરંજન અને નિર્દેહરૂપે ચિંતવ્યે જીવને એ લય આવવી વિકટ છે, એટલા માટે જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો દેહધારી પરમાત્મા તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે. તે જ્ઞાનીપુરુષનાં સર્વ ચરિત્રમાં ઐક્યભાવનો લક્ષ થવાથી તેના હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્માનો ઐક્યભાવ હોય છે; અને એ જ પરાભક્તિ છે. જ્ઞાનીપુરુષ અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી; અને જે કોઇ અંતર માને છે, તેને માર્ગની પ્રાપ્તિ પરમ વિકટ છે. જ્ઞાની તો પરમાત્મા જ છે; અને તેની ઓળખાણ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઇ નથી; માટે સર્વ પ્રકારે ભક્તિ કરવા યોગ્ય એવી દેહધારી દિવ્યમૂર્તિ, જ્ઞાનીરૂપ પરમાત્માની–ને નમસ્કારાદિ ભક્તિથી માંડી પરાભક્તિના અંત સુધી એક લયે આરાધવી, એવો શાસ્ત્રલક્ષ છે. પરમાત્મા આ દેહધારીરૂપે થયો છે એમ જ જ્ઞાનીપુરુષ પ્રત્યે જીવને બુદ્ધિ થયે ભક્તિ ઊગે છે અને તે ભક્તિ ક્રમે કરી પરાભક્તિરૂપ હોય છે. આ વિષે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં, ભગવદ્ ગીતામાં ઘણા ભેદ પ્રકાશિત કરી એ જ લક્ષ્ય પ્રશંસ્યો છે; અધિક શું કહેવું ? જ્ઞાની તીર્થંકરદેવમાં લક્ષ થવા જૈનમાં પણ પંચ પરમેષ્ઠિ મંત્રમાં "નમો અરિહંતાણં" પદ પછી સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યો છે; એ જ ભક્તિ

માટે એમ સૂચવે છે કે પ્રથમ જ્ઞાનીપુરુષની ભક્તિ; અને એ જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અને ભક્તિનું નિદાન છે. (૨૨૩)

વિશેષ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (૧)

ભક્તિમાર્ગ : ઘણા ઘણા પ્રકારથી મનન કરતાં અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે ભક્તિ એ સર્વોપરી માર્ગ છે, અને તે સત્પુરુષના ચરણ સમીપે રહીને થાય તો ક્ષણવારમાં મોક્ષ કરી દે તેવો પદાર્થ છે. (૨૦૧)

જ્ઞાનીપુરુષના ચરણને વિષે મન સ્થાપ્યા વિના એ ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. જેથી ફરી ફરી જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવાનું જિનાગમમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કથન કર્યું છે. જ્ઞાનીપુરુષના ચરણમાં મનનું સ્થાપન થવું પ્રથમ કઠણ પડે છે, પણ વચનની અપૂર્વતાથી, તે વચનનો વિચાર કરવાથી તથા જ્ઞાની પ્રત્યે અપૂર્વ દૃષ્ટિએ જોવાથી, મનનું સ્થાપન થવું સુલભ થાય છે.

જ્ઞાની પુરૂષનો આશ્રય કરવારૂપ ભક્તિમાર્ગ જિને નિરૂપણ કર્યો છે, કે જે માર્ગ આરાધવાથી સુલભપણે જ્ઞાનદશા ઉત્પન્ન થાય છે. (૫૭૨)

જ્ઞાનમાર્ગ દુરારાધ્ય છે; પરમાવગાઢદશા પામ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણાં સ્થાનક છે. સંદેહ, વિકલ્પ, સ્વચ્છંદતા, અતિપરિણામીપણું એ આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે; અથવા ઊર્ધ્વભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા દેતાં નથી.

ક્રિયામાર્ગે અસદ્ અભિમાન, વ્યવહાર આગ્રહ, સિદ્ધિમોહ, પૂજાસત્કારાદિ યોગ અને દૈહિક ક્રિયામાં આત્મનિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભવ રહ્યો છે.

કોઈક મહાત્માને બાદ કરતાં ઘણા વિચારવાન જીવોએ ભક્તિ માર્ગનો તેજ કારણોથી આશ્રય કર્યો છે અને આજ્ઞાશ્રિતપણું અથવા પરમ પુરુષ સદ્ગુરુને વિષે સર્વાર્પણ સ્વાધીનપણું શિરસાવંદ્ય દીઠું છે અને તેમ જ વર્ત્યા છે. તથાપિ તેવો યોગ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, નહીં તો ચિંતામણિ જેવો જેનો એક સમય છે એવો મનુષ્યદેહ ઊલટો પરિભ્રમણવૃદ્ધિનો હેતુ થાય. (૬૯૩)

ભક્તિ એ સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. ભક્તિથી અહંકાર મટે, સ્વચ્છંદ ટળે અને સીધા માર્ગે ચાલ્યું જવાય; અન્ય વિકલ્પો મટે, આવો એ ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. ઉપ. છાયા (૪)

ભજના : ભજના એટલે અંશે; હોય વા ન હોય.

વ્યા. સાર-૨ (૨૯)

ભવ સ્થિતિ :

જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ. (૧૩૦)

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આવરણ, સ્વભાવ, ભવસ્થિતિ પાકે ક્યારે? તો કહે કે પુરુષાર્થ કરે ત્યારે.

પાંચ કારણો મળે ત્યારે મુક્ત થાય, તે પાંચે કારણો પુરુષાર્થમાં રહ્યા છે. અનંત ચોથા આરા મળે, પણ પોતે જો પુરુષાર્થ કરે તો જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. જીવે અનંતા કાળથી પુરુષાર્થ કર્યો નથી. બધાં ખોટાં આલંબનો લઈ માર્ગ આડાં વિઘ્નો નાંખ્યા છે. કલ્યાણવૃત્તિ ઊગે ત્યારે ભવસ્થિતિ પાકી જાણવી. શૂરાતન હોય તો વર્ષનું કામ બે ઘડીમાં કરી શકાય.

ઉપ. છાયા (૧૧)

ભાવાત્મા : આત્મા અર્હંત પદ વિચારે તો અર્હંત થાય, સિદ્ધપદ વિચારે તો સિદ્ધ થાય; આચાર્યપદ વિચારે તો આચાર્ય થાય; ઉપાધ્યાયનો વિચાર કરે તો ઉપાધ્યાય થાય, સ્ત્રીરૂપ વિચારે તો આત્મા સ્ત્રી, અર્થાત જે સ્વરૂપને વિચારે તે રૂપ ભાવાત્મા થાય. ઉપ છાયા. (૧૦)

ભાવના, ચાર :

ધર્મધ્યાનમાં ચાર ભાવનાથી ભૂષિત થવું સંભવે છે :—

૧ મૈત્રી–સર્વ જગતના જીવ ભણી નિર્વૈરબુદ્ધિ.

૨ પ્રમોદ–અંશ માત્ર પણ કોઈનો ગુણ નીરખીને રોમાંચિત ઉલ્લસવાં.

૩ કરુણા :–જગતજીવનાં દુ:ખ દેખીને અનુકંપિત થવું.

૪ માધ્યસ્થ કે ઉપેક્ષા :–શુદ્ધ સમદૃષ્ટિના બળવીર્યને યોગ્ય થવું. (૬૨)

મૈત્રી–સર્વ જીવ પ્રત્યે હિતચિંતવના.

પ્રમોદ–ગુણજ્ઞ જીવ પ્રત્યે ઉલ્લાસપરિણામ.

કરુણા–કોઈપણ જીવને જન્મમરણથી મુક્ત થવાનું કરવું.

મધ્યસ્થતા–નિર્ગુણી જીવ પ્રત્યે મધ્યસ્થતા, (૮૬)

ભાવના, બાર : વૈરાગ્યબોધિની કેટલીક ભાવનાઓ ઉપદેશીશું. વૈરાગ્યની અને આત્મહિતૈષી વિષયોની સુદૃઢતા થવા માટે બાર ભાવનાઓ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે :–

૧. અનિત્યભાવના :–શરીર, વૈભવ, લક્ષ્મી, કુટુંબપરિવારાદિક સર્વ વિનાશી છે. જીવનો મૂળ ધર્મ અવિનાશી છે એમ ચિંતવવું એ પહેલી અનિત્યભાવના.

૨. અશરણભાવના :-સંસારમાં મરણ સમયે જીવને શરણ રાખનાર કોઈ નથી. માત્ર એક શુભ ધર્મનું જ શરણ સત્ય છે, એમ ચિંતવવું એ બીજી અશરણભાવના,

૩. સંસારભાવના :–આ આત્માએ સંસારસમુદ્રમાં પર્યટન કરતાં કરતાં સર્વ ભવ કીધા છે. એ સંસારી જંજીરથી હું ક્યારે છૂટીશ? એ સંસાર મારો નથી; હું મોક્ષમયી છું; એમ ચિંતવવું એ ત્રીજી સંસારભાવના.

૪. એકત્વભાવના :-આ મારો આત્મા એકલો છે તે એકલો આવ્યો છે, એકલો જશે, પોતાનાં કરેલાં કર્મ એકલો ભોગવશે, અંતઃકરણથી એમ ચિંતવવું તે ચોથી એકત્વભાવના.

૫. અન્યત્વભાવના :–આ સંસારમાં કોઇ કોઇનું નથી એમ ચિતવવું તે પાંચમી અન્યત્વભાવના.

૬. અશુચિભાવના :–આ શરીર અપવિત્ર છે, મળમૂત્રની ખાણ છે, રોગ જરાનું નિવાસસ્થાન છે, એ શરીરથી હું ન્યારો છું; એમ ચિંતવવું તે છઠ્ઠી અશુચિભાવના.

૭. આશ્રવ ભાવના :—રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ ઈત્યાદિક સર્વ આશ્રવ છે એમ ચિંતવવું તે સાતમી આશ્રવ ભાવના.

૮. સંવર ભાવના :—જ્ઞાન, ધ્યાનમાં પ્રવર્તમાન થઇને જીવ નવાં કર્મ બાંધે નહીં તે આઠમી સંવર ભાવના,

૯. નિર્જરા ભાવના :—જ્ઞાનસહિત ક્રિયા કરવી તે નિર્જરાનું કારણ છે એમ ચિંતવવું તે નવમી નિર્જરા ભાવના.

૧૦. લોકસ્વરૂપ ભાવના :—ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ વિચારવું તે દશમી લોકસ્વરૂપ ભાવના.

૧૧. બોધદુર્લભ ભાવના :–સંસારમાં ભમતાં આત્માને સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે; વા સમ્યક્જ્ઞાન પામ્યો તો ચારિત્ર સર્વવિરતિ પરિણામરૂપ ધર્મ પામવો દુર્લભ છે એમ ચિંતવવું તે અગિયારમી બોધદુર્લભ ભાવના.

૧૨. ધર્મદુર્લભ ભાવના :—ધર્મના ઉપદેશક તથા શુદ્ધ શાસ્ત્રના બોધક એવા ગુરુ અને એવું શ્રવણ મળવું દુર્લભ છે એમ ચિંતવવું તે બારમી ધર્મદુર્લભ ભાવના.

એમ મુક્તિ સાધ્ય કરવા માટે જે વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે તે વૈરાગ્યને દઢ કરનારી બાર ભાવનાઓમાંથી કેટલીક ભાવનાઓ વર્ણવીશું :—

અનિત્ય ભાવના :—

વિદ્યુત્ લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ;
આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ,
શું રાચીએ ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ.

અશરણ ભાવના :—

સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણ જાણી,
આરાધ્ય આરાધ્ય પ્રભાવ આણી;
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે,
એના વિના કોઇ ન બાંહ્ય સ્હાશે.

એકત્વ ભાવના :—

શરીરમાં વ્યાધિ પ્રત્યક્ષ થાય,
તે કોઈ અન્યે લઇ ના શકાય;
એ ભોગવે એક સ્વ આત્મ પોતે,
એકત્વ એથી નયસુજ્ઞ ગોતે.

અન્યત્વ ભાવના :–

ના મારા તન રૂપ કાંતિ યુવતી, ના પુત્ર કે ભ્રાત ના,
ના મારા ભૃત સ્નેહીઓ સ્વજન કે, ના ગોત્ર કે જ્ઞાત ના;
ના મારા ધન ધામ યૌવન ધરા, એ મોહ અજ્ઞાત્વના,
રે ! રે ! જીવ વિચાર એમ જ સદા, અન્યત્વદા ભાવના.

અશુચિ ભાવના :–

ખાણ મૂત્ર ને મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;
કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ.

× × ×

જ્ઞાન ધ્યાન વૈરાગ્યમય, ઉત્તમ જહાં વિચાર;
એ ભાવે શુભ ભાવના, તે ઉતરે ભવપાર. (૧૬)

ભાસ : બ્રહ્મરંધ્રાદિને વિષે થતા ભાસ....તે તે ભાસ થવા સંભવે છે....આત્માના કંઈક ઉજ્જવળપણાને અર્થે, તેનું અસ્તિત્વ માહાત્મ્યાદિ પ્રતીતિમાં આવવાને અર્થે તથા આત્મજ્ઞાનના અધિકારીપણાને અર્થે તે સાધન ઉપકારી છે, એ સિવાય બીજી રીતે ઘણું કરીને ઉપકારી નથી; એટલુ લક્ષ અવશ્ય રાખવા યોગ્ય છે. (૭૦૭)

ભાસન : ભાસન શબ્દમાં જાણવા અને દેખવા બંનેનો સમાવેશ થાય છે. વ્યા. સાર–૧(૨૧૭)

ભેદજ્ઞાન : દેહ અને આત્માનો ભેદ પાડવો તે 'ભેદજ્ઞાન'; જ્ઞાનીનો તે જાપ છે. તે જાપથી દેહ અને આત્મા જુદા પાડી શકે છે. તે ભેદજ્ઞાન થવા માટે મહાત્માઓએ સકળ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે, જેમ તેજાબથી સોનું અને કથીર જુદાં પડે છે, તેમ જ્ઞાનીના

ભેદ વિજ્ઞાનના જાપરૂપ તેજાબથી સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય અગુરુ-લઘુ સ્વભાવવાળું હોઇને પ્રયોગી દ્રવ્યથી જુદું પડી સ્વધર્મમાં આવે છે.
વ્યા. સાર–૨(૧૧)

ભ્રાંતિ :

આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્‌ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. (૧૨૯)
ઉપાદાનનું નામ લઇ, એ જે તજે નિમિત્ત;
પામે નહિ સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત. (૧૩૬)

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

જીવે ગ્રહણ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ તેનો જીવ ત્યાગ કરે તો થઇ શકવા યોગ્ય છે, કેમકે તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે, સહજ સ્વભાવે નથી; અને તે કર્મને મેં તમને અનાદિ ભ્રમ કહ્યો છે, અર્થાત્ તે કર્મનું કર્ત્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી પણ તે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે.

(આ. સિદ્ધિ ગા. ૭૭ –વિવેચન)

સ્વચ્છંદે કલ્પના તે ભ્રાંતિ છે. ઉપ. છાયા. ૬

મતાર્થી, લક્ષણો :

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને ગુરુ સત્ય;
અથવા નિજકુળ ધર્મના, તે ગુરુમાં જ મમત્વ. ૨૪
જે જિનદેહ પ્રમાણ ને, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ;
વર્ણન સમજે જિનનું, રોકી રહે નિજ બુદ્ધિ. ૨૫
પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ યોગમાં, વર્તે દૃષ્ટિ વિમુખ;
અસદ્‌ગુરુને દૃઢ કરે, નિજ માનાર્થે મુખ્ય. ૨૬

દેવાદિ ગતિ ભંગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન;
માને નિજ મત વેષનો, આગ્રહ મુક્તિ નિદાન. ૨૭

લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું; ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. ૨૮

અથવા નિશ્ચયનય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંય;
લોપે સદ્‌વ્યવહારને; સાધન રહિત થાય ૨૯

જ્ઞાનદશા પામે નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે બૂડે ભવ માંહી. ૩૦

એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજ માનાદિ કાજ;
પામે નહિ પરમાર્થને, અન્ અધિકારીમાં જ. ૩૧

નહિ કષાય ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય;
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. ૩૨

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

મધ્યસ્થતા : જુઓ 'ભાવના, ચાર'

મન : મન જ સર્વોપાધિની જન્મદાતા ભૂમિકા છે, મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે, મન જ સર્વ સંસારની મોહિનીરૂપ છે. એ વશ થતાં આત્મસ્વરૂપને પામવું લેશ માત્ર દુર્લભ નથી.

મન વડે ઇન્દ્રિયોની લોલુપતા છે. ભોજન, વાજિંત્ર, સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ, સુંદર વિલેપન એ સઘળું મન જ માગે છે. એ મોહિની આડે તે ધર્મને સંભારવા પણ દેતું નથી, સંભાર્યા પછી સાવધાન થવા દેતું નથી, સાવધાન થયા પછી પતિતતા કરવામાં પ્રવૃત્ત, લાગુ થાય છે. એમાં નથી ફાવતું ત્યારે સાવધાનીમાં કંઈ ન્યૂનતા પહોંચાડે છે. જેઓ એ ન્યૂનતા પણ ન પામતાં અડગ રહીને મન જીતે છે તે સર્વ સિદ્ધિને પામે છે.

મન અકસ્માત્ કોઇથી જ જીતી શકાય છે, નહીં તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસ કરીને જ જિતાય છે. એ અભ્યાસ નિર્ગ્રંથતામાં બહુ થઇ શકે છે; છતા સામાન્ય પરિચય કરવા માંગીએ તો તેનો મુખ્ય માર્ગ આ છે કે, તે જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી; તેમ કરવું નહીં. તે જ્યારે શબ્દસ્પર્શાદિ વિલાસ ઇચ્છે ત્યારે આપવાં નહીં. ટૂંકામાં આપણે એથી દોરાવું નહીં; પણ આપણે તેને દોરવું, અને દોરવું તે પણ મોક્ષમાર્ગમાં. મોક્ષમાળા પાઠ-૬૮

જે પવન (શ્વાસ)નો જય કરે છે, તે મનનો જય કરે છે; જે મનનો જય કરે છે તે આત્મલીનતા પામે છે. આ કહ્યું તે વ્યવહાર માત્ર છે. નિશ્ચયમાં નિશ્ચયઅર્થની અપૂર્વ યોજના સત્પુરુષના અંતરમાં રહી છે.

શ્વાસનો જય કરતાં છતાં સત્પુરુષની આજ્ઞાથી પરાઙ્મુખતા છે, તો તે શ્વાસજય પરિણામે સંસાર જ વધારે છે. શ્વાસનો જય ત્યાં છે કે જ્યાં વાસનાનો જય છે. તેનાં બે સાધન છે; સદ્ગુરુ અને સત્સંગ, તેની બે શ્રેણિ છે; પર્યુપાસના અને પાત્રતા, તેની બે વર્ધમાનતા છે; પરિચય અને પુણ્યાનુબંધી પુણ્યતા. સઘળાનું મૂળ આત્માની સત્પાત્રતા છે. (૬૨)

છ ઇન્દ્રિયોમાં મન અધિષ્ઠાતા છે; અને બાકીની પાંચ ઇન્દ્રિયો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર છે અને તેની સંકલના કરનાર પણ એક મન જ છે. મન જો ન હોત તો કોઈ કાર્ય બનત નહીં. વાસ્તવિક રીતે કોઇ ઇન્દ્રિયનું કાંઈ વળતું નથી. મનનું સમાધાન થાય છે. તે એ પ્રમાણે કે, એક ચીજ આંખે જોઇ, તે લેવા પગે ચાલવા માંડયું, ત્યાં જઇ હાથે લીધી ને ખાધી ઈત્યાદિ. તે સઘળી ક્રિયાનું સમાધાન મને કર્યું છતાં એ સઘળાનો આધાર આત્મા ઉપર છે. વ્યા. સાર-૨ (૧૪)

આત્માનો ઉપયોગ મનન કરે તે મન છે. વળગણા છે તેથી મન જુદું કહેવાય. ઉપ. છાયા. (૯)

મન, આત્માકાર : સમય માત્ર પણ અપ્રમત્તધારાને નહીં વસ્મરણ કરતું એવું જે આત્માકાર મન તે વર્તમાન ઉદય પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે.... તે ઉદયને વિષે પ્રીતિ પણ નથી અને અપ્રીતિ પણ નથી, સમતા છે. (૩૫૩)

મન, નિગ્રહનાં વિઘ્નો :

મનોનિગ્રહતા થવા લક્ષની બહોળતા કરવી યથોચિત છે. એ બહોળતામાં વિઘ્નરૂપ નીચેના દોષ છે.

૧ આળસ	૧૦ આપવડાઈ
૨ અનિયમિત ઉંઘ	૧૧ તુચ્છ વસ્તુથી આનંદ
૩ વિશેષ આહાર	૧૨ રસગારવ લુબ્ધતા
૪ ઉન્માદ પ્રકૃતિ	૧૩ અતિભોગ
૫ માયા પ્રપંચ	૧૪ પારકું અનિષ્ટ ઇચ્છવું
૬ અનિયમિત કામ	૧૫ કારણ વિનાનું રળવું
૭ અકરણીય વિલાસ	૧૬ ઝાઝાનો સ્નેહ
૮ માન	૧૭ અયોગ્ય સ્થળે જવું
૯ મર્યાદા ઉપરાંત કામ	૧૮ એકે ઉત્તમ નિયમ સાધ્ય ન કરવો

અષ્ટાદશ પાપસ્થાનક ત્યાંસુધી ક્ષય થવાનાં નથી કે જ્યાંસુધી આ અષ્ટાદશ વિઘ્નથી મનનો સંબંધ છે. આ અષ્ટાદશ દોષ જવાથી મનોનિગ્રહતા અને ધારેલી સિદ્ધિ થઈ શકે છે. એ દોષ જ્યાંસુધી મનથી નિકટતા ધરાવે છે ત્યાં સુધી કોઇપણ મનુષ્ય આત્મસાર્થક કરવાનો નથી. અતિ ભોગને સ્થળે સામાન્ય ભોગ નહીં, પણ કેવળ

ભોગત્યાગવ્રત જેણે ધર્યું છે, તેમજ એ એકકે દોષનું મૂળ જેના હૃદયમાં નથી તે સત્પુરુષ મહદ્ભાગી છે. મોક્ષમાળા પાઠ-૧૦૦

મન, નિગ્રહનાં સાધન :

અલ્પ આહાર. અલ્પ વિહાર, અલ્પ નિદ્રા, નિયમિત વાચા, નિયમિત કાયા અને અનુકૂળ સ્થાન એ મનને વશ કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

મન જો શંકાશીલ થઈ ગયું તો 'દ્રવ્યાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે; પ્રમાદી થઈ ગયું હોય તો 'ચરણકરણાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે; અને કષાયી થઈ ગયું હોય તો 'ધર્મકથાનુયોગ' વિચારવો યોગ્ય છે; જડ થઈ ગયું હોય તો 'ગણિતાનુતોગ' વિચારવો યોગ્ય છે. (૨૫)

ચિત્તની જો સ્થિરતા થઈ હોય તો સમય પરત્વે સત્પુરુષોના ગુણોનું ચિંતન, તેમનાં વચનોનું મનન, તેમના ચારિત્રનું કથન, કીર્તન અને પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં ફરી ફરી નિદિધ્યાસન; એમ થઈ શકતું હોય તો મનનો નિગ્રહ થઇ શકે ખરો; અને મન જીતવાની ખરેખરી કસોટી એ છે. એમ થવાથી ધ્યાન શું છે એ સમજાશે. પણ ઉદાસીનભાવે ચિત્તસ્થિરતા સમય પરત્વે તેની ખૂબી માલૂમ પડે. (૨૯૫)

મન, સ્થિરતાનો ઉપાય :

મનની સ્થિરતા થવાનો મુખ્ય ઉપાય હમણાં તો પ્રભુભક્તિ સમજો. આગળ પણ તે અને તેવું જ છે. (૩૮૦)

મન, સંયમ : જુઓ 'સંયમ,

મનુષ્યદેહ : ચક્રવર્તીની સમસ્ત સંપત્તિ કરતાં પણ જેનો એક સમયમાત્ર પણ વિશેષ મૂલ્યવાન છે એવો આ મનુષ્યદેહ અને

પરમાર્થને અનુકૂળ એવો યોગ સંપ્રાપ્ત છતાં જો જન્મમરણથી રહિત એવા પરમપદનું ધ્યાન રહ્યું નહીં તો આ મનુષ્યત્વને અધિષ્ઠિત એવા આત્માને અનંતવાર ધિક્કાર હો! (૯૩૫)

(વધુ માટે જુઓ "માનવદેહ")

મમતા, અપારિણામિક : જ્યાંસુધી દેહાદિકથી કરી જીવને આત્મકલ્યાણનું સાધન કરવું રહ્યું છે, ત્યાંસુધી તે દેહને વિષે અપારિણામિક એવી મમતા ભજવી યોગ્ય છે; એટલે કે આ દેહના કોઈ ઉપચાર કરવા પડે તો તે ઉપચાર દેહના મમત્વાર્થે કરવાની ઈચ્છાએ નહીં, પણ તે દેહે કરી જ્ઞાનીપુરુષના માર્ગનું આરાધન થઈ શકે છે. એવો કોઈ પ્રકારે તેમાં રહેલો લાભ. તે લાભને અર્થે અને તેવી જ બુદ્ધિએ તે દેહની વ્યાધિના ઉપચારે પ્રવર્તવામાં બાધ નથી. જે કંઈ તે મમતા છે તે અપારિણામિક મમતા છે, એટલે પરિણામે સમતાસ્વરૂપ છે; પણ તે દેહની પ્રિયતાર્થે, સાંસારિક સાધનમાં પ્રધાન ભોગનો એ હેતુ છે, તે ત્યાગવો પડે છે, એવા આર્ત્તધ્યાને કોઈ પ્રકારે પણ તે દેહમાં બુદ્ધિ ન કરવી એવી જ્ઞાનીપુરુષના માર્ગની શિક્ષા જાણી આત્મ કલ્યાણનો તેવા પ્રસંગે લક્ષ રાખવો યોગ્ય છે; (૪૬૦)

મરણ–મૃત્યુ : સર્વ દેહધારી જીવો મરણ પાસે શરણરહિત છે; માત્ર તે દેહનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રથમથી જાણી તેનું મમત્વ છેદીને નિજસ્થિરતાને અથવા જ્ઞાનીના માર્ગની યથાર્થ પ્રતીતિને પામ્યા છે, તે જ જીવ તે મરણ કાળે શરણરહિત છતાં ઘણું કરીને ફરી દેહ ધારણ કરતા નથી અથવા મરણકાળે દેહના મમત્વ ભાવનું અલ્પત્વ હોવાથી પણ નિર્ભય વર્તે છે. દેહ છૂટવાનો કાળ અનિયમિત હોવાથી વિચારવાન પુરૂષો અપ્રમાદપણે પ્રથમથી જ તેનું મમત્વ નિવૃત્ત કરવાનો અવિરૂદ્ધ ઉપાય સાધે

છે; અને એ જ તમારે, અમારે, સૌએ લક્ષ રાખવા યોગ્ય છે. પ્રીતિ બંધનથી ખેદ થવા યોગ્ય છે, તથાપિ એમાં બીજો કોઈ ઉપાય નહીં હોવાથી તે ખેદને વૈરાગ્ય સ્વરૂપમાં પરિણમન કરવો એ જ વિચારવાનનું કર્તવ્ય છે. (૭૨૮)

વિચારવાન પુરુષો તો કૈવલ્યદશા થતાં સુધી મૃત્યુને નિત્ય સમીપ જ સમજીને પ્રવર્તે છે.

ઘણું કરીને ઉત્પન્ન કરેલાં એવાં કર્મની રહસ્યભૂતિ મતિ મૃત્યુ વખતે વર્તે છે. કવચિત્ માંડ પરિચય થયેલો એવો પરમાર્થ તે એક ભાવ; અને નિત્ય પરિચિત નિજકલ્પનાદિ ભાવે રૂઢિ ધર્મનું ગ્રહણ એવો ભાવ, એમ બે ભાવ બે પ્રકારના થઈ શકે. સદ્‌વિચારે યથાર્થ આત્મદૃષ્ટિ કે વાસ્તવ ઉદાસીનતા તો સર્વ જીવસમૂહ જોતાં કોઈક વિરલ જીવને કવચિત્ કવચિત્ હોય છે; અને બીજો ભાવ અનાદિ પરિચિત છે, તે જ પ્રાયે સર્વ જીવમાં જોવામાં આવે છે, અને દેહાંત પ્રસંગે પણ તેનું પ્રાબલ્ય જોવામાં આવે છે, એમ જાણી મૃત્યુ સમીપ આવ્યે તથારૂપ પરિણતિ કરવાનો વિચાર વિચારવાન પુરુષ છોડી દઈ, પ્રથમથી જ તે પ્રકારે વર્તે છે.... છેલ્લે અવસરે અનશનાદિ કે સંસ્તારાદિક કે સંલેખનાદિક ક્રિયા કવચિત્ બનો કે ન બનો તો પણ જે જીવને ઉપર કહ્યો તે ભાવ લક્ષગત છે, તેનો જન્મ સફળ છે, અને ક્રમે કરી તે નિઃશ્રેયને પ્રાપ્ત થાય છે.

મરણ પ્રસંગે બોધવચનો :

સુંદરલાલે વૈશાખ વદી એકમે દેહ છોડ્યાના ખબર લખ્યા તે વાંચ્યા. વિશેષ કાળની માંદગી વિના, યુવાન અવસ્થામાં અકસ્માત દેહ છોડવાનું બન્યાથી સામાન્યપણે ઓળખતા માણસોને પણ તે વાતથી ખેદ થયા વિના ન રહે, તો પછી જેણે

કુટુંબાદિ સંબંધ સ્નેહે મૂર્છા કરી હોય, સહવાસમાં વસ્યા હોય, તે પ્રત્યે કંઈ આશ્રય ભાવના રાખી હોય, તેને ખેદ થયા વિના કેમ રહે? આ સંસારમાં મનુષ્ય પ્રાણીને જે ખેદના અસંખ્ય પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે અકથ્ય પ્રસંગમાંનો એક આ મોટો ખેદકારક પ્રસંગ છે. તે પ્રસંગમાં યથાર્થ વિચારવાન પુરુષો સિવાય સર્વ પ્રાણી ખેદ વિશેષને પ્રાપ્ત થાય છે; અને યથાર્થ વિચારવાન પુરુષોને વૈરાગ્ય વિશેષ થાય છે, સંસારનું અશરણપણું, અનિત્યપણું અને અસારપણું વિશેષ દૃઢ થાય છે.

વિચારવાન પુરુષોને તે ખેદકારક પ્રસંગનો મૂર્છાભાવે ખેદ કરવો તે માત્ર કર્મબંધનો હેતુ ભાસે છે અને વૈરાગ્યરૂપ ખેદથી કર્મસંગની નિવૃત્તિ ભાસે છે અને તે સત્ય છે. મૂર્છાભાવે ખેદ કર્યાથી પણ જે સંબંધીનો વિયોગ થયો છે, તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને જે મૂર્છા થાય છે તે પણ અવિચારદશાનું ફળ છે, એમ વિચારી વિચારવાન પુરુષો તે મૂર્છાભાવ પ્રત્યથી ખેદને શમાવે છે, અથવા ઘણું કરીને તેવો ખેદ તેમને થતો નથી. કોઈ પ્રકારે તેવા ખેદનું હિતકારીપણું દેખાતું નથી, અને બનેલો પ્રસંગ ખેદનું નિમિત્ત છે, એટલે તેવે અવસરે વિચારવાન પુરુષોને જીવને હિતકારી એવો ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વસંગનું અશરણપણું, અબંધવપણું, અનિત્યપણું અને તુચ્છપણું તેમ જ અન્યત્વપણું દેખીને પોતાને વિશેષ પ્રતિબોધ થાય છે કે હે જીવ, તારે વિષે કંઈ પણ આ સંસારને વિષે ઉદયાદિ ભાવે પણ મૂર્છા વર્તતી હોય તો તે ત્યાગ કર, ત્યાગ કર. તે મૂર્છાનું કંઈ ફળ નથી, સંસારમાં કયારેય પણ શરણત્વાદિપણું પ્રાપ્ત થવું નથી, અને અવિચારપણા વિના તે સંસારને વિષે મોહ થવા યોગ્ય નથી, જે મોહ અનંત જન્મમરણનો અને પ્રત્યક્ષ ખેદનો હેતુ છે, દુઃખ અને કલેશનું બીજ છે, તેને શાંત કર, તેનો ક્ષય કર. હે

જીવ, એ વિના બીજો કોઈ હિતકારી ઉપાય નથી, એ વગેરે ભાવિતાત્મતાથી વૈરાગ્યને શુદ્ધ અને નિશ્ચલ કરે છે. જે કોઈ જીવ યથાર્થ વિચારથી જુએ છે, તેને આ જ પ્રકારે ભાસે છે

આ જીવને દેહસંબંધ હોઇને મૃત્યુ ન હોત તો આ સંસાર સિવાય બીજે તેની વૃત્તિ જોડાવાનો અભિપ્રાય થાત નહીં. મુખ્ય કરીને મૃત્યુને ભયે પરમાર્થરૂપ બીજે સ્થાનકે વૃત્તિ પ્રેરી છે, તે પણ કોઇ વિરલા જીવને પ્રેરિત થઇ છે; ઘણા જીવોને તો બાહ્ય નિમિત્તથી મૃત્યુભય પરથી બાહ્ય ક્ષણિક વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ વિશેષ કાર્યકારી થયા વિના નાશ પામે છે. માત્ર કોઈ વિચારવાન અથવા સુલભબોધી કે હળુકર્મી જીવને તે ભય પરથી અવિનાશી નિઃશ્રેયસ પદ પ્રત્યે વૃત્તિ થાય છે.

મૃત્યુભય હોત તો પણ તે મૃત્યુ વૃદ્ધાવસ્થાએ નિયમિત પ્રાપ્ત થતું હોત તો પણ જેટલા પૂર્વે વિચારવાનો થયા છે તેટલા ન થાત; અર્થાત વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તો મૃત્યુનો ભય નથી એમ દેખીને, પ્રમાદસહિત વર્તત; મૃત્યુનું અવશ્ય આવવું દેખીને તથા તેનું અનિયમિતપણે આવવું દેખીને, તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે, સ્વજનાદિ સૌથી અરક્ષણપણું દેખીને, પરમાર્થ વિચારવામાં અપ્રમત્તપણું જ હિતકારી લાગ્યું અને સર્વ સંગનું અહિતકારીપણું લાગ્યું. વિચારવાન પુરુષોનો તે નિશ્ચય નિઃસંદેહ સત્ય છે; ત્રણે કાળ સત્ય છે. મૂર્છાભાવનો ખેદ ત્યાગીને અસંગભાવ પ્રત્યયી ખેદ વિચારવાનને કર્ત્તવ્ય છે.

જો આ સંસારને વિષે આવા પ્રસંગોનો સંભવ ન હોત, પોતાને અથવા પરને તેવા પ્રસંગની અપ્રાપ્તિ દેખાતી હોત, અશરણાદિપણુ ન હોત તો પંચ વિષયનાં સુખસાધનનું કશું ન્યૂનપણું પ્રાયે નહોતું, એવા **શ્રી** ઋષભદેવાદિ પરમપુરુષો અને ભરતાદિ

ચક્રવર્ત્યાદિઓ તેનો શા કારણે ત્યાગ કરત? એકાંત અસંગપણું શા કારણે ભજત?

હે આર્ય માણેકચંદાદિ, યથાર્થ વિચારના ઓછાપણાને લીધે, પુત્રાદિ ભાવની કલ્પના અને મૂર્છાને લીધે, તમને કંઈપણ ખેદ વિશેષ પ્રાપ્ત થવો સંભવિત છે, તો પણ ખેદનું કંઇ પણ હિતકારી ફળ નહીં હોવાથી; હિતકારીપણું માત્ર અસંગ વિચાર વિના કોઇ અન્ય ઉપાયે નથી એમ વિચારી, થતો ખેદ યથાશક્તિ વિચારથી, જ્ઞાનીપુરુષોના વચનામૃતથી તથા સાધુપુરુષના આશ્રય, સમાગમાદિથી અને વિરતિથી ઉપશાંત કરવો એ જ કર્ત્તવ્ય છે. (૬૮૯)

આર્ય શ્રી સોભાગે જેઠ વદ ૧૦ ગુરૂવારે સવારે દશને પચાસ મિનિટે દેહ મૂકયાના સમાચાર વાંચી ઘણો ખેદ થયો છે. જેમ જેમ તેમના અદ્ભુત ગુણો પ્રત્યે દૃષ્ટિ જાય છે, તેમ તેમ અધિક અધિક ખેદ થાય છે.

જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે છતાં પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દૃઢ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે; જન્મમરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે શ્રી સોભાગે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચલ અસંગતાથી નિજઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.

વડીલપણાથી તથા તેમના તમારા પ્રત્યે ઘણા ઉપકાર હોવાથી તેમજ તેમના ગુણોના અદ્ભુતપણાથી તેમનો વિયોગ તમને વધારે ખેદકારક થયો છે અને થવા યોગ્ય છે. તેમનો તમારા પ્રત્યેના સંસારી વડીલાપણાનો ખેદ વિસ્મરણ કરી, તેમણે તમારા સર્વ પ્રત્યે જે પરમ ઉપકાર કર્યો હોય તથા તેમના ગુણોનું જે

જે અદ્‌ભુતપણું તમને ભાસ્યું હોય તેને વારંવાર સંભારી, તેવા પુરુષનો વિયોગ થયો તેનો અંતરમાં ખેદ રાખી, તેમણે આરાધવા યોગ્ય જે જે વચનો અને ગુણો કહ્યા હોય તેનું સ્મરણ આણી તેમાં આત્માને પ્રેરવો, એમ તમો સર્વ પ્રત્યે વિનંતિ છે. સમાગમમાં આવેલા મુમુક્ષુઓને શ્રી સોભાગનું સ્મરણ સહેજે ઘણા વખત સુધી રહેવા યોગ્ય છે.

મોહે કરીને જે સમયે ખેદ થાય તે સમયે પણ તેમના ગુણોનું અદ્‌ભુતપણું સ્મરણમાં આણી મોહથી થતો ખેદ સમાવીને ગુણોના અદ્‌ભુતપણાનો વિરહ થયો તે પ્રકારમાં તે ખેદ પ્રવર્તાવવો યોગ્ય છે.

આ ક્ષેત્રે આ કાળમાં શ્રી સોભાગ જેવા વિરલા પુરુષ મળે એમ અમને વારંવાર ભાસે છે.

ધીરજથી સર્વેએ ખેદ સમાવવો અને તેમના અદ્‌ભુત ગુણોનો અને ઉપકારી વચનોનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે. શ્રી સોભાગ મુમુક્ષુએ વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય નથી.

સંસારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જેણે જાણ્યું છે, તેને તે સંસારના પદાર્થની પ્રાપ્તિથી કે અપ્રાપ્તિથી હર્ષ-શોક થવો યોગ્ય નથી, તો પણ એમ જણાય છે કે સત્પુરુષના સમાગમની પ્રાપ્તિથી કંઈ પણ હર્ષ અને તેમના વિયોગથી કંઈ પણ ખેદ અમુક ગુણસ્થાનક સુધી તેમને પણ થવા યોગ્ય છે.

શ્રી સોભાગની સરળતા, પરમાર્થ સંબંધી નિશ્ચય, મુમુક્ષુ પ્રત્યે ઉપકારતા આદિ ગુણો વિચારવા યોગ્ય છે. શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ (૭૮૨)

મરણવેળાએ ધર્મભાવનું ફળ :

પરમ યોગી એવા શ્રી ઋષભદેવાદિ પુરુષો પણ જે દેહને રાખી શકયા નથી, તે દેહમાં એક વિશેષપણું રહ્યું છે, તે એ કે તેનો સંબંધ વર્તે ત્યાં સુધીમાં જીવે અસંગપણું, નિર્મોહપણું કરી લઇ અબાધ્ય અનુભવ સ્વરૂપ એવું નિજસ્વરૂપ જાણી, બીજા સર્વ ભાવ પ્રત્યેથી વ્યાવૃત્ત (છૂટા) થવું, કે જેથી ફરી જન્મ મરણનો ફેરો ન રહે.

તે દેહ છોડતી વખતે જેટલા અંશે અસંગપણું, નિર્મોહપણું, યથાર્થ સમરસપણું રહે છે તેટલું મોક્ષપદ નજીક છે, એમ પરમ જ્ઞાનીપુરુષનો નિશ્ચય છે.

આ દેહે કરવા યોગ્ય કાર્ય તો એક જ છે કે કોઇ પ્રત્યે રાગ અથવા કોઈ પ્રત્યે કિંચિત્ માત્ર દ્વેષ ન રહે. સર્વત્ર સમદશા વર્તે એ જ કલ્યાણનો મુખ્ય નિશ્ચય છે. (૭૮૦)

મરણવેળાએ શ્રવણ યોગ્ય વચનો :

હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઇ પણ મારાં નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું. (૬૯૨)

કોઈને અર્થે વિકલ્પ નહીં આણતાં અસંગપણું જ રાખશો. જેમ જેમ સત્પુરુષનાં વચન તેમને પ્રતીતિમાં આવશે, જેમ જેમ આજ્ઞાથી અસ્થિમિંજા રંગાશે, તેમ તેમ તે તે જીવ આત્મકલ્યાણને પામશે, એમ નિઃસંદેહતા છે.

વ્યવહાર અથવા પરમાર્થ સંબંધી કોઈ પણ જીવ વિષેની વૃત્તિ હોય તે ઉપશાંત કરી કેવળ અસંગ ઉપયોગે અથવા પરમ

પુરુષની દશાના અવલંબને આત્મસ્થિતિ કરવી એમ વિજ્ઞાપના છે, કેમકે બીજો કોઈ પણ વિકલ્પ રાખવા જેવું નથી. જે કોઇ સાચા અંતઃકરણે સત્પુરુષનાં વચનને ગ્રહણ કરશે તે સત્યને પામશે એમાં કંઈ સંશય નથી; અને શરીર નિર્વાહાદિ વ્યવહાર સૌ સૌના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એટલે તે વિષે પણ કંઇ વિકલ્પ રાખવા યોગ્ય નથી.

સર્વ જીવ પ્રત્યે, સર્વભાવ પ્રત્યે અખંડ એકરસ વીતરાગદશા રાખવી એ જ સર્વ જ્ઞાનનું ફળ છે. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય, જન્મ-જરા–મરણ રહિત અસંગ સ્વરૂપ છે; એમાં જ્ઞાન સમાય છે; તેની પ્રતીતિમાં સર્વ સમ્યક્‌દર્શન સમાય છે; આત્માને અસંગ સ્વરુપે સ્વભાવદશા રહે તે સમ્યક્ ચારિત્ર, ઉત્કૃષ્ટ સંયમ અને વીતરાગ-દશા છે, જેના સંપૂર્ણપણાનું ફળ સર્વ દુઃખનો ક્ષય છે, એ કેવળ નિઃસંદેહ છે, કેવળ નિઃસંદેહ છે. (૭૮૧)

સર્વ દ્રવ્યથી; સર્વ ક્ષેત્રથી, સર્વ કાળથી અને સર્વ ભાવથી જે સર્વ પ્રકારે અપ્રતિબંધ થઈ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થયા તે પરમપુરુષોને નમસ્કાર.

જેને કંઈ પ્રિય નથી, જેને કંઈ અપ્રિય નથી, જેને કોઈ શત્રુ નથી, જેને કોઇ મિત્ર નથી, જેને માન–અપમાન, લાભ–અલાભ, હર્ષ–શોક, જન્મ–મૃત્યુ આદિ દ્વંદ્વનો અભાવ થઈ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે તેમનું અતિ ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

દેહ પ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે, તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબંધ યથાતથ્ય દીઠો છે, મ્યાન પ્રત્યે તલવારનો જેવો સંબંધ છે તેવો દેહ પ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો

છે, અબદ્ધ સ્પષ્ટ આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે, તે મહત્ પુરુષોને જીવન અને મરણ સમાન છે.

જે અચિંત્ય દ્રવ્યની શુદ્ધ ચિંતિસ્વરૂપ કાંતિ પરમ પ્રગટ થઇ અચિંત્ય કરે છે, તે અચિંત્ય દ્રવ્ય સહજ સ્વાભાવિક નિજ-સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય જે પરમકૃપાળુ સત્પુરુષે પ્રકાશ્યો તેનો અપાર ઉપકાર છે.

અજ્ઞાનથી અને સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યેના પ્રમાદથી આત્માને માત્ર મૃત્યુની ભ્રાંતિ છે. તે જ ભ્રાંતિ નિવૃત્ત કરી શુદ્ધ ચૈતન્ય નિજ અનુભવ પ્રમાણમાં સ્વરૂપમાં પરમ જાગ્રત થઇ જ્ઞાની સદાય નિર્ભય છે. એ જ સ્વરૂપના લક્ષથી સર્વ જીવ પ્રત્યે સામ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ પરદ્રવ્યથી વૃત્તિ વ્યાવૃત્ત કરી આત્મા અક્લેશ સમાધિને પામે છે.

સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છું
નિજ સ્વરૂપમય ઉપયોગ કરૂં છું. (૮૩૩)

વિશેષ માટે જુઓ ' મંત્રસ્વરૂપ વચનો. '

મહાત્મા : મહાત્મા થવું હોય તો ઉપકારબુદ્ધિ રાખો; સત્પુરુષના સમાગમમાં રહો; આહાર વિહારાદિમાં અલુબ્ધ અને નિયમિત રહો; સત્શાસ્ત્રનું મનન કરો; ઊંચી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખો. (૨૧)

મહાત્માનો દેહ : મહાત્માનો દેહ બે કારણને લઇને વિદ્યમાનપણે વર્તે છે, પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવાને અર્થે, જીવોના કલ્યાણ અર્થે; તથાપિ એ બંનેમાં તે ઉદાસપણે ઉદય આવેલી વર્તનાએ વર્તે છે. (૩૭૩)

મહાવ્રત પાંચ : જિનની જે જે આજ્ઞા છે તે તે આજ્ઞા, સર્વ પ્રાણી અર્થાત્ આત્માના કલ્યાણને અર્થે જેની કંઈ ઇચ્છા છે તે સર્વેને, તે કલ્યાણનું જેમ ઉત્પન્ન થવું થાય અને જેમ વર્ધમાનપણું થાય, તથા તે કલ્યાણ જેમ રક્ષાય તેમ તે આજ્ઞાઓ કરી છે. એક આજ્ઞા એવી જિનાગમમાં કહી હોય કે તે આજ્ઞા અમુક દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને સંયોગે ન પળી શકતાં આત્માને બાધકારી થતી હોય તો ત્યાં તે આજ્ઞા ગૌણ કરી નિષેધીને બીજી આજ્ઞા તીર્થંકરે કહી છે.

સર્વ વિરતિ કરી છે એવા મુનિને સર્વ વિરતિ કરતી વખતના પ્રસંગમાં આ ઉદ્દેશનાં વચન ઉચ્ચારવાનાં કહ્યાં છે; 'સર્વ પ્રાણાતિપાતથી હું નિવર્તું છું.' 'સર્વ પ્રકારના મૃષાવાદથી હું નિવર્તું છું.' સર્વ પ્રકારના અદત્તાદાનથી હું નિવર્તું છું.' 'સર્વ પ્રકારના મૈથુનથી નિવર્તું છું.' અને 'સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહથી નિવર્તું છું. (સર્વ પ્રકારના રાત્રિભોજનથી તથા બીજાં તેવાં તેવાં કારણોથી નિવર્તું છું.) એમ જે વચનો કહ્યા છે તે સર્વ વિરતિની ભૂમિકાના લક્ષણો કહ્યા છે, તથાપિ તે પાંચ મહાવ્રતમાં ચાર મહાવ્રત મૈથુન ત્યાગ સિવાયમાં ભગવાને પાછી બીજી આજ્ઞા કરી છે કે જે આજ્ઞા પ્રત્યક્ષ તો મહાવ્રતને બાધકારી લાગે, પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોતાં તો રક્ષણકારી છે. (૫૦૧)

મંત્રસ્વરૂપ વચનો :

* હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ સ્ત્રી પુત્રાદિ કોઈપણ મારાં નથી. શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું. (૬૯૨)

* સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છું, એક કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખ સ્વરૂપ, માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છું.

* હું માત્ર નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ, શુદ્ધ પ્રકૃષ્ટ, શુદ્ધ પરમશાંત ચૈતન્ય છું.

* હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છું.

* હું નિજસ્વરૂપમય ઉપયોગ કરું છું, તન્મય થાઉં છું (૮૩૩)

* આતમભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવળજ્ઞાન રે. (૪૭૪)

* હું અસંગ શુદ્ધ ચેતન છું.
વચનાતીત નિર્વિકલ્પ, એકાંત શુદ્ધ અનુભવ સ્વરૂપ છું.

* હું પરમ શુદ્ધ, અખંડ ચિદ્દ્ધાતુ છું. હાથ નોંધ-૨ (૧૭)

* હું કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ સહજ નિજ અનુભવ સ્વરૂપ છું. હાથ નોંધ-૩ (૭)

* હું એક છું, અસંગ છું. સર્વ પરભાવથી મુક્ત છું.
અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક નિજ અવગાહના પ્રમાણ છું.
અજન્મ, અજર, અમર, શાશ્વત છું.
સ્વપર્યાય પરિણામી સમયાત્મક છું.
શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ માત્ર નિર્વિકલ્પ દ્રષ્ટા છું.
હાથ નોંધ-૩ (૧૧)

* હું સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા છું. (૨૧)

માનવદેહ સાર્થકતા :

દુર્લભ એવો મનુષ્યદેહ પણ પૂર્વે અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં કંઈ પણ સફળપણું થયું નહીં; પણ આ મનુષ્યદેહને કૃતાર્થતા છે, કે જે મનુષ્યદેહે આ જીવે જ્ઞાની પુરુષને ઓળખ્યા, તથા તે મહાભાગ્યનો આશ્રય કર્યો, જે પુરુષના આશ્રયે અનેક

પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહાદિની મંદતા થઈ, તે પુરુષને આશ્રયે આ દેહ છૂટે એ જ સાર્થક છે. જન્મ, જરા, મરણાદિનો નાશ કરવાવાળું આત્મજ્ઞાન જેમને વિષે વર્તે છે, તે પુરુષનો આશ્રય જ જીવને જન્મ, જરા, મરણાદિનો નાશ કરી શકે, કેમકે તે યથા સંભવ ઉપાય છે. સંયોગ સંબંધે આ દેહ પ્રત્યે આ જીવને જે પ્રારબ્ધ હશે, તે વ્યતીત થયે તે દેહનો પ્રસંગ નિવૃત્ત થશે. તેનો ગમે ત્યારે વિયોગ નિશ્ચયે છે, પણ આશ્રયપૂર્વક દેહ છૂટે એ જ જન્મ સાર્થક છે, કે જે આશ્રયને પામીને જીવ તે ભવે અથવા ભાવિ એવા થોડા કાળે પણ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે.

(૬૯૨)

માયાનો પ્રપંચ : માયાનો પ્રપંચ ક્ષણે ક્ષણે બાધકર્ત્તા છે; તે પ્રપંચના તાપની નિવૃત્તિ કોઇ કલ્પદ્રુમની છાયા છે; અને કાં કેવળ દશા છે; તથાપિ કલ્પદ્રુમની છાયા પ્રશસ્ત છે; તે સિવાય એ તાપની નિવૃત્તિ નથી; અને એ કલ્પદ્રુમને વાસ્તવિક ઓળખવા જીવે જોગ્ય થવું પ્રશસ્ત છે. તે જોગ્ય થવામાં બાધકર્ત્તા એવો આ માયા પ્રપંચ છે, જેનો પરિચય જેમ ઓછો હોય તેમ વર્ત્યા વિના જોગ્યતાનું આવરણ ભંગ થતું નથી; પગલે પગલે ભયવાળી અજ્ઞાન ભૂમિકામાં જીવ વગર વિચાર્યે કોટયવધિ યોજનો ચાલ્યા કરે છે; ત્યાં જોગ્યતાનો અવકાશ કયાંથી હોય? આમ ન થાય તેટલા માટે થયેલાં કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ શમાવાય તેમ શમાવી, સર્વ પ્રકારે નિવૃત્તિ (એ વિષેની) કરી યોગ્ય વ્યવહારમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે. 'ન ચાલતાં' કરવો જોઇએ અને તે પણ પ્રારબ્ધવશાત્ નિસ્પૃહબુદ્ધિથી; એવો જે વ્યવહાર તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો. (૨૩૨)

જરા સમતા આવે કે અહંકાર આવીને ભૂલાવે છે કે "હું સમતાવાળો છું" માટે ઉપયોગ જાગૃત રાખવો માયાને શોધી

શોધીને જ્ઞાનીએ ખરેખર જીતી છે. ભક્તિરૂપી સ્ત્રી છે. તેને માયા સામી મૂકે, ત્યારે માયાને જિતાય. ભક્તિમાં અહંકાર નથી માટે માયાને જીતે. ઉપ છાયા (૭)

માર્ગ, અધ્યાત્મ :

યથાર્થ સમજાયે પરભાવથી આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરવી તે અધ્યાત્મ માર્ગ છે. જેટલી જેટલી નિવૃત્તિ થાય તેટલા તેટલા સમ્યક્ અંશ છે. (૯૧૮)

માર્ગ, જ્ઞાન, ક્રિયાદિ, ગુણદોષ : જુઓ " ભક્તિમાર્ગ "

માર્ગ; નિર્વાણ : અગમ અગોચર નિર્વાણ માર્ગ છે, એમાં સંશય નથી; પોતાની શક્તિએ; સદ્ગુરુના આશ્રય વિના, તે માર્ગ શોધવો અશક્ય છે; એમ વારંવાર દેખાય છે, એટલું જ નહીં પણ શ્રી સદ્ગુરુચરણના આશ્રયે કરી બોધબીજની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવા પુરુષને પણ સદ્ગુરુના સમાગમનું આરાધન નિત્ય કર્ત્તવ્ય છે જગતના પ્રસંગ જોતાં એમ જણાય છે કે, તેવા સમાગમ અને આશ્રય વિના નિરાલંબ બોધ સ્થિર રહેવો વિકટ છે. (૬૪૭)

વિશેષ માટે જુઓ " આત્મજ્ઞાન કેમ પમાય " "મોક્ષમાર્ગ",

માર્ગ, બહાર : જ્ઞાની પુરુષને મળીને જે સંસારને ભજે છે, તેને તીર્થંકર પોતાના માર્ગથી બહાર કહે છે.

કદાપિ જ્ઞાનીપુરુષને મળીને સંસાર ભજે છે, તે સર્વ તીર્થંકરના માર્ગથી બહાર કહેવા યોગ્ય હોય તો શ્રેણિકાદિને વિષે મિથ્યાત્વનો સંભવ થાય છે અને વિસંવાદપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિસંવાદપણાથી યુક્ત એવું વચન જો તીર્થંકરનું હોય તો તે તીર્થંકર કહેવા યોગ્ય નથી.

જ્ઞાનીપુરુષને મળીને જે આત્મભાવે, સ્વચ્છંદપણે, કામનાએ કરી, રસે કરી, જ્ઞાનીનાં વચનની ઉપેક્ષા કરી, અનુપયોગ પરિણામી થઇ સંસારને ભજે છે, તે પુરુષ તીર્થંકરના માર્ગથી બહાર છે, એમ કહેવાનો તીર્થંકરનો આશય છે. (૪૧૪)

માર્ગ પ્રાપ્તિને રોકનારાં કારણો :

સ્વચ્છંદ જ્યાં થોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે, ત્યાં તેટલી બોધબીજયોગ્ય ભૂમિકા થાય છે.

સ્વચ્છંદ જ્યાં પ્રાયે દબાયો છે, ત્યાં પછી 'માર્ગપ્રાપ્તિ'ને રોકનારાં ત્રણ કારણો મુખ્ય કરીને હોય છે, એમ અમે જાણીએ છીએ.

આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા, પરમ દૈન્યતાની ઓછાઇ અને પદાર્થનો અનિર્ણય; એ બધાં કારણો ટાળવાનું બીજ હવે પછી કહેશું. તે પહેલાં તે જ કારણોને અધિકતાથી કહીએ છીએ.

'આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા' એ ઘણું કરીને તીવ્ર મુમુક્ષુતાની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં હોય છે; તે હોવાના કારણો નિઃશંકપણે તે 'સત્' છે એવું દઢ થયું નથી અથવા તે 'પરમાનંદરૂપ' જ છે એમ પણ નિશ્ચય નથી. અથવા તો મુમુક્ષુતામાં પણ કેટલોક આનંદ અનુભવાય છે, તેને લીધે બાહ્ય શાતાનાં કારણો પણ કેટલીક વાર પ્રિય લાગે છે (!) અને તેથી આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા રહ્યા કરે છે; જેથી જીવની જોગ્યતા રોકાઈ જાય છે.

સત્પુરૂષમાં જ પરમેશ્વર બુદ્ધિ, એને જ્ઞાનીઓએ પરમ ધર્મ કહ્યો છે; અને એ બુદ્ધિ પરમ દૈન્યત્વ સૂચવે છે; જેથી સર્વ પ્રાણી વિષે પોતાનું દાસત્વ મનાય છે અને પરમ જોગ્યતાની

પ્રાપ્તિ હોય છે, એ 'પરમ દૈન્યત્વ' જ્યાં સુધી આવરિત રહ્યું છે ત્યાં સુધી જીવન જોગ્યતા પ્રતિબંધયુક્ત હોય છે.

કદાપિ એ બંને થયાં હોય, તથાપિ વાસ્તવિક તત્ત્વ પામવાની કંઈ જોગ્યતાની ઓછાઇને લીધે પદાર્થ-નિર્ણય ન થયો હોય તો ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે, અને મિથ્યા સમતા આવે છે; કલ્પિત પદાર્થ વિષે 'સત્'ની માન્યતા હોય છે; જેથી કાળે કરી અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમ આવતો નથી અને એ જ પરમ જોગ્યતાની હાનિ છે.

આ ત્રણે કારણો ઘણું કરીને અમને મળેલા ઘણા ખરા મુમુક્ષુમાં અમે જોયાં છે. માત્ર બીજા કારણની કંઇક ન્યૂનતા કોઇ કોઈ વિષે જોઇ છે, અને જો તેઓમાં સર્વ પ્રકારે (પરમ દૈન્યતાની ખામીની) ન્યૂનતા કરવાનો પ્રયત્ન હોય તો જોગ્ય થાય એમ જાણીએ છીએ. પરમ દૈન્યપણું એ ત્રણેમાં બળવાન સાધન છે; અને એ ત્રણેનું બીજ મહાત્માને વિષે પરમ પ્રેમાર્પણ એ છે.

અધિક શું કહીએ ? અનંતકાળે એ જ માર્ગ છે.

પહેલું અને ત્રીજું કારણ જવાને માટે બીજા કારણની હાનિ કરવી અને મહાત્માના જોગે તેના અલૌકિક સ્વરૂપને ઓળખવું, ઓળખવાની પરમ તીવ્રતા રાખવી, તો ઓળખાશે. મુમુક્ષુનાં નેત્રો મહાત્માને ઓળખી લે છે.

મહાત્મામાં જેનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, તેને મોહાસક્તિ મટી પદાર્થનો નિર્ણય હોય છે. તેથી વ્યાકુળતા મટે છે. તેથી નિઃશંકતા આવે છે. જેથી જીવ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખથી નિર્ભય હોય છે ને તેથી જ નિઃસંગતા ઉત્પન્ન હોય છે અને એમ યોગ્ય **છે.**

અમે આમાં ઘણો ગૂઢ શાસ્ત્રાર્થ પણ પ્રતિપાદન કર્યો છે.
(૨૫૪)

માર્ગાનુસારી : 'આત્મા' જે પદાર્થને તીર્થંકરે કહ્યો છે, તે જ પદાર્થની તે જ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે.

એવું સ્વરૂપ જેને ભાસ્યું છે તેવા પુરુષને વિષે નિષ્કામ શ્રદ્ધા છે જેને, તે પુરુષને બીજરુચિ સત્યક્ત્વ છે.

તેવા પુરુષની નિષ્કામ ભક્તિ અબાધાએ પ્રાપ્ત થાય; એવા ગુણો જે જીવમાં હોય તે જીવ માર્ગાનુસારી હોય, એમ જિન કહે છે. (૪૩૧)

સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યાં નથી; અથવા જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યા નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે.

જેની કેડનો ભંગ થયો છે, તેનું પ્રાયે બધું બળ પરિક્ષીણપણાને ભજે છે. જેને જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનરૂપ લાકડીનો પ્રહાર થયો છે તે પુરુષને વિષે તે પ્રકારે સંસારસંબંધી બળ હોય છે, એમ તીર્થંકર કહે છે.

જ્ઞાનીપુરુષને જોયા પછી સ્રીને જોઇ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તો જ્ઞાનીપુરુષને જોયા નથી, એમ તમે જાણો.

જ્ઞાનીપુરુષનાં વચનને સાંભળ્યા પછી સ્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહીં.

ખરેખર પૃથ્વીનો વિકાર ધનાદિ સંપત્તિ ભાસ્યા વિના રહે નહીં.

જ્ઞાનીપુરુષ સિવાય તેનો આત્મા બીજે ક્યાંય ક્ષણભર સ્થાયી થવાને વિષે ઇચ્છે નહિ.

એ આદિ વચનો તે પૂર્વે જ્ઞાનીપુરુષો માર્ગાનુસારી પુરુષને બોધતા હતા.

જે જાણીને, સાંભળીને તે સરળ જીવો આત્માને વિષે અવધારતા હતા.

પ્રાણત્યાગ જેવા પ્રસંગને વિષે પણ તે વચનોને અપ્રધાન ન કરવા યોગ્ય જાણતા હતા, વર્તતા હતા. (૪૫૪)

મિથ્યાત્વ : જુઓ "ગુણસ્થાન પહેલું"

મિથ્યાદૃષ્ટિ : " "

મુક્તિ : મુક્તિ એટલે સંસારના શોકથી મુક્ત થવું તે (૧૬)

દેહાદિનો અભાવ થવો, મૂર્છાનો નાશ થવો તે જ મુક્તિ.
ઉપ. છાયા (૧૦)

અત્યંત ચૈતન્યનું સ્થિર થવું તે મુક્તિ.
વ્યા. સાર–૨ (૧૩)

મુક્તિશિલા : સર્વાર્થસિદ્ધની જ વાત છે. જૈનમાં એમ કહે છે કે સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનની ધ્વજાથી બાર યોજન દૂર મુક્તિશિલા છે.

મુખરસ : જુઓ "સુધારસ"

મુનિ : જે જીવો મોહનિદ્રામાં સૂતા છે તે અમુનિ છે; નિરંતર આત્મવિચારે કરી મુનિ તો જાગ્રત રહે. (૫૬૯)

ઘણું કરીને પ્રયોજન વિના બોલવું જ નહીં તેનું નામ ‘મુનિપણું’ ઉપ. નોંધ (૩૪)

મુનિ=જેને અવધિ, મનઃપર્યવજ્ઞાન હોય તથા કેવળજ્ઞાન હોય તે. વ્યા. સાર–૨(૨૮)

મુનિના આચાર : પાંચ મહાવ્રત, દશવિધિ યતિધર્મ, સપ્તદશવિધિ સંયમ, દશવિધિ વૈયાવૃત્ય, નવવિધિ બ્રહ્મચર્ય, દ્વાદશ પ્રકારનાં તપ, ક્રોધાદિક ચાર પ્રકારના કષાયનો નિગ્રહ; વિશેષમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું આરાધન ઇત્યાદિક અનેક ભેદ છે. મોક્ષમાળા પાઠ ૧૦૫

મુમુક્ષુ : જે વાસ્તવ્ય જ્ઞાનીને ઓળખે છે, તે ધ્યાનાદિને ઇચ્છે નહીં, એવો અમારો અંતરંગ અભિપ્રાય વર્તે છે. માત્ર જ્ઞાનીને ઇચ્છે છે, ઓળખે છે, ભજે છે, તે જ તેવો થાય છે, અને તે ઉત્તમ મુમુક્ષુ જાણવો યોગ્ય છે. (૩૩૫)

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય. ૧૩૮
આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

વિવેક વૈરાગ્યાદિ સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ યોગ્ય મુમુક્ષુ કહેવાય. ઉપ. છાયા (૧૦)

ખેદ નહીં કરતાં શૂરવીરપણું ગ્રહીને જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલતાં મોક્ષ પાટણ સુલભ જ છે. વિષય વિકારાદિ વિશેષ વિકાર કરી જાય તે વખતે વિચારવાનને પોતાનું નિર્વીર્યપણું જોઇને ઘણો જ ખેદ થાય છે, અને આત્માને વારંવાર નિંદે છે, ફરી ફરી તિરસ્કારની વૃત્તિથી જોઇ, ફરી મહંત પુરૂષનાં ચરિત્ર અને

વાકયનું અવલંબન ગ્રહણ કરી, આત્માને શૌર્ય ઉપજાવી, તે વિષયાદિ સામે અતિ હઠ કરીને તેને હઠાવે છે ત્યાં સુધી નીચે મને બેસતા નથી, તેમ એકલો ખેદ કરીને અટકી રહેતા નથી. એ જ વૃત્તિનું અવલંબન આત્માર્થી જીવોએ લીધું છે, અને તેથી જ અંતે જય પામ્યા છે. આ વાત સર્વ મુમુક્ષુઓએ મુખે કરી હૃદયમાં સ્થિર કરવા યોગ્ય છે. (૮૧૯)

સત્પુરુષ કરતાં મુમુક્ષુનો ત્યાગ વૈરાગ્ય વધી જવો જોઈએ. મુમુક્ષુઓએ જાગૃત જાગૃત થઈ વૈરાગ્ય વધારવો જોઈએ. સત્પુરુષનું એક પણ વચન સાંભળી પોતાને વિષે દોષો હોવા માટે બહુ જ ખેદ રાખશે, અને દોષ ઘટાડશે ત્યારે જ ગુણ પ્રગટશે. સત્સંગ સમાગમની જરૂર છે. બાકી સત્પુરુષ તો જેમ એક વટેમાર્ગુ બીજા વટેમાર્ગુને રસ્તો બતાવી ચાલ્યો જાય છે, તેમ બતાવી ચાલ્યા જાય છે. ગુરુપદ ધરાવવા કે શિષ્યો કરવા માટે સત્પુરુષની ઈચ્છા નથી. ઉપ. છાયા (૯)

મુમુક્ષુતા : મુમુક્ષુતા તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મુંઝાઈ એક 'મોક્ષ'ને વિષે જ યત્ન કરવો; અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું. (૨૫૪)

મને એમ લાગે છે કે જીવને મૂળપણે જોતાં જો મુમુક્ષુતા આવી હોય તો નિત્ય પ્રત્યે તેનું સંસારબળ ઘટ્યા કરે. સંસારમાં ધનાદિ સંપત્તિ ઘટે કે નહીં તે અનિયમિત છે, પણ સંસાર પ્રત્યે જીવની જે ભાવના તે મોળી પડ્યા કરે, અનુક્રમે નાશ પામવા યોગ્ય થાય; આ કાળમાં એ વાત ઘણું કરી જોવામાં આવતી નથી. કોઈ જુદા સ્વરૂપમાં મુમુક્ષુ અને જુદા સ્વરૂપમાં મુનિ વગેરે જોઈ વિચાર થાય છે કે આવા સંગે કરી જીવની ઊર્ધ્વ દશા થવી ઘટે નહીં, પણ અધોદશા થવી ઘટે. (૪૯૫)

આરંભ અને પરિગ્રહનો જેમ જેમ મોહ મટે છે, જેમ જેમ તેને વિષેથી પોતાપણાનું અભિમાન મંદ પરિણામને પામે છે, તેમ તેમ મુમુક્ષુતા વર્ધમાન થયા કરે છે. અનંતકાળના પરિચયવાળું એ અભિમાન પ્રાયે એકદમ નિવૃત્ત થતું નથી. તેટલા માટે તન, મન, ધનાદિ જે કંઈ પોતાપણે વર્તતા હોય છે, તે જ્ઞાની પ્રત્યે અર્પણ કરવામાં આવે છે; પ્રાયે જ્ઞાની કંઈ તેને ગ્રહણ કરતા નથી, પણ તેમાંથી પોતાપણું મટાડવાનું જ ઉપદેશે છે ને કરવા યોગ્ય પણ તેમજ છે કે આરંભપરિગ્રહને વારંવારના પ્રસંગે વિચારી વિચારી પોતાનાં થતાં અટકાવવાં; ત્યારે મુમુક્ષુતા નિર્મળ હોય છે. (૩૩૨)

મુમુક્ષુ જીવમાં શમાદિ કહ્યા તે ગુણો અવશ્ય સંભવે છે; અથવા તે ગુણો વિના મુમુક્ષુતા ન કહી શકાય. માટે વિચારવાન જીવે તે લક્ષ રાખી યથાશક્તિ વૈરાગ્યાદિ અવશ્ય આરાધી, સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત કરી, કષાયાદિ દોષ છેદ કરવાવાળો એવો અને અજ્ઞાનથી રહિત થવાનો સત્ય માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો.

નિત્ય તેવો પરિચય રાખતાં, તે તે વાત શ્રવણ કરતાં, વિચારતાં, ફરી ફરીને પુરૂષાર્થ કરતાં તે મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે. તે મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થયે જીવને પરમાર્થમાર્ગ અવશ્ય સમજાય છે (૪૨૨)

સમાગમ નિરંતર કર્ત્તવ્ય છે. મહત્ ભાગ્યના ઉદય વડે અથવા પૂર્વના અભ્યસ્ત યોગ વડે જીવને સાચી મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે, જે અતિ દુર્લભ છે. તે સાચી મુમુક્ષુતા ઘણું કરીને મહત્ પુરુષના ચરણકમલની ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા તેવી મુમુક્ષુતાવાળા આત્માને મહત્ પુરુષના યોગથી આત્મનિષ્ઠપણું પ્રાપ્ત થાય છે; સનાતન અનંત એવા જ્ઞાની પુરુષોએ ઉપાસેલો એવો સન્માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. સાચી મુમુક્ષુતા જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય

તેને પણ જ્ઞાનીનો સમાગમ અને આજ્ઞા અપ્રમત્તયોગ સંપ્રાપ્ત કરાવે છે મુખ્ય મોક્ષમાર્ગનો ક્રમ આ પ્રમાણે જણાય છે. (૮૮૭)

નમો જિણાણં જિદ ભવાણં.

જેની પ્રત્યક્ષ દશા જ બોધરૂપ છે, તે મહત્‌પુરુષને ધન્ય છે.

જે મતભેદે આ જીવ ગ્રહાયો છે, તે જ મતભેદ જ તેના સ્વરૂપને મુખ્ય આવરણ છે.

વીતરાગપુરુષના સમાગમ વિના, ઉપાસના વિના, આ જીવને મુમુક્ષુતા કેમ ઉત્પન્ન થાય? સમ્યક્‌જ્ઞાન ક્યાંથી થાય? સમ્યક્‌-દર્શન ક્યાંથી થાય? સમ્યક્‌ચારિત્ર ક્યાંથી થાય? કેમકે એ ત્રણે વસ્તુ અન્ય સ્થાનકે હોતી નથી.

વીતરાગપુરુષના અભાવ જેવો વર્તમાનકાળ વર્તે છે.

હે મુમુક્ષુ! વીતરાગપદ વારંવાર વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. હાથ નોંધ–૨ (૫)

મૈત્રી ભાવના : જુઓ "ભાવના, ચાર"

મોક્ષ: પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભાગરૂપ સમસ્ત કર્મોના સંબંધના સર્વથા નાશરૂપ લક્ષણવાળો તથા જે સંસારનો પ્રતિપક્ષી છે તે મોક્ષ છે. આ વ્યતિરેક[1] પ્રધાનતાથી મોક્ષનું સ્વરૂપ છે.

દર્શન અને વીર્યાદિ ગુણ સહિત તથા સંસારના કલેશો રહિત

---

૧. સાધ્યના અભાવમાં સાધનનો અભાવ, જેમ અગ્નિના અભાવમાં ધુમાડાનો અભાવ–તે વ્યતિરેક.

ચિદાનંદમયી આત્યંતિક અવસ્થાને સાક્ષાત્ મોક્ષ કહે છે. આ અન્વય[2] પ્રધાનતાથી મોક્ષનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

જેમાં અતીંદ્રિય, ઇન્દ્રિયોથી અતિક્રાંત, વિષયોથી અતીત, ઉપમા રહિત અને સ્વાભાવિક, વિચ્છેદરહિત પારમાર્થિક સુખ હોય તેને મોક્ષ કહ્યો જાય છે. જેમાં આ આત્મા નિર્મળ, શરીર-રહિત, ક્ષોભરહિત, શાંતસ્વરૂપ, નિષ્પન્ન (સિદ્ધરૂપ), અત્યંત અવિનાશી સુખરૂપ, કૃતકૃત્ય તથા સમીચીન સમ્યક્જ્ઞાન સ્વરૂપ થઇ જાય છે તે પદને મોક્ષ કહીએ છીએ. (૧૦૨)

સહજ સ્વરૂપે જીવની સ્થિતિ થવી તેને શ્રી વીતરાગ 'મોક્ષ' કહે છે. (૬૦૯)

દેહાદિક સંયોગનો; આત્યંતિક વિયોગ;
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખભોગ. ૯૧
મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ. ૧૨૩

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

મોક્ષ જેટલે સ્થળે બતાવ્યો છે તે સત્ય છે. કર્મથી, ભ્રાંતિથી અથવા માયાથી છૂટવું તે મોક્ષ છે. એ મોક્ષની શબ્દ વ્યાખ્યા છે. (૨૧૮)

મોક્ષ તો આ કાળને વિષે પણ પ્રાપ્ત હોય અથવા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ મુક્તપણાનું દાન આપનાર એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ પરમ દુર્લભ છે; અર્થાત્ મોક્ષ દુર્લભ નથી, દાતા દુર્લભ છે. (૩૭૮)

વેદાંત કહે છે કે આત્મા અસંગ છે, જિન પણ કહે છે કે

---

૨. એકના સદ્ભાવમાં બીજું અવશ્ય હોય તેવું—અન્વય.

પરમાર્થનયથી આત્મા તેમ જ છે. એ જ અસંગતા સિદ્ધ થવી, પરિણત થવી તે મોક્ષ છે. (૬૪૦)

જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત. (૨૧)

આટલું હોય તો હું મોક્ષની ઈચ્છા કરતો નથી: આખી સૃષ્ટિ સત્શીલને સેવે, નિયમિત આયુષ્ય, નીરોગી શરીર, અચળ પ્રેમી પ્રેમદા, આજ્ઞાંકિત અનુચર, કુળદીપક પુત્ર, જીવનપર્યંત બાલ્યાવસ્થા, આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન.

એમ કોઈ કાળે થવાનું નથી, માટે હું તો મોક્ષને જ ઇચ્છું છું. (૨૧)

સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણેની ઐકયતા તે મોક્ષ. તે સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એટલે વીતરાગ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. તેનાથી જ અનંતસંસારથી મુક્તપણું પમાય છે આ વીતરાગજ્ઞાન કર્મના અબંધનો હેતુ છે.

વ્યા. સાર-૧ (૨૧)

અમુક આચાર્ય એમ કહે છે કે દીગંબરના આચાર્યે એમ સ્વીકાર્યું છે કે :-"જીવનો મોક્ષ થતો નથી, પરંતુ મોક્ષ સમજાય છે; તે એવી રીતે કે જીવ શુદ્ધસ્વરૂપી છે; તેને બંધ થયો નથી તો પછી મોક્ષ થવાપણું કયાં રહે છે? પરંતુ તેણે માનેલું છે કે, 'હું બંધાણો છું' તે માનવાપણું વિચાર વડીએ કરી સમજાય છે કે મને બંધન નથી. માત્ર માન્યું હતું; તે માનવાપણું શુદ્ધ સ્વરુપ સમજાયાથી રહેતું નથી: અર્થાત્ મોક્ષ સમજાય છે." આ વાત 'શુદ્ધનય'ની અથવા 'નિશ્ચયનય'ની છે. પર્યાયાર્થી નયવાળાઓ એ નયને વળગી આચરણ કરે તો તેને રખડી મરવાનું છે.

વ્યા. સાર-૧ (૮૦)

જીવ જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે શાંતપણામાં વિચરે તો અંત-મુંહૂર્તમાં મુક્ત થાય છે. વ્યા. સાર-૨ (૪)

શ્રી તીર્થંકરાદિએ ફરી ફરી જીવોને ઉપદેશ કહ્યો છે; પણ જીવ દિશામૂઢ રહેવા ઇચ્છે છે ત્યાં ઉપાય પ્રવર્તી શકે નહીં. ફરી ફરી ઠોકી ઠોકીને કહ્યું છે કે એક આ જીવ સમજે તો સહજ મોક્ષ છે, નહીં તો અનંત ઉપાયે પણ નથી અને તે સમજવું પણ કંઈ વિકટ નથી, કેમકે જીવનું સહજ જે સ્વરૂપ છે તે જ માત્ર સમજવું છે; અને તે કંઇ બીજાના સ્વરૂપની વાત નથી કે વખતે તે ગોપવે કે ન જણાવે. તેથી સમજવી ન બને. પોતાથી પોતે ગુપ્ત રહેવાનું શી રીતે બનવા યોગ્ય છે? પણ સ્વપ્નદશામાં જેમ ન બનવા યોગ્ય એવું પોતાનું મૃત્યુ પણ જીવ જુએ છે, તેમ આ અજ્ઞાનદશારૂપ સ્વપ્નરૂપયોગે આ જીવ પોતાને, પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે, તે જ અજ્ઞાન છે, નરકાદિ ગતિનો હેતુ તે જ છે, તે જ જન્મ છે, મરણ છે, અને તે જ દેહ છે, દેહના વિકાર છે, તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિ ભાવકલ્પનાના હેતુ છે, અને તેની નિવૃત્તિ થઇ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે; અને એ જ નિવૃત્તિને અર્થે સત્સંગ, સત્પુરુષાદિ સાધન કહ્યાં છે; અને તે સાધન પણ જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થને તેમાં ગોપવ્યા સિવાય પ્રવર્તાવે તો જ સિદ્ધ છે. વધારે શું કહીએ? આટલો જ સંક્ષેપ જીવમાં પરિણામ પામે તો તે સર્વ વ્રત, યમ, નિયમ, જપ, યાત્રા, ભક્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન આદિ કરી છૂટ્યો એમાં કંઇ સંશય નથી. (૫૩૭)

મોક્ષનો ઉપાય : કોઈ પણ આત્મા ઉદયી કર્મને ભોગવતાં સમત્વશ્રેણિમાં પ્રવેશ કરી અબંધ પરિણામે વર્તશે તો ખચિત ચેતન શુદ્ધિ પામશે.

આત્મા વિનયી થઇ, સરળ અને લઘુત્વભાવ પામી સદૈવ સત્પુરુષના ચરણકમળ પ્રતિ રહ્યો, તો જે મહાત્માઓને નમસ્કાર કર્યો છે, તે મહાત્માઓની જે જાતની રિદ્ધિ છે, તે જાતની રિદ્ધિ સંપ્રાપ્ત કરી શકાય.

અનંતકાળમાં કાં તો સત્પાત્રતા થઈ નથી અને કાં તો સત્પુરૂષ (જેમાં સદ્ગુરુત્વ, સત્સંગ અને સત્કથા એ રહ્યાં છે) મળ્યા નથી; નહીં તો નિશ્ચય છે કે મોક્ષ હથેળીમાં છે, ઇષત્ પ્રાગભાર એટલે સિદ્ધ–પૃથ્વી પર ત્યારપછી છે. એને સર્વ શાસ્ત્ર પણ સંમત છે અને આ કથન ત્રિકાળસિદ્ધ છે. (૫૫)

બીજું કાંઈ શોધ મા, માત્ર એક સત્પુરુષને શોધીને તેનાં ચરણકમળમાં સર્વ ભાવ અર્પણ કરી વર્ત્યો જા. પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજે.

સત્પુરુષ એ જ કે નિશદિન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે, શાસ્ત્રમાં નથી અને સાંભળ્યામાં નથી, છતાં અનુભવમાં આવે તેવું જેનું કથન છે; અંતરંગ સ્પૃહા નથી એવી જેની ગુપ્ત આચરણા છે. બાકી તો કંઈ કહ્યું જાય તેમ નથી અને આમ કર્યા વિના તારો કોઈ કાળે છૂટકો થનાર નથી; આ અનુભવ પ્રવચન પ્રમાણિક ગણ.

એક સત્પુરુષને રાજી કરવામાં, તેની સર્વ ઈચ્છાને પ્રશંસવામાં, તે જ સત્ય માનવામાં આખી જિંદગી ગઇ તો ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પંદર ભવે અવશ્ય મોક્ષે જઇશ. (૭૬)

કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ;
તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ. ૧૦૨

કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન ચારિત્ર નામ;
હણે બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ૧૦૩

કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હણે ક્ષમાદિક તેહ;
પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ. ૧૦૪

છોડી મત દર્શનતણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ. ૧૦૫

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ. ૧૦૮

તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્‌ગુરૂ બોધ;
તો પામે સમક્તિને, વર્તે અંતર શોધ. ૧૦૯

મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્‌ગુરુ લક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ. ૧૧૦

વર્તે નિજ સ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ વહે નિજ ભાવમાં, પરમાર્થે સમકિત. ૧૧૧

વર્ધમાન સમકિત થઇ, ટાળે મિથ્યા ભાસ
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગપદવાસ. ૧૧૨

કેવળ નિજ સ્વભાવનું, અખંડ વર્તે જ્ઞાન;
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. ૧૧૩

કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જાગ્રત થતાં સમાય;
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દૂર થાય. ૧૧૪

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

(વધુ માટે જુઓ " આત્મજ્ઞાન કેમ પમાય ? ")

મોક્ષમાર્ગ : મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષ-રૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા સત્પુરુષો એક જ માર્ગથી પામ્યા છે, વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે, ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે.

તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી, તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિ માર્ગ છે તથા તે સ્થિરમાર્ગ છે, અને સ્વાભાવિક શાંતિ સ્વરૂપ છે. સર્વ કાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે, જે માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઇ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં.

શ્રી જિને સહસ્ત્રગમે ક્રિયાઓ અને સહસ્ત્રગમે ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યાં છે અને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સફળ છે અને તે માર્ગને ભૂલી જઇ તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સૌ નિષ્ફળ છે.

શ્રી મહાવીર જે વાટેથી તર્યા તે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે, જે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રી મહાવીર તર્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણિમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પમાશે ત્યારે તે પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે. યોગ્ય સામગ્રી નહીં મેળવવાથી ભવ્ય જીવ પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યા છે, તથા અટકશે અને અટકયા હતા.

કોઇપણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઈ એકાગ્ર ભાવથી સમ્યક્યોગે જે માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે તે એ જ છે. માન્યામાન્ય, ભેદાભેદ કે સત્યાસત્ય માટે વિચાર કરનારા કે બોધ દેનારાને મોક્ષને માટે જેટલા ભવનો વિલંબ હશે, તેટલા સમયનો (ગૌણતાએ) સંશોધકને, તે માર્ગના ધાર પર આવી પહોંચેલાને વિલંબ નહીં હશે.

વિશેષ શું કહેવું ? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વ-પ્રાપ્ય પુરુષ – નિર્ગ્રંથ આત્મા – જ્યારે યોગ્યતા ગણી તે

આત્મત્વ અર્પશે – ઉદય આપશે – ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ તે વાટ મળશે, ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે.

મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી. વિચારીને જેણે મતભેદને ટાળ્યો, તે અંતર્વૃત્તિને પામી ક્રમે કરી શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. (૫૪)

મોક્ષમાર્ગ એ અગમ્ય તેમ જ સરળ છે.

અગમ્ય :–માત્ર વિભાવ દશાને લીધે મતભેદો પડવાથી કોઇ પણ સ્થળે મોક્ષમાર્ગ સમજાય તેવું રહ્યું નથી અને તેને લીધે વર્તમાનમાં અગમ્ય છે. માણસ મરી ગયા પછી અજ્ઞાન વડે નાડ ઝાલીને વૈદાં કરવાનાં ફળની બરાબર મતભેદ પડવાનું ફળ થયું છે અને તેથી મોક્ષમાર્ગ સમજાય તેમ નથી.

સરળ :–મતભેદની કડાકૂટ જવા દઇ, આત્મા અને પુદ્ગલ વચ્ચે વહેંચણી કરી શાંતપણે આત્મા અનુભવવામાં આવે તો મોક્ષમાર્ગ સરળ છે અને દૂર નથી. જેમકે એક ગ્રંથ વાંચતાં કેટલોક વખત જાય ને તેને સમજતાં વધારે વખત જવો જોઇએ; તે પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રો છે, તે એકેક વાંચ્યા પછી તેનો નિર્ણય કરવા માટે બેસવામાં આવે તો તે હિસાબે પૂર્વાદિકનું જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન કેમે પ્રાપ્ત થાય નહીં. અર્થાત્ તેમ ભણવામાં આવતાં હોય તો કોઈ દિવસ પાર આવે નહીં. પણ તેની સંકલના છે ને તે શ્રી ગુરુદેવ બતાવે છે કે અંતર્મુહૂર્તમાં મહાત્માઓ તે પ્રાપ્ત કરે છે. વ્યા. સાર-૨ (૧૦)

યતિ : સંસારનો પાર પામે તે યતિ (જતિ).

ઉપ નોંધ (૩૬)

યથાખ્યાત ચારિત્ર :

આત્માનું જેવું છે તેવું જ સ્વરૂપ તે જ "યથાખ્યાત ચારિત્ર".

ઉપ છાયા (૬)

યુંજનકરણ :

યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ ઉપરાંત યુંજનકરણ અને ગુણકરણ છે. યુંજનકરણને ગુણકરણથી ક્ષય કરી શકાય છે. યુંજનકરણ એટલે પ્રકૃતિને યોજવી તે. આત્મગુણ જે જ્ઞાન, ને તેનાથી દર્શન, ને તેનાથી ચારિત્ર, એવા ગુણકરણથી યુંજનકરણનો ક્ષય કરી શકાય છે. અમુક અમુક પ્રકૃતિ જે આત્મગુણરોધક છે તેને ગુણકરણે કરી ક્ષય કરી શકાય છે.

વ્યા. સાર-૧ (૧૬૭-૧૬૮)

યોગી, ચમત્કાર :

ચમત્કાર બતાવી યોગને સિદ્ધ કરવો એ યોગીનું લક્ષણ નથી, સર્વોત્તમ યોગી તો એ છે કે સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ જે સર્વ પ્રકારે 'સત્' જ આચરે છે, જગત જેને વિસ્મૃત થયું છે. (૨૬૦)

રાગ દ્વેષ : રાગ વિના સંસાર નથી અને સંસાર વિના રાગ નથી. મોક્ષમાળા પાઠ-૧૦૧

તીર્થંકરદેવે રાગ કરવાની ના કહી છે, અર્થાત્ રાગ હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ નથી, ત્યારે આ પ્રત્યેનો રાગ તમને બધાને હિતકારક કેમ થશે. (૧૪૬)

ગૌતમ મુનિનો રાગ આપણને બહુ સૂક્ષ્મ બોધ આપે છે. ભગવાન પરનો મોહ ગૌતમ જેવા ગણધરને દુઃખદાયક થયો,

તો પછી સંસારનો, તે વળી પામર આત્માનો મોહ કેવું અનંત દુઃખ આપતો હશે! સંસારરૂપી ગાડીને રાગ દ્વેષ એ બે રૂપી બળદ છે, એ ન હોય તો સંસારનું અટકન છે, જ્યાં રાગ નથી ત્યાં દ્વેષ નથી, આ માન્ય સિદ્ધાંત છે. રાગ તીવ્ર કર્મબંધનનું કારણ છે; એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે.

મોક્ષમાળા પાઠ ૪૪

રાગ કરવો નહીં, કરવો તો સત્પુરુષ પર કરવો.
દ્વેષ કરવો નહીં, કરવો તો કુશીલ પર કરવો. (૨૧)

જીવને બંધનના મુખ્ય હેતુ બે : રાગ અને દ્વેષ. રાગને અભાવે દ્વેષનો અભાવ થાય. રાગનું મુખ્યપણું છે. રાગને લીધે જ સંયોગમાં આત્મા તન્મય વૃત્તિમાન છે. તે જ કર્મ મુખ્યપણે છે.

જેમ જેમ રાગ દ્વેષ મંદ, તેમ તેમ કર્મબંધ મંદ અને
જેમ જેમ રાગ દ્વેષ તીવ્ર, તેમ તેમ કર્મબંધ તીવ્ર.
રાગ દ્વેષનો અભાવ ત્યાં કર્મબંધનો સાંપરાયિક અભાવ.

રાગદ્વેષ થવાનું મુખ્ય કારણ મિથ્યાત્વ, એટલે અસમ્યક્ દર્શન છે. સમ્યક્ જ્ઞાનથી સમ્યક્ દર્શન થાય છે. તેથી અસમ્યક્ દર્શન નિવૃત્તિ પામે છે તે જીવને સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રગટે છે, જે વીતરાગદશા છે.

સંપૂર્ણ વીતરાગદશા જેને વર્તે છે તે ચરમશરીરી જાણીએ છીએ.

હાથ નોંધ-૨ (૬)

રાસભવૃત્તિ : રાસભવૃત્તિ એટલે પશુતુલ્ય ગણેલ છે; પણ તેનો અર્થ તેમ નથી. રાસભવૃત્તિ એટલે ગધેડાને સારી કેળવણી આપી હોય તો પણ જાતિસ્વભાવને લીધે રખ્યા દેખીને લોટી

જવાનું તેને મન થાય છે તેમ વર્તમાન કાળે બોલતાં ભવિષ્ય-કાળમાં કહેવાનું બોલી જવાય છે.   વ્યા. સાર-૨ (૧૧)

રુચક પ્રદેશ : આત્માના આઠ રુચક પ્રદેશ પોતાનું સ્થાન ન બદલે. સામાન્ય રીતે સ્થૂળ નયથી એ આઠ પ્રદેશ નાભિના કહેવાય; સૂક્ષ્મપણે ત્યાં અસંખ્યાતા પ્રદેશ કહેવાય

વ્યા સાર-૨ (૧૭)

વધુ માટે જુઓ " પ્રશ્ન-ઉત્તર "

લબ્ધિ : ગુણનું અતિશયપણું જ પૂજ્ય છે અને તેને આધીન લબ્ધિ, સિદ્ધિ ઇત્યાદિ છે અને ચારિત્ર સ્વચ્છ કરવું એ તેનો વિધિ છે.

જે કંઇ સિદ્ધિ, લબ્ધિ ઇત્યાદિ છે તે આત્માના જાગૃતપણામાં એટલે આત્માના અપ્રમત્ત સ્વભાવમાં છે. તે બધી શક્તિઓ આત્માને આધીન છે. આત્મા વિના કાંઇ નથી. એ સર્વનું મૂળ સમ્યક્‌જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે.

લબ્ધિ, સિદ્ધિ સાચી છે અને તે અપેક્ષા વગરના મહાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે; જોગી, વૈરાગી એવા મિથ્યાત્વીને પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમાં પણ અનંત પ્રકાર હોઇને સહેજ અપવાદ છે. એવી શક્તિઓવાળા મહાત્મા જાહેરમાં આવતા નથી; તેમ બતાવતા પણ નથી. જે કહે છે તેની પાસે તેવું હોતું નથી.

લબ્ધિ ક્ષોભકારી અને ચારિત્રને શિથિલ કરનારી છે. લબ્ધિ આદિ માર્ગેથી પડવાનાં કારણો છે. તેથી કરી જ્ઞાનીને તેનો તિરસ્કાર હોય છે. જ્ઞાનીને જ્યાં લબ્ધિ, સિદ્ધિ આદિથી પડવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં તે પોતાથી વિશેષ જ્ઞાનીનો આશ્રય શોધે છે.   વ્યા. સાર-૨ (૨૦)

બીજા પદાર્થો પર ઉપયોગ આપીએ તો આત્માની શક્તિ આવિર્ભાવ થાય છે, તો સિદ્ધિ, લબ્ધિ આદિ શંકાને પાત્ર નથી. તે પ્રાપ્ત થતી નથી તેનું કારણ આત્મા નિરાવરણ નથી કરી શકતો એ છે. ચૈતન્યમાં ચમત્કાર જોઈએ, તેનો શુદ્ધ રસ પ્રગટવો જોઇએ. એવી સિદ્ધિવાળા પુરુષો અશાતાની શાતા કરી શકે છે. તેમ છતાં એની અપેક્ષા કરતા નથી. તે વેદવામાં જ નિર્જરા સમજે છે. વ્યા. સાર-૨ (૩૦)

(વિશેષ માટે જુઓ " કર્મપ્રકૃતિઓ અંતરાય ").

લેશ્યા : જીવના કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યની પેઠે ભાસ્યમાન પરિણામ. (૭૫૨)

અત્યંત લેશ્યાશુદ્ધિ હોવાને લીધે પરમાણુ પણ શુદ્ધ હોય છે, સાત્ત્વિક ઝાડ નીચે બેસવાથી જણાતી અસરના દૃષ્ટાંતે.

વ્યા. સાર-૨ (૨૦)

લોક સંજ્ઞા : જુઓ " આત્મશાંતિ "

લોકાનુગ્રહ : લોકાનુગ્રહ સારો ને જરૂરનો કે આત્મહિત?

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહાપ્રભાવક બળવાન ક્ષયોપશમવાળા પુરુષ હતા. તેઓ ધારત તો જુદો પંથ પ્રવર્તાવી શકે એવા સામર્થ્યવાન હતા. તેમણે ત્રીશ હજાર ઘરને શ્રાવક કર્યા. ત્રીશ હજાર ઘર એટલે સવાથી દોઢ લાખ માણસની સંખ્યા થઇ.

પણ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને લાગ્યું કે સંપૂર્ણ વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર જ ધર્મપ્રવર્તક હોઈ શકે. અમે તો તીર્થંકરની આજ્ઞાએ ચાલી તેમના પરમાર્થમાર્ગનો પ્રકાશ કરવા પ્રયત્ન કરનારા. વીતરાગમાર્ગનો પરમાર્થ પ્રકાશવારૂપ લોકાનુગ્રહ શ્રી

હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યો. તેમ કરવા જરૂર હતી. વીતરાગ માર્ગ પ્રતિ વિમુખતા અને અન્ય માર્ગ તરફથી વિષમતા, ઇર્ષ્યા આદિ શરૂ થઈ ચૂકયાં હતાં. આવી વિષમતામાં વીતરાગ માર્ગ ભણી લોકોને વાળવા, લોકોપકારની તથા તે માર્ગના રક્ષણની તેમને જરૂર જણાઈ. અમારૂં ગમે તેમ થાઓ, આ માર્ગનું રક્ષણ થવું જોઇએ, એ પ્રકારે તેમણે સ્વાર્પણ કર્યું. તેવા ભાગ્યવાન, માહાત્મ્યવાન ક્ષયોપશમવાન જ કરી શકે. જુદા જુદા દર્શનોનો યથાવત્ તોલ કરી અમુક દર્શન સંપૂર્ણ સત્યસ્વરૂપ છે એવો નિર્ધાર કરી શકે તેવા પુરુષ લોકાનુગ્રહ, પરમાર્થપ્રકાશ, આત્માર્પણ કરી શકે.

શ્રી આનંદઘનજીએ સ્વપર હિતબુદ્ધિથી લોકોપકાર પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મહિત ગૌણ કર્યું. પણ વીતરાગ ધર્મવિમુખતા, વિષમતા એટલી બધી વ્યાપી ગઈ હતી કે લોકો ધર્મને કે આનંદઘનજીને પિછાણી ન શકયા, ઓળખી કદર કરી ન શકયા. પરિણામે શ્રી આનંદઘનજીને લાગ્યું કે પ્રબળ વ્યાપી ગયેલી વિષમતાયોગે લોકોપકાર, પરમાર્થપ્રકાશ કારગત થતો નથી અને આત્મહિત ગૌણ થઈ તેમાં બાધા આવે છે. માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. આવી વિચારણાએ, પરિણામે તે લોકસંગ ત્યાગી દઈ વનમાં ચાલી નીકળ્યા. વનમાં વિચરતાં છતાં અપ્રગટપણે રહી ચોવીશી, પદ આદિ વડે લોકોપકાર તો કરી જ ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરુષોનો ધર્મ છે.

શ્રી આનંદઘનજીને સિદ્ધાંતબોધ તીવ્ર હતો. ઉપ. નોંધ (૯)

વચન સંયમ જુઓ “ સંયમ ”

વચનાવલી, જ્ઞાનમાર્ગની શ્રેણી :

૧ જીવ પોતાને ભૂલી ગયો છે અને તેથી સત્સુખનો તેને વિયોગ છે, એમ સર્વ ધર્મ સમ્મત કહ્યું છે.

૨ પોતાને ભૂલી ગયારૂપ અજ્ઞાન, જ્ઞાન મળવાથી નાશ થાય છે, એમ નિઃશંક માનવું.

૩ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પાસેથી થવી જોઈએ એ સ્વાભાવિક સમજાય છે, છતાં જીવ લોકલજ્જાદિ કારણોથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય છોડતો નથી, એ જ અનંતાનુબંધીનું મૂળ છે.

૪ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જેણે ઇચ્છવી, તેણે જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ વર્તવું એમ જિનાગમાદિ સર્વ શાસ્ત્ર કહે છે. પોતાની ઇચ્છાએ પ્રવર્તતાં અનાદિકાળથી રખડ્યો.

૫ જ્યાંસુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ, એટલે આજ્ઞાએ નહીં વર્તાય ત્યાંસુધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી.

૬ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું આરાધન તે કરી શકે કે જે એક નિષ્ઠાએ તન, મન, ધનની આસક્તિનો ત્યાગ કરી તેની ભક્તિમાં જોડાય.

૭ જો કે જ્ઞાની ભક્તિ ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મોક્ષાભિલાષીને તે કર્યા વિના ઉપદેશ પરિણમતો નથી અને મનન તથા નિદિધ્યાસનાદિનો હેતુ થતો નથી, માટે મુમુક્ષુએ જ્ઞાનીની ભક્તિ અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે એમ સત્પુરુષોએ કહ્યું છે.

૮ આમાં કહેલી વાત સર્વ શાસ્ત્રને માન્ય છે.

૯ ઋષભદેવજીએ અઠ્ઠાણું પુત્રોને ત્વરાથી મોક્ષ થવાનો એ જ ઉપદેશ કર્યો હતો.

૧૦ પરિક્ષિત રાજાને શુકદેવજીએ એ જ ઉપદેશ કર્યો છે.

૧૧ અનંતકાળ સુધી જીવ નિજ છંદે ચાલી પરિશ્રમ કરે તો પણ પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં, પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક અંતર્મુહૂર્તમાં પણ કેવળજ્ઞાન પામે.

૧૨ શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઇએ.

૧૩ આ જ્ઞાનમાર્ગની શ્રેણી કહી, એ પામ્યા વિના બીજા માર્ગથી મોક્ષ નથી.

૧૪ એ ગુપ્ત તત્ત્વને જે આરાધે છે, તે પ્રત્યક્ષ અમૃતને પામી અભય થાય છે. (૨૦૦)

વચનો, ઉત્સાહપ્રેરક :

જેના એક રોમમાં કિંચિત્ પણ અજ્ઞાન, મોહ કે અસમાધિ રહી નથી તે સત્પુરુષનાં વચન અને બોધ માટે કંઈ પણ નહીં કરી શકતાં, તેના જ વચનમાં પ્રશસ્ત ભાવે પુનઃ પુનઃ પ્રસક્ત થવું એ પણ આપણું સર્વોત્તમ શ્રેય છે. શી એની શૈલી ! જ્યાં આત્માને વિકારમય થવાનો અનંતાંશ પણ રહ્યો નથી. શુદ્ધ, સ્ફટિક, ફીણ અને ચંદ્રથી ઉજ્વળ શુક્લધ્યાનની શ્રેણિથી પ્રવાહરૂપે નીકળેલાં તે નિર્ગ્રંથનાં પવિત્ર વચનોની મને–તમને ત્રિકાળ શ્રદ્ધા રહો ! એ જ પરમાત્માના યોગબળ આગળ પ્રયાચના. (૫૨)

વર્તમાનકાળ દુષમ કહ્યો છે છતાં તેને વિષે અનંતભવ છેદી માત્ર એક ભવ બાકી રાખે એવું એકાવતારીપણું પ્રાપ્ત થાય એવું પણ છે (૪૨૨)

ખેદ નહીં કરતાં શૂરવીરપણું ગ્રહીને જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલતાં મોક્ષપારણું સુલભ જ છે. (૮૧૯)

દુષમકાળનું પ્રબળ રાજ્ય વર્તે છે, તો પણ અડગ નિશ્ચયથી સત્પુરુષની આજ્ઞામાં વૃત્તિનું અનુસંધાન કરી જે પુરુષો અગુપ્ત-વીર્યથી સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ઉપાસવા ઇચ્છે છે, તેને પરમ શાંતિનો માર્ગ હજી પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. (૮૩૧)

જ્ઞાન સ્ત્રીપણામાં, પુરુષપણામાં સરખું જ છે, જ્ઞાન આત્માનું છે. વેદથી રહિત થાય ત્યારે જ યથાર્થ જ્ઞાન થાય.

ઉપ. છાયા (૧૪)

વચનો, ઉપકારદર્શક :

અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર. ૧૨૪

શું પ્રભુચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન. ૧૨૫

આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન. ૧૨૬

ષટ્સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ;
મ્યાન થકી તરવારવત્ એ ઉપકાર અમાપ, ૧૨૭

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

હે, પરમ કૃપાળુ દેવ ! જન્મ, જરા, મરણાદિ સર્વ દુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગ પુરુષનો મૂળ માર્ગ આપ શ્રીમદે અનંત કૃપા કરી મને આપ્યો, તે અનંત ઉપકારનો પ્રતિઉપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું; વળી આપ શ્રીમત્ કંઇપણ લેવાને સર્વથા નિઃસ્પૃહ છો, જેથી હું મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતાથી આપનાં ચરણારવિન્દમાં નમસ્કાર કરું છું. આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગપુરુષના મૂળ ધર્મની ઉપાસના

મારા હૃદયને વિષે ભવપર્યંત અખંડ જાગ્રત રહો એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિ. (૪૧૭)

વચનો, ઉપદેશપ્રધાન :

૧. ગમે તે પ્રકારે પણ ઉદય આવેલા અને ઉદય આવવાના કષાયોને શમાવો.

૨. સર્વ પ્રકારની અભિલાષાની નિવૃત્તિ કર્યા રહો.

૩. આટલા કાળ સુધી જે કર્યું તે બધાંથી નિવૃત્ત થાઓ, એ કરતાં હવે અટકો.

૪. તમે પરિપૂર્ણ સુખી છો એમ માનો; અને બાકીના પ્રાણીઓની અનુકંપા કર્યા કરો.

૫. કોઈ એક સત્પુરુષ શોધો અને તેનાં ગમે તેવાં વચનમાં પણ શ્રદ્ધા રાખો.

એ પાંચે અભ્યાસ અવશ્ય યોગ્યતાને આપે છે; પાંચમામાં વળી ચારે સમાવેશ પામે છે, એમ અવશ્ય માનો. ગમે તે કાળે પણ એ પાંચમું પ્રાપ્ત થયા વિના આ પર્યટનનો કિનારો આવવાનો નથી. (૧૪૩)

સત્પુરુષના એકેક વાક્યમાં, એકેક શબ્દમાં અનંત આગમ રહ્યાં છે, એ વાત કેમ હશે ?

નીચેનાં વાક્યો પ્રત્યેક મુમુક્ષુઓને મેં અસંખ્ય સત્પુરુષોની સંમતિથી મંગલરૂપ માન્યાં છે, મોક્ષનાં સર્વોત્તમ કારણરૂપ માન્યા છે.

૧. માયિક સુખની સર્વ પ્રકારની વાંછા ગમે ત્યારે પણ છોડયા વિના છૂટકો થવો નથી; તો જ્યારથી એ વાક્ય શ્રવણ કર્યું

ત્યારથી જ તે ક્રમનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય જ છે એમ સમજવું.

૨. કોઇ પણ પ્રકારે સદ્‌ગુરુની શોધ કરવી; શોધ કરીને તેના પ્રત્યે તન, મન, વચન અને આત્માથી અર્પણબુદ્ધિ કરવી; તેની જ આજ્ઞાનું સર્વ પ્રકારે નિઃશંકતાથી આરાધન કરવું; અને તો જ સર્વ માયિક વાસનાનો અભાવ થશે એમ સમજવું.

૩. અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં અનંતવાર શાસ્ત્રશ્રવણ, અનંતવાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંતવાર આચાર્યપણું પ્રાપ્ત થયું છે. માત્ર સત્ મળ્યુ નથી, સત સુણ્યુ નથી અને સત શ્રદ્ધ્યું નથી, અને એ મળ્યે, એ સુણ્યે, અને એ શ્રદ્ધ્યે જ છૂટવાની વાર્તાનો આત્માથી ભણકાર થશે.

૪. મોક્ષનો માર્ગ બહાર નથી, પણ આત્મામાં છે. માર્ગને પામેલો માર્ગ પમાડશે.

૫. બે અક્ષરમાં માર્ગ રહ્યો છે અને અનાદિકાળથી એટલું બધું કર્યા છતાં શા માટે પ્રાપ્ત થયો નથી તે વિચારો. (૧૬૬)

ગમે તે ક્રિયા, જપ, તપ કે શાસ્ત્રવાંચન કરીને પણ એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે; તે એ કે જગતની વિસ્મૃતિ કરવી અને સત્‌ના ચરણમાં રહેવું, અને એ એક જ લક્ષ ઉપર પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવને પોતાને શું કરવું યોગ્ય છે અને શું કરવું અયોગ્ય છે તે સમજાય છે, સમજાતું જાય છે.

એ લક્ષ આગળ થયા વિના જપ, તપ, ધ્યાન કે દાન કોઇની યથાયોગ્ય સિદ્ધિ નથી અને ત્યાં સુધી ધ્યાનાદિક નહીં જેવાં કામના છે. (૨૯૯)

ગમે તે પ્રકારે પણ એ લોકલજ્જારૂપ ભયનું સ્થાનક એવું

જે ભવિષ્ય તે વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય છે. તેની 'ચિંતા' વડે પરમાર્થનું વિસ્મરણ હોય છે. અને એમ થાય એ મહા આપત્તિ-રૂપ છે; માટે એ આપત્તિ આવે નહીં, એટલું જ વારંવાર વિચારવુ યોગ્ય છે.... લજ્જા અને આજીવિકા મિથ્યા છે. કુટુંબાદિનું મમત્વ રાખશો તો પણ જે થવાનું હશે તે થશે, તેમાં સમપણું રાખશો તો પણ જે થવા યોગ્ય હશે તે થશે. માટે નિઃશંકપણે નિરભિમાની થવું યોગ્ય છે. (૩૭૪)

સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાનીને વિષે અખંડ વિશ્વાસ રાખવાનું ફળ નિશ્ચયે મુક્તપણું છે. (૩૨૨)

આત્માને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કલ્પના વડે વિચારવામાં લોકસંજ્ઞા, ઓઘસંજ્ઞા અને અસત્સંગ એ કારણો છે; જે કારણોમાં ઉદાસીન થયા વિના, નિઃસત્ત્વ એવી લોકસંબંધી જપતપાદિ ક્રિયામાં સાક્ષાત્ મોક્ષ નથી, પરંપરા મોક્ષ નથી, એમ માન્યા વિના, નિઃસત્ત્વ એવા અસત્શાસ્ત્ર અને અસદ્ગુરુ જે આત્મ-સ્વરૂપને આવરણનાં મુખ્ય કારણો છે. તેને સાક્ષાત્ આત્મઘાતી જાણ્યા વિના જીવને જીવના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવો બહુ દુર્લભ છે, અત્યંત દુર્લભ છે. જ્ઞાની પુરુષના પ્રગટ આત્મસ્વરૂપને કહેતાં એવા વચનો પણ તે કારણોને લીધે જીવને સ્વરૂપનો વિચાર કરવાને બળવાન થતાં નથી. (૪૪૯)

અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર જન્મ પામવા યોગ્ય જાણી, સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઈ, એક માત્ર આત્માર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો, એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઈએ. (૭૧૯)

વચનો, નમસ્કારરૂપ :

જે તીર્થંકરદેવે સ્વરૂપસ્થ આત્માપણે થઈ વક્તવ્યપણે જે

પ્રકારે તે આત્મા કહી શકાય તે પ્રમાણે અત્યંત યથાસ્થિત કહ્યો છે, તે તીર્થંકરને બીજી સર્વ પ્રકારની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ છીએ.

પૂર્વે ઘણાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવાથી તે વિચારનાં ફળમાં સત્પુરુષને વિષે જેનાં વચનથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ છે, તે તીર્થંકરના વચનને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ઘણા પ્રકારે જીવનો વિચાર કરવાથી, તે જીવ આત્મારૂપ પુરુષ વિના જાણ્યો જાય એવો નથી, એવી નિશ્ચળ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ તે તીર્થંકરના માર્ગબોધને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તે જીવનો વિચાર થવા અર્થે, તે જીવ પ્રાપ્ત થવા અર્થે યોગાદિક અનેક સાધનોનો બળવાન પરિશ્રમ કર્યે છતે, પ્રાપ્તિ ન થઇ, તે જીવ જે વડે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ કહેવા વિષે જેનો ઉદ્દેશ છે, તે તીર્થંકરના ઉદ્દેશવચનને નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪૩૬)

અનંત અવ્યાબાધ સુખમય પરમપદ તેની પ્રાપ્તિને અર્થે ભગવાન સર્વજ્ઞે નિરૂપણ કરેલો 'મોક્ષ સિદ્ધાંત' તે ભગવાનને પરમ ભક્તિથી નમસ્કાર.

કર્મરૂપી વૈરીનો પરાજય કર્યો છે એવા અર્હંત ભગવાન; શુદ્ધ ચૈતન્યપદમાં સિદ્ધાલયે વિરાજમાન એવા સિદ્ધ ભગવાન: જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય એવા મોક્ષના પાંચ આચાર જેના આચરણમાં પ્રવર્તમાન છે અને બીજા ભવ્ય જીવોને તે આચારમાં પ્રવર્તાવે છે એવા આચાર્ય ભગવાન; દ્વાદશાંગના અભ્યાસી અને તે શ્રુત શબ્દ, અર્થ અને રહસ્યથી અન્ય ભવ્ય જીવોને અધ્યયન કરાવનાર એવા ઉપાધ્યાય ભગવાન;

મોક્ષમાર્ગને આત્મજાગૃતિપૂર્વક સાધતા એવા સાધુ ભગવાનને હું પરમ ભક્તિથી નમસ્કાર કરૂં છું. (૭૫૭)

જે દેહધારી સર્વ અજ્ઞાન અને સર્વ કષાયરહિત થયા છે, તે દેહધારી મહાત્માને ત્રિકાળ પરમભક્તિથી નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો ! તે મહાત્મા વર્તે છે તે દેહને, ભૂમિને, ઘરને, માર્ગને, આસનાદિ સર્વને નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો ! (૬૭૪)

વચનો, માર્ગદર્શક :

ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી સ્વભાવવૃત્તિ નથી જોઈતી. અમુક કાળ સુધી શૂન્ય સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સંત સિવાય કંઇ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સત્સંગ સિવાય કંઈ નથી જોઇતું; તે ન હોય તો આર્યાચરણ (આર્ય પુરુષોએ કરેલાં આચરણ) સિવાય કંઇ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો જિન ભક્તિમાં અતિ શુદ્ધ ભાવે લીનતા સિવાય કંઈ નથી જોઇતું; તે ન હોય તો પછી માગવાની ઇચ્છા પણ નથી. (૧૨૮)

ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે, તથાપિ જ્ઞાની દ્વારા સાંસારિક ફળની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી. (૩૭૪)

વચનો, રહસ્યાત્મક :

(૧) સહજ સ્વભાવે મુક્ત, અત્યંત પ્રત્યક્ષ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા છે, તો પછી જ્ઞાનીપુરુષોએ આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, બંધ છે, મોક્ષ છે, એ આદિ અનેક પ્રકારનું નિરૂપણ કરવું ઘટતું નહોતું.

(૨) આત્મા જો અગમ અગોચર છે તો પછી કોઇને પ્રાપ્ત

થવા યોગ્ય નથી, અને જો સુગમ સુગોચર છે તો પછી પ્રયત્ન ઘટતું નથી. (૩૮)

શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી, મર્મ તો સત્‌પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. (૫૮)

લોક પુરુષ સંસ્થાને કહ્યો, એનો ભેદ તમે કંઈ લહ્યો?
એનું કારણ સમજ્યા કાંઈ, કે સમજાવ્યાની ચતુરાઈ?
શરીર પરથી એ ઉપદેશ, જ્ઞાન દર્શને કે ઉદ્દેશ;
જેમ જણાવો સુણીએ તેમ, કાં તો લઈએ દઈએ ક્ષેમ.
મૂળ સ્થિતિ જો પૂછો મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને;
પ્રથમ અંત ને મધ્યે એક, લોકરૂપ અલોકે દેખ.
(૧૦૭)

ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે.
સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે.
સંત વિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી. (૧૨૮)

આઠ રુચક પ્રદેશ નિર્બંધન છે, એ વાત અનિષેધ છે, એમ મારી સમજણ છે. બાકીના ચાર અસ્તિકાયના પ્રદેશને સ્થળે એ રુચક પ્રદેશ મૂકી સમુદ્‌ઘાત કરવાનું કેવળી સંબંધી જે વર્ણન છે, તે કેટલીક અપેક્ષાએ જીવનો મૂળ કર્મભાવ નથી એમ સમજાવવા માટે છે. (૧૩૯)

અભેદદશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગતની રચના જોવા ઇચ્છે છે તે બંધાય છે, એવી દશા આવવા માટે એ પ્રાણીએ તે રચનાના કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી અને પોતાની અહંરૂપ ભ્રાંતિનો પરિત્યાગ કરવો. (૨૧૪)

જગતનું કોઇ અધિષ્ઠાન હોવું જોઇએ, એમ ઘણાખરા મહાત્માઓનું કથન છે, અને અમે પણ એમ જ કહીએ છીએ કે 'અધિષ્ઠાન' છે અને તે 'અધિષ્ઠાન' તે હરિ ભગવાન છે, જેને ફરી ફરી હૃદય દેશમાં જોઇએ છીએ.

વિશેષ માટે જુઓ "અધિષ્ઠાન" (૨૧૮)

સ્વર્ગ, નરકાદિની પ્રતીતિનો ઉપાય યોગમાર્ગ છે. તેમાં પણ જેમને દૂરંદેશી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તેની પ્રતીતિ માટે યોગ્ય છે. સર્વ કાળ એ પ્રતીતિ પ્રાણીને દુર્લભ થઈ પડી છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં એ વિશેષ વાત વર્ણવી નથી, પણ એ બધાં છે એ જરૂર. (૨૧૮)

જગત આત્મરૂપ માનવામાં આવે;
જે થાય તે યોગ્ય જ માનવામાં આવે;
પરના દોષ જોવામાં ન આવે;
પોતાના ગુણનું ઉત્કૃષ્ટપણું સહન કરવામાં આવે
તો જ આ સંસારમાં રહેવું યોગ્ય છે; બીજી રીતે નહીં. (૩૦૧)

બીજજ્ઞાન
શોધે તો કેવળજ્ઞાન. } ભગવાન મહાવીરદેવ.

કંઈ કહી શકાય એવું આ સ્વરૂપ નથી.
જ્ઞાની રત્નાકર

૧ ૩
\+
૨ ૪

આ બધી નિયતિઓ કોણે કહી ?

અમે જ્ઞાન વડે જોઇ પછી યોગ્ય લાગી તેમ વ્યાખ્યા કરી.
ભગવાન મહાવીરદેવ.

૧૦, ૯, ૮, ૭, ૬, ૪, ૩, ૨, ૧. (૧૫૭)

તપોપધ્યાને રવિરૂપ થાય,
એ સાધીને સોમ રહી સુહાય;
મહાન તે મંગળ પંક્તિ પામે,
આવે પછી તે બુધના પ્રણામે.
નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતા ગુરુ સિદ્ધિ દાતા,
કાં તો સ્વયં શુક્ર પ્રપૂર્ણ ખ્યાતા;
ત્રિયોગ ત્યાં કેવળ મંદ પામે,
સ્વરૂપ સિદ્ધે વિચરી વિરામે.

મોક્ષમાળા પાઠ-૧૦૮

એકેન્દ્રિયનું એકાવતારીપણું અપેક્ષાએ જાણવા યોગ્ય છે. (૪૧૦)

આવા પ્રકારે તારો સમાગમ મને શા માટે થયો? ક્યાં તારૂં ગુપ્ત રહેવું થયું હતું?

સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ (૯૫)

'ઇશ્વરેચ્છા'થી જે કોઈપણ જીવોનું કલ્યાણ વર્તમાનમાં પણ થવું સર્જિત હશે તે તો તેમ થશે, અને તે બીજેથી નહીં પણ **અમ થકી** એમ પણ અત્ર માનીએ છીએ. (૩૯૮)

ભગવાન જિને કહેલા લોકસંસ્થાનાદિ ભાવ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સિદ્ધ થવા યોગ્ય છે.

ચક્રવર્ત્યાદિનું સ્વરૂપ પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સમજાય એવું છે.

મનુષ્ય-ઊંચત્વ પ્રમાણાદિમાં પણ તેવો સંભવ છે.

કાળ પ્રમાણાદિ પણ તેજ રીતે ઘટ્યમાન છે.

નિગોદાદિ પણ તે જ રીતે ઘટ્યમાન થવા યોગ્ય છે.

સિદ્ધ સ્વરૂપ પણ એ જ ભાવથી નિદિધ્યાસન થવા યોગ્ય છે.

—સંપ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જણાય છે.

લોક શબ્દનો અર્થ
અનેકાંત શબ્દનો અર્થ } આધ્યાત્મિક છે.

સર્વજ્ઞ શબ્દ સમજાવો બહુ ગૂઢ છે.

ધર્મકથારૂપ ચરિત્રો આધ્યાત્મિક પરિભાષાથી અલંકૃત લાગે છે.

જંબુદ્વીપાદિનું વર્ણન પણ અધ્યાત્મ પરિભાષાથી નિરૂપિત કર્યું લાગે છે. (૭૧૪)

એવંભૂત દૃષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર.
ઋજુસૂત્ર દૃષ્ટિથી એવંભૂત સ્થિતિ કર.
નૈગમ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રાપ્તિ કર.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર.
સંગ્રહ દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી સંગ્રહ વિશુદ્ધ કર.
વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્ત કર.
શબ્દ દૃષ્ટિથી એવંભૂત પ્રત્યે જા.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર.
સમભિરૂઢ દૃષ્ટિથી એવંભૂત અવલોક.
એવંભૂત દૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર.

એવંભૂત દૃષ્ટિથી એવંભૂત થા.
એવંભૂત સ્થિતિથી એવંભૂત દૃષ્ટિ શમાવ.
ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

હાથનોંધ–૨ (૧૬)

પ્રાણ,
વાણી,
રસ, } સોહં
અનહદ તેનું ધ્યાન કરવું.

હાથનોંધ–૧ (૩૦)

સત્પુરુષોનું યોગબળ જગતનું કલ્યાણ કરો. (૪૭)

વચનો, વૈરાગ્ય પ્રેરક :

એક ભવના થોડા સુખ માટે અનંત ભવનું અનંત દુઃખ નહીં વધારવાનો પ્રયત્ન સત્પુરુષો કરે છે. (૪૭)

જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું, તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે તો અનંતભવનું સાટું વળી રહેશે, એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છું. (૩૭)

બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે ! ભવ ચક્રનો આંટો નહિ એકકે ટળ્યો.
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો રાચી રહો ?
લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં શું વધ્યું તે તો કહો ?
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું એ નય ગ્રહો.

વધવાપણું સંસારનું નર દેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહીં અહોહો એક પળ તમને હવો!!!
હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારૂં ખરૂં ?
કોના સંબંધે વળગણા છે ? રાખું કે એ પરહરૂં ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યાં.

મોક્ષમાળા પાઠ ૬૭

નથી ધર્યો દેહ વિષય વધારવા,
નથી ધર્યો દેહ પરિગ્રહ ધારવા. (૧૫)

તીર્થંકર વારંવાર નીચે કહ્યો છે તે ઉપદેશ કરતા હતા :–

"હે જીવો! તમે બૂઝો, સમ્યક્ પ્રકારે બૂઝો. મનુષ્યપણું મળવું ઘણું દુર્લભ છે, અને ચારે ગતિને વિષે ભય છે એમ જાણો. અજ્ઞાનથી સદ્‌વિવેક પામવો દુર્લભ છે એમ સમજો. આખો લોક એકાંત દુઃખે કરી બળે છે એમ જાણો; અને 'સર્વ જીવ' પોત પોતાનાં કર્મે કરી વિપર્યાસપણું અનુભવે છે તેનો વિચાર કરો. (૪૯૧)

પુત્રાદિ સંપત્તિમાં જે પ્રકારે આ જીવને મોહ થાય છે તે પ્રકાર કેવળ નીરસ અને નિંદવા યોગ્ય છે. જીવ જો જરાય વિચાર કરે તો સ્પષ્ટ દેખાય એવું છે કે કોઈને વિષે પુત્રપણું ભાવી, આ જીવે માઠું કર્યામાં મણા રાખી નથી, અને કોઈને વિષે પિતાપણું માનીને પણ તેમ જ કર્યું છે, અને કોઈ જીવ હજુ સુધી તો પિતાપુત્ર થઇ શક્યા દીઠા નથી. સૌ કહેતા આવે છે કે આનો આ પુત્ર અથવા આનો આ પિતા, પણ વિચારતાં આ વાત કોઈપણ કાળે ન બની શકે તેવી સ્પષ્ટ લાગે છે. અનુત્પન્ન

એવો આ જીવ તેને પુત્રપણે ગણવો કે ગણાવવાનું ચિત્ત રહેવું એ સૌ જીવની મૂઢતા છે. (૫૧૦)

જેને મૃત્યુની સાથે મિત્રતા હોય અથવા જે મૃત્યુથી ભાગી છૂટી શકે એમ હોય અથવા હું નહીં જ મરૂં એમ જેને નિશ્ચય હોય, તે ભલે સુખે સૂએ. (૬૯૩)

આ સંસારને શું કરવો? અનંતવાર થયેલી માને આજે સ્ત્રીરૂપે ભોગવીએ છીએ. હે જીવ, હવે ભોગથી શાંત થા, શાંત; વિચાર તો ખરો કે એમાં કયું સુખ છે? (૨૧)

જ્ઞાનીના માર્ગનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે કોઈપણ પ્રકારે મૂર્છાપાત્ર આ દેહ નથી, તેને દુઃખે શોચવા યોગ્ય આ આત્મા નથી. આત્માને આત્મ-અજ્ઞાને શોચવું એ સિવાય બીજો શોચ તેને ઘટતો નથી. પ્રગટ એવા યમને સમીપ દેખતાં છતાં જેને દેહને વિષે મુર્છા નથી વર્તતી તે પુરુષને નમસ્કાર છે. (૪૨૫)

જે દેહ પૂર યુવાવસ્થામાં અને સંપૂર્ણ આરોગ્યતામાં દેખાતાં છતાં પણ ક્ષણભંગુર છે, તે દેહમાં પ્રીતિ કરીને શું કરીએ? (૫૯૨)

હે જીવ, આ ક્લેશરૂપ સંસાર થકી નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત થા. (૮૪૯)

હે જીવ! કયા ઇચ્છત હવે? હૈ ઇચ્છા દુઃખમૂલ;
જબ ઇચ્છાકા નાશ તબ, મિટે અનાદિ ભૂલ.
હાથ નોંધ-૧ (૧૨)

વચનો સમતાપ્રેરક :

નિરુપાયતા આગળ સહનશીલતા જ સુખદાયક છે. (૧૩૪)

આત્મકલ્યાણ પ્રાપ્ત થવામાં ઘણું કરીને વારંવાર પ્રબળ પરિષહો આવવાનો સ્વભાવ છે. પણ જો તે પરિષહ શાંત ચિત્તથી વેદવામાં આવે છે, તો દીર્ઘ કાળે થઇ શકવા યોગ્ય એવું કલ્યાણ અલ્પકાળમાં સાધ્ય થાય છે. (૨૪૨)

જ્યાં ઉપાય નહીં ત્યાં ખેદ કરવો યોગ્ય નથી. (૪૪૭)

તમે અમે કંઈ દુઃખી નથી. જે દુઃખ છે તે રામના ચૌદ વર્ષનાં દુઃખનો એક દિવસ પણ નથી, પાંડવના તેર વર્ષનાં દુઃખની એક ઘડી નથી અને ગજસુકુમારના ધ્યાનની એક પળ નથી (૪૫૦)

વાસનાનું સંક્રમણ :

ઉપરની ભૂમિકાઓમાં પણ અવકાશ પ્રાપ્ત થયે અનાદિ વાસનાનું સંક્રમણ થઈ આવે છે અને આત્માને વારંવાર આકુળ વ્યાકુળ કરી દે છે. વારંવાર એમ થયા કરે છે કે હવે ઉપરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ જ છે અને વર્તમાન ભૂમિકામાં સ્થિતિ પણ ફરી થવી દુર્લભ છે. એવા અસંખ્ય અંતરાયપરિણામ ઉપરની ભૂમિકામાં પણ બને છે, તો પછી શુભેચ્છાદિ ભૂમિકાએ તેમ બને એ કંઈ આશ્ચર્યકારક નથી.

તેવા અંતરાયથી ખેદ નહીં પામતાં આત્માર્થી જીવે પુરૂષાર્થ-દૃષ્ટિ કરવી અને શૂરવીરપણું રાખવું, હિતકારી દ્રવ્યક્ષેત્રાદિ યોગનું અનુસંધાન કરવું, સત્શાસ્ત્ર વિશેષ પરિચય રાખી વારંવાર હઠ કરીને પણ મનને સદ્વિચારમાં પ્રવેશિત કરવું અને મનના દુરાત્મ્યપણાથી આકુળ વ્યાકુળતા નહીં પામતાં ધૈર્યથી સદ્વિચાર પંથે જવાનો ઉદ્યમ કરતાં જય થઇ ઉપરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અવિક્ષેપપણું પ્રાપ્ત થાય છે. (૮૧૩)

વિકલ્પ : કંઇ પણ પ્રવૃત્તિ કરવાનો અપૂર્ણ અનિર્ધારિત સંદેહાત્મક અધ્યવસાય. (૭૫૨)

વિચારવાન : જેને વૈરાગ્ય ઉપશમ વર્તતો હોય તેને જ વિચારવાન કહીએ. ઉપ. છાયા (૯)

મુમુક્ષુ જીવને એટલે વિચારવાન જીવને આ સંસારને વિષે અજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ભય હોય નહીં. એક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ ઇચ્છવી એ રૂપ જે ઈચ્છા તે સિવાય વિચારવાન જીવને બીજી ઈચ્છા હોય નહીં, અને પૂર્વકર્મના બળે તેવો કોઈ ઉદય હોય તો પણ વિચારવાનના ચિત્તમાં સંસાર કારાગૃહ છે, સમસ્ત લોક દુઃખે કરી આર્ત્ત છે, ભયાકુળ છે, રાગદ્વેષનાં પ્રાપ્ત ફળથી બળતો છે એવો વિચાર નિશ્ચયરૂપ જ વર્તે છે; અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો કંઇ અંતરાય છે માટે તે કારાગૃહરૂપ સંસાર મને ભયનો હેતુ છે અને લોકનો પ્રસંગ કરવા યોગ્ય નથી, એ જ એક ભય વિચારવાનને ઘટે છે. (૫૩૭)

વિજ્ઞાન : કંઈપણ વિશેષપણે જાણવું તે વિજ્ઞાન. (૭૫૨)

વિચ્છેદ ભાવો : વર્તમાનકાળમાં આ ક્ષેત્રથી નિર્વાણપ્રાપ્તિ ન હોય એ સિવાય બીજા કેટલાક ભાવની પણ જિનાગમમાં તથા તેના આશ્રયને ઈચ્છતા એવા આચાર્યરચિત શાસ્ત્રને વિષે વિચ્છેદતા કહી છે. કેવળજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાન, યથાખ્યાત ચારિત્ર, સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર, પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર, ક્ષાયક સમકિત અને પુલાક લબ્ધિ એ ભાવો મુખ્ય કરીને વિચ્છેદ કહ્યા છે. તેનો તેનો જે પરમાર્થ ભાસતો હોય તે લખશો. (૬૯૧)

અમુક વસ્તુઓ વ્યવચ્છેદ ગઈ એમ કહેવામાં આવે છે પણ તેનો પુરુષાર્થ કરવામાં આવતો નથી તેથી વ્યવચ્છેદ ગઈ કહે છે. યદ્યપિ જો તેનો સાચો, જેવો જોઇએ તેવો પુરુષાર્થ થાય તો તે ગુણો પ્રગટે એમાં સંશય નથી. વ્યા. સાર-૨ (૪)

વિનય : વિનય વડે તત્ત્વની સિદ્ધિ છે. વિનય એ ઉત્તમ વશીકરણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં ભગવાને વિનયને ધર્મનું મૂળ કહી વર્ણવ્યો છે ગુરુનો, મુનિનો, વિદ્વાનનો, માતા પિતાનો અને પોતાથી વડાનો વિનય કરવો એ આપણી ઉત્તમતાનું કારણ છે.

મોક્ષમાળા પાઠ–૩૨

જે સદ્‌ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન;
ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન. ૧૯
એવો માર્ગ વિનયતણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;
મુળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય. ૨૦
અસદ્‌ગુરુ એ વિનયનો, લાભ લહે જો કાંઈ;
મહા મોહનીય કર્મથી, બૂડે ભવજળ માંહી. ૨૧

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

વિપર્યાસબુદ્ધિ : ગૃહકુટુંબ પરિગ્રહાદિ ભાવને વિષે જે અહંતા મમતા છે અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે રાગ દ્વેષ કષાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે. (૫૦૬)

વિપાક : વિપાક એટલે અનુભાગ વડે ફળ પરિપકવતા થાય છે તે. સર્વ કર્મનું મૂળ અનુભાગ છે, તેમાં જેવો રસ તીવ્ર, તીવ્રતર, મંદ, મંદતર પડયો, તેવો ઉદયમાં આવે છે. તેમાં ફેરફાર કે ભૂલ થતી નથી. બાંધેલું કર્મ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ઉદયમાં આવે છે. વ્યા. સાર–૨ (૩૦)

વિભાવ : વિભાવ એટલે વિરૂદ્ધ ભાવ નહીં, પરંતુ 'વિશેષ ભાવ'. આત્મા આત્મારૂપે પરિણમે તે ભાવ છે અથવા સ્વભાવ છે. જ્યારે આત્મા તથા જડનો સંયોગ થવાથી આત્મા સ્વભાવ કરતાં આગળ જઈ ' વિશેષ ભાવે ' પરિણમે તે વિભાવ છે. આ જ રીતે જડ માટે સમજવું. વ્યા. સાર–૧ (૨૦૫)

વિભંગજ્ઞાન : મિથ્યાત્વ સહિત અતીંદ્રિયજ્ઞાન હોય તે વિભંગજ્ઞાન. (૭૫૨)

વિરતિ : વિરતિ એટલે 'મુકાવું' અથવા રતિથી વિરૂદ્ધ એટલે રતિ નહીં તે. વ્યા. સાર-૧ (૯૮)

તીર્થંકરે જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ કહ્યું છે. (૬૦૬)

વિવેક : વિવેક એ ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ છે. તેમ યત્ના એ ધર્મનું ઉપતત્ત્વ છે. વિવેકથી ધર્મતત્ત્વ ગ્રહણ કરાય છે અને યત્નાથી તે તત્ત્વ શુદ્ધ રાખી શકાય છે, તે પ્રમાણે વર્તન કરી શકાય છે. મોક્ષમાળા પાઠ-૨૭

સંસારનાં સુખો અનંતીવાર આત્માએ ભોગવ્યાં છતાં તેમાંથી હજુ પણ મોહિની ટળી નહીં અને તેને અમૃત જેવો ગણ્યો એ અવિવેક છે; કારણ સંસાર કડવો છે, કડવા વિપાકને આપે છે; તેમજ વૈરાગ્ય એ કડવા વિપાકનું ઔષધ છે, તેને કડવો ગણ્યો આ પણ અવિવેક છે. જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણો અજ્ઞાન, અદર્શને ઘેરી લઈ જે મિશ્રતા કરી નાંખી છે તે ઓળખી ભાવ અમૃતમાં આવવું, એનું નામ વિવેક છે.

વિવેક એજ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મરક્ષક કહેવાય છે, તે સત્ય છે. આત્મસ્વરૂપને વિવેક વિના ઓળખી શકાય નહીં એ પણ સત્ય છે. જ્ઞાન, શીલ, ધર્મ, તત્ત્વ અને તપ એ સઘળાં વિવેક વિના ઉદય પામે નહીં. જે વિવેકી નથી, તે અજ્ઞાની અને મંદ છે, તે જ પુરુષ મતભેદ અને મિથ્યાદર્શનમાં લપટાઇ રહે છે. મોક્ષમાળા પાઠ-૫૧

મોહાચ્છાદિત દશાથી વિવેક ન થાય એ ખરૂં, નહીં તો વસ્તુગતે એ વિવેક ખરો છે. ઘણું જ સૂક્ષ્મ અવલોકન રાખો. (૧૧૨)

ધર્મધ્યાન લક્ષ્યાર્થથી થાય એ જ આત્મહિતનો રસ્તો છે. ચિત્તના સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત થવું એ મહાવીરનો માર્ગ છે. અલિપ્ત ભાવમાં રહેવું એ વિવેકીનું કર્ત્તવ્ય છે. (૧૨૩)

વીતરાગદર્શન : જુઓ "છ દર્શન"

વીતરાગસંયમ : સત્શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ આશ્રયે જે સંયમ તેને 'સરાગ સંયમ' કહેવાય. નિવૃત્તિ, અનિવૃત્તિ સ્થાનક ફેર પડે ત્યારે સરાગસંયમમાંથી 'વીતરાગસંયમ' થાય. તેને નિવૃત્તિ અનિવૃત્તિ બરાબર છે. ઉપ. છાયા (૬)

વૃત્તિઓ : સદ્ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો, બાર ઉપાંગનો સાર તમને કહીએ છીએ કે "વૃત્તિઓને ક્ષય કરવી." આ વૃત્તિઓ બે પ્રકારની કહી : એક બાહ્ય અને બીજી અંતર્. બાહ્ય વૃત્તિ એટલે આત્માથી બહાર વર્તવું તે. આત્માની અંદર પરિણમવું, તેમાં શમાવું તે અંતર્વૃત્તિ. પદાર્થનું તુચ્છપણું ભાસ્યમાન થયું હોય તો અંતર્વૃત્તિ રહે. ઉપ. છાયા (૪)

વૃત્તિ આદિ સંક્ષેપ અભિમાનપૂર્વક થતો હોય તો પણ કરવો ઘટે. વિશેષતા એટલી કે તે અભિમાન પર નિરંતર ખેદ રાખવો. તેમ બને તો ક્રમે કરીને વૃત્તિ આદિનો સંક્ષેપ થાય અને તે સંબંધી અભિમાન પણ સંક્ષેપ થાય. (૭૦૬)

સ્વચ્છંદે નિવૃત્તિ કરવાથી વૃત્તિઓ શાંત થતી નથી, પણ ઉન્મત્ત થાય છે; અને તેથી પડવાનો વખત આવે છે. જેમ જેમ આગળ ગયા પછી પડવાનું થાય છે, તો તેમ તેમ તેને પછડાટ વધારે લાગે છે, એટલે ઘણો તે ઉંડો જાય છે. અર્થાત્ પહેલામાં (ગુણસ્થાનક) જઈ ખૂંચે છે; એટલું જ નહીં પરંતુ તેને ત્યાં ઘણા કાળ સુધી જોરની પછડાટથી ખૂંચ્યા રહેવું પડે છે.

વ્યા. સાર-૧ (૫૦)

વેદક સમ્યક્ત્વ : જુઓ “સમકિત”.

વેદના : જો જ્ઞાને કરી જીવ ને કાયા જુદાં જાણ્યાં છે, તો પછી વેદનાનું વેદવું અને **માનવું** શાથી થાય છે? તે પછી થવું ન જોઇએ. તેનું સમાધાન :—

સૂર્યથી તપેલા એવા પત્થર તે સૂર્યના અસ્ત થયા પછી પણ અમુક વખત સુધી તપ્યા રહે છે અને પછી સ્વરૂપને ભજે છે; તેમ પૂર્વના અજ્ઞાન સંસ્કારથી ઉપાર્જિત કરેલા એવા વેદનાદિ તાપ તેનો આ જીવને સંબંધ છે. જ્ઞાન યોગનો કોઈ હેતુ થયો તો પછી અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી ઉત્પન્ન થનારૂં એવું ભાવિકર્મ નાશ પામે છે, પણ તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું એવું વેદનીય કર્મ તે અજ્ઞાનના સૂર્યની પેઠે અસ્ત થયા પછી પત્થરરૂપ એવા આ જીવને સંબંધમાં છે; જે આયુષ્ય કર્મના નાશથી નાશ પામે છે. ભેદ એટલો છે કે જ્ઞાની પુરુષને કાયાને વિષે આત્મબુદ્ધિ થતી નથી અને આત્માને વિષે કાયાબુદ્ધિ થતી નથી, બેય સ્પષ્ટ ભિન્ન તેના જ્ઞાનમાં વર્તે છે; માત્ર પૂર્વ સંબંધ, જેમ પત્થરને સૂર્યના તાપનો પ્રસંગ છે તેની પેઠે હોવાથી વેદનીય કર્મ આયુષપૂર્ણતા સુધી અવિષમભાવે વેદવું થાય છે; પણ તે વેદના વેદતાં જીવને સ્વરૂપજ્ઞાનનો ભંગ થતો નથી, અથવા જો થાય છે તો તે જીવને તેવું સ્વરૂપજ્ઞાન સંભવતું નથી. આત્મજ્ઞાન હોવાથી પૂર્વોપાર્જિત વેદનીય કર્મ નાશ જ પામે એવો નિયમ નથી; તે તેની સ્થિતિએ નાશ પામે. વળી તે કર્મ જ્ઞાનને આવરણ કરનારૂં નથી, અવ્યાબાધપણાને આવરણરૂપ છે અથવા ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ અવ્યાબાધપણું પ્રગટતું નથી; પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે તેને વિરોધ નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાનીને આત્મા અવ્યાબાધ છે એવો નિજરૂપ અનુભવ વર્તે છે, તથાપિ સંબધપણે જોતાં તેનું અવ્યાબાધપણું વેદનીય કર્મથી અમુક

ભાવે રોકાયેલ છે. જો કે તે કર્મમાં જ્ઞાનીને આત્મબુદ્ધિ નહીં હોવાથી અવ્યાબાધ ગુણને પણ માત્ર સંબંધ આવરણ છે, સાક્ષાત્ આવરણ નથી.

વેદના વેદતાં જીવને કંઇ પણ વિષમભાવ થવો તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે; પણ વેદના છે તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી, પૂર્વોપાર્જિત અજ્ઞાનનું ફળ છે. વર્તમાનમાં તે માત્ર પ્રારબ્ધરૂપ છે; તેને વેદતાં જ્ઞાનીને અવિષમપણું છે. એટલે જીવ અને કાયા જુદાં છે, એવો જે જ્ઞાનયોગ તે જ્ઞાની પુરુષનો અબાધ જ રહે છે. (૫૦૯)

વેદાંત : આત્મસ્વરૂપમાં જગત નથી. એવી વેદાંતે વાત કહી છે અથવા એમ ઘટે છે, પણ બાહ્ય જગત નથી એવો અર્થ માત્ર જીવને ઉપશમ થવા અર્થે માનવો યોગ્ય ગણાય. (૫૦૯)

વેદાંત વિષે આ કાળમાં ચરમશરીરી કહ્યા છે. જિનના અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ આ કાળમાં એકાવતારી જીવ થાય છે આ કાંઈ થોડી વાત નથી. કેમકે આ પછી કાંઇ મોક્ષ થવાને વધારે વાર નથી. સહેજ કાંઇ બાકી રહ્યું હોય, રહ્યું છે તે પછી સહેજમાં ચાલ્યું જાય છે. ઉપ છાયા (૪)

વેદાંતવાળા બ્રહ્મમાં સમાઈ જવારૂપ મુક્તિ માને છે, તેથી ત્યાં પોતાને પોતાનો અનુભવ રહેતો નથી. પૂર્વ મીમાંસક દેવલોક માને છે, ફરી જન્મ, અવતાર થાય એવો મોક્ષ માને છે. સર્વથા મોક્ષ થતો નથી, થતો હોય તો બંધાય નહીં, બંધાય તો છૂટે નહીં. ઉપ. છાયા (૧૧)

વૈરાગ્ય : ભોગમાં રોગનો ભય છે; કુળને પડવાનો ભય છે; લક્ષ્મીમાં રાજાનો ભય છે; માનમાં દીનતાનો ભય છે; બળમાં શત્રુનો ભય છે; રૂપથી સ્ત્રીને ભય છે; શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે;

ગુણમાં ખળનો ભય છે; અને કાયા પર કાળનો ભય છે; એમ સર્વ વસ્તુ ભયવાળી છે; માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અભય છે.

મહાયોગી ભર્તૃહરિનું આ કથન સૃષ્ટિમાન્ય એટલે સઘળા ઉજ્જવળ આત્માઓ સદૈવ માન્ય રાખે તેવું છે. (૧૬)

વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.
મોક્ષમાળા પાઠ–૫૩

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન;
તેમ જ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તણાં નિદાન.
આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

ગૃહકુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી તે વૈરાગ્ય છે. (૫૦૬)

જ્ઞાન વૈરાગ્ય સાથે અને વૈરાગ્ય જ્ઞાન સાથે હોય છે. એકલાં ન હોય
વ્યા. સાર–૨ (૧)

વ્યવહાર ક્રિયા : વ્યવહાર બે પ્રકારના છે; એક પરમાર્થમૂળહેતુ વ્યવહાર અને બીજો વ્યવહારરૂપ વ્યવહાર. પૂર્વે આ જીવે અનંતીવાર કર્યા છતાં આત્માર્થ થયો નહીં એમ શાસ્ત્રોમાં વાક્યો છે, તે વાક્ય ગ્રહણ કરી સઘોડો વ્યવહાર ઉત્થાપનારા પોતે સમજ્યા એવું માને છે, પણ શાસ્ત્રકારે તો તેવું કશું કહ્યું નથી. જે વ્યવહાર પરમાર્થ હેતુમૂળ વ્યવહાર નથી અને માત્ર વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર છે, તેના દુરાગ્રહને શાસ્ત્રકારે નિષેધ્યો છે. જે વ્યવહારનું ફળ ચાર ગતિ થાય તે વ્યવહાર વ્યવહારહેતુ કહી શકાય, અથવા જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવદશા જવા યોગ્ય ન થાય તે વ્યવહારને વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કહેવાય. એનો શાસ્ત્રકારે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ એકાંતે નહીં; કેવળ દુરાગ્રહથી

અથવા તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનનારને એ નિષેધથી સાચા વ્યવહાર ઉપર લાવવા કર્યો છે.

અને પરમાર્થ મૂળ હેતુ વ્યવહાર શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્‌ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મન વચનાદિ સમિતિ તથા ગુપ્તિ તેનો નિષેધ કર્યો નથી,....શુષ્કઅધ્યાત્મી અથવા તેના પ્રસંગી તે આશય સમજ્યા વિના તે વ્યવહારને ઉત્થાપી પોતાને તથા પરને દુર્લભબોધીપણું કરે છે. (૪૨૨)

વ્યવહાર શુદ્ધિ : આ લોકમાં સુખનું કારણ અને પરલોકમાં સુખનું કારણ જે સંસારપ્રવૃત્તિથી થાય તેનું નામ વ્યવહારશુદ્ધિ.

૧. જેને ધર્મસંબંધી કંઈ પણ બોધ થયો છે અને રળવાની જેને જરૂર નથી, તેણે ઉપાધિ કરી રળવા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ.

૨. જેને ધર્મસંબંધી બોધ થયો છે, છતાં સ્થિતિનું દુઃખ હોય તો બનતી ઉપાધિ કરીને રળવા તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (સર્વસંગ પરિત્યાગી થવાની જેની જિજ્ઞાસા છે તેને આ નિયમોથી સંબંધ નથી.)

૩. ઉપજીવન સુખે ચાલી શકે તેવું છતાં જેનું મન લક્ષ્મીને માટે બહુ ઝાવાં નાખતું હોય તેણે પ્રથમ તેની વૃદ્ધિ કરવાનું કારણ પોતાને પૂછવું, તો ઉત્તરમાં જો પરોપકાર સિવાય કંઈપણ પ્રતિકુળ ભાગ આવતો હોય, કિંવા પારિણામિક લાભને હાનિ પહોંચ્યા સિવાય કંઈ પણ આવતું હોય તો મનને સંતોષી લેવું; તેમ છતાં ન વળી શકે તેમ હોય તો અમુક મર્યાદામાં આવવું. તે મર્યાદા સુખનું કારણ થાય તેવી થવી જોઈએ.

૪ પરિણામે આર્ત્તધ્યાન ધ્યાવાની જરૂર પડે, તેમ કરીને બેસવાથી રળવું સારૂં છે.

૫. જેનું સારી રીતે ઉપજીવન ચાલે છે, તેણે કોઇપણ પ્રકારના અનાચારથી લક્ષ્મી મેળવવી ન જોઇએ.

૬. ન ચાલતાં ઉપજીવન માટે કંઈ પણ અલ્પ અનાચાર (અસત્ય અને સહજ માયા) સેવવો પડે તો મહા શોચથી સેવવો, પ્રાયશ્ચિત ધ્યાનમાં રાખવું. સેવવામાં નીચેના દોષ ન આવવા જોઇએ :—(૧) કોઇથી મહા વિશ્વાસઘાત, (૨) મિત્રથી વિશ્વાસઘાત, (૩) કોઇની થાપણ ઓળવવી, (૪) વ્યસનનું સેવવું. (૫) મિથ્યા આળનું મૂકવું, (૬) ખોટા લેખ કરવા, (૭) હિસાબમાં ચૂકવું, (૮) જુલમી ભાવ કહેવો, (૯) નિર્દોષને અલ્પ માયાથી પણ છેતરવો, (૧૦) ન્યૂનાધિક તોળી આપવું, (૧૧) એકને બદલે બીજું અથવા મિશ્ર કરીને આપવું, (૧૨) કર્માદાની ધંધો, (૧૩) લાંચ કે અદત્તાદાન એ વાટેથી કંઈ રળવું નહીં. (૪૮)

શરીર : એક દેહ ત્યાગી બીજો દેહ ધારણ કરતી વખતે કોઇ જીવ જ્યારે વાટે વહેતો હોય છે ત્યારે અથવા અપર્યાપ્તપણે માત્ર તેને તૈજસ્ અને કાર્મણ એ બે શરીર હોય છે; બાકી સર્વ સ્થિતિમાં એટલે સકર્મ સ્થિતિમાં સર્વ જીવને ત્રણ શરીરનો સંભવ શ્રી જિને કહ્યો છે; કાર્મણ, તૈજસ્ અને ઔદારિક કે વૈક્રિય એ બેમાંનું કોઇ એક ફક્ત વાટે વહેતા જીવને કાર્મણ તૈજસ્ એ બે શરીર હોય છે; અથવા અપર્યાપ્ત સ્થિતિ જીવની જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધીમાં તેને કાર્મણ, તૈજસ્ શરીરથી નિર્વાહ થઈ શકે, પણ પર્યાપ્ત સ્થિતિમાં તેને ત્રીજા શરીરનો નિયમિત સંભવ છે. પર્યાપ્ત સ્થિતિનું લક્ષણ એ છે કે આહારાદિનું ગ્રહણ

કરવારૂપ બરાબર સામર્થ્ય અને એ આહારાદિનું કંઇ પણ ગ્રહણ છે તે ત્રીજા શરીરનો પ્રારંભ છે. (૫૧૨)

શરીર, તૈજસ્, કાર્મણ :

તૈજસ્ અને કાર્મણ શરીર સ્થૂલદેહ પ્રમાણ છે. તૈજસ્ શરીર ગરમી કરે છે તથા આહાર પચાવવાનું કામ કરે છે. શરીરના અમુક અંગ ઘસવાથી ગરમ જણાય છે, તે તેજસના કારણથી જણાય છે. માથા ઉપર ઘૃતાદિ મુકી તે શરીરની પરીક્ષા કરવાની રૂઢિ છે. તેનો અર્થ એ કે તે શરીર સ્થૂલ શરીરમાં છે કે શી રીતે? અર્થાત્ સ્થૂલ શરીરમાં જીવની માફક તે આખા શરીરમાં રહે છે.

તેમ જ કાર્મણ શરીર પણ છે; જે તેજસ્ કરતાં સૂક્ષ્મ છે. તે પણ તેજસ્‌ની માફક રહે છે. સ્થૂલ શરીરની અંદર પીડા થાય છે, અથવા ક્રોધાદિ થાય છે, તે જ કાર્મણ શરીર છે. કાર્મણથી ક્રોધાદિ થઇ તેજોલેશ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનાનો અનુભવ જીવ કરે છે, પરંતુ વેદના થવી તે કાર્મણ શરીરને લઇને થાય છે. કાર્મણ શરીર એ જીવનું અવલંબન છે. વ્યા. સાર–૧ (૧૭૫–૧૭૬)

કાંતિ, દીપ્તિ, શરીરનું વળવું, ખોરાકનું પાચન થવું, લોહીનું ફરવું, ઉપરના પ્રદેશોનું નીચે આવવું, નીચેનાનું ઉપર જવું (વિશેષ કારણથી સમુદ્ઘાતાદિ), રતાશ, તાવ આવવો એ બધી તેજસ્ પરમાણુઓની ક્રિયાઓ છે. તેમજ સામાન્ય રીતે આત્માના પ્રદેશો ઊંચા નીચા થયા કરે એટલે કંપાયમાન રહે તે પણ તેજસ્ પરમાણુથી.

કાર્મણ શરીર તે જ સ્થળે આત્મ પ્રદેશોને પોતાના આવરણના સ્વભાવ બતાવે.

કાર્મણ, તૈજસ, આહારક, વૈક્રિય અને ઔદારિક એ પાંચ શરીરનાં પરમાણુ એકનાં એક એટલે સરખાં છે; પરંતુ તે આત્માના પ્રયોગ પ્રમાણે પરિણમે છે. વ્યા. સાર–૨ (૧૭)

શાંતિ, શાંતપણું : જે જ્ઞાનીપુરુષો ભૂતકાળને વિષે થઈ ગયા છે અને જે જ્ઞાનીપુરુષો ભાવિકાળને વિષે થશે, તે સર્વ પુરુષોએ " શાંતિ " (બધા વિભાવપરિણામથી થાકવું, નિવૃત્ત થવું તે)ને સર્વધર્મનો આધાર કહ્યો છે. જેમ ભૂત માત્રને પૃથ્વી આધારરૂપ છે, અર્થાત્ પ્રાણી માત્ર પૃથ્વીના આધારથી સ્થિતિવાળાં છે, તેનો આધાર પ્રથમ તેમને હોવો યોગ્ય છે, તેમ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણનો આધાર, પૃથ્વીની પેઠે " શાંતિ "ને જ્ઞાનીપુરુષે કહ્યો છે. (૪૮૬)

શાંતપણું પ્રાપ્ત કરવાથી જ્ઞાન વધે છે.

આત્મસિદ્ધિ માટે દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન જાણતાં ઘણો વખત જાય જ્યારે એક માત્ર શાંતપણું સેવ્યાથી તરત પ્રાપ્ત થાય છે.

સનાતન આત્મધર્મ તે શાંત થવું, વિરામ પામવું તે છે. આખી દ્વાદશાંગીનો સાર પણ તે જ છે. તે ષડ્દર્શનમાં સમાય છે અને તે ષડ્દર્શન જૈનમાં સમાય છે.

જીવ જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે શાંતપણામાં વિચરે તો અંતર્મુહૂર્તમાં મુક્ત થાય છે. વ્યા. સાર–૨ (૪)

આ આરામાં (કાળમાં) સંઘયણ સારાં નહીં, આયુષ ઓછાં; દુર્ભિક્ષ, મરકી જેવા સંજોગો વારંવાર બને.... આવા સાંકડા સમયમાંનો છેક જ સાંકડો માર્ગ, પરમ શાંત થવું તે ગ્રહણ કરવો. તેથી જ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવ થાય છે. વ્યા. સાર–૨ (૧૦)

સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત સ્વભાવ કરવાથી પરસ્પર વૈરવાળાં પ્રાણીઓ પોતાનો વૈરભાવ છોડી દઈ શાંત થઈ બેસે છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અતિશય છે. વ્યા. સાર–૨ (૨૦)

મારું ચિત્ત, મારી ચિત્તવૃત્તિઓ એટલી શાંત થઇ જાઓ કે કોઇ મૃગ પણ આ શરીરને જોઈ જ રહે, ભય પામી નાસી ન જાય.

મારી ચિત્તવૃત્તિ એટલી શાંત થઈ જાઓ કે કોઇ વૃદ્ધ મૃગ જેના માથામાં ખૂજલી આવતી હોય તે આ શરીરને જડપદાર્થ જાણી પોતાનું માથું ખૂજલી મટાડવા આ શરીરને ઘસે ! (૮૫૦)

શુક્લધ્યાન : જુઓ "ધ્યાન"

શુષ્ક અધ્યાત્મી : શમ, સંવેગાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયે, અથવા વૈરાગ્યવિશેષ, નિષ્પક્ષપાતતા થયે, કષાયાદિ પાતળા પડયે, તથા કંઈ પણ પ્રજ્ઞાવિશેષથી સમજ્યાની યોગ્યતા થયે, જે સદ્‌ગુરુગમે સમજવા યોગ્ય અધ્યાત્મ ગ્રંથો, ત્યાં સુધી ઘણું કરી શાસ્ત્ર જેવા છે, તે પોતાની કલ્પનાએ જેમ તેમ વાંચી લઈ, નિર્ધારી લઈ, તેવો અંતર્ભેદ થયા વિના અથવા દશા ફર્યા વિના, વિભાવ ગયા વિના પોતાને વિષે જ્ઞાન કલ્પે છે અને ક્રિયા તથા શુદ્ધ વ્યવહારરહિત થઇ વર્તે છે, એવો પ્રકાર શુષ્ક અધ્યાત્મીનો છે. (૪૨૨)

"અમને આત્મજ્ઞાન છે, આત્માને ભ્રાંતિ હોય જ નહીં, આત્મા કર્ત્તાય નથી ને ભોક્તાય નથી, માટે કાંઇ નથી." આવું બોલનારાઓ શુષ્ક અધ્યાત્મી, પોલા જ્ઞાની થઇ બેસી અનાચાર સેવતાં અટકે નહીં. ઉપ. છાયા (૧૦)

બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાખે વાણી માંહી;
વર્તે મોહાવેશમાં, શુષ્ક જ્ઞાની તે આંહી. ૫

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

શૂન્યવાદ : દર્શનાવરણીય કર્મના આવરણને લઈને દર્શન અવગાઢપણે અવરાયું હોવાથી, ચેતનમાં મૂઢતા થઈ ગઈ અને ત્યાંથી શૂન્યવાદ શરૂ થયો.

શૂન્યવાદ એટલે કાંઈ નથી એમ માનનાર, એ બૌદ્ધ ધર્મનો એક ફાંટો છે. વ્યા. સાર-૨ (૨૬)

શૈલેશીકરણ : શૈલેશીકરણ=શૈલ=પર્વત+ઈશ=મોટા એટલે પર્વતોમાં મોટા મેરૂ જેવા અકંપ ગુણવાળા, અકંપ ગુણવાળા એટલે મન, વચન, કાયાના યોગની સ્થિરતાવાળા.
વ્યા. સાર-૨ (૧)

શ્રવણ, મનન : શ્રવણ એ પવનની લહેર માફક છે, તે આવે છે ને ચાલ્યું જાય છે. મનન કરવાથી છાપ બેસે છે અને નિદિધ્યાસન કરવાથી ગ્રહણ થાય છે. વધારે શ્રવણ કરવાથી મનન શક્તિ મંદ થતી જોવામાં આવે છે. વ્યા. સાર-૨ (૩૦)

શ્રાવક : જેને સંતોષ આવ્યો હોય; કષાય પાતળા પડ્યા હોય; માંહીથી ગુણ આવ્યા હોય; સાચો સંગ મળ્યો હોય તેને શ્રાવક કહેવાય. આવા જીવને બોધ લાગે તો બધું વલણ ફરી જાય, દશા ફરી જાય. ઉપ. છાયા (૧૨)

શ્રાવક=જ્ઞાનીના વચનના શ્રોતા. વ્યા. સાર-૨ (૨૦)

શ્વાસ જય : જે પવન (શ્વાસ)નો જય કરે છે, તે મનનો જય કરે છે, તે આત્મલીનતા પામે છે. આ કહ્યું તે વ્યવહાર માત્ર છે. નિશ્ચયમાં નિશ્ચય અર્થની અપૂર્વ યોજના સત્પુરુષના અંતરમાં રહી છે.

શ્વાસનો જય કરતાં છતાં સત્પુરુષની આજ્ઞાથી પરાઙ્મુખતા છે, તો તે શ્વાસ જય પરિણામે સંસાર જ વધારે છે. શ્વાસનો

જય ત્યાં છે કે જ્યાં વાસનાનો જય છે. તેનાં બે સાધન છે: સદ્‌ગુરુ અને સત્સંગ, તેની બે શ્રેણિ છે: પર્યુપાસના અને પાત્રતા; તેની બે વર્ધમાનતા છે: પરિચય અને પુણ્યાનુબંધી પુણ્યતા, સઘળાનું મૂળ આત્માની સત્પાત્રતા છે. (૬૨)

સજ્જનતા :

શાંત સ્વભાવ એ જ સજ્જનતાનું ખરૂં મૂળ છે.
ખરા સ્નેહીની ચાહના એ સજ્જનતાનું ખાસ લક્ષણ છે. (૮)

સજ્જનતા એ ત્રણ ભુવનના તિલકરૂપ છે.
સજ્જનતા આનંદનું પવિત્ર ધામ છે.
સજ્જનતા મોક્ષનો સરળ અને ઉત્તમ રાજમાર્ગ છે.
સજ્જનતા એ ધર્મવિષયની વહાલી જનેતા છે.
સજ્જનતા જ્ઞાનીનું પરમ અને દિવ્ય ભૂષણ છે.
સજ્જનતા સંસારની અનિત્યતામાં માત્ર નિત્યતારૂપ છે.
સજ્જનતા ભવ પરભવમાં અનુસરવા લાયક સુંદર સડક છે. (૧૨)

સત્ : જિનનો સિદ્ધાંત છે કે જડ કોઈ કાળે જીવ ન થાય અને જીવ કોઈ કાળે જડ ન થાય; તેમ 'સત્' કોઈ કાળે 'સત્' સિવાયના બીજા કોઈ સાધનથી ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહીં. આવી દેખીતી સમજાય તેવી વાતમાં મુંઝાઈ જીવ પોતાની કલ્પનાએ 'સત્' કરવાનું કહે છે, પ્રરૂપે છે, બોધે છે, એ આશ્ચર્ય છે. (૨૭૪)

કોઈપણ પ્રકારે જીવ પોતાની કલ્પનાએ કરી સત્‌ને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સજીવન મૂર્તિ પ્રાપ્ત થયે જ સત્ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્ સમજાય છે, સત્‌નો માર્ગ મળે છે, સત પર લક્ષ

આવે છે. સજીવન મૂર્તિના લક્ષ વગર જે કંઈપણ કરવામાં આવે છે તે જીવને બંધન છે. આ અમારૂં હૃદય છે. (૧૯૮)

સત્યનું જ્ઞાન થયા પછી મિથ્યાપ્રવૃત્તિ ન ટળે એમ બને નહીં, કેમકે જેટલે અંશે સત્યનું જ્ઞાન થાય તેટલે અંશે મિથ્યાભાવ પ્રવૃત્તિ મટે એવો જિનનો નિશ્ચય છે. (૬૧૦)

સત્તા સમુદ્દભૂત : એટલે સમ્યક્ પ્રકારે સત્તાનું ઉદયભૂત થવું, પ્રકાશવું, સ્ફુરવું, જણાવું તે. વ્યા. સાર–૨ (૨૬)

સત્ દેવ : જેઓને કૈવલ્યજ્ઞાન અને કૈવલ્યદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે; કર્મના સમુદાય મહોગ્ર તપોધ્યાન વડે વિશોધન કરીને જેઓ બાળી નાખે છે; જેઓએ ચંદ્ર અને શંખથી ઉજ્જવળ એવું શુક્લધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, સંસારમાં મુખ્યતા ભોગવતાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મ ભસ્મીભૂત કરીને જેઓ સ્વસ્વરૂપથી વિહાર કરે છે, પાંચ પ્રકારના અંતરાય, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, જુગુપ્સા, શોક, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અપ્રત્યાખ્યાન, રાગ, દ્વેષ, નિદ્રા અને કામ એ અઢાર દૂષણથી રહિત, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપથી વિરાજમાન.... તે સતદેવ. મોક્ષમાળા પાઠ ૮

સત્પુરુષ : સત્પુરુષો કહેતા નથી, કરતા નથી; છતાં તેની સત્પુરુષતા નિર્વિકાર મુખમુદ્રામાં રહી છે. (૨૧)

સત્પુરુષ એ જ કે નિશદિન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે; શાસ્ત્રમાં નથી, સાંભળ્યામાં નથી, છતાં અનુભવમાં આવે તેવું જેનું કથન છે; અંતરંગ સ્પૃહા નથી એવી જેની ગુપ્ત આચરણા છે. (૭૬)

કોઇ પણ પ્રાણીને અલ્પ પણ શાતા છે, તે પણ સત્પુરુષોનો જ અનુગ્રહ છે, કોઇ પણ પ્રકારના પુણ્ય વિના શાતાની પ્રાપ્તિ નથી; અને એ પુણ્ય પણ સત્પુરુષના ઉપદેશ વિના કોઇએ જાણ્યું નથી.

માટે અમે એમ જ જાણીએ છીએ કે એક અંશ શાતાથી કરીને પૂર્ણકામતા સુધીની સર્વ સમાધિ તેનું સત્પુરુષ જ કારણ છે; આટલી બધી સમર્થતા છતાં જેને કંઈ પણ સ્પૃહા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, પોતાપણું નથી; ગર્વ નથી, ગારવ નથી, એવા આશ્ચર્યની પ્રતિમારૂપ સત્પુરુષને અમે ફરી ફરી નામરૂપે સ્મરીએ છીએ.

એક સમય પણ કેવળ અસંગપણાથી રહેવું એ ત્રિલોકને વશ કરવા કરતાં પણ વિકટ કાર્ય છે; તેવા અસંગપણાથી ત્રિકાળ જે રહ્યા છે, એવા સત્પુરુષનાં અંતઃકરણ, તે જોઇ અમે પરમાશ્ચર્ય પામી નમીએ છીએ. (૨૧૩)

મૂર્તિમાન મોક્ષ તે સત્પુરુષ છે. (૨૪૯)

ઉપયોગ એ જ સાધના છે; વિશેષ સાધના તે માત્ર સત્પુરુષનાં ચરણકમળ છે. (૩૭)

આ કાળમાં સત્પુરુષનું દુર્લભપણું હોવાથી, ઘણો કાળ થયાં સત્પુરુષનો માર્ગ, માહાત્મ્ય અને વિનય ઘસાઈ ગયાં જેવાં થઇ ગયાં હોવાથી અને પૂર્વના આરાધક જીવો ઓછા હોવાથી જીવને સત્પુરુષનું ઓળખાણ તત્કાળ થતું નથી. ઘણા જીવો તો સત્પુરુષનું સ્વરૂપ પણ સમજતા નથી. કાં તો છકાયના રક્ષપાળ સાધુને, કાં તો શાસ્ત્રો ભણ્યા હોય તેને, કાં તો કોઈ ત્યાગી હોય તેને અને કાં તો ડાહ્યો હોય તેને સત્પુરુષ માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી.

મધ્યમ સત્પુરુષ હોય તો થોડા કાળે તેમનું ઓળખાણ થવું સંભવે, કારણ કે જીવની મરજી અનુકૂળ તે વર્તે, સહજ વાત ચીત કરે અને આવકારભાવ રાખે તેથી જીવને પ્રીતિ થવાનું કારણ બને. પણ ઉત્કૃષ્ટ સત્પુરુષને તો તેવી ભાવના હોય નહીં, અર્થાત્ નિસ્પૃહતા હોવાથી તેવો ભાવ રાખે નહીં, તેથી કાં તો જીવ અટકી જાય અથવા મૂંઝાય અથવા તેનું થવું હોય તે થાય.

ઉપ. છાયા (૩)

સત્પુરુષ કેમ ઓળખાય?

સત્પુરુષો તેમનાં લક્ષણોથી ઓળખાય, તેઓની વાણીમાં પૂર્વાપર અવિરોધ હોય, તેઓ ક્રોધનો જે ઉપાય કહે તેથી ક્રોધ જાય, માનનો જે ઉપાય કહે તેથી માન જાય. જ્ઞાનીની વાણી પરમાર્થરૂપ જ હોય છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાનીની વાણી સાંભળી નથી, ત્યાં સુધી સૂત્રો પણ છાશ બાકળા જેવાં લાગે.

ઉપ. છાયા (૧૦)

સત્ય : વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેવું જાણવું, અનુભવવું તેવું જ કહેવું તે સત્ય બે પ્રકારે છે: પરમાર્થસત્ય અને વ્યવહારસત્ય.

'પરમાર્થસત્ય' એટલે આત્મા સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ આત્માનો થઈ શકતો નથી, એમ નિશ્ચય જાણી, ભાષા બોલવામાં વ્યવહારથી દેહ, સ્ત્રી, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, ગૃહ આદિ વસ્તુઓના પ્રસંગમાં બોલતાં પહેલાં એક આત્મા સિવાય બીજું કાંઇ મારૂં નથી, એ ઉપયોગ રહેવો જોઈએ. અન્ય આત્માના સંબંધી બોલતાં આત્મામાં જાતિ, લિંગ અને તેવા ઔપચારિક ભેદવાળો તે આત્મા ન હોવા છતાં માત્ર વ્યવહારનયથી કાર્યને

માટે બોલાવવામાં આવે છે; એવા ઉપયોગપૂર્વક બોલાય તો તે પારમાર્થિક સત્ય ભાષા છે એમ સમજવાનું છે.

વ્યવહારસત્ય આવ્યા વિના પરમાર્થસત્ય વચન બોલવાનુ બને તેમ ન હોવાથી વ્યવહારસત્ય નીચે પ્રમાણે જાણવાનું છે.

જેવા પ્રકારે વસ્તુનું સ્વરૂપ જોવાથી, અનુભવવાથી, શ્રવણથી અથવા વાંચવાથી આપણને અનુભવવામાં આવ્યું હોય તેવા જ પ્રકારે યથાતથ્યપણે વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવું અને તે પ્રસંગે વચન બોલવું તેનું નામ વ્યવહારસત્ય.

આત્મા ધારે તો સત્ય બોલવું કાંઈ કઠણ નથી, વ્યવહારસત્ય ભાષા ઘણી વાર બોલવામાં આવે છે, પણ પરમાર્થસત્ય બોલવામાં આવ્યું નથી; માટે આ જીવનું ભવભ્રમણ મટતું નથી. સમ્યક્ત્વ થયા બાદ અભ્યાસથી પરમાર્થસત્ય બોલવાનું થઈ શકે અને પછી વિશેષ અભ્યાસે સહજ ઉપયોગ રહ્યા કરે છે. અખંડ સમ્યક્દર્શન આવે તો જ સંપૂર્ણપણે પરમાર્થસત્ય વચન બોલી શકાય; એટલે કે તો જ આત્મામાંથી અન્ય પદાર્થ ભિન્નપણે ઉપયોગમાં લઈ વચનની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે.

ઉપ. નોંધ (૩૪)

સત્શ્રુતનો પરિચય :

જુઓ " આત્મસ્વભાવની નિર્મળતા ".

સત્સંગ : સત્સંગ એ સર્વ સુખનું મૂળ છે. સત્સંગ મળ્યો કે તેના પ્રભાવ વડે વાંછિત સિદ્ધિ થઇ જ પડી છે. ગમે તેવા પવિત્ર થવાને માટે સત્સંગ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. સત્સંગનો સામાન્ય અર્થ એટલો કે ઉત્તમનો સહવાસ....આત્માને સત્ય રંગ ચઢાવે તે સત્સંગ, મોક્ષનો માર્ગ બતાવે તે મૈત્રી. ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં

નિરંતર એકાગ્ર રહેવું તે પણ સત્સંગ છે. સત્પુરુષોનો સમાગમ એ પણ સત્સંગ છે. સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલું એક વચન અમૂલ્ય લાભ આપે છે....જ્યાં શાસ્ત્રોનાં સુંદર પ્રશ્નો થાય, જ્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન ધ્યાનની સુકથા થાય, જ્યાં સત્પુરુષોનાં ચરિત્ર પર વિચાર બંધાય, જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનના તરંગની લહરીઓ છૂટે, જ્યાં સરળ સ્વભાવથી સિદ્ધાંતવિચાર ચર્ચાય, જ્યાં મોક્ષજન્ય કથન પર પુષ્કળ વિવેચન થાય એવો સત્સંગ તે મહાદુર્લભ છે.

મોક્ષમાળા પાઠ–૨૪

ક્ષણવારનો પણ સત્પુરુષનો સમાગમ તે સંસારરૂપ સમુદ્ર તરવાને નૌકારૂપ થાય છે, એ વાકય મહાત્મા શંકરાચાર્યજીનું છે અને તે યથાર્થ જ લાગે છે. (૧૩૨)

સત્સંગના અભાવથી ચઢેલી આત્મશ્રેણિ ઘણું કરીને પતિત થાય છે. (૧૫૭/૧૨)

સત્સંગ (સમવયી પુરુષોનો, સમગુણી પુરુષોનો યોગ)માં, સત્‌નો જેને સાક્ષાત્કાર છે, એવા પુરુષનાં વચનોનું પરિચર્યન કરવું કે જેમાંથી કાળે કરીને સત્‌ની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૯૮)

મોટા પુરુષોએ અને તેને લઈને અમે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે કે જીવને સત્સંગ એ જ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. પોતાની સન્માર્ગને વિષે યોગ્યતા જેવી છે, તેવી યોગ્યતા ધરાવનારા પુરુષોનો સંગ તે સત્સંગ કહ્યો છે. મોટા પુરુષના સંગમાં નિવાસ છે, તેને અમે પરમ સત્સંગ કહીએ છીએ, કારણ એના જેવું પરમ હિતસ્વી સાધન આ જગતમાં અમે જોયું નથી અને સાંભળ્યું નથી. (૨૪૯)

જીવ પોતાની કલ્પનાથી કલ્પે કે ધ્યાનથી કલ્યાણ થાય કે સમાધિથી કે યોગથી કે આવા આવા પ્રકારથી, પણ તેથી જીવનું

કંઇ કલ્યાણ થાય નહીં. જીવનું કલ્યાણ થવું તો જ્ઞાનીપુરુષના લક્ષમાં હોય છે અને તે પરમ સત્સંગે કરી સમજી શકાય છે, માટે તેવા વિકલ્પ કરવા મૂકી દેવા. (૪૬૬)

સર્વ દુ:ખથી મુક્ત થવાનો અભિપ્રાય જેનો થયો હોય, તે પુરુષે આત્માને ગવેષવો, અને આત્મા ગવેષવો હોય તેણે યમ-નિયમાદિક સર્વ સાધનનો આગ્રહ અપ્રધાન કરી સત્સંગને ગવેષવો તેમ જ ઉપાસવો. સત્સંગની ઉપાસના કરવી હોય તેણે સંસારને ઉપાસવાનો આત્મભાવ સર્વથા ત્યાગવો. પોતાના સર્વ અભિપ્રાયનો ત્યાગ કરી પોતાની સર્વ શક્તિએ તે સત્સંગની આજ્ઞાને ઉપાસવી. તીર્થંકર એમ કહે છે કે જે કોઇ તે આજ્ઞા ઉપાસે છે, તે અવશ્ય સત્સંગને ઉપાસે છે, એમ જે સત્સંગને ઉપાસે છે તે અવશ્ય આત્માને ઉપાસે છે. અને આત્માને ઉપાસનાર સર્વ દુ:ખથી મુક્ત થાય છે. (દ્વાદશાંગીનું સળંગ સૂત્ર) (૪૯૧)

ચિંતિત જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તે મણિને ચિંતામણિ કહ્યો છે; એ જ આ મનુષ્યદેહ છે કે જે દેહમાં, યોગમાં આત્યંતિક એવા સર્વ દુ:ખના ક્ષયની ચિંતિતા ધારી તો પાર પડે છે.

અચિંત્ય જેનું માહાત્મ્ય છે એવું સત્સંગરૂપી કલ્પવૃક્ષ પ્રાપ્ત થયે જીવ દરિદ્ર રહે એમ બને તો આ જગતને વિષે તે અગિયારમું આશ્ચર્ય જ છે. (૯૩૬)

જ્ઞાની પુરુષ કે જેને એકાંતે વિચરતાં પણ પ્રતિબંધ સંભવતો નથી, તે પણ સત્સંગની નિરંતર ઇચ્છા રાખે છે, કેમકે જીવને જો અવ્યાબાધ સમાધિની ઇચ્છા હોય તો સત્સંગ જેવો કોઇ સરળ ઉપાય નથી. (૫૨૫)

સત્સંગ છે તે કામ બાળવાનો બળવાન ઉપાય છે, સર્વ

જ્ઞાની પુરુષે કામનું જીતવું તે અત્યંત દુષ્કર કહ્યું છે, તે સાવ સિદ્ધ છે. (૫૧૧)

વિશેષ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

સદાચાર : સદાચાર સેવવા જોઈએ. જ્ઞાની પુરુષોએ દયા, સત્ય, અદત્તાદાન, બ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ પરિમાણ વગેરે સદાચાર કહેલા છે. ઉપ. છાયા (૯)

સદ્‌ગુરુ : ગુરુ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે : (૧) કાષ્ઠ સ્વરૂપ (૨) કાગળ સ્વરૂપ (૩) પથ્થર સ્વરૂપ. કાષ્ઠ સ્વરૂપ ગુરુ સર્વોત્તમ છે, કારણ સંસારરૂપી સમુદ્રને કાષ્ટ સ્વરૂપી ગુરુ જ તરે છે અને તારી શકે છે. કાગળ સ્વરૂપ ગુરુ એ મધ્યમ છે. તે સંસાર-સમુદ્રને પોતે તરી શકે નહીં; પરંતુ કંઈ પુણ્ય ઉપાર્જન કરી શકે. એ બીજાને તારી શકે નહીં. પથ્થર સ્વરૂપ તે પોતે બૂડે અને પરને પણ બૂડાડે. કાષ્ઠ સ્વરૂપ ગુરુ માત્ર જિનેશ્વર ભગવંતના શાસનમાં છે. મોક્ષમાળા પાઠ–૧૧

ક્ષણ ક્ષણ જે અસ્થિરતા, અને વિભાવિક મોહ;
તે જેનામાંથી ગયા, તે અનુભવી ગુરુ જોય. (૭૯)

જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્‌ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ. (૯૫૪)

આપ્તના પ્રરૂપ્યાં શાસ્ત્રાનુસાર આચરણ કરવાવાળા, આપ્તના દર્શાવેલા માર્ગે ચાલનારા તે સદ્‌ગુરુ. વ્યા. સાર–૧ (૨૨૨)

આત્મા ને સદ્‌ગુરુ એક જ સમજવા. જેણે આત્મસ્વરૂપ લક્ષણથી, ગુણથી અને વેદનથી પ્રગટ અનુભવ્યું છે અને તે જ પરિણામ જેના આત્માનું થયું છે તે આત્મા અને સદ્‌ગુરુ એક જ એમ સમજવાનું છે. ઉપ. છાયા (૧૦)

સદ્ગુરુ, માહાત્મ્ય :

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય. ૧૬
સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુ લક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ૧૭
માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય;
જાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય. ૧૮

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

સદ્ગુરુ, લક્ષણો :

આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ;
અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય. ૧૦

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

સદ્ગુરુ યોગ્ય એ લક્ષણો દર્શાવ્યા તે મુખ્યપણે વિશેષપણે ઉપદેશક અર્થાત્ માર્ગપ્રકાશક સદ્ગુરુનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. ઉપદેશક ગુણસ્થાનક છઠ્ઠું અને તેરમું છે. વચલા સાતમાથી બારમા સુધીના ગુણસ્થાન અલ્પકાળવર્તી છે, એટલે ઉપદેશક પ્રવૃત્તિ તેમાં ન સંભવે. માર્ગઉપદેશક પ્રવૃત્તિ છઠ્ઠેથી શરૂ થાય.

છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે સંપૂર્ણ વીતરાગદશા અને કેવળજ્ઞાન નથી. તે તો તેરમે છે....તથાપિ છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે વર્તતા મુનિ, જે સંપૂર્ણ વીતરાગતા અને કૈવલ્યદશાના ઉપાસક છે....સંપૂર્ણ દશા પામવાના માર્ગસાધન પોતે પરમ સદ્ગુરુ શ્રી તીર્થંકરાદિ આપ્ત પુરુષનાં આશ્રયવચનથી જેણે જાણ્યાં છે, પ્રતીત્યાં છે, અનુભવ્યાં છે, અને એ માર્ગસાધનની ઉપાસનાએ જેની તે દશા ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિશેષ પ્રગટ થતી જાય છે....તે સદ્ગુરુને વિષે પણ માર્ગનું ઉપદેશકપણું અવિરોધરૂપ છે.

તેથી નીચેના પાંચમા ચોથા ગુણસ્થાનકે માર્ગનું ઉપદેશક-પણું ઘણું કરી ન ઘટે, કેમકે ત્યાં બાહ્ય (ગૃહસ્થ) વ્યવહારનો પ્રતિબંધ છે અને બાહ્ય અવિરતિરૂપ ગૃહસ્થ વ્યવહાર છતાં વિરતિરૂપ માર્ગનું પ્રકાશવું એ માર્ગને વિરોધરૂપ છે.

ચોથાથી નીચેના ગુણસ્થાનકે તો માર્ગનું ઉપદેશકપણું ઘટે જ નહીં, કેમકે ત્યાં માર્ગની, આત્માની, જ્ઞાનીની ઓળખાણ પ્રતીતિ નથી, તેમ જ સમ્યક્ વિરતિ નથી....છતાં તેની પ્રરૂપણા કરવી, ઉપદેશક થવું એ પ્રગટ મિથ્યાત્વ, કુગુરુપણું ને માર્ગનું વિરોધ-પણું છે.

આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા આદિ જે લક્ષણો દર્શાવ્યાં તે સંયતિધર્મે સ્થિત, વીતરાગદશાસાધક ઉપદેશક ગુણસ્થાને વર્તતા સદ્ગુરુના લક્ષે મુખ્યતાએ દર્શાવ્યાં છે, અને તેમના વિષે તે ગુણો ઘણા અંશે વર્તે છે, તથાપિ તે લક્ષણો સર્વાંશે સંપૂર્ણપણે તો તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા સંપૂર્ણ વીતરાગ અને કૈવલ્ય-સંપન્ન જીવન્મુક્ત સયોગિકેવળી પરમ સદ્ગુરુ શ્રી જિન અરિ-હંત તીર્થંકરને વિષે વર્તે છે. તેમના વિષે આત્મજ્ઞાન અર્થાત્ સ્વરૂપસ્થિતિ સંપૂર્ણપણે વર્તે છે, તે તેમની જ્ઞાનદશા અર્થાત્ 'જ્ઞાનાતિશય' સૂચવ્યો. તેઓને વિષે સમદર્શિતા અર્થાત્ ઇચ્છારહિત-પણું સંપૂર્ણપણે વર્તે છે, તે તેમની વીતરાગ ચારિત્રદશા અર્થાત્ 'અપાયાગમાતિશય' સૂચવ્યો, સંપૂર્ણપણે ઇચ્છારહિત હોવાથી વિચરવા આદિની તેઓની દૈહાદિક યોગક્રિયા પૂર્વ પ્રારબ્ધોદય વેદી લેવા પુરતી જ છે, માટે 'વિચરે ઉદય પ્રયોગ' કહ્યું, સંપૂર્ણ નિજ અનુભવરૂપ તેમની વાણી અજ્ઞાનીની વાણીથી વિલક્ષણ અને એકાંત આત્માર્થબોધક હોઇ તેમને વિષે વાણીનું અપૂર્વ-પણું કહ્યું તે તેમનો 'વચનાતિશય' સૂચવ્યો. વાણીધર્મે વર્તતું શ્રુત પણ તેઓને વિષે કોઇપણ નય ન દુભાય એવું સાપેક્ષપણે

વર્તે છે, તે તેમનો 'પરમશ્રુત' ગુણ સૂચવ્યો અને પરમશ્રુત જેને વિષે વર્તે તે પૂજવા યોગ્ય હોઇ તેમનો તેથી 'પૂજાતિશય' સૂચવ્યો.

આ જિન અરિહંત તીર્થંકર પરમ સદ્ગુરુને પણ ઓળખાવનારા વિદ્યમાન સર્વવિરતિ સદ્ગુરુ છે, એટલે એ સદ્ગુરુના લક્ષે એ લક્ષણો મુખ્યતાએ દર્શાવ્યા છે. (૮૩૭)

સમકિત, સમ્યક્ત્વ, સમ્યક્દર્શન :

સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ. (૯૫)

તે પવિત્ર દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્ર બંધન નથી, અનંત સંસાર નથી, સોળ ભવ નથી, અભ્યંતર દુઃખ નથી, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અંતરંગ મોહિની નથી, સત્ સત્ નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુક્લ, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન; સમ્યક્ જ્યોતિર્મય, ચિરકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ, અદ્ભુત સત્ સ્વરૂપદર્શિતાની બલિહારી છે!

જ્યાં મતભેદ નથી, જ્યાં શંકા, કંખા, વિતિગિચ્છા, મૂઢ દૃષ્ટિ એમાંનું કાંઈ નથી. છે તે કલમ લખી શકતી નથી, કથન કહી શકતું નથી, મન જેને મનન કરી શકતું નથી. (૯૧)

અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યાંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યક્દર્શનને નમસ્કાર. (૮૩૯)

પવિત્ર પુરુષોની કૃપાદૃષ્ટિ એ જ સમ્યક્દર્શન છે. (૨૧)

સમકિતના પ્રકાર : સમ્યક્ત્વના બે પ્રકાર છે :—(૧) વ્યવહાર અને (૨) પરમાર્થ.

સદ્ગુરુનાં વચનોનું સાંભળવું, તે વચનોનો વિચાર કરવો, તેની પ્રતીતિ કરવી તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ.

આત્માની ઓળખાણ થાય તે પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ.

ઉપ. છાયા (૮)

આત્મસિદ્ધિમાં ત્રણ પ્રકારનાં સમકિત ઉપદેશ્યાં છે :—

(૧) આપ્તપુરુષના વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રૂચિરૂપ, સ્વચ્છંદનિરોધપણે આપ્ત પુરુષની ભક્તિરૂપ, એ પ્રથમ સમકિત કહ્યું છે.

(૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમકિતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે.

(૩) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે.

પહેલુ સમકિત બીજા સમકિતનું કારણ છે, બીજું સમકિત ત્રીજા સમકિતનું કારણ છે. ત્રણે સમકિત વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યાં છે. ત્રણે સમકિત ઉપાસવા યોગ્ય છે, સત્કાર કરવા યોગ્ય છે; ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે.

કેવળજ્ઞાન ઉપજવાના છેલ્લા સમય સુધી સત્પુરુષનાં વચનનું અવલંબન વીતરાગે કહ્યું છે; અર્થાત્ બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પર્યંત શ્રુતજ્ઞાનથી આત્માના અનુભવને નિર્મળ કરતાં કરતાં તે નિર્મળતા સંપૂર્ણતા પામ્યે 'કેવળજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ સમય સુધી સત્પુરુષે ઉપદેશેલો માર્ગ આધારભૂત છે, એમ કહ્યું છે તે નિઃસંદેહ સત્ય છે (૭૫૧)

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ અંતરદયા, તે કહિએ જિજ્ઞાસ. ૧૦૮

તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્‌ગુરુ બોધ;
તો પામે સમકિતને, વર્તે અંતર શોધ, ૧૦૯
મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્‌ગુરુ લક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ. ૧૧૦
વર્તે નિજ સ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ વહે નિજ ભાવમાં, પરમાર્થે સમકિત. ૧૧૧

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

'આત્મા' જે પદાર્થને તીર્થંકરે કહ્યો છે, તે જ પદાર્થની તે જ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે એવો શ્રી તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે.

એવું સ્વરૂપ જેને ભાસ્યું છે તેવા પુરુષને વિષે નિષ્કામ શ્રદ્ધા છે જેને, તે પુરુષને બીજરુચિસમ્યક્ત્વ છે.

તેવા પુરુષની નિષ્કામ ભક્તિ અબાધાએ પ્રાપ્ત થાય, એવા ગુણો જે જીવમાં હોય તે જીવ માર્ગાનુસારી હોય, એમ જિન કહે છે. (૪૩૧)

(ઉપર જણાવ્યા) તે ત્રણે સમકિતમાંથી ગમે તે સમકિત પામ્યાથી જીવ વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મોક્ષ પામે. જઘન્ય તે ભવે પણ મોક્ષ થાય અને જો તે સમકિત વમે તો વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્‌ગલ પરાવર્તન કાળ સુધી સંસાર પરિભ્રમણ કરીને પણ મોક્ષ પામે. સમકિત પામ્યા પછી વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્‌ગલ પરાવર્તન સંસાર હોય.

ક્ષયોપશમ સમકિત અથવા ઉપશમ સમકિત હોય, તો તે જીવ વમી શકે; પણ ક્ષાયિક સમકિત હોય તો તે વમાય નહીં; ક્ષાયિક સમકિતી જીવ તે જ ભવે મોક્ષ પામે, વધારે ભવ કરે

તો ત્રણ ભવ કરે, અને કોઇ એક જીવની અપેક્ષાએ ક્વચિત્ ચાર ભવ થાય. યુગલિયાનું આયુષ બંધાયા પછી ક્ષાયિક સમકિત આવ્યું હોય તો ચાર ભવ થવાનો સંભવ છે; ઘણું કરીને કોઇક જીવને આમ બને છે.

ભગવત તીર્થંકરના નિર્ગ્રંથ, નિર્ગ્રંથિનીઓ, શ્રાવક તથા શ્રાવિકાઓ કંઇ સર્વને જીવાજીવનું જ્ઞાન હતું તેથી તેને સમકિત કહ્યું છે એવો સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય નથી. તેમાંથી કંઇક જીવો ને તીર્થંકર સાચા પુરુષ છે, સાચા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટા છે, જેમ તે કહે છે તેમ જ મોક્ષમાર્ગ છે એવી પ્રતીતિથી, એવી રૂચિથી, શ્રી તીર્થંકરના આશ્રયથી, અને નિશ્ચયથી સમકિત કહ્યું છે, એવી પ્રતીતિ, એવી રૂચિ, અને એવા આશ્રયનો તથા આજ્ઞાનો નિશ્ચય છે તે પણ એક પ્રકારે જીવાજીવના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પુરુષ સાચા છે અને તેની પ્રતીતિ પણ સાચી આવી છે કે જેમ આ પરમકૃપાળુ કહે છે તેમ જ મોક્ષમાર્ગ છે, તેમ જ મોક્ષમાર્ગ હોય, તે પુરુષનાં લક્ષણાદિ પણ વીતરાગપણાની સિદ્ધ કરે છે, જે વીતરાગ હોય તે પુરુષ યથાર્થ વકતા હોય, અને તે જ પુરુષની પ્રતીતિએ મોક્ષમાર્ગ સ્વીકારવા યોગ્ય હોય એવી સુવિચારણા તે પણ એક પ્રકારનું ગૌણતાએ જીવાજીવનું જ જ્ઞાન છે. તે પ્રતીતિથી, તે રૂચિથી અને તે આશ્રયથી પછી સ્પષ્ટ વિસ્તાર સહિત જીવાજીવનું જ્ઞાન અનુક્રમે થાય છે.

તથારૂપ પુરુષની આજ્ઞા ઉપાસવાથી રાગદ્વેષનો ક્ષય થઇ વીતરાગદશા થાય છે.

તથારૂપ સત્પુરુષના પ્રત્યક્ષ યોગ વિના એ સમકિત આવવું કઠણ છે. તેવા પુરુષનાં વચનરૂપ શાસ્ત્રોથી કોઇક પૂર્વે આરાધક હોય એવા જીવને સમકિત થવું સંભવે છે; અથવા કોઈ એક

આચાર્ય પ્રત્યક્ષપણે તે વચનના હેતુથી કોઈક જીવને સમકિત પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૭૭૧)

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ ક્ષયોપશમ થઇ ક્ષાયિક થાય; કારણ કે ઉપશમમાં જે પ્રકૃતિઓ સત્તામાં છે, તે ઉદય આવી ક્ષય થાય.

વ્યા. સાર–૨ (૩)

સમકિતના પ્રકાર, ઉપશમાદિ; વ્યાખ્યા :

નિજ સ્વભાવ જ્ઞાનમાં કેવળ ઉપયોગે, તન્મયાકાર, સહજ સ્વભાવે, નિર્વિકલ્પપણે આત્મા પરિણમે તે કેવળજ્ઞાન છે.

તથારૂપ પ્રતીતિપણે પરિણમે તે સમ્યક્ત્વ છે.

નિરંતર તે પ્રતીતિ વર્ત્યા કરે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

ક્વચિત્ મંદ, ક્વચિત્ તીવ્ર, ક્વચિત્ વિસર્જન, ક્વચિત્ સ્મરણરૂપ એમ પ્રતીતિ રહે તેને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

તે પ્રતીતિને સત્તાગત આવરણ ઉદય આવ્યાં નથી, ત્યાં સુધી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

આત્માને આવરણ ઉદય આવે ત્યારે તે પ્રતીતિથી પડી જાય તેને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

અત્યંત પ્રતીતિ થવાના યોગમાં સત્તાગત અલ્પ પુદ્ગલનું વેદવું જ્યાં રહ્યું છે તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

તથારૂપ પ્રતીતિ થયે અન્ય ભાવ સંબંધી અહં મમત્વાદિ, હર્ષ શોક ક્રમે કરી ક્ષય થાય.

મનરૂપ યોગમાં તારતમ્ય સહિત જે કોઇ ચારિત્ર આરાધે તે સિદ્ધિ પામે છે; અને જે સ્વરૂપ સ્થિરતા ભજે તે સ્વભાવસ્થિતિ પામે છે.

નિરંતર સ્વરૂપ લાભ, સ્વરૂપાકાર ઉપયોગનું પરિણમન એ આદિ સ્વભાવ અંતરાય કર્મના ક્ષયે પ્રગટે છે.

કેવળ સ્વભાવપરિણામી જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન છે.... કેવળજ્ઞાન છે. (૭૧૦)

સમકિતનું માહાત્મ્ય :

સમકિત છે તે દેશ ચારિત્ર છે; દેશે કેવળજ્ઞાન છે.

સમકિતને ખરેખરૂં વિચારે તો નવમે સમયે કેવળજ્ઞાન થાય; નહીં તો એક ભવમાં કેવળજ્ઞાન થાય; છેવટે પંદરમે ભવે કેવળજ્ઞાન થાય જ, માટે સમકિત સર્વોત્કૃષ્ટ છે. જુદા જુદા વિચારભેદો આત્મામાં લાભ થવા અર્થે કહ્યા છે; પણ ભેદમાં જ આત્માને ગૂંચવવા કહ્યા નથી. દરેકમાં પરમાર્થ હોવો જોઇએ. સમકિતીને કેવળજ્ઞાનની ઇચ્છા નથી! ઉપ છાયા (૧૧)

સમકિત દૃષ્ટિ જીવને "કેવળજ્ઞાન" કહેવાય. વર્તમાનમાં ભાન થયું છે માટે "દેશે કેવળજ્ઞાન" થયું કહેવાય; બાકી તો આત્માનું ભાન થયું એટલે કેવળજ્ઞાન. તે આ રીતે કહેવાય :-

સમકિત દૃષ્ટિને આત્માનું ભાન થાય ત્યારે તેને કેવળજ્ઞાનનું ભાન પ્રગટયું; અને ભાન પ્રગટયું એટલે કેવળજ્ઞાન અવશ્ય થવાનું; માટે આ અપેક્ષાએ સમકિતદૃષ્ટિને કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે. સમ્યક્ત્વ થયું એટલે જમીન ખેડી ઝાડ વાવ્યું, ઝાડ થયું, ફળ થયાં, ફળ થોડાં ખાધાં, ખાતાં ખાતાં આયુષ પૂરૂં થયું; તો પછી બીજે ભવે ફળ ખવાય, માટે કેવળજ્ઞાન આ કાળમાં નથી, નથી એવું અવળું માની લેવું નહીં અને કહેવું નહીં, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં અનંતા ભવ મટી એક ભવ આડો રહ્યો; માટે સમ્યક્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ છે. આત્મામાં કેવળજ્ઞાન છે, પણ આવરણ ટળ્યે

કેવળજ્ઞાન હોય. આ કાળમાં સંપૂર્ણ આવરણ ટળે નહીં, એક ભવ બાકી રહે; એટલે જેટલું કેવળજ્ઞાનાવરણીય જાય. તેટલું કેવળજ્ઞાન થાય છે. સમકિત આવ્યે માંહી, અંતરમાં દશા ફરે. કેવળજ્ઞાનનું બીજ પ્રગટ થયું. સદ્ગુરુ વિના માર્ગ નથી, એમ મોટા પુરુષોએ કહ્યું છે. આ ઉપદેશ વગરકારણ કર્યો નથી.

ઉપ. છાયા (૧૦)

સમ્યક્ત્વ અન્યોક્ત રીતે પોતાનું દૂષણ બતાવે છે :—

મને ગ્રહણ કરવાથી ગ્રહણ કરનારની ઇચ્છા ન થાય તો પણ મારે તેને પરાણે મોક્ષે લઇ જવો પડે છે; માટે મને ગ્રહણ કરવા પહેલા એ વિચાર કરવો કે મોક્ષે જવાની ઇચ્છા ફેરવવી હશે તો પણ કામ આવવાની નથી; મને ગ્રહણ કરવા પછી નવમે સમયે તો મારે તેને મોક્ષ પહોંચાડવો જોઇએ. ગ્રહણ કરનાર કદાચ શિથિલ થઈ જાય તો પણ બને તો તે જ ભવે, અને ન બને તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો જોઈએ. કદાચ મને છોડી દઇ મારાથી વિરૂદ્ધ આચરણ કરે, અથવા પ્રબળમાં પ્રબળ એવા મોહને ધારણ કરે તો પણ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે! અર્થાત્ અહીં સમ્યક્ત્વની મહત્તા બતાવી છે.

સમ્યક્ત્વ કેવળજ્ઞાનને કહે છે :–

હું જીવને મોક્ષે પહોંચાડું એટલે સુધી કાર્ય કરી શકું છું; અને તું પણ તે જ કાર્ય કરે છે; તું તેથી કાંઈ વિશેષ કાર્ય કરી શકતું નથી, તો પછી તારા કરતાં મારામાં ન્યૂનતા શાની ? એટલું જ નહી પરંતુ તને પામવામાં મારી જરૂર રહે છે.

વ્યા. સાર–૧ (૬૬–૬૭)

અસ્તિત્વ ભાસ થવાથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તિત્વ એ સમ્યક્ત્વનું અંગ છે. અસ્તિત્વ જો એક વખત પણ ભાસે તો તે દૃષ્ટિની માફક નજરાય છે અને નજરાયાથી આત્મા ત્યાંથી ખસી શકતો નથી, જો આગળ વધે તો પણ પગ પાછા પડે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ જોર આપતી નથી. એક વખત સમ્યક્ત્વ આવ્યા પછી તે પડે તો પાછો ઠેકાણે આવે છે, એમ થવાનું મૂળ કારણ અસ્તિત્વ ભાસ્યું છે તે છે. વ્યા. સાર-૧ (૨૨૦)

સમકિત ક્યાં સુધી ન થાય ?

અનંતાનુબંધી ક્રોધ, અનંતાનુબંધી માન, અનંતાનુબંધી માયા અને અનંતાનુબંધી લોભ એ ચાર તથા મિથ્યાત્વમોહિની, મિશ્રમોહિની, સમ્યક્ત્વમોહિની એ ત્રણ એમ એ સાત પ્રકૃતિ જ્યાં સુધી ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય થતી નથી ત્યાં સુધી સમ્યક્દૃષ્ટિ થવું સંભવતું નથી. એ સાત પ્રકૃતિ જેમ જેમ મંદતાને પામે તેમ તેમ સમ્યક્ત્વનો ઉદય થાય છે. તે પ્રકૃતિઓની ગ્રંથિ છેદવી પરમ દુર્લભ છે. જેની તે ગ્રંથિ છેદાઇ તેને આત્મા હસ્તગત થવો સુલભ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ જ ગ્રંથિને ભેદવાનો ફરી ફરીને બોધ કર્યો છે. જે આત્મા અપ્રમાદપણે તે ભેદવા ભણી દૃષ્ટિ આપશે તે આત્મા આત્મત્વને પામશે એ નિઃસંદેહ છે. (૪૭)

જ્યાં સુધી દેહાત્મબુદ્ધિ ટળે નહીં ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ થાય નહીં. ઉપ. છાયા (૧૪)

(૧) અવિનય, (૨) અહંકાર, અર્ધદગ્ધપણું, પોતાને જ્ઞાન નહીં છતાં પોતાને જ્ઞાની માની બેસવાપણું અને (૪) રસલુબ્ધપણું એ ચારમાંથી એક પણ દોષ હોય તો જીવને સમકિત ન થાય. આમ શ્રી ઠાણાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે. ઉપ. નોંધ (૩૬)

સમકિત કેમ થાય?

બીજી બધા પ્રકારની કલ્પનાઓ મૂકી, પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષની આજ્ઞાએ વચન સાંભળવાં; તેની સાચી શ્રદ્ધા કરવી, તે આત્મામાં પરિણમાવવાં તો સમકિત થાય.

સત્પુરુષના વચન પ્રમાણે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે તેને સમકિત અંશે થયું. ઉપ. છાયા (૧૧)

જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને જીવ પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે. જ્ઞાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઇને પ્રામ્યો નથી. જે જીવ જ્ઞાનીના અભિપ્રાયથી પામ્યો છે તે જીવને સમ્યક્‌દર્શન થાય છે. (૩૫૮)

દીર્ઘકાળ સુધી યથાર્થ બોધનો પરિચય થવાથી બોધબીજની પ્રાપ્તિ હોય છે, અને એ બોધબીજ તે પ્રાયે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ હોય છે. (૩૩૦)

સર્વક્લેશથી અને સર્વ દુ:ખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક આત્મજ્ઞાન છે. વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં; અને અસત્સંગ તથા અસત્પ્રસંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્તતું નથી; એમાં કિંચિત્‌ માત્ર સંશય નથી.

આરંભપરિગ્રહનું અલ્પત્વ કરવાથી અસત્પ્રસંગનું બળ ઘટે છે; સત્સંગના આશ્રયથી અસત્સંગનું બળ ઘટે છે. અસત્સંગનું બળ ઘટવાથી આત્મવિચાર થવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મવિચાર થવાથી આત્મજ્ઞાન થાય છે અને આત્મજ્ઞાનથી નિજસ્વભાવસ્વરૂપ, સર્વ ક્લેશ અને સર્વ દુ:ખથી રહિત એવો મોક્ષ થાય છે; એ વાત કેવળ સત્ય છે. (૫૬૯)

વિશેષ માટે જુઓ "આત્મજ્ઞાન કેમ પમાય?"

સમકિત થયાની ખબર પડે?

સમ્યક્ત્વ સર્વને જણાય એમ પણ નહીં, તેમ કોઇને પણ ન જણાય એમ પણ નહીં, વિચારવાનને તે જણાય છે.

વ્યા. સાર-૧ (૩૩)

લોક કહે છે કે સમકિત છે કે નહીં તે કેવળજ્ઞાની જાણે; પણ પોતે આત્મા છે તે કેમ ન જાણે? કાંઈ આત્મા ગામ ગયો નથી; અર્થાત્ સમકિત થયું છે તે આત્મા પોતે જાણે. જેમ કોઈ પદાર્થ ખાવામાં આવ્યે તેનું ફળ આપે છે, તેમ જ સમકિત આવ્યે, ભ્રાંતિ મટ્યે તેનું ફળ પોતે જાણે, જ્ઞાનનું ફળ જ્ઞાન આપે જ. પદાર્થનું ફળ પદાર્થ, લક્ષણ પ્રમાણે આપે જ. આત્મામાંથી, માંહીથી કર્મ જઉં જઉં થયાં હોય તેની પોતાને ખબર કેમ ન પડે? અર્થાત્ ખબર પડે જ. સમકિતીની દશા છાની રહે નહીં.

સમકિત થયું હોય તો દેહાત્મ બુદ્ધિ મટે; જો કે અલ્પ બોધ, મધ્યમ બોધ, વિશેષ બોધ જેવો હોય તે પ્રમાણે પછી દેહાત્મબુદ્ધિ મટે. ઉપ. છાયા (૧૪)

લોકોમાં ઓઘસંજ્ઞાએ એમ માનવામાં આવતું કે "આપણને સમ્યક્ત્વ છે કે શી રીતે તે કેવળી જાણે, નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે એ વાત તો કેવળીગમ્ય છે." ચાલતી રૂઢિ પ્રમાણે એમ માનવામાં આવતું; પરંતુ બનારસીદાસ અને બીજા તે દશાના પુરુષો એમ કહે છે કે અમને સમ્યક્ત્વ થયું છે, એ નિશ્ચયથી કહીએ છીએ.

શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે "નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે કે શી રીતે તે કેવળી જાણે" તે વાત અમુક નયથી સત્ય છે,

તેમ કેવળજ્ઞાની સિવાય પણ બનારસીદાસ વગેરેએ મોઘમપણે એમ કહ્યું છે કે "અમને સમ્યક્ત્વ છે અથવા પ્રાપ્ત થયું છે" તે વાત પણ સત્ય છે. કારણ "નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ" છે તે દરેક રહસ્યના પર્યાયસહિત કેવળી જાણી શકે છે; અથવા દરેક પ્રયોજનભૂત પદાર્થના હેતુ અહેતુ સંપૂર્ણપણે જાણવા એ કેવળી સિવાય બીજાથી બની શકતું નથી; ત્યાં આગળ "નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ" કેવળીગમ્ય કહ્યું છે. તે પ્રયોજનભૂત પદાર્થના સામાન્યપણે અથવા સ્થૂળપણે હેતુ અહેતુ સમજી શકાય એ બનવા યોગ્ય છે, અને તે કારણને લઈને મહાન બનારસીદાસ વગરેએ પોતાને સમ્યક્ત્વ છે એમ કહેલું છે. "અમારે હૃદયને વિષે બોધબીજ થયું છે" એમ કહેલું છે. વ્યા. સાર-૧ (૫૭ થી ૫૯)

સમકિતનાં લક્ષણો : સમ્યક્દશાનાં પાંચ લક્ષણો છે.

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્થા, અનુકંપા.

ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય એવી આત્મદશા થવી અથવા અનાદિકાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી તે 'શમ'.

મુક્ત થવા સિવાય બીજા કોઇપણ પ્રકારની ઇચ્છા નહીં, અભિલાષા નહીં તે 'સંવેગ'.

જ્યારથી એમ સમજાયું કે ભ્રાંતિમાં જ પરિભ્રમણ કર્યું; ત્યારથી હવે ઘણી થઈ, અરે જીવ! હવે થોભ એ 'નિર્વેદ'.

માહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિઃસ્પૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તલ્લીનતા તે 'શ્રદ્ધા'–'આસ્થા'.

તે સથળાં વડે જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ તે અનુકંપા.

આ લક્ષણો અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે, સ્મરવા યોગ્ય છે, ઇચ્છવા યોગ્ય છે, અનુભવવા યોગ્ય છે. (૧૩૫)

સમકિત, ક્ષાયિક, આ કાળે હોય?

કદાપિ એમ ધારો કે "ક્ષાયિક સમકિત આ કાળમાં ન હોય" એવું સ્પષ્ટ જિનના આગમને વિષે લખ્યું છે; હવે તે જીવે વિચારવું યોગ્ય છે કે "ક્ષાયિક સમકિત એટલે શું સમજવું? જેમાં એક નવકારમંત્ર જેટલું પણ વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી, છતાં તે જીવવિશેષ તો ત્રણ ભવે અને નહીં તો તે જ ભવે પરમપદને પામે છે, એવી મોટી આશ્ચર્યકારક તો તે સમકિતની વ્યાખ્યા છે; ત્યારે હવે એવી તે કઇ દશા સમજવી કે જે "ક્ષાયિક સમકિત" કહેવાય? ભગવાન તીર્થંકરને વિષે દઢ શ્રદ્ધા એનું નામ જો ક્ષાયિક સમકિત એમ ગણીએ તો તે શ્રદ્ધા કેવી સમજવી, કે જે શ્રદ્ધા આપણે જાણીએ કે આ તો ખચીત આ કાળમાં હોય જ નહીં જો એમ જણાતું નથી કે અમુક દશા કે અમુક શ્રદ્ધાને "ક્ષાયિક સમકિત" કહ્યું છે, તો પછી તે નથી, એમ માત્ર જિનાગમના શબ્દોથી જાણવું થયું કહીએ છીએ. હવે એમ ધારો કે તે શબ્દો બીજા આશયે કહેવાયા છે; અથવા કોઇ વિસર્જનદોષે લખાયા છે, તો તેને વિષે આગ્રહ કરીને જે જીવે પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે જીવ કેવા દોષને પ્રાપ્ત થાય તે સખેદકરુણાએ વિચારવા યોગ્ય છે

હાલ જેને જિનસૂત્રોને નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેમાં "ક્ષાયિક સમકિત નથી" એવું સ્પષ્ટ લખેલું નથી, અને પરંપરાગત તથા બીજા કેટલાક ગ્રંથોમાં એ વાત ચાલી આવે છે, એમ વાંચેલું છે અને સાંભળેલું છે અને તે વાક્ય મિથ્યા છે કે મૃષા છે એમ અમારો અભિપ્રાય નથી, તેમ તે વાક્ય જે પ્રકારે લખ્યું છે તે એકાંત

અભિપ્રાયે જ લખ્યુ છે, એમ અમને લાગતું નથી, કદાપિ એમ ધારો કે તે વાક્ય એકાંત એમ જ હોય તો પણ કોઇપણ પ્રકારે વ્યાકુળપણું કરવું યોગ્ય નથી. કારણ કે તે બધી વ્યાખ્યા જો સત્પુરુષના આશયથી જાણી નથી, તો પછી સફળ નથી. એને બદલે કદાપિ ધારો કે જિનાગમમાં લખ્યું હોય કે ચોથા કાળની પેઠે પાંચમા કાળમાં પણ ઘણા જીવો મોક્ષે જવાના છે; તો તે વાતનું શ્રવણ કંઈ તમને અમને કલ્યાણકર્ત્તા થાય નહીં, અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ હોય નહીં, કારણ કે તે મોક્ષપ્રાપ્તિ જે દશાને કહી છે, તેજ દશાની પ્રાપ્તિ જ સિદ્ધ છે, ઉપયોગી છે, કલ્યાણકર્ત્તા છે; શ્રવણ તો માત્ર વાત છે તેમ જ તેથી પ્રતિકૂળ વાક્ય પણ માત્ર વાત છે; તે બેય લખી હોય અથવા એક જ લખી હોય અથવા વગર વ્યવસ્થાએ રાખ્યું હોય તો પણ તે બંધ કે મોક્ષનું કારણ નથી; માત્ર બંધદશા તે બંધ છે, મોક્ષ-દશા તે મોક્ષ છે, ક્ષાયિકદશા તે ક્ષાયિક છે, અન્યદશા તે અન્ય છે, શ્રવણ તે શ્રવણ છે, મનન તે મનન છે, પરિણામ તે પરિણામ છે, પ્રાપ્તિ તે પ્રાપ્તિ છે, એમ સત્પુરુષનો નિશ્ચય છે. બંધ તે મોક્ષ નથી, મોક્ષ તે બંધ નથી, જે જે છે, તે તે છે. જે જે સ્થિતિમાં છે તે તે સ્થિતિમાં છે; બંધબુદ્ધિ ટળી નથી, અને મોક્ષ–જીવનમુક્તતા માનવામાં આવે તો તે જેમ સફળ નથી, તેમ અક્ષાયિકદશાએ ક્ષાયિક માનવામાં આવે તો તે પણ સફળ નથી. માનવાનુ ફળ નથી, પણ દશાનું ફળ છે.

જ્યારે એ પ્રકારે છે ત્યારે હવે આપણો આત્મા કઈ દશામાં હાલ છે અને તે ક્ષાયિક સમકિતી જીવની દશાનો વિચાર કરવાને યોગ્ય છે કે કેમ, અથવા તેનાથી ઉતરતી અથવા તેથી ઉપરની દશાનો વિચાર આ જીવ યથાર્થ કરી શકે એમ છે કે કેમ ? તેજ વિચારવું જીવને શ્રેયસ્કર છે. પણ અનંતકાળ થયા

જીવે તેવું વિચાર્યું નથી, તેને તેવું વિચારવું યોગ્ય છે એવું ભાસ્યું પણ નથી અને નિષ્ફળપણે સિદ્ધપદ સુધીનો ઉપદેશ જીવ અનંતવાર કરી ચૂકયો છે,....જેમ પૂર્વે જીવે યથાર્થ વિચાર વિના તેમ કર્યું છે, તેમ જ તે દશા (યથાર્થ વિચારદશા) વિના વર્તમાને તેમ કરે છે,....કોઈપણ મહાપુણ્યને યોગે જીવ ઓસરીને તથા તેવા મિથ્યા–ઉપદેશના પ્રવર્તનથી પોતાનું બોધબળ આવરણને પામ્યું છે, એમ જાણી સાવધાન થઇ નિરાવરણ થવાનો વિચાર કરશે, ત્યારે તેવો ઉપદેશ કરતાં, બીજાને પ્રેરતાં, આગ્રહે કહેતાં અટકશે. એક અક્ષર બોલતાં અતિશય–અતિશય એવી પ્રેરણાએ પણ વાણી મૌનપણાને પ્રાપ્ત થશે, અને તે મૌનપણું પ્રાપ્ત થયા પહેલા જીવને એક અક્ષર સત્ય બોલાય એમ બનવું અશકય છે. આ વાત કોઈ પણ પ્રકારે ત્રણે કાળને વિષે સંદેહપાત્ર નથી. (૩૯૭)

સમદર્શિતા : સમદર્શિતા એટલે પદાર્થને વિષે ઇષ્ટઅનિષ્ટ બુદ્ધિરહિતપણું, ઈચ્છારહિતપણું, મમત્વરહિતપણું, સમદર્શિતા ચારિત્રદશા સૂચવે છે. રાગદ્વેષરહિત થવું તે ચારિત્રદશા છે.... આ મને પ્રિય છે, આ મને અપ્રિય છે, એવો ભાવ સમદર્શીને વિષે ન હોય. સમદર્શી બાહ્ય પદાર્થને તેના પર્યાયને, તે પદાર્થ તથા પર્યાય જેવા ભાવે વર્તે તેવા ભાવે દેખે, જાણે, જણાવે, પણ તે પદાર્થ કે તેના પર્યાયને વિષે મમત્વ કે ઇષ્ટ અનિષ્ટપણુ ન કરે.

કોઈ પદાર્થ કાળો હોય તો સમદર્શી તેને કાળો દેખે, જાણે, જણાવે. કોઈ શ્વેત હોય તો તેને તેવો દેખે, જાણે, જણાવે... પ્રાપ્ત સ્થિતિ સંજોગમાં સારૂં–માઠું, અનુકૂળ–પ્રતિકૂળ, ઈષ્ટા–નિષ્ટપણું; આકુળવ્યાકુળપણું ન કરતાં તેમાં સમવૃત્તિએ અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવે, રાગદ્વેષરહિતપણે રહેવું એ સમદર્શિતા.

હિંસા, અસત્ય, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહનો પરિહાર સમદર્શીને વિષે અવશ્ય હોય.

સમદર્શિપણું એટલે લૌકિક ભાવનો સમાન ભાવ, અભેદ ભાવ, એક સરખી બુદ્ધિ, નિર્વિશેષપણું નહીં; અર્થાત્ સત્શ્રુત અને અસત્શ્રુતમાં સમપણુ ગણવુ; અથવા સદ્ધર્મ અને અસદ્ધર્મમાં અભેદ માનવો.... ઈત્યાદિ સમાન વૃત્તિ તે સમદર્શિતા નહીં, એ તો આત્માની મૂઢતા, વિવેકશૂન્યતા, વિવેકવિકળતા.

સમદર્શી સત્‌ને સત્ જાણે, બોધે; અસત્‌ને અસત્ જાણે, નિષેધે; ....સદ્ધર્મને સદ્ધર્મ જાણે, બોધે; અસદ્ધર્મને અસદ્ ધર્મ જાણે. નિષેધે; સદ્‌ગુરુને સદ્‌ગુરુ જાણે, બોધે, અસદ્‌ગુરુને અસદ્‌ગુરુ જાણે, નિષેધે, ઇત્યાદિ જે જેમ હોય તેને તેમ દેખે, જાણે, પ્રરૂપે; તેમાં રાગદ્વેષ ઈષ્ટઅનિષ્ટ બુદ્ધિ ન કરે. એ પ્રકારે સમદર્શીપણું સમજવું. (૮૩૭)

સમાધિ : આત્મપરિણામની સ્વસ્થતાને શ્રી તીર્થંકર સમાધિ કહે છે. (૫૬૮)

ચો તરફ ઉપાધિની જ્વાલા પ્રજ્વલતી હોય તે પ્રસંગમાં સમાધિ રહેવી એ પરમ દુષ્કર છે, અને એ વાત તો પરમજ્ઞાની વિના થવી વિકટ છે.... આત્મભાવ યથાર્થ જેને સમજાય છે, નિશ્ચલ રહે છે, તેને એ સમાધિ પ્રાપ્ત હોય છે. (૩૨૪)

જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાંસુધી કોઈ જાતની ઉપાધિ હોવી તો સંભવે છે; તથાપિ અવિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત એવા જ્ઞાનીને તો તે ઉપાધિ પણ અબાધ છે, અર્થાત્ સમાધિ જ છે. (૩૨૯)

શરીર ઠીક રહે તે પણ એક જાતની સમાધિ, મન ઠીક રહે તે પણ એક જાતની સમાધિ. સહજસમાધિ એટલે બાહ્ય કારણો

વગરની સમાધિ. તેનાથી પ્રમાદાદિ નાશ થાય. જેને આ સમાધિ વર્તે છે, તેને પુત્રમરણાદિથી પણ અસમાધિ થાય નહીં.... જેને શાતા અશાતા બંને સમાન છે તેને સહજસમાધિ કહી.

સમકિતદૃષ્ટિને અલ્પ હર્ષ, અલ્પ શોક કવચિત્ થઈ આવે પણ પાછો સમાવેશ પામી જાય, અંગનો હર્ષ ન રહે, ખેદ થાય તેવો ખેંચી લે.... હર્ષ શોક થાય તો પણ તેનું સમકિતનું મૂળ જાય નહીં. સમકિતદૃષ્ટિને અંશે સહજપ્રતીતિ પ્રમાણે સદાય સમાધિ છે. સમકિતદૃષ્ટિ જીવને સહજસમાધિ છે સત્તામાં કર્મ રહ્યાં હોય, પણ પોતાને સહજસમાધિ છે. બહારનાં કારણોથી તેને સમાધિ નથી. આત્મામાંથી મોહ ગયો તે જ સમાધિ છે. ઉપ. છાયા (૧૧)

સમાધિ સુખ : જેમ જેમ ઉપાધિનો ત્યાગ થાય તેમ તેમ સમાધિ સુખ પ્રગટે છે. જેમ જેમ ઉપાધિનું ગ્રહણ થાય તેમ તેમ સમાધિ સુખ હાનિ પામે છે. (૫૭૦)

સમિતિ : સમિતિ=સમ્યક્ પ્રકારે જેની મર્યાદા રહી છે તે મર્યાદાસહિત, યથાસ્થિતપણે પ્રવર્તવાનો જ્ઞાનીઓએ જે માર્ગ કહ્યો છે તે માર્ગ પ્રમાણે માપસહિત પ્રવર્તવું તે.

વ્યા. સાર–૨ (૧૪)

સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર :

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ,
નો'ય પૂજાદિની જો કામના રે, નો'ય વ્હાલું અંતર ભવદુઃખ.

* * *

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની શુદ્ધતા રે, એકપણે અને અવિરુદ્ધ;
જિન મારગ તે પરમાર્થથી રે, એમ કહ્યું સિદ્ધાંતે બુદ્ધ.

લિંગ અને ભેદો જે વ્રતના રે, દ્રવ્ય દેશ કાળાદિ ભેદ;
પણ જ્ઞાનાદિની જે શુદ્ધતા રે, તે તો ત્રણે કાળે અભેદ.

હવે જ્ઞાન દર્શનાદિ શબ્દનો રે, સંક્ષેપે સુણો પરમાર્થ;
તેને જોતાં વિચારી વિશેષથી રે, સમજાશે ઉત્તમ આત્માર્થ.

છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ;
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન એનું નામ ખાસ.

જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત;
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત.

જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ;
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઊપજે રે, નામ ચરિત્ર તે અણુલિગ.

તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ;
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ.

એવાં મૂળ જ્ઞાનાદિ પામવા રે, અને જવા અનાદિ બંધ;
ઉપદેશ સદ્ગુરુનો પામવો રે, ટાળી સ્વચ્છંદ ને પ્રતિબંધ.

એમ દેવ જિનંદે ભાખિયું રે, મોક્ષમારગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ;
ભવ્ય જનોના હિતને કારણે રે, સંક્ષેપે કહ્યું સ્વરૂપ.
(૭૧૫)

પંથ પરમપદ બોધ્યો, જેહ પ્રમાણે પરમ વીતરાગે;
તે અનુસરી કહીશું, પ્રણમીને તે પ્રભુ ભક્તિરાગે. ૧

મૂળ પરમપદ કારણ, સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ચરણ પૂર્ણ;
પ્રણમે એક સ્વભાવે, શુદ્ધ સમાધિ ત્યાં પરિપૂર્ણ. ૨

જે ચેતન જડ ભાવો, અવલોકયાં છે મુનીંદ્ર સર્વજ્ઞે;
તેવી અંતર આસ્થા, પ્રગટે દર્શન કહ્યું છે તત્ત્વજ્ઞે. ૩

સમ્યક્ પ્રમાણપૂર્વક, તે તે ભાવો જ્ઞાન વિષે ભાસે;
સમ્યક્જ્ઞાન કહ્યું તે, સંશય, વિભ્રમ, મોહ ત્યાં નાશે. ૪
વિષયારંભ નિવૃત્તિ, રાગદ્વેષનો અભાવ જ્યાં થાય;
સહિત સમ્યક્દર્શન, શુદ્ધ ચરણ ત્યાં સમાધિ સુખદાય. ૫
ત્રણે અભિન્ન સ્વભાવે, પરિણમી આત્મસ્વરુપ જ્યાં થાય;
પૂર્ણ પરમપદ પ્રાપ્તિ, નિશ્ચયથી ત્યાં અનન્ય સુખદાય. ૬
જીવ અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ તથા બંધ;
સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ, તત્ત્વ કહ્યાં નવ પદાર્થ સંબંધ. ૭
જીવ અજીવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય;
વસ્તુ વિચાર વિશેષે, ભિન્ન પ્રબોધ્યા મહાન મુનિરાય. ૮
(૭૨૪)

સર્વ જીવ પ્રત્યે, સર્વ ભાવ પ્રત્યે અખંડ એકરસ વીતરાગ-દશા રાખવી એ જ સર્વ જ્ઞાનનું ફળ છે.

આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય, જન્મજરા મરણરહિત અસંગ સ્વરુપ છે; એમાં સર્વ જ્ઞાન સમાય છે; તેની પ્રતીતિમાં સર્વ સમ્યક્-દર્શન સમાય છે; આત્માને અસંગસ્વરુપે સ્વભાવદશા રહે તે સમ્યક્ચારિત્ર, ઉત્કૃષ્ટ સંયમ અને વીતરાગદશા છે. જેના સંપૂર્ણ-પણાનું ફળ સર્વ દુઃખનો ક્ષય છે, એ કેવળ નિઃસંદેહ છે, કેવળ નિઃસંદેહ છે. (૭૮૧)

સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર અથવા તે ત્રણેનું એક નામ "સમ્યક્ મોક્ષ".

સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રમાં સમ્યક્ દર્શનની મુખ્યતા ઘણે સ્થળે તે વીતરાગોએ કહી છે; જો કે સમ્યક્જ્ઞાનથી જ સમ્યક્દર્શનનું પણ ઓળખાણ થાય છે, તો પણ

સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ વગરનું જ્ઞાન સંસાર એટલે દુઃખના હેતુ-રુપે હોવાથી સમ્યક્દર્શનનું મુખ્યપણું ગ્રહણ કર્યું છે.

જેમ જેમ સમ્યક્દર્શન શુદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રત્યે વીર્ય ઉલ્લસતું જાય છે અને ક્રમે કરીને સમ્યક્ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવાનો વખત આવે છે, જેથી આત્મામાં સ્થિર સ્વભાવ સિદ્ધ થતો જાય છે અને ક્રમે કરીને પૂર્ણ સ્થિર સ્વભાવ પ્રગટે છે; અને આત્મા નિજપદમાં લીન થઈ, સર્વ કર્મકલંકથી રહિત થવાથી એક શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરુપ મોક્ષમાં પરમ અવ્યા-બાધ સુખના અનુભવસમુદ્રમાં સ્થિત થાય છે.

સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેમ જ્ઞાન સમ્યક્સ્વભાવને પામે છે એ સમ્યક્દર્શનનો પરમ ઉપકાર છે, તેમ સમ્યક્દર્શન ક્રમે કરી શુદ્ધ થતું જઇ પૂર્ણ સ્થિર સ્વભાવ, સમ્યક્ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય તેને અર્થે સમ્યક્જ્ઞાનના બળની તેને ખરેખરી આવશ્યકતા છે. તે સમ્યક્જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય વીતરાગશ્રુત અને તે શ્રુતતત્ત્વો-પદેષ્ટા મહાત્મા છે. (૭૫૫)

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ ત્રણે આ કાળને વિષે છે. પ્રયોજન-ભૂત પદાર્થનું જાણપણું તે જ્ઞાન; તેને લઇને સુપ્રતીતિ તે દર્શન, અને તેથી થતી ક્રિયા તે ચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર આ કાળને વિષે જૈનમાર્ગમાં સમ્યક્ત્વ પછી સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી પ્રાપ્ત કરી શકવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. સાતમા સુધી પહોંચે તો પણ મોટી વાત છે. સાતમા સુધી પહોંચે તો તેમાં સમ્યક્ત્વ સમાઈ જાય છે અને જો ત્યાં સુધી પહોંચે તો તેને ખાતરી થાય છે કે આગલી દશાનું કેવી રીતે છે? પરંતુ સાતમા સુધી પહોંચ્યા વિના આગલી વાત ખ્યાલમાં આવી શકતી નથી.

વ્યા. સાર–૧ (૩૭ થી ૩૯)

સમ્યક્ત્વ : ઉપશમ : જુઓ "સમકિતના પ્રકાર"

,, **ક્ષયોપશમ** ,,

,, **ક્ષાયિક** : ,,

,, **બીજરુચિ** : ,,

,, **વેદક** : ,,

,, **સાસ્વાદન** : ,,

સર્વસંગ : સર્વસંગ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ એવો છે કે અખંડપણે આત્મધ્યાન કે બોધ મુખ્યપણે ન રખાવી શકે એવો સંગ. (૩૩૪)

સર્વસંગ પરિત્યાગ :

શુભેચ્છા, વિચાર, જ્ઞાન એ આદિ સર્વ ભૂમિકાને વિષે સર્વસંગપરિત્યાગ બળવાન ઉપકારી છે, એમ જાણીને જ્ઞાની-પુરુષોએ 'અણગારત્વ' નિરુપણ કર્યું છે. યદ્યપિ પરમાર્થથી સર્વસંગપરિત્યાગ યથાર્થ બોધ થયે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સત્સંગમાં નિત્ય નિવાસ થાય, તો તેવો સમય પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એમ જાણી, સામાન્ય રીતે બાહ્ય સર્વ-સંગપરિત્યાગ જ્ઞાનીપુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે, કે જે નિવૃત્તિને યોગે શુભેચ્છાવાન એવો જીવ સદ્‌ગુરુ, સત્પુરુષ અને સત્શાસ્ત્રની યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી યથાર્થ બોધ પામે. (૬૫૭)

સંકલ્પ : એટલે કંઇપણ પ્રવૃત્તિ કરવાનો નિર્ધારિત અધ્યવસાય. (૭૫૨)

સંજ્ઞા : એટલે કંઇપણ આગળ પાછળની ચિંતવનશક્તિ-વિશેષ અથવા સ્મૃતિ. (૭૫૨)

સંજ્ઞા એ જ્ઞાનનો ભાગ છે. પણ 'પરિગ્રહ સંજ્ઞા' લોભ-પ્રકૃતિમાં સમાય છે; 'મૈથુન સંજ્ઞા' વેદપ્રકૃતિમાં સમાય છે; 'આહાર સંજ્ઞા' વેદનીયમાં સમાય છે; અને 'ભયસંજ્ઞા' ભયપ્રકૃતિમાં સમાય છે. વ્યા૦ સાર–૧ (૨૦૩)

એકેન્દ્રિય જીવને અનુકૂળ સ્પર્શાદિની પ્રિયતા અવ્યક્તપણે છે, તે મૈથુનસંજ્ઞા છે. એકેન્દ્રિય જીવને દેહ અને દેહના નિર્વાહાદિ સાધનમાં અવ્યક્ત મુર્છારુપ પરિગ્રહસંજ્ઞા છે. વનસ્પતિ એકેન્દ્રિય જીવમાં આ સંજ્ઞા કંઈક વિશેષ વ્યક્ત છે. (૭૬૮)

સંન્યાસી : સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરે તે સંન્યાસી.

ઉપ. નોંધ (૩૬)

સંયમ : સત્પુરૂષોના અગાધ ગંભીર સંયમને નમસ્કાર.

અવિષમ પરિણામથી જેમણે કાળકૂટ વિષ પીધું એવા શ્રી ઋષભાદિ પરમ પુરુષોને નમસ્કાર.

પરિણામમાં તો જે અમૃત જ છે, પણ પ્રથમ દશાએ કાળ-કૂટ વિષની પેઠે મુંઝવે છે, એવા શ્રી સંયમને નમસ્કાર.

તે જ્ઞાનને, તે દર્શનને, અને તે ચારિત્રને વારંવાર નમસ્કાર.

(૮૦૮)

જ્ઞાની પુરુષોને સમયે સમયે અનંતા સંયમ પરિણામ વર્ધમાન થાય છે, એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે તે સત્ય છે.

તે સંયમ વિચારની તીક્ષ્ણ પરિણતિથી તથા બ્રહ્મરસ પ્રત્યે સ્થિરપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. હાથ નોંધ–૧ (૨૪)

સંયમ, કાય-વચન-મન :

કાયસંયમ :- ઇન્દ્રિયસંક્ષેપતા, આસનસ્થિરતા,
ઇન્દ્રિય સ્થિરતા, સઉપયોગ યથાસૂત્ર પ્રવૃત્તિ.

વચનસંયમ :-મૌનતા, સઉપયોગ યથાસૂત્ર પ્રવૃત્તિ,
વચનસંક્ષેપ, વચનગુણાતિશયતા.

મનોસંયમ :-મનઃ સંક્ષેપતા, મનઃ સ્થિરતા,
આત્મ ચિંતનતા.

સંયમ કારણ નિમિત્તરૂપ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ.

દ્રવ્ય-સંયમિત દેહ.

ક્ષેત્ર-નિવૃત્તિવાળાં ક્ષેત્રે સ્થિતિ-વિહાર.

કાળ-યથાસૂત્ર કાળ.

ભાવ-યથાસૂત્ર નિવૃત્તિ સાધન વિચાર.

હાથ નોંધ-૧ (૮)

સંયમ, પરમાર્થ-વ્યવહાર :

સ્વસ્વરુપને વિષે સ્થિતિ તેને 'પરમાર્થ સંયમ' કહ્યો છે. તે સંયમને કારણભૂત એવાં અન્ય નિમિત્તોના ગ્રહણને 'વ્યવહાર સંયમ' કહ્યો છે. કોઈ જ્ઞાની પુરુષોએ તે સંયમનો પણ નિષેધ કર્યો નથી. પરમાર્થની ઉપેક્ષા (લક્ષ વગર) એ જે વ્યવહાર સંયમમાં જ પરમાર્થ સંયમની માન્યતા રાખે તેના વ્યવહાર સંયમનો તેનો અભિનિવેશ ટાળવા નિષેધ કર્યો છે. પણ વ્યવહાર સંયમમાં કંઈ પણ પરમાર્થની નિમિત્તતા નથી, એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું નથી.

(૬૬૪)

સંયમ, પરમોત્કૃષ્ટ :

પરમ ઉત્કૃષ્ટ સંયમ જેના લક્ષમાં નિરંતર વર્ત્યા કરે છે, તે સત્પુરુષોના સમાગમનું ધ્યાન નિરંતર છે.

પરમોત્કૃષ્ટ સંયમમાં સ્થિતિની તો વાત દૂર રહી, પણ તેના સ્વરૂપનો વિચાર થવો પણ વિકટ છે. (૭૯૦, ૭૯૨)

સંયમ, સરાગ-વીતરાગ :

સત્શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ આશ્રયે જે સંયમ તેને સરાગ સંયમ કહેવાય.

નિવૃત્તિ, અનિવૃત્તિ સ્થાનક ફેર પડે ત્યારે સરાગ સંયમમાંથી "વીતરાગ સંયમ" થાય. તેને નિવૃત્તિ અનિવૃત્તિ બરાબર છે.

ઉપ. છાયા (૬)

સંલેખના :

જ્ઞાનીએ એમ કહ્યું છે કે આહાર લેતાંય દુઃખ થતું હોય અને છોડતાંય દુઃખ થતું હોય ત્યાં સંલેખના કરવી, તેમાં પણ અપવાદ હોય છે. જ્ઞાનીએ કંઈ આત્મઘાત કરવાની ભલામણ કરી નથી. વ્યા. સાર–૨ (૧૭)

સંસાર : સમસ્ત સંસાર મૃત્યુ આદિ ભયે અશરણ છે, તે શરણનો હેતુ થાય એવું કલ્પવું તે મૃગજળ જેવું છે. વિચારી વિચારીને શ્રી તીર્થંકર જેવાએ પણ તેથી નિવર્તવું, છૂટવું એ જ ઉપાય શોધ્યો છે. તે સંસારનાં મુખ્ય કારણ પ્રેમબંધન તથા દ્વેષબંધન સર્વજ્ઞાનીએ સ્વીકાર્યાં છે. તેની મુંઝવણે જીવને નિજ વિચાર કરવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, અથવા થાય એવા યોગે તે બંધનના કારણથી આત્મવીર્ય

પ્રવર્તી શકતું નથી અને તે સૌ પ્રમાદનો હેતુ છે; અને તેવા પ્રમાદે લેશમાત્ર સમયકાળ પણ નિર્ભય રહેવું કે અજાગૃત રહેવું તે આ જીવનું અતિશય નિર્બળપણું છે, અવિવેકતા છે, ભ્રાંતિ છે, અને ટાળતાં અત્યંત કઠણ એવો મોહ છે. (૫૬૬)

જીવ જો અજ્ઞાન પરિણામી હોય તો તે અજ્ઞાન નિયમિતપણે આરાધવાથી જેમ કલ્યાણ નથી, તેમ મોહરૂપ એવો એ માર્ગ અથવા એવા એ લોકસંબંધી માર્ગ તે માત્ર સંસાર છે તે પછી ગમે તે આકારમાં મૂકો તો પણ સંસાર છે. તે સંસારપરિણામથી રહિત કરવા અસંસારગત વાણીનો અસ્વચ્છંદપરિણામે જ્યારે આધાર પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે સંસારનો આકાર નિરાકારતાને પ્રાપ્ત થતો જાય છે. (૪૩૦)

જન્મ, જરા, મરણાદિ દુઃખે કરી સમસ્ત સસાર અશરણ છે. સર્વ પ્રકારે જેણે તે સંસારની આસ્થા તજી તેજ આત્મ-સ્વભાવને પામ્યા છે અને નિર્ભય થયા છે. વિચાર વિના તે સ્થિતિ જીવને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી અને સંગના મોહે પરાધીન એવા આ જીવને વિચાર પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે. (૫૭૩)

વધારેમાં વધારે એક સમયે ૧૦૮ જીવ મુક્ત થાય. એથી વિશેષ ન થાય, એવી લોકસ્થિતિ જિનાગમમાં સ્વીકારેલી છે, અને પ્રત્યેક સમયે એક સો આઠ એક સો આઠ જીવ મુક્ત થયા જ કરે છે એમ ગણીએ, તો તે પરિમાણે ત્રણે કાળમાં જેટલા જીવ મોક્ષપ્રાપ્ત થાય, તેટલા જીવની જે અનંત સંખ્યા થાય તે કરતાં સંસારનિવાસી જીવોની સંખ્યા અનંતપણે જિના-ગમમાં નિરૂપી છે; અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં મુક્ત જીવ જેટલા થાય તે કરતાં સંસારમાં અનંતગણા જીવ રહે; કેમકે તેનું પરિમાણ એટલું વિશેષ છે; અને તેથી મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાહ વહ્યા કરતા

છતાં સંસારમાર્ગ ઉચ્છેદ થઈ જવો સંભવતો નથી અને તેથી બંધમોક્ષ વ્યવસ્થામાં વિપર્યય થતું નથી.*

સાત વ્યસન :

(૧) જુગટું (૨) માંસ (૩) મદિરા (૪) વેશ્યાગમન (૫) શિકાર (૬) ચોરી (૭) પરસ્ત્રીગમન

એ સપ્ત વ્યસનનો ત્યાગ કરવો.		ઉપ. નોંધ (૩૩)

સાધુ : સામાન્યપણે ગૃહવાસ ત્યાગી, મૂળ ગુણના ધારક તે.
વ્યા. સાર-૨ (૨૮)

સાપેક્ષ, સાપેક્ષત્વ :

સાપેક્ષ=બીજા કારણ, હેતુની જરૂરિયાત ઇચ્છે છે તે.
સાપેક્ષત્વ અથવા અપેક્ષાએ=એક બીજાને લઇને.
વ્યા. સાર-૨ (૧૪)

સામાયિક : આત્મશક્તિનો પ્રકાશ કરનાર, સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શનનો ઉદય કરનાર, શુદ્ધ સમાધિભાવમાં પ્રવેશ કરાવનાર, નિર્જરાનો અમૂલ્ય લાભ આપનાર, રાગદ્વેષથી મધ્યસ્થ બુદ્ધિ કરનાર એવું સામાયિક નામનું શિક્ષાવ્રત છે.

સામાયિક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમ + આય + ઈક એ શબ્દોથી થાય છે; ‘ સમ ’ એટલે રાગદ્વેષરહિત મધ્યસ્થ પરિણામ, ‘આય’ એટલે તે સમભાવનાથી ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ મોક્ષ-માર્ગનો લાભ અને ‘ઇક’ કહેતાં ભાવ એમ અર્થ થાય છે, એટલે કે

* આ ઉપરાંત મોક્ષમાળા પાઠ ૧૯-૨૦ “સંસારને ચાર ઉપમા” જે ખૂબ વિચારણીય છે. તે સ્થળ સંકોચને લીધે અત્રે લીધેલ નથી. જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી સમજી લેવું.

જે વડે કરીને મોક્ષના માર્ગનો લાભદાયક ભાવ ઉપજે તે સામાયિક. આર્ત્ત અને રૌદ્ર એ બે પ્રકારનાં ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને, મન, વચન, કાયાના પાપભાવને રોકીને વિવેકી શ્રાવક સામાયિક કરે છે.

મનના પુદ્ગલ દોરંગી છે. સામાયિકમાં જ્યારે વિશુદ્ધ પરિણામથી રહેવું કહ્યું છે ત્યારે પણ એ મન આકાશપાતાલના ઘાટ ઘડયા કરે છે. તેમ જ ભૂલ, વિસ્મૃતિ, ઉન્માદ ઇત્યાદિકથી વચન કાયામાં પણ દૂષણ આવવાથી સામાયિકમાં દોષ લાગે છે. મન, વચન અને કાયાના થઇને બત્રીશ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. દશ મનના, દશ વચનના અને બાર કાયાના એમ બત્રીશ દોષ* જાણવા આવશ્યક છે. જે જાણવાથી મન સાવધાન રહે છે.

મોક્ષમાળા પાઠ ૩૭

વિજ્ઞાન વેત્તાઓએ સામાયિકનું જઘન્ય પ્રમાણ બે ઘડીનું બાંધ્યું છે. એ વ્રત સાવધાનીપૂર્વક કરવાથી પરમ શાંતિ આપે છે. ....અસંખ્યાતા દિવસથી ભરેલા અનંતા કાળચક્ર વ્યતીત કરતાં પણ જે સાર્થક ન થયું તે બે ઘડીની વિશુદ્ધ સામાયિક સાર્થક કરે છે. લક્ષપૂર્વક સામાયિક થવા માટે સામાયિકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ચાર લોગસ્સથી વધારે લોગસ્સનો કાયોત્સર્ગ કરી ચિત્તની કંઈક સ્વસ્થતા આણવી. પછી સૂત્રપાઠ કે ઉત્તમ ગ્રંથનું મનન કરવું, વૈરાગ્યનાં ઉત્તમ કાવ્યો બોલવાં, પાછળનું અધ્યયન કરેલું સ્મરણ કરી જવું; નૂતન અભ્યાસ થાય તો કરવો, કોઇને શાસ્ત્રાધારથી બોધ આપવો; એમ સામાયિકી કાળ વ્યતીત કરવો. મુનિરાજનો જો સમાગમ હોય તો આગમવાણી સાંભળવી અને તે મનન કરવી, તેમ ન હોય અને શાસ્ત્ર પરિચય ન હોય

* એ બત્રીશ દોષની સમજણ માટે જુઓ મોક્ષમાળા પાઠ ૩૭-૩૮

તો વિચક્ષણ અભ્યાસી પાસેથી વૈરાગ્ય બોધક કથન શ્રવણ કરવું; કિંવા કંઇ અભ્યાસ કરવો. એ સઘળી જોગવાઇ ન હોય તો કેટલોક ભાગ લક્ષપૂર્વક કાર્યોત્સર્ગમાં રોકવો અને કેટલોક ભાગ મહાપુરુષોની ચરિત્રકથામાં ઉપયોગપૂર્વક રોકવો. પરંતુ જેમ બને તેમ વિવેકથી અને ઉત્સાહથી સામાયિકીકાળ વ્યતીત કરવો. કંઈ સાહિત્ય ન હોય તો પંચ પરમેષ્ઠી મંત્રનો જાપ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરવો. પણ વ્યર્થ કાળ કાઢી નાંખવો નહીં. ધીરજથી, શાંતિથી અને યત્નાથી સામાયિક કરવું. જેમ બને તેમ સામાયિકમાં શાસ્ત્રપરિચય વધારવો.

સાઠ ઘડીના વખતમાંથી બે ઘડી અવશ્ય બચાવી સામાયિક તો સદ્ભાવથી કરવું. મોક્ષમાળા પાઠ-૩૯

સિદ્ધ : જુઓ "જીવના બે ભેદ."

સિદ્ધનું સુખ : એક તરફથી ચૌદ રાજલોકનું સુખ હોય અને બીજી તરફ સિદ્ધના એક પ્રદેશનું સુખ હોય તો પણ સિદ્ધના એક પ્રદેશનું સુખ અનંતુ થઈ જાય.

ઉપ. છાયા (૧૧)

સિદ્ધપદ : પારિણામિકભાવે હમેશાં જીવત્વપણું છે એટલે જીવ જીવપણે પરિણમે અને સિદ્ધત્વ ક્ષાયિકભાવે હોય, કારણ કે પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવાથી સિદ્ધપર્યાય પમાય છે.

વ્યા. સાર-૨ (૨૪)

એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
પૂર્ણ, કલંકરહિત, અડોલ સ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય,
અગુરુ લઘુ અમૂર્ત સહજ પદરૂપ જો. ૧૮

પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી.
ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં,
અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો. ૧૯

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. ૨૦ (૭૩૮)

સિદ્ધાત્મા : સિદ્ધ આત્મા લોકાલોક પ્રકાશક છે, પણ લોકાલોકવ્યાપક નથી, વ્યાપક તો સ્વઅવગાહનાપ્રમાણ છે. જે મનુષ્ય દેહે સિદ્ધિ પામ્યા તેના ત્રીજા ભાગ ઊણે તે પ્રદેશઘન છે, એટલે આત્મદ્રવ્ય લોકાલોકવ્યાપક નથી પણ લોકાલોકપ્રકાશક એટલે લોકાલોકજ્ઞાયક છે. લોકાલોક પ્રત્યે આત્મા જતો નથી અને લોકાલોક કંઈ આત્મામાં આવતાં નથી, સર્વે પોતપોતાની અવગાહનામાં, સ્વસત્તામાં રહ્યાં છે. હાથ નોંધ–૧ (૬૪)

પ્રત્યેક સિદ્ધાત્માની જ્ઞાયકસત્તા લોકાલોકપ્રમાણ, લોકને જાણનાર છતાં લોકથી ભિન્ન છે.

જુદા જુદા પ્રત્યેક દીવાનો પ્રકાશ એક થઈ ગયા છતાં જેમ જુદા જુદા છે, એ ન્યાયે પ્રત્યેક સિદ્ધ આત્મા જુદા જુદા છે.
ઉપ નોંધ (૧૨)

સિદ્ધાંત : સૂત્ર અને સિદ્ધાંત એ બે જુદાં છે. સાચવવા સારૂ સિદ્ધાંતો સૂત્રરૂપી પેટીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. તે સિદ્ધાંતો ગમે તે કાળમાં, ગમે તે ક્ષેત્રમાં ફરતા નથી અથવા ખંડિતપણાને પામતા નથી; અને જો તેમ થાય તો તે સિદ્ધાંત નથી.

સિદ્ધાંત છે એ પ્રત્યક્ષ છે, જ્ઞાનીના અનુભવગમ્યની બાબત છે, તેમાં અનુમાનપણું કામ આવતું નથી. અનુમાન એ તર્કનો વિષય છે અને તર્ક એ આગળ જતાં કેટલીક વાર ખોટો પણ પડે; પરંતુ પ્રત્યક્ષ જે અનુભવગમ્ય છે તેમાં કાંઇપણ ખોટાપણું સમાતું નથી.

સિદ્ધાંતના દાખલા :–(૧) રાગદ્વેષથી બંધ થાય છે. (૨) બંધનો ક્ષય થવાથી મુક્તિ થાય છે. આ સિદ્ધાંતની ખાતરી કરવી હોય તો રાગદ્વેષ છોડો. રાગદ્વેષ સર્વ પ્રકારે છૂટે તો આત્માનો સર્વ પ્રકારે મોક્ષ થાય છે. વ્યા. સાર–૧ (૧૩૧, ૧૩૪, ૧૩૭)

સિતાંદ્ધ બોધ : જુઓ "ઉપદેશ બોધ"

સિદ્ધિ, લબ્ધિ : અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ જે જે સિદ્ધિઓ કહી છે, 'ૐ' આદિ મંત્રયોગ કહ્યા છે તે સર્વ સાચાં છે. આત્મૈશ્વર્ય પાસે એ સર્વ અલ્પ છે. જ્યાં આત્મસ્થિરતા છે ત્યાં સર્વ પ્રકારના સિદ્ધિયોગ વસે છે. આત્મામાં જે સમર્થપણું છે, તે સમર્થપણા પાસે એ સિદ્ધિલબ્ધિનું કાંઈ પણ વિશેષપણું નથી. (૬૦૧)

ગુણનું અતિશયપણું જ પૂજ્ય છે અને તેને આધીન લબ્ધિ, સિદ્ધિ ઈત્યાદિ છે; અને ચારિત્ર સ્વચ્છ કરવું એ તેનો વિધિ છે.

લબ્ધિ, સિદ્ધિ સાચી છે; અને તે અપેક્ષા વગરના મહાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે; જોગી, વૈરાગી એવા મિથ્યાત્વીને પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમાં પણ અનંત પ્રકાર હોઇને અપવાદ છે. એવી શક્તિઓવાળા મહાત્મા જાહેરમાં આવતા નથી, તેમ બતાવતા પણ નથી. જે કહે છે તેની પાસે તેવું હોતું નથી.

લબ્ધિ ક્ષોભકારી અને ચારિત્રને શિથિલ કરનારી છે. લબ્ધિ આદિ માર્ગેથી પડવાનાં કારણો છે; તેથી કરી જ્ઞાનીને તેનો તિરસ્કાર હોય છે. જ્ઞાનીને જ્યાં સિદ્ધિ, લબ્ધિ આદિથી પડવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં તે પોતાથી વિશેષ જ્ઞાનીનો આશ્રય શોધે છે. વ્યા. સાર-૨ (૨૦)

સિદ્ધિજોગ : કેટલાક માર્ગાનુસારી પુરુષો અને અજ્ઞાન યોગીપુરુષોને વિષે પણ સિદ્ધિજોગ હોય છે. ઘણું કરી તેમના ચિત્તના અત્યંત સરળપણાથી અથવા સિદ્ધિજોગાદિને અજ્ઞાનજોગે સ્ફુરણા આપવાથી તે પ્રવર્તે છે.

સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરુષો કે જેનો ચોથે ગુણઠાણે સંભવ છે તેવા જ્ઞાની પુરુષોને વિષે ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોય છે અને ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોતી નથી. જેને વિષે હોય છે, તેને તે સ્ફુરણા વિષે પ્રાયે ઇચ્છા થતી નથી; અને ઘણું કરી જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે જીવ પ્રમાદવશપણે હોય તો થાય છે, અને જો તેવી ઇચ્છા થઇ તો સમ્યક્ત્વથી પડવાપણું તેને ઘટે છે-

પ્રાયે પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણઠાણે પણ ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિજોગનો વિશેષ સંભવ થતો જાય છે; અને ત્યાં પણ જો પ્રમાદાદિ જોગે સિદ્ધિમાં જીવ પ્રવર્તે તો પ્રથમ ગુણઠાણાને વિષે સ્થિતિ થવી સંભવે છે.

સાતમે ગુણઠાણે, આઠમે ગુણઠાણે, નવમે, દશમે ઘણું કરી પ્રમાદનો અવકાશ ઓછો છે.

અગિયારમે ગુણઠાણે સિદ્ધિજોગનો લોભ સંભવતો જાણી પ્રથમ ગુણઠાણે સ્થિતિ હોવી સંભવે છે. બાકી જેટલાં સમ્યક્ત્વનાં સ્થાનક છે, અને જ્યાં સુધી સમ્યક્પરિણામી આત્મા છે ત્યાં સુધી તે એકે જોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી.

જે સમ્યક્‌જ્ઞાની પુરુષોથી સિદ્ધિજોગના ચમત્કારો લોકોએ જાણ્યા છે, તે તે જ્ઞાની પુરુષના કરેલા સંભવતા નથી; સ્વભાવે કરી તે સિદ્ધિજોગ પરિણામ પામ્યા હોય છે. બીજા કોઈ કારણથી જ્ઞાની પુરુષને વિષે તે જોગ કહ્યો જતો નથી.

માર્ગાનુસારી કે સમ્યક્‌દૃષ્ટિ પુરુષના અત્યંત સરળ પરિણામથી તેમનાં વચનાનુસાર કેટલીક વાર બને છે. અજ્ઞાનપૂર્વક જેનો યોગ છે, તેના તે આવરણના ઉદયે અજ્ઞાન સ્ફુરી, તે સિદ્ધિજોગ અલ્પકાળે ફળે છે. જ્ઞાની પુરુષથી તો માત્ર સ્વાભાવિક સ્ફુર્યે જ ફળે છે; અન્ય પ્રકારે નહીં.

જે જ્ઞાનીથી સ્વાભાવિક સિદ્ધિજોગ પરિણામી હોય છે, તે જ્ઞાની પુરુષ, અમે જે કહીએ છીએ તેવા અને તે આદિ બીજા ઘણા પ્રકારના ચારિત્રને પ્રતિબંધક કારણોથી મુક્ત હોય છે, કે જે કારણે આત્માનું ઐશ્વર્ય વિશેષ સ્ફુરિત થઈ, મનાદિ જોગમાં સિદ્ધિના સ્વાભાવિક પરિણામને પામે છે. ક્વચિત્ એમ પણ જાણીએ છીએ કે કોઈ પ્રસંગે જ્ઞાનીપુરુષે પણ સિદ્ધિજોગ પરિણામી કર્યો હોય છે, તથાપિ તે કારણ અત્યંત બળવાન હોય છે; અને તે પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનદશાનું કાર્ય નથી. (૪૫૦)

સુધારસ : આત્માને સમાધિ થવા માટે; આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ માટે સુધારસ કે જે મુખને વિષે વરસે છે, તે એક અપૂર્વ આધાર છે; માટે કોઇ રીતે તેને બીજજ્ઞાન કહો તો હરકત નથી; માત્ર એટલો ભેદ છે કે તે જ્ઞાન જ્ઞાનીપુરુષ, કે જેથી આગળ છે, આત્મા છે, એમ જાણનાર હોવા જોઈએ. (૪૭૧)

અમારો આશય તે જ્ઞાન વિષે લખવાનો વિશેષપણે અત્ર લખ્યો છે. (૧) જે જ્ઞાનીપુરુષે સ્પષ્ટ એવો આત્મા કોઈ અપૂર્વ લક્ષણે, ગુણે અને વેદનપણે અનુભવ્યો છે અને તે જ પરિણામ

જેના આત્માનું થયું છે, તે જ્ઞાની પુરુષે જો તે સુધારસ સંબંધી જ્ઞાન આપ્યું હોય તો તેનું પરિણામ પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ છે. (૨) અને જે પુરુષ તે સુધારસને જ આત્મા જાણે છે, તેનાથી તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તો તે વ્યવહાર પરમાર્થસ્વરૂપ છે. (૩) તે જ્ઞાન કદાપિ પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનીએ આપ્યું ન હોય, પણ તે જ્ઞાની પુરુષે સન્માર્ગ સન્મુખ આકર્ષે એવો જે જીવને ઉપદેશ કર્યો હોય તે, જીવને રૂચ્યો હોય તેનું જ્ઞાન તે પરમાર્થ-વ્યવહાર સ્વરૂપ છે. (૪) અને તે સિવાય શાસ્ત્રાદિ જાણનાર સામાન્ય પ્રકારે માર્ગાનુસારી જેવી ઉપદેશવાત કરે, તે શ્રદ્ધાય, તે વ્યવહાર-વ્યવહારસ્વરૂપ છે. સુગમપણે સમજવા એમ ચાર પ્રકાર થાય છે.

પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ એ નિકટ મોક્ષનો ઉપાય છે.

પરમાર્થ-વ્યવહારસ્વરૂપ એ અનંતર પરંપર સંબંધે મોક્ષનો ઉપાય છે.

વ્યવહાર-પરમાર્થસ્વરૂપ તે ઘણા કાળે કોઈ પ્રકારે પણ મોક્ષનાં સાધનના કારણભૂત થવાનો ઉપાય છે.

વ્યવહાર-વ્યવહારસ્વરૂપનું ફળ આત્મપ્રત્યયી નથી સંભવતું.

લક્ષણથી, ગુણથી અને વેદનથી જેને આત્મસ્વરૂપ જણાયું છે, તેને ધ્યાનનો એ એક ઉપાય છે, કે જેથી આત્મપ્રદેશની સ્થિરતા થાય છે અને પરિણામ પણ સ્થિર થાય છે.

લક્ષણથી, ગુણથી અને વેદનથી જેણે આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું નથી, એવા મુમુક્ષુને જ્ઞાનીપુરુષે બતાવેલું જો આ જ્ઞાન હોય તો તેને અનુક્રમે લક્ષણાદિનો બોધ સુગમપણે થાય છે.

મુખરસ અને તેનું ઉત્પત્તિક્ષેત્ર એ કોઇ અપૂર્વ કારણરૂપ છે એમ તમે નિશ્ચયપણે નિર્ધારજો.

એક અજ્ઞાનપણે પવનની સ્થિરતા કરે છે, પણ શ્વાસોશ્વાસ રોધનથી તેને કલ્યાણનો હેતુ થતો નથી; અને એક જ્ઞાનીની આજ્ઞાપૂર્વક શ્વાસોશ્વાસનો રોધ કરે છે, તો તેને તે કારણથી જે સ્થિરતા આવે છે, તે આત્માને પ્રગટવાનો હેતુ થાય છે. શ્વાસોશ્વાસની સ્થિરતા થવી એ એક પ્રકારે ઘણી કઠણ વાત છે. તેનો સુગમ ઉપાય મુખરસ એકતાર કરવાથી થાય છે; માટે તે વિશેષ સ્થિરતાનું સાધન છે; પણ તે સુધારસ-સ્થિરતા અજ્ઞાનપણે ફળીભૂત થતી નથી, એટલે કલ્યાણરૂપ થતી નથી, તેમ તે બીજ-જ્ઞાનનું ધ્યાન પણ અજ્ઞાનપણે કલ્યાણરૂપ થતુ નથી. જેણે વેદનપણે આત્મા જાણ્યો છે તે જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞાએ તે કલ્યાણરૂપ થાય છે અને આત્મા પ્રગટવાનો અત્યંત સુગમ ઉપાય થાય છે. (૪૭૨)

સુપચ્ચખાણ :

આત્માને જે મોક્ષનાં હેતુ છે તે સુપચ્ચખાણ.
આત્માને સંસારનાં હેતુ છે તે દુપચ્ચખાણ.

ઉપ. છાયા (૪)

સ્થવિરકલ્પ :

એટલે જે સાધુ વૃદ્ધ થયેલ છે, તેઓને શાસ્ત્ર મર્યાદાએ વર્તવાનો, ચાલવાનો જ્ઞાનીઓએ મુકરર કરેલો, બાંધેલો, નક્કી કરેલો માર્ગ; નિયમ. વ્યા. સાર-૨ (૨૦)

સ્યાતમુદ્રા :

વિભંગ જ્ઞાન-દર્શન અન્ય દર્શનમાં માનવામાં આવ્યું છે. એમાં મુખ્ય પ્રવર્તકોએ જે ધર્મમાર્ગ બોધ્યો છે, તે સમ્યક્ થવા સ્યાત મુદ્રા જોઇએ. સ્યાત્ મુદ્રા તે સ્વરૂપસ્થિત આત્મા છે, શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સ્વરૂપસ્થિત આત્માએ કહેલી શિક્ષા છે.

હાથ નોંધ-૧ (૧૦)

સ્વઉપયોગ–પરઉપયોગ :

કેવળજ્ઞાનીએ સિદ્ધાંતો પ્રરૂપ્યા તે **પરઉપયોગ** કે **સ્વઉપયોગ** ?

તીર્થંકર કોઈને ઉપદેશ દે તેથી કરી કંઈ પરઉપયોગ કહેવાય નહીં. પરઉપયોગ તેને કહેવાય કે જે ઉપદેશ દેતાં રતિ, અરતિ, હર્ષ, અહંકાર થતાં હોય.... જો એમ હોય તો કેવળી લોકાલોક જાણે છે, દેખે છે તે પણ પરઉપયોગ કહેવાય, પણ તેમ નથી, કારણ તેને વિષે રતિપણું અરતિપણું નથી.

ઉપ. છાયા (૨)

સ્વચ્છંદ :

પોતાપણે વર્તવું તે જ સ્વચ્છંદ છે.

પોતાનું ડહાપણ તેને જ સ્વચ્છંદ કહેલ છે.

ઉપ. છાયા (૫)

બારમા ગુણસ્થાનકના છેલ્લા સમય સુધી પણ જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનું થાય છે; તેમાં સ્વચ્છંદપણું વિલય થાય છે.

વ્યા. સાર–૧ (૪૯)

સ્વચ્છંદ જ્યાં થોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે, ત્યાં તેટલી બોધબીજ યોગ્ય ભૂમિકા થાય છે. (૨૫૪)

રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

સ્વરૂપ સ્થિતિ : કેવળજ્ઞાનને વિષે સ્વરૂપસ્થિતિનું તારતમ્ય વિશેષ છે; અને ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે તેથી અલ્પ છે એમ કહેવાય; પણ સ્વરૂપસ્થિતિ નથી એમ ન કહી શકાય.

ચોથે ગુણસ્થાનકે મિથ્યાત્વમુક્ત દશા થવાથી આત્મસ્વભાવ આવિર્ભાવપણું છે અને સ્વરૂપસ્થિતિ છે. પાંચમે ગુણસ્થાનકે દેશે કરીને ચારિત્રઘાતક કષાયો રોકાવાથી આત્વસ્વભાવનું ચોથા કરતાં વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે; અને છઠ્ઠામાં કષાયો વિશેષ રોકાવાથી સર્વ ચારિત્રનું ઉદયપણું છે. તેથી આત્મસ્વભાવનું આવિર્ભાવપણું છે. માત્ર છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે પૂર્વ નિબંધિત કર્મના ઉદયથી પ્રમત્તદશા કવચિત્ વર્તે છે, તેને લીધે પ્રમત્ત સર્વ ચારિત્ર કહેવાય, પણ તેથી સ્વરૂપસ્થિતિમાં વિરોધ નહીં કેમકે આત્મસ્વભાવનું બાહુલ્યતાથી આવિર્ભાવપણું છે. વળી આગમ પણ એમ કહે છે કે ચોથે ગુણસ્થાનકેથી તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મપ્રતીતિ સમાન છે; જ્ઞાનનો તારતમ્યભેદ છે.

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ગા. ૧૦ વિવેચન

સ્વાધ્યાય કાળ : શ્રી જિને જે સ્વાધ્યાય કાળ કહ્યા છે, તે યથાર્થ છે. તે તે અકાળના પ્રસંગે પ્રાણાદિનો કંઈ સંધિભેદ થાય છે. ચિત્તને વિક્ષેપનિમિત્ત સામાન્ય પ્રકારે હોય છે, હિંસાદિ યોગનો પ્રસંગ હોય છે, અથવા કોમળ પરિણામમાં વિઘ્નભૂત કારણ હોય છે, એ આદિ આશ્રયે સ્વાધ્યાયનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૬૦૨)

હળુકર્મી : ભોગના વખતમાં યોગ સાંભરે એ હળુકર્મીનું લક્ષણ છે. (૨૧)

પરિશિષ્ટ–૧

આત્માનાં છ પદ (છ પદનો પત્ર) :

અનન્ય શરણના આપનાર એવા શ્રી સદ્ગુરુદેવને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર.

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાનીપુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે તે છ પદને સમ્યક્દર્શનના નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે.

પ્રથમ પદ : આત્મા છે. જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટાદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્યસત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

બીજું પદ :—આત્મા નિત્ય છે. ઘટપટાદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્તી છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તી છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે; કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઇ પણ સંયોગો અનુભવયોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતનસત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે, કેમકે જેની કોઇ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઇને વિષે લય પણ હોય નહીં.

ત્રીજું પદ :—આત્મા કર્ત્તા છે. સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયા સંપન્ન છે. કંઇને કંઈ પરિણામ ક્રિયા સહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયા સંપન્ન છે. ક્રિયા સંપન્ન છે

માટે કર્ત્તા છે. તે કર્ત્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજસ્વરૂપનો કર્ત્તા છે, અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય, વિશેષ સંબંધસહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્યકર્મનો કર્ત્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્ત્તા છે.

ચોથું પદ :—આત્મા ભોક્તા છે. જે જે કંઇ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ, સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી તે અગ્નિસ્પર્શનું ફળ, હિમને સ્પર્શ કરવાથી હિમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયા વિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ છે અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્ત્તા હોવાથી ભોક્તા છે.

પાંચમું પદ :—મોક્ષપદ છે. જે અનુપચરિત વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્ત્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્ત્તાપણું હોવાથી ભોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે; કેમકે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય, પણ તેના અનભ્યાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી, તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે, ક્ષીણ થઈ શકે છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઇ શકવા યોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે.

છઠ્ઠું પદઃ–તે મોક્ષનો ઉપાય છે. જો કદિ કર્મબંધ થયા કરે એમ જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિ કોઇ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ,

વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે, જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે.

શ્રી જ્ઞાની પુરુષોએ સમ્યક્દર્શનના મુખ્ય નિવાસભૂત કહ્યાં એવાં આ છ પદ અત્રે સંક્ષેપમાં જણાવ્યાં છે. સમીપમુક્તિગામી જીવને સહજ વિચારમાં તે સપ્રમાણ થવા યોગ્ય છે, પરમ નિશ્ચયરૂપ જણાવા યોગ્ય છે, તેનો સર્વ વિભાગે વિસ્તાર થઈ તેના આત્મામાં વિવેક થવા યોગ્ય છે. આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે, એમ પરમપુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે. એ છ પદનો વિવેક જીવને સ્વસ્વરૂપ સમજવાને અર્થે કહ્યો છે. અનાદિ સ્વપ્નદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ, મમત્વભાવ તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ પદની જ્ઞાનીપુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્નદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજ માત્રમાં તે જાગ્રત થઇ સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામે.

કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને હર્ષ, શોક, સંયોગ ઉત્પન્ન ન થાય, તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું, સંપૂર્ણપણું, અવિનાશીપણું, અત્યંત આનંદપણું, અંતરરહિત તેના અનુભવમાં આવે છે. સર્વ વિભાવપર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી ઐકયતા થઈ છે, તેથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે, એમ સ્પષ્ટ –પ્રત્યક્ષ – અત્યંત પ્રત્યક્ષ – અપરોક્ષ તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઇષ્ટઅનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ, રોગાદિ બાધારહિત સંપૂર્ણ માહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજસ્વરુપ જાણી; વેદી તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને એ છ પદ સપ્રમાણ એવાં પરમપુરુષનાં વચને આત્માનો નિશ્ચય થયો છે, તે તે પુરુષો

સર્વ સ્વરૂપને પામ્યા છે; આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, સર્વ સંગથી રહિત થયા છે, થાય છે અને ભાવિકાળમાં પણ તેમ જ થશે.

જે સત્પુરુષોએ જન્મ, જરા, મરણનો નાશ કરવાવાળો, સ્વસ્વરૂપમાં સહજ અવસ્થાન થવાનો ઉપદેશ કહ્યો છે, તે સત્પુરુષોને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર છે. તેની નિષ્કારણ કરુણાને નિત્ય પ્રત્યે નિરંતર સ્તવવામાં પણ આત્મસ્વભાવ પ્રગટે છે, એવા સર્વ સત્પુરુષો, તેના ચરણારવિંદ સદાય હૃદયને વિષે સ્થાપન રહો !

જે છ પદથી સિદ્ધ છે એવું આત્મસ્વરુપ તે જેનાં વચનને અંગિકાર કર્યે સહજમાં પ્રગટે છે, જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વકાળ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે, કેમકે જેનો પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે એવો પરમાત્મભાવ તે જાણે કંઈપણ ઇચ્છયા વિના માત્ર નિષ્કારણ કરુણાશીલતાથી આપ્યો, એમ છતાં પણ જેણે અન્ય જીવને વિષે આ મારો શિષ્ય છે અથવા ભક્તિનો કર્ત્તા છે, માટે મારો છે, એમ કદી જોયું નથી, એવા જે સત્પુરુષ તેને અત્યંત ભક્તિએ ફરી ફરી નમસ્કાર હો !

જે સત્પુરુષોએ સદ્ગુરુની ભક્તિ નિરુપણ કરી છે, તે ભક્તિ માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કહી છે. જે ભક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્ગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દૃષ્ટિ-ગોચર થઇ અન્ય સ્વચ્છંદ મટે અને સહેજે આત્મબોધ થાય એમ જાણીને જે ભક્તિનું નિરુપણ કર્યું છે, તે ભક્તિને અને તે સત્પુરુષોને ફરી ફરી ત્રિકાળ નમસ્કાર હો !

જો કદી પ્રગટપણે વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, પણ જેના વચનના વિચારયોગે શક્તિપણે કેવળજ્ઞાન છે એમ સ્પષ્ટ જાણ્યું છે, શ્રદ્ધાપણે કેવળજ્ઞાન થયું છે, વિચારદશાએ

કેવળજ્ઞાન થયું છે, મુખ્ય નયના હેતુથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે; તે કેવળજ્ઞાન સર્વ અવ્યાબાધ સુખનું પ્રગટ કરનાર, જેના યોગે સહજ માત્રમાં જીવ પામવા યોગ્ય થયો, તે સત્પુરુષના ઉપકારને સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિએ નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!! (૪૯૩)

પરિશિષ્ટ—ર

૧. સહજસ્વરૂપે જીવની સ્થિતિ થવી તેને શ્રી વીતરાગ મોક્ષ કહે છે.

ર. સહજસ્વરૂપથી જીવ રહિત નથી, પણ તે સહજસ્વરૂપનું માત્ર ભાન જીવને નથી, જે થવું તે જ સહજસ્વરૂપે સ્થિતિ છે.

૩. સંગના યોગે આ જીવ સહજસ્થિતિને ભૂલ્યો છે; સંગની નિવૃત્તિએ સહજસ્વરૂપનું અપરોક્ષ ભાન પ્રગટે છે.

૪. એ જ માટે સર્વ તીર્થંકરાદિ જ્ઞાનીઓએ અસંગપણું જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહ્યું છે, કે જેના અંગે સર્વ આત્મસાધન રહ્યાં છે.

પ, સર્વ જિનાગમમાં કહેલાં વચનો એક માત્ર અસંગપણામાં જ સમાય છે; કેમકે તે થવાને અર્થે જ તે સર્વ વચનો કહ્યાં છે. એક પરમાણુથી માંડી ચૌદ રાજલોકની અને મેષોન્મેષથી માંડી શૈલેશી અવસ્થા પર્યંતની સર્વ ક્રિયા વર્ણવી છે, તે એ જ અસંગતા સમજાવવાને અર્થે વર્ણવી છે.

૬. સર્વ ભાવથી અસંગપણું થવું તે સર્વથી દુષ્કરમાં દુષ્કર સાધન છે; અને તે નિરાશ્રયપણે સિદ્ધ થવું અત્યંત દુષ્કર છે, એમ વિચારી શ્રી તીર્થંકરે સત્સંગને તેનો આધાર કહ્યો છે, કે

જે સત્સંગના યોગે સહજ સ્વરૂપભૂત એવું અસંગપણું જીવને ઉત્પન્ન થાય છે.

૭. તે સત્સંગ પણ જીવને ઘણી વાર પ્રાપ્ત થયા છતાં ફળવાન થયો નથી એમ શ્રી વીતરાગે કહ્યું છે, કેમકે તે સત્સંગને ઓળખી, આ જીવે તેને પરમ હિતકારી જાણ્યો નથી; પરમ સ્નેહે ઉપાસ્યો નથી; અને પ્રાપ્ત પણ અપ્રાપ્ત ફળવાન થવા યોગ્ય સંજ્ઞાએ વિસર્જન કર્યો છે, એમ કહ્યું છે. આ અમે કહ્યું તે જ વાતની વિચારણાથી અમારા આત્મામાં આત્મગુણ આવિર્ભાવ પામી સહજ સમાધિપર્યંત પ્રાપ્ત થયા એવા સત્સંગને હું અત્યંત અત્યંત ભક્તિએ નમસ્કાર કરૂં છું.

૮. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગૌણ જાણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સંગ જ સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે; કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે.

૯. તે સત્સંગ પ્રાપ્ત થયે જો આ જીવને કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થાય તો અવશ્ય આ જીવનો જ વાંક છે; કેમકે તે સત્સંગના અપૂર્વ, અલભ્ય, અત્યંત દુર્લભ એવા યોગમાં પણ તેણે તે સત્સંગના યોગને બાધ કરનાર એવાં માઠાં કારણોનો ત્યાગ ન કર્યો !

૧૦. મિથ્યાગ્રહ, સ્વચ્છંદપણું, પ્રમાદ અને ઇન્દ્રિય વિષયથી ઉપેક્ષા ન કરી હોય તો જ સત્સંગ ફળવાન થાય નહીં, અથવા સત્સંગમાં એકનિષ્ઠા, અપૂર્વભક્તિ આણી ન હોય તો ફળવાન થાય નહીં. જો એક એવી અપૂર્વભક્તિથી સત્સંગની ઉપાસના કરી હોય તો અલ્પકાળમાં મિથ્યાગ્રહાદિ નાશ પામે અને અનુક્રમે સર્વ દોષથી જીવ મુક્ત થાય.

૧૧. સત્સંગની ઓળખાણ થવી જીવને દુર્લભ છે. કોઈ મહત્ પુણ્યયોગે તે ઓળખાણ થયે નિશ્ચય કરી આ જ સત્સંગ, સત્પુરુષ છે એવો સાક્ષીભાવ ઉત્પન્ન થયો હોય તે જીવે તો અવશ્ય કરી પ્રવૃત્તિને સંકોચવી; પોતાના દોષ ક્ષણે ક્ષણે, કાર્યે કાર્યે અને પ્રસંગે પ્રસંગે તીક્ષ્ણ ઉપયોગે કરી જોવા, જોઇને તે પરિક્ષીણ કરવા, અને તે સત્સંગને અર્થે દેહત્યાગ કરવાનો યોગ થતો હોય તો તે સ્વીકારવો; પણ તેથી કોઇ પદાર્થને વિષે વિશેષ ભક્તિસ્નેહ થવા દેવો યોગ્ય નથી. તેમ પ્રમાદે રસગારવાદિ દોષે તે સત્સંગ પ્રાપ્ત થયે પુરૂષાર્થધર્મ મંદ રહે છે અને સત્સંગ ફળવાન થતો નથી એમ જાણી પુરુષાર્થવીર્ય ગોપવવું ઘટે નહીં.

૧૨. સત્સંગનું એટલે સત્પુરુષનું ઓળખાણ થયે પણ તે યોગ નિરંતર રહેતો ન હોય તો સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયો છે એવો જે ઉપદેશ તે પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ તુલ્ય જાણી વિચારવો તથા આરાધવો કે જે આરાધનાથી જીવને અપૂર્વ એવું સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૩. જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય અને અવશ્યમાં અવશ્ય એવો નિશ્ચય રાખવો, કે જે કંઈ મારે કરવું છે, તે આત્માને કલ્યાણ રૂપ યાય તેજ કરવું છે, અને તેજ અર્થે આ ત્રણ યોગની ઉદયબળે પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો થવા દેતાં, પણ છેવટે તે ત્રિયોગથી રહિત એવી સ્થિતિ કરવાને અર્થે તે પ્રવૃત્તિને સંકોચતાં સંકોચતાં ક્ષય થાય એ જ ઉપાય કર્ત્તવ્ય છે. તે ઉપાય મિથ્યાગ્રહનો ત્યાગ, સ્વચ્છંદપણાનો ત્યાગ, પ્રમાદ અને ઇન્દ્રિયવિષયનો ત્યાગ એ મુખ્ય છે. તે સત્સંગના યોગમાં અવશ્ય આરાધન કર્યા જ રહેવાં અને સત્સંગના પરોક્ષપણામાં તો અવશ્ય અવશ્ય આરાધન કર્યાં જ કરવાં; કેમકે સત્સંગ પ્રસંગમાં તો જીવનું કંઈક ન્યૂનપણું હોય તો તે નિવારણ થવાનું સત્સંગ

સાધન છે, પણ સત્સંગના પરોક્ષપણામાં તો એક પોતાનું આત્મબળ જ સાધન છે. જો તે આત્મબળ સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલા એવા બોધને અનુસરે નહીં, તેને આચરે નહીં, આચરવામાં થતાં પ્રમાદને છોડે નહીં, તો કોઈ દિવસે પણ જીવનું કલ્યાણ થાય નહીં.

સંક્ષેપમાં લખાયેલાં જ્ઞાનીના માર્ગના આશ્રયને ઉપદેશનારાં આ વાક્યો મુમુક્ષુ જીવે પોતાના આત્માને વિષે નિરંતર પરિણામી કરવા યોગ્ય છે; જે પોતાના આત્મગુણને વિશેષ વિચારવા શબ્દરૂપે અમે લખ્યાં છે. (૬૦૯)

પરિશિષ્ટ–૩

ક્ષમાપના :

હે ભગવાન ! હું બહુ ભૂલી ગયો,
મેં તમારાં અમૂલ્ય વચનને લક્ષમાં લીધાં નહીં,
તમારાં કહેલાં અનુપમ તત્ત્વનો મેં વિચાર કર્યો નહીં,
તમારાં પ્રણીત કરેલા ઉત્તમ શીલને સેવ્યું નહીં,
તમારાં કહેલાં દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતા મેં ઓળખ્યાં નહીં.
હે ભગવન્ !

હું ભૂલ્યો, આથડ્યો, રઝળ્યો અને અનંત સંસારની વિટંબનામાં પડ્યો છું. હું પાપી છું, હું બહુ મદોન્મત્ત અને કર્મરજથી કરીને મલિન છું.
હે પરમાત્મા !

તમારા કહેલાં તત્ત્વ વિના મારો મોક્ષ નથી. હું નિરંતર પ્રપંચમાં પડ્યો છું, અજ્ઞાનથી અંધ થયો છું, મારામાં વિવેક શક્તિ નથી અને હું મૂઢ છું, હું નિરાશ્રિત છું, અનાથ છું. નિરાગી પરમાત્મા !

હું હવે તમારૂં, તમારા ધર્મનું અને તમારા મુનિનું શરણ ગ્રહું છું. મારા અપરાધ ક્ષય થઇ હું તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઉં એ મારી અભિલાષા છે. આગળ કરેલાં પાપોનો હું હવે પશ્ચાતાપ કરૂં છું.

જેમ જેમ હું સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંડો ઉતરૂં છું તેમ તેમ તમારા તત્ત્વના ચમત્કારો મારા સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે.

તમે નિરાગી, નિર્વિકારી; સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, સહજાનંદી, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શી અને ત્રૈલોકય પ્રકાશક છો.

હું માત્ર મારા હિતને અર્થે તમારી સાક્ષીએ ક્ષમા ચાહું છું.

એક પળ પણ તમારા કહેલાં તત્ત્વની શંકા ન થાય, તમારા કહેલા રસ્તામાં અહોરાત્ર હું રહું, એ જ મારી આકાંક્ષા અને વૃત્તિ થાઓ.

હે, સર્વજ્ઞ ભગવાન !

તમને હું વિશેષ શું કહું ? તમારાથી કંઈ અજાણ્યું નથી. માત્ર પશ્ચાતાપથી હું કર્મજન્ય પાપની ક્ષમા ઇચ્છું છું.

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

મોક્ષમાળા પાઠ ૫૬

શુદ્ધિ પત્રક

००००००००

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦	૬	ફૃષ્ટ	દૃષ્ટ
૨૬	૧૯	આત્યતિક	આત્યંતિક
૨૬	૨૨	ઉપશમ	ઉપરામ
૩૧	૧૬	(છપાયેલ નથી)	હાથ નોંધ ૧/૭
૩૨	૧	જીવનો	જીવને
૩૫	૨૨	હાથ નોંધ–૨	હાથ નોંધ–૧
૫૩	૬	પ્રવૃત્તિ	પ્રકૃતિ
૫૪	૮	વપાકોદય	વિપાકોદય
૫૭	૩	કોડા કે ડિનો	કોડાકોડિનો
૫૭	૧૧	જગાએથી	જગોએથી
૫૮	૧૯	કિચિતમાત્ર	કિંચિત્ માત્ર
૫૮	૨૨	,,	,,
૬૨	૨૨	તે જ પ્રકારે	તે જ પ્રકારે તે
૬૩	૨૨	તેની	તેની થોડી
૬૪	૨૨	મુક્ત	વિમુક્ત
૬૫	૧૭	(છપાયેલ નથી)	(૫૨૨)
૬૬	૨૪	ઘણે	ઘણો
૭૦	૨૫	શાર્યાદિક	શૌર્યાદિક
૭૧	૨	હજારગણી	હજારગુણી
૮૧	૮	અવુભવ	અનુભવ
૮૩	૧૫	કઇ	કંઇ

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૯	૨૦	તારે છે	તરે છે
૧૦૦	૧૧	પાત્ર	માત્ર
૧૦૦	૧૩	પઠ	પાઠ
૧૦૧	૧૬	સમય દ	સમર્યાદ
૧૦૧	૨૧	ઠક	શોક
૧૦૩	૭	સ્થિરતાનો	સ્થિરતાના
૧૦૬	૭	અનત	અનંત
૧૦૭	૬	અનત	અનંત
૧૦૮	૧૪	મુખ્ય તો	મુખ્યત્વે
૧૧૪	૧	મુખ્ય	મુખ્યે
૧૧૪	૭	અતરાય	અંતરાય
૧૧૪	૮	વૃદ્ધ	વૃદ્ધ :—
૧૧૮	૭	સભવે	સંભવે
૧૨૭	૨	જગ્યાએ	જગોએ
૧૩૬	૫	વભંગજ્ઞાન	વિભંગજ્ઞાન
૧૫૪	૧૦	સપૂર્ણ	સંપૂર્ણ
૧૫૮	૧૨	(૧૯)	(૫૯)
૧૬૭	૯	ખખેરે	ખંખેરે
૧૮૫	૨૩	ત્યાં થાય	થાય ત્યાં
૧૮૬	૫	દેખઇ	દેખાઇ
૧૮૬	૧૪	જગ્યાએથી	જગોએથી
૧૮૯	૧૫	”	”
૧૮૭	૧	લબ્ધિ	લબ્ધિ કંઈક વિશેષ
૧૮૮	૬	આશકા	આશંકા
”	૨૦	થવા દેવાને	ન થવા દેવાને

શુદ્ધિ પત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯૧	૮તથા૯	અને તે સાથે ("અને" તથા "તે સાથે" વચ્ચે ઘણાશબ્દો રહી ગયા છે.)	અને ચાલવારૂપ ક્રિયાથી ઇચ્છિત ગામ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ મિથ્યાત્વ પણ વસ્તુતાએ કંઈ નથી, અને તે સાથે
૨૦૫	૧૬	યોગ્ય	જોગ
૨૦૭	૬	સમીપે	સમીપ
૨૦૮	૧૯	અનંત	અનંતા
૨૧૨	૧૩	અસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ તથા
૨૧૫	૩	છતા	છતાં
૨૧૮	૨૧	શરણુરહિત છતાં	શરણુસહિત છતાં
૨૧૯	૭	રહસ્યભૂતિ	રહસ્યભૂત
,,	૧૮	સંસારાદિક	સંસ્તરાદિક
,,	૨૦	પ્રાપ્ત થાય છે	પ્રાપ્ત થાય છે. (૭૦૨)
૨૨૨	૫	તો પણ ખેદનું	તો પણ તે ખેદનું બેયને
,,	૧૫	છતાં	તેમ છતાં
૨૨૩	૨૨	વિચારવા	વારંવાર વિચારવા
૨૨૫	૯	જ્ઞાન	સર્વ જ્ઞાન
૨૨૬	૩	ચિંતિ સ્વરૂપ	ચિતિ સ્વરૂપ
,,	૯	પ્રમાણુમાં	પ્રમાણુ
૨૨૭	૧૬	લક્ષણો	લક્ષણે
૨૩૦	૧૫	નિરાલમ્	નિરાલંબ
૨૩૧	૧૪	હોવાના	હોવાનાં
૨૩૨	૨	જીવન	જીવની
૨૩૩	૩	કહ્યા	કહ્યો
,,	૨૦	તા	તો

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૩૯	૨૧	(૩૭)	(૩૭૯)
૨૪૪	૨૨	ધાર	દ્વાર
૨૪૬	૨૧	થશે	થશે ?
૨૪૭	૨૧	રાસભવૃત્તિ	કર્ત્તાએ રાસભવૃત્તિ
૨૪૯	૩	શકતો	શકાતો
૨૫૨	૧૪	કરી	કહી
,,	૧૯	નીકળેલા	નીકળેલાં
,,	૨૫	મોક્ષપારણુ	મોક્ષપાટણુ
૨૫૩	૩	વીયથી	વીર્યથી
૨૫૪	૨૧	માન્યા	માન્યાં
૨૫૫	૯	મળ્યુ	મળ્યું
,,	,,	સુણ્યુ	સુણ્યું
૨૫૭	૧૭	નમસ્કાર	નમસ્કાર કરીને કહું છું
૨૬૧	૧૭	**અમ થકી**	અમ થકી
૨૬૨	૩	સપ્રાપ્ત	સંપ્રાપ્ત
૨૬૬	૧૯	સત્શાસ્ત્ર	સત્શાસ્ત્રનો
૨૭૧	૨૬	સંબધપણે	સંબંધપણે
૨૭૨	૧૬	ચલ્યું	ચાલ્યું
૨૭૫	૨૧	કોઇ એક	કોઈ એક.
૨૭૭	૨૨	સમયમાંનો	સમયમાં તો
૨૭૮	૧૧	પાતળા	પાતળાં
,,	૧૪	શાસ્ત્ર	શસ્ત્ર
૨૮૦	૧૮	સિવયના	સિવાયના
,,	૧૯	મુંઝઇ	મુંઝાઈ
૨૮૨	૨	વિતા	વિના

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૮૩	૧	તો થોડા	તો વખતે થોડા
૨૮૬	૧૬	ચિતિતા	ચિંતિતા
૨૯૩	૬	કઇ	કંઇ
૨૯૭	૨૨	અહંકાર	અહંકાર, (૩)
૨૯૯	૯	મધ્યે	મટયે
૩૦૩	૧૧	પહેલા	પહેલાં
,,	૨૦	અનિષ્ટપણુ	અનિષ્ટપણું
૩૦૬	૧૦	અણુલિગ	અણુલિંગ
૩૧૦	૭	મુર્છારૂપ	મૂર્છારૂપ
૩૧૩	૮	તા	તો
,,	૧૨	સસાર	સંસાર
૩૧૪	૨	નથી.	નથી. (૫૭૧)
૩૨૪	૩	આત્વસ્વભાવનું	આત્મસ્વભાવનું
,,	૫	આત્મસ્વભાવનું	આત્મસ્વભાવનું વિશેષ
૩૨૬	૨૩	કર્મબંધ	કર્મબંધ માત્ર
૩૨૭	૧૨	આ પદની	આ ૭ પદની
૩૩૧	૧૨	રહેતા	રહેતો